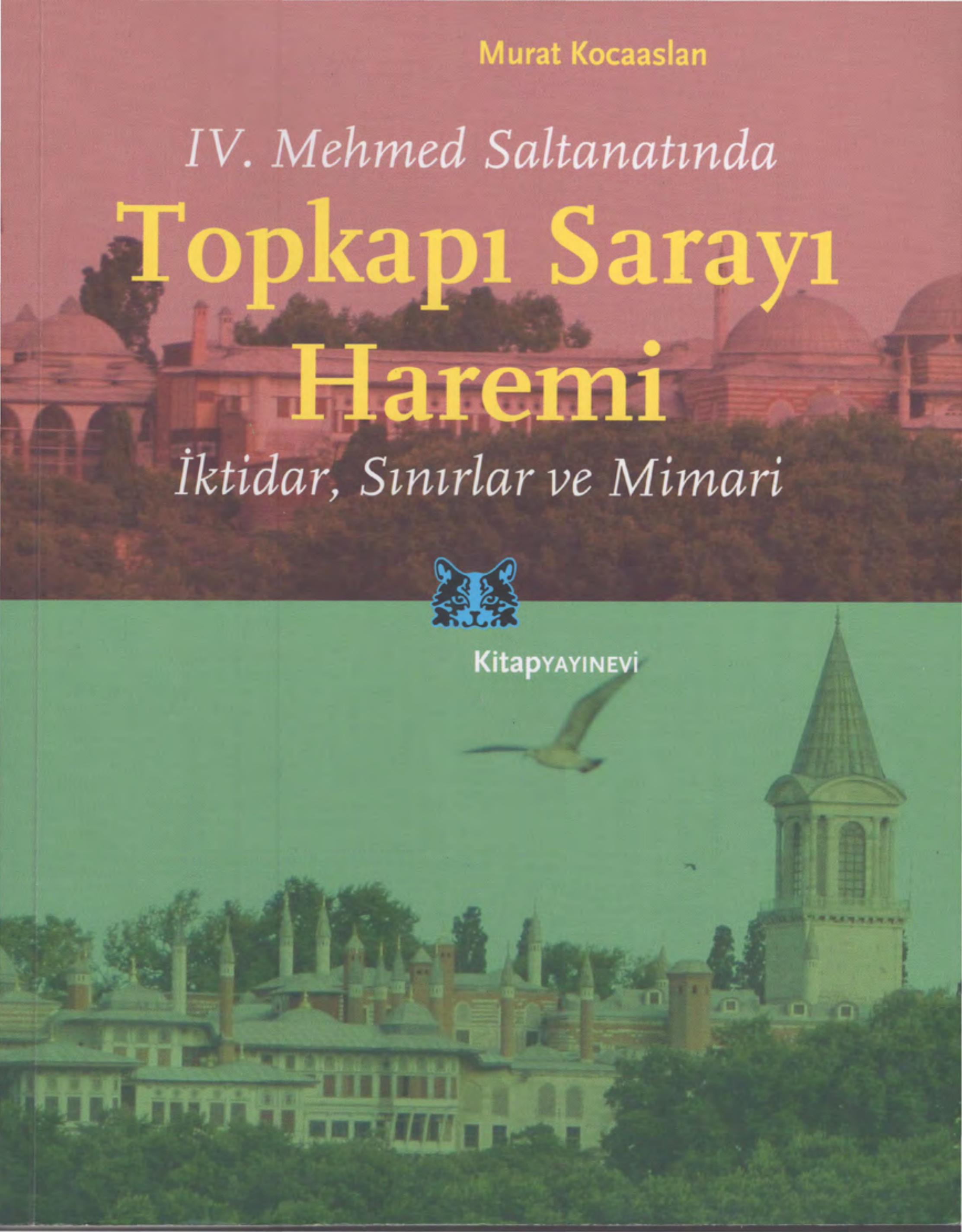
Murat Kocaaslan

IV. Mehmed Saltanatında

Topkapı Sarayı Haremi

İktidar, Sınırlar ve Mimari

Kitap YAYINEVİ

IV. MEHMED SALTANATINDA TOPKAPI SARAYI HAREMİ
İKTİDAR, SINIRLAR VE MİMARİ

KiTAP YAYINEVi – 291
TARiH VE COĞRAFTA DiZiSi – 90

IV. MEHMED SALTANATINDA TOPKAPI SARAYI HAREMİ: İKTİDAR, SINIRLAR VE MİMARİ / MURAT KOCAASLAN

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 10 F: (0212) 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
ŞUBAT 2014

ISBN 978-605-105-123-9

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

IV. Mehmed Saltanatında

Topkapı Sarayı Haremi

İktidar, Sınırlar ve Mimari

Murat Kocaaslan

Kitap Yayınevi

İçindekiler

Kısaltmalar 6
Teşekkür 8

1. Giriş 11

2. Osmanlı Sarayı'nda Siyaset Oyunları: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687) 28
I. İbrahim'in Hal'i ve IV. Mehmed'in Cülûsu 38
Paylaşılamayan Sahne: İki Valide Sultan 48
Başarısız Bir Darbe Girişimi ve Büyük Valide Sultanın Sonu 62
Yeni dönem, Yeni Oyuncular 71
İktidarın Ortakları: Dârüssaâde Ağaları 75
Çözüm Çabaları: Turhan Sultan'ın Sahneden Çekilmesi 83

3. Topkapı Sarayı Haremi: Yasaklar ve Sınırlar 87
Birkaç Gizli Ziyaretçi 95
Haremin Yapısı 107
Belirlenmiş Sınırlar: Haremin Merkezi Valide Sultan Dairesi 111
İki Validenin Birlikteliği, Mekân Çözümleri 128
Haremin Etkin Güçleri: Kara Ağalar 134
Haremde Sınırları Korumak 169

4. Murad'tan Mehmed'e Topkapı Sarayı Hareminde Yeni Mekânlar ve Onarımlar 178
Haremin Büyütülmesi: III. Murad'ın Tercihi 179
III. Murad'ın Ardıllarının Mimari Etkinlikleri 195
IV. Mehmed Dönemi: Zorunlu İmar 208

Sonuç 264
Kaynakça 270
Dizin 292

Kısaltmalar

AE	Ali Emiri
Akt.	Aktaran
AO.	Archivum Ottomanicum
Ayr.	Ayrıca
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CIEPO.	Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırma Merkezi
Çev.	Çeviren
DEFM.	Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası
DSOİ	Düşünen Siyaset-Osmanlı ve İdeolojisi
Edt.	Editör
EI.	Encyclopedia of Islam
GSM.	Güzel Sanatlar Mecmuası
Haz.	Hazırlayan
HM.	Hayat Mecmuası
HTM.	Hayat Tarihi Mecmuası
IJMES.	International Journal of Middle East Studies
IJTS.	International Journal of Turkish Studies
IM.	Istanbul Mitteilungen
IRCICA.	İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi
İA.	İslam Ansiklopedisi
İÜK.	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
JESHO.	Journal Of The Economic And Social History Of The Orient
JOS.	Journal of Ottoman Studies
JTS.	Journal of Turkish Studies
KK.	Köprülü Kütüphanesi
KK. (BOA)	Kamil Kepeci
Kont.	Kontrol
Lev.	Levha
MAD.	Maliyeden Müdevver
MHM.d.	Mühimme Defteri

Not.	Notlar
OA.	Osmanlı Araştırmaları
Res.	Resim
SI.	Stadia Islamic
TD.	Tarih Dünyası
TDTD.	Türk Dünyası Tarih Dergisi
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ter.	Tercüme
TH.	Tarih Hazinesi
TOEM.	Ta'rîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'âsı
TSMA.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK, B.	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü.
TTK.	Türk Tarih Kurumu
TTKBD.	Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi
TV.	Tarih Vesikaları
vd.	ve devamı
Yay. Yön.	Yayın Yönetmeni

Teşekkür

Sultan IV. Mehmed'in saltanat döneminde Topkapı Sarayı Haremini, iktidar, sınırlar ve mimari açısından ele alan bu çalışmaya Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi ve Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Projeler Birimleri destek ve katkıda bulundu. Verilen bu destekler özellikle İstanbul'daki çalışmalarımı sürdürebilmemi kolaylaştırdı. Sağladıkları katkıdan dolayı bu üç kuruma teşekkür ederim. Bunun yanında İstanbul'daki çalışmalarım süresince kimi zaman beni konuk eden ve sabaha kadar açık olan kütüphanelerinde çalışmamı sağlayan Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne ve özellikle Hülya Çatak'a da yardımlarından dolayı minnettarım.

Araştırma ve yazma sürecinde bu çalışmaya birçok kişinin katkısı oldu. Çalışmanın önemli aşamalarından biri hiç kuşku yok ki kütüphane ve arşiv ziyaretleriydi. Çalışmamın büyük bir kısmını Türkiye Diyanet Vakfı'nın İstanbul'daki İslam Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi'nde yazdım. Buradaki tüm çalışanlara sağladıkları rahat çalışma ortamından dolayı teşekkür ederim. Özellikle de bulamadığım kitapları eliyle koymuş gibi bulup getiren Suat Çoban, Mehmet Eğilmez'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Ankara'da Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi de sıklıkla ziyaret ettiğim yerlerden biri oldu. Burada çalışan herkese, özellikle de kütüphaneyi kullananların çok iyi tanıdığı ve hiç kimseden yardımını esirgemeyen Mustafa Sönmez'e, Hacettepe Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphaneleri, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Başbakanlık Osmanlı, Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı ve Yıldız Sarayı arşivleri çalışanlarına ve de Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kampüsü Kütüphanesi çalışanları ile Songül Birer'e yardımlarından dolayı ayrıca teşekkür ederim.

Topkapı Sarayı'nda geçirdiğim günler boyunca yardımını esirgemeyen Topkapı Sarayı çalışanlarına, Gülendam Nakip, Şevket Yılmazer, Sevgi Ağca, Zeynep Çelik Atbaş ve özellikle de sevgili arkadaşım Esra Müyesseroğlu'na, Harem'in birçok yerini hiç bıkmadan defalarca gezdiren

Menderes Yavuz ile Canan Pipun, Şakir Tekneci, Kali Yavuz, Hasan Kurtul ve Osman Aydoğan'a minnettarım.

Çalışma süresince değerli görüşlerini ve yardımlarını benden esirgemeyen, Topkapı Sarayı'na, özellikle de Harem'e ilgi duymamı sağlayan danışmanım Filiz Yenişehirlioğlu'na, İstanbul'daki evinde beni misafir edip uzun sohbetleri sırasında Topkapı Sarayı ve Harem hakkındaki bilgisine hayran kaldığım Filiz Çağman'a, tüm sıkışıklığına rağmen zaman ayırıp beni dinleyen ve fikirlerini benimle paylaşan Gülru Necipoğlu'na, çalışmamın başından sonuna kadar içinde olan ve sözleriyle beni cesaretlendiren Fatih Müderrisoğlu'na, çalışmanın daha iyi olması için düşüncelerini benimle paylaşan Zeren Tanındı ve Hulusi Lekesiz'e, beni sabırla dinleyen ve görüşlerini eksik etmeyen Macit Tekinalp'e, İstanbul'daki araştırmalarımı sürdürmem için izin veren Mustafa Akpolat'a, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına, Sultan Mercanoğlu'na ve özellikle bitmeyen isteklerime sabırla katlanan Meral Yıldırım'a sonsuz teşekkürler ederim.

Tüm çalışma süresince arkadaşlarım yardımlarını benden esirgemediler. Bu bağlamda Fatma Kuş'a, Yasemin Bağcı'ya, Bahattin Yaman'a, Uğur Demir'e, Sevinç Ahundova'ya, Nurdan Küçükhasköylü'ye, Buket Tosun'a, Mevra Kamalı'ya, Sevgi Parlak'a, Derya Gökçen'e, Gülgün Yılmaz'a, Ferhat Karanfil'e, Tuncay Akgün'e, kimi arşiv belgelerimi kontrol eden Miraç Tosun'a ve Cengiz Fedakâr'a, zor anlarımda ulaştığım ve tüm iş yoğunluğuna rağmen zaman ayıran Serhan Tuncer'e, çalışma süresince bana sabır gösteren ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen dostlarım Nevzat Bakır'a, Yıldırım Tuğlu'ya, Gülçin Kurt'a, Zafer Akbaş'a, Tülün Değirmenci'ye, Farsça ve Osmanlıca çeviriler için Muzaffer Akbaş'a, İstanbul'da beni evinde misafir eden misafirperver Hakan Batı'ya, ulaşamadığım bir yayın olduğunda ilk aklıma gelen ve desteğini hiç esirgemeyen Ahmet Aslantürk'e yardımlarından dolayı sonsuz teşekkürler ederim.

Bu çalışmanın kitap haline dönüşmesi Çağatay Anadol sayesinde oldu. Bu anlamda ona ve kitaba emeği geçen tüm yayınevi çalışanlarına katkılarından dolayı şükranlarımı sunuyorum.

Çalışma süresince değerli görüşlerini benden esirgemeyen, çalışmamın her aşamasında beni yönlendiren, yazdığım metinleri defalarca

okuyan, iyi niyetini, hoşgörüsünü ve sabrını esirgemeyen danışmanım/hocam Serpil Bağcı olmasaydı bu çalışma bu halde olmazdı. Hocama ne kadar teşekkür etsem azdır.

Son olarak bana maddi ve manevi her türlü desteği sağlayan aileme: Muhteber, Muzaffer Kocaaslan'a, Murat, Sebahat, Gülnur, Kadir, Melek Barut'a, Vedat, Funda, Berfin, Beril Kocaaslan'a, Berrin, Murat, Ömer Coşkun'a ve de sevgili eşim Özge Kandemir Kocaaslan'a minnettarım.

Yukarıda saydığım tüm bu değerli hocalarım, dostlarım ve ailem olmasaydı çalışma hiçbir zaman bitmezdi. Bu çalışmayı yukarıda adı geçenlere ithaf ediyorum.

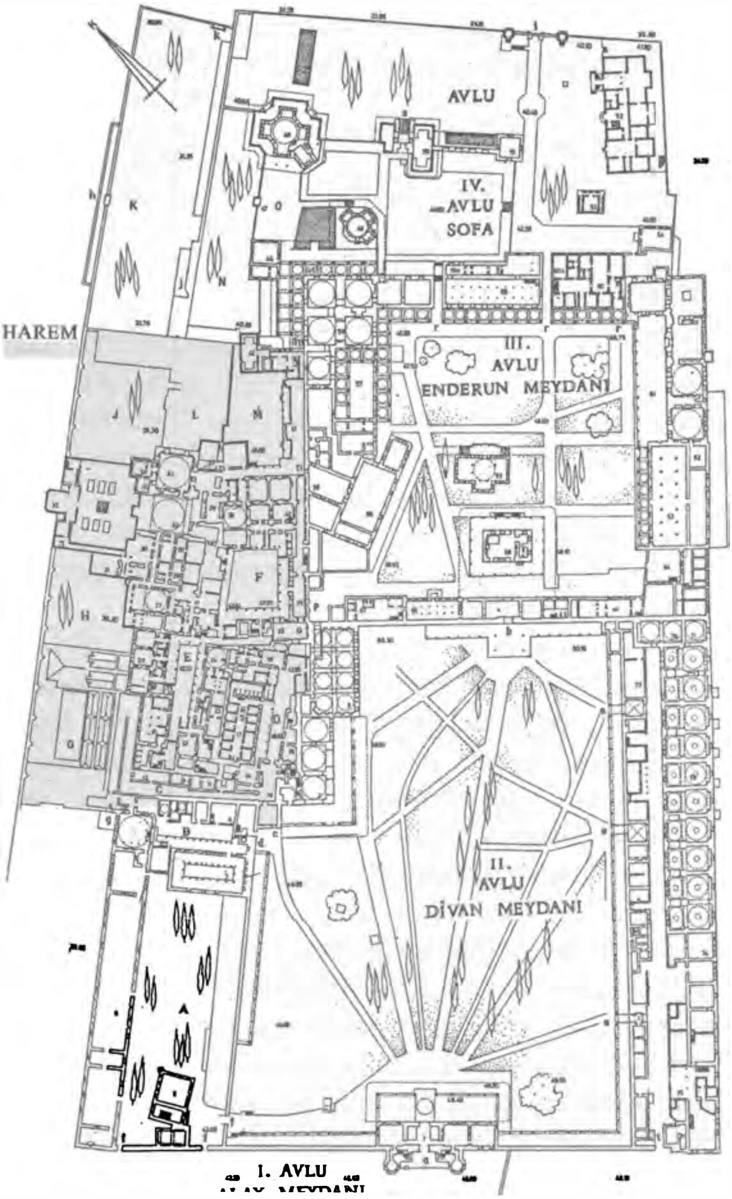
Birinci Bölüm

GİRİŞ

Bu çalışmanın odaklandığı nokta 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemi artmaya başlayan İstanbul Topkapı Sarayı hareminin hiyerarşik yapısının mimariye etkisi ile kadınların mimarinin şekillenmesine olan katkılarıdır. Kadınların mimariye etkisi düşüncesinden yola çıkarak III. Murad'dan, IV. Mehmed'e kadar geçen sürede haremdeki mimari etkinlik de tartışılan bir konu olmuştur. Bununla birlikte haremdeki mevcut mekânların inşası veya onarımı sırasında kadınların rolü (etkisi) ve yönlendirici güçleri üzerinde de durulmuştur. Tartışılan bir başka konu ise haremde bilinçli veya bilinçsiz olarak oluşturulan sınırlardır. Çalışmanın sınırlarını IV. Mehmed'in saltanat süreci oluşturur. Özellikle Sultan Mehmed'in tahta çıktığı süreçte yaşanan olaylar ve iki valide sultanın –Kösem ve Turhan sultanlar– aynı anda haremde yaşamalarının getirmiş olduğu problem üzerinde de durulmuştur.

İstanbul Yarımadası'nın Marmara, Boğaziçi ve Haliç'in buluştukları yere uzanan ilk platosu üzerinde kurulmuş olan Topkapı Sarayı, Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisini oluşturur (Lev. 1; Res. 1, 2). Sarayın ana kurgusu ve başlıca binalarının yapımı 15. yüzyıl ortasında II. Mehmed (1444-1445/1451-1481) tarafından gerçekleştirildi. Son haline ise 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün doruğunda olduğu Kanuni Sultan Süleyman (1520–1566) ve ardılları döneminde ulaştı. Tarihsel süreç içerisindeki onarımlar ve tümüyle yeni yapılmış binalara rağmen dört yüz yıl boyunca temel yapısını, 19. yüzyıl sonuna kadar korumuş olan saray, 1853'te terk edildi. Boğaz kıyısındaki Dolmabahçe Sarayı yeni yönetim merkezi oldu.

Topkapı Sarayı Osmanlı hanedan üyeleri tarafından yaklaşık dört yüzyıl kesintisiz olarak kullanıldı. Bu uzun tarihsel süreç, çalışmanın sağlıklı yürümesi açısından güçlükler doğuracağından, belirlenen bir dönemin ve özellikle de haremin ele alınması, konuya daha derin yaklaşılmasını ve daha kesin sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktı. Bu bağlamda 17. yüzyıl ve özellikle de IV. Mehmed'in (1648–87) otuz dokuz yıllık saltanatı içinde kal-

Levha 1. Topkapı Sarayı Planı; Eldem-Akozan, 1982.

Lev. 2. Eldem-Akozan'ın Saray Planında Mekânlar ve Yer İsimleri

Meydanlar

I. Avlu veya Alay Meydanı
II. Avlu, Kese, Divan Meydanı, 1. Yeri
III. Avlu, Enderun Meydanı, 2. Yeri
IV. Avlu, Sofa-i Hümayun, 3. Yeri

Avlular, Taşlıklar ve Bahçeler

A— Has Ahır ve Raht Hazinesi Meydanı.
B— Zülüflü Baltacılar Ocağı Avlusu.
C— Meyit Yokuşu.
D— Karaağalar Taşlığı.
E— Cariyeler Taşlığı.
P— Valide Taşlığı.
G— Hastahane Avlusu.
H— Harem Bahçesi.
İ— Asma Bahçe - III. Osman Taşlığı.
J— Şimşirlik.
K— Fil Bahçesi.
L— Havuz Yeri.
M— Kafes-İkballer Taşlığı.
N— İncirlik.
O— Sultan İbrahim Taşlığı.
P— Kuşhane Taşlığı.

Kapılar

a — Orta Kapı-Bab-üs Selâm.
b — Bab-üs Saade-Akağalar Kapısı.
c — Araba Kapısı.
d — Baltacılar Kapısı.
e — Mutfaklara Giden Kapılar.
f — Meyit Kapısı.
g — Şal Kapısı.
h — Yalı Köşkü Kapısı.
i — Sarayburnu Kapısı - Has Bahçe Kapısı
j — Fil Bahçesi Kapısı.
k — Fil Kapısı.
I — 3. Yeri Kapısı-Serdap Kapısı,
m — Mabeyn Kapısı.
n — Cinlerin Meşveret Yeri - Harem Kapısı
o — Büyük Harem Kapısı.
p — Kuşhane Kapısı.
s — Sofa veya Kule Kapısı.
t — Mutfaklara Erzak Kapısı.

Yerler

1— Orta Kapı Girişi.
2— Kubbe Altı: Divan Odası, Divan-ı Hümayun Kalemi, Vezir-i Azam Dairesi.
3 — Dış Hazine.
4 — Bab-üs Saade Girişi.
5 -- Beşir Ağa Camii ve Hamamı.
6 — Raht Hazinesi.
7 — Zülüflü Baltacılar Koğuşu.
8 — Baltacılar Camii.
9 — Şal Kapısı.
10 — Araba Kapısı.
11— Meşkhane Hamamı.
12— Meşkhane.
13— Adalet Kulesi (Kasr-I Adi)
14— Kara Ağalar Camii.
15— 16— Cariyeler Hastanesi.
17— Kara Ağalar Dairesi.
18— Müsahipler Dairesi
19— Şehzadeler Mektebi,
19. a — Kızlarağası Dairesi
20— Cariyeler Dairesi (Ustalar).
21— Cariyeler Koğuşu.
22— 23— Cariyeler Dairesi.
24— Cariyeler Mutfağı.
25— Harem Girişi, Nöbet Yeri.
26— Altın Yol.
27— Valide Sultan Dairesi.
28— Valide Hamamı.
29— Hünkâr Hamamı.
30— I. Abdülhamid Odası.
31— III. Selim Odası.
32— III. Osman köşkü.
33— Hünkâr Sofası.
34— III. Murad Odası.
35— I. Ahmet Okuma Odası.
36— Yemiş Odası.
37— Veliahd Dairesi.
38— Çeşmeli Sofa.
39— Ocaklı Sofa.
40— Başkadın Dairesi.
 40. a — Başhaseki Odası.
 40. b — Hasekiler.
 40. c — Başkadın Dairesi Hazinesi.
41— Altın Yol.
42— Mabeyn Dairesi.
 42. a— Aynalı Oda.
 42. b— I. Hamid odası.
 42. c— Eski Kule Köşkü.
 42. f — Hamam.
 42. i — İkballer Odaları.
43— Şimşirlik, Sıra Odalar.
44— Havuz.
45— Hırka-i Saadet Revakı.
46— Sünnet Odası.
47— İftariye Kameriyesi.
48— Bağdat Köşkü.
49— Revan Köşkü (Sarık Odası).
50— Sofa Köşkü.
51— Başlala Kulesi (Hekimbaşı Odası).
52— Mecidiye Köşkü.
53— Esvap Odası.
54— Sofa Camii?
55— Ağalar Camii.
56— Harem Camii.
57— Has Odalılar Koğuşu.
58— Hırka-İ Saadet Dairesi.
 58. a — Hırka-İ Saadet.
 58. b — Arzhane.
 58. c.d — Mukaddes Emanetler Hazinesi (Silahdar Hazinesi)
 58. e. f — Şadırvan Kubbesi.
 58. g — Dest-i Mal Odası.
59— Hazine-i Hümayun Hademeleri Koğuşu.
60— Kilerli Koğuşu.
61— Fatih Köşkü (İç Hazine).
62— Hamam Kısmı.
63— Seferli Koğuşu, Eski Hamam Yeri.
64— II. Selim Hamamı Külhan Önü Yeri, Yeni Enderun Mektebi
65— Kapıağası Dairesi, Eski Büyük Oda,
66— Akağalar Koğuşu.
67— Kapıağası Hamam Ve Kulesi, Eski Küçük Oda.
68— Arz Odası.
69— III. Ahmed Kitaplığı (Enderun Kitaplığı)
70— Şekerciler Mescidi.
71— Şekerciler (Helvahane)
72— Mutfaklar.
73— Aşçılar Personel Dairesi.
74— Aşçılar Mescidi.
75— Tablakârlar Koğuşu.

Levha 2. Eldem ve Akozan'ın Saray planında mekânlar ve yer isimleri

Resim 1. Harem, Haliç cephesi

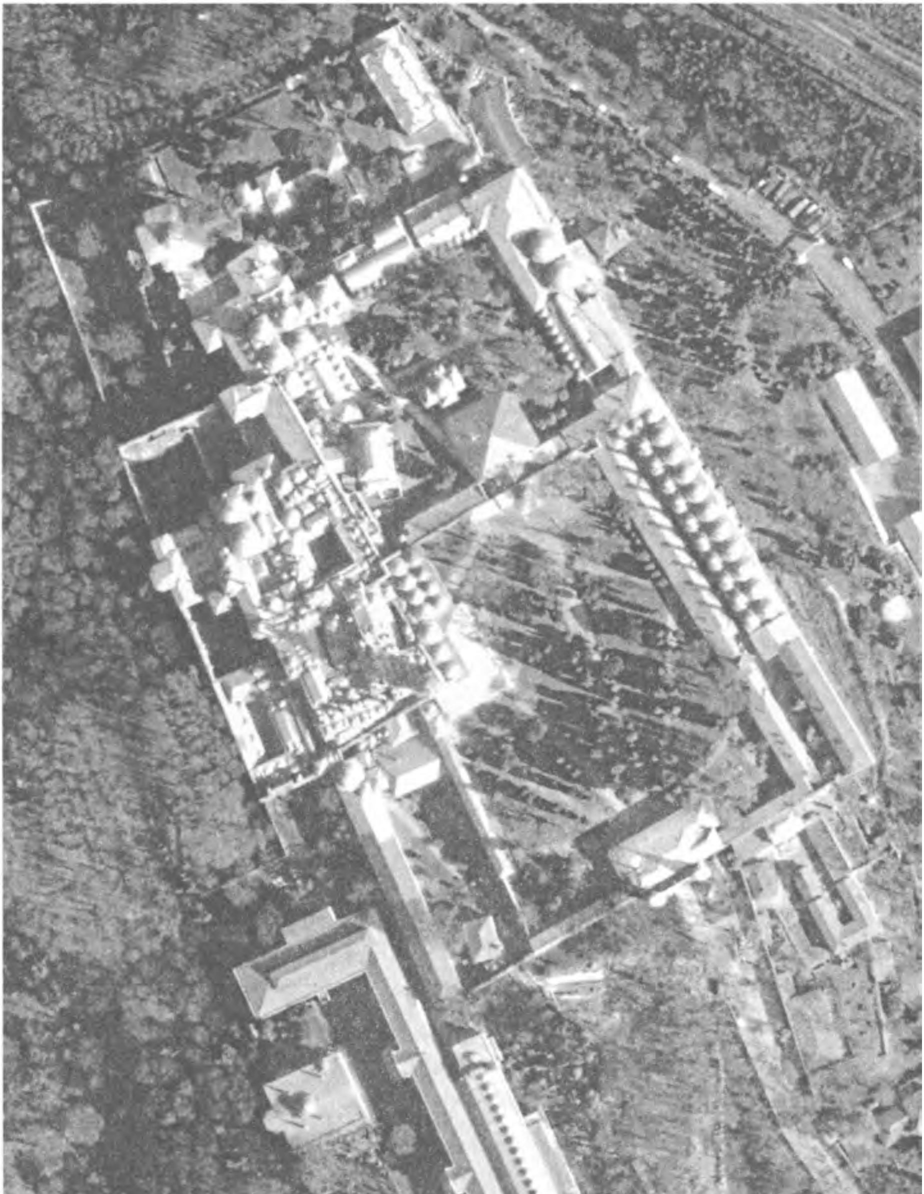
mak üzere tarihsel bir sınırlama yapıldı. Hiç kuşku yok ki; seçilen süreçte Topkapı Sarayı hareminde gerçekleştirilen mimari etkinliklerin irdelenmesi, sarayın tarihinin anlaşılmasında da önemli veriler sağlayacaktı.

Harem ile ilgili bir çalışmada en önemli sorun –işlevini sürdürdüğü dönemde– girişin fiziksel imkânsızlığı ve harem duvarları arasındaki hayatın dış dünyaya olan kapalılığıdır. Bu durum harem hakkında bilinenlerin sınırlı kalmasına yol açmıştır. Özellikle 17. yüzyılda harem üzerine yazılanların büyük bir bölümü, harem veya sarayda yaşayanların anlattıklarından veya birkaç gizli ziyaretçinin gözlemlerinden oluşur. Bunun yanında özellikle günümüzde haremin bir müze olması mekânların rahatlıkla dolaşılmasını zorlaştırır. Bugün ziyaretçilerin gezebildikleri yerler haremin bir

kısmını oluşturur ve geriye kalan bölümler ya depo olarak kullanılmaktadır ya da ziyaretçilere kapalı bir durumdadır.

Çalışmayı zorlaştıran başka bir konu ise haremin farklı dönemlerdeki eklemeler ile genişletilmesidir. Bu durum mekânların inşa tarihlerinin kesin olarak belirlenememesi sorununu da beraberinde getirir. Haremin yaşam alanı olarak kullanılması, yeni gereksinimlerle değiştirilme olasılığı, sakinlerinin sayılarının farklılık göstermesi mekânların inşa tarihleri yanında yapılan eklemelerin takip edilmesini zorlaştırır. Hiç kuşku yok ki bu çalışmada da üzerinde durulan 1072/1662 ve 1076/1665 yangınları gibi felaketler haremde mimari izlerin takibini zorlaştıran en önemli nedenlerdendir. Bunun yanında bugün haremde bulunan mekânların bir kısmı tanımlanabiliyorsa da, hâlâ birçok odanın işlevini belirlemek olanaklı değildir.

Resim 2. Topkapı Sarayı

Seçilen dönemin 17. yüzyıl olarak belirlenmesinde bu sorunun önemli bir rolü bulunmaktadır. Zira yaklaşık dört yüzyıl gibi uzun bir süre hanedan üyelerinin yaşadığı haremin böyle uzun bir süreç içinde ele alınarak değerlendirilmesi sağlıklı sonuçlar vermeyeceğinden, haremde büyük çapta onarımların yapıldığı bilinen IV. Mehmed dönemindeki değişimler –mimari ve süsleme– ile bu değişimde etkin rolü olan saraylıların mimariye yönlendirici katkılarının saptanması ve irdelenmesini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte tartışılan dönemde sarayda büyük bir yıkıma yol açan yangınlar ve depremler de gerçekleşmiş ve özellikle de 1076/1665'teki yangın sonrası sarayda –özellikle harem kısmında– yenileme projesi başlatılmıştır.

Hiç kuşku yok ki bu çalışmanın ana tartışmasının harem olmasında önemli bir başka etken de burada yaşayan iki siyasi figürün varlığıydı. Özellikle 17. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde tahta çıkma geleneğinde meydana gelen değişiklik sonrasında on üç kuşak devam eden babadan oğula geçen taht geleneğinin yerini ekberiyet sistemine bırakması, beraberinde önemli siyasi figürlerin doğmasına da yol açacaktı. Bunlardan ikisi valide sultanlar ve dârüssaâde ağalarıydı ve her ikisinin de yaşam alanları haremdi. Yüzyılın başında Osmanlı sarayında gelişen yeni güç dengeleri ve ilişkiler ağında harem bir sahne görevi görürken bu sahneden gelip geçen tüm oyuncular da bir rol kapma çabası içinde oldular. Bu çalışmada amaçlanan da, özellikle IV. Mehmed devrinde siyasi rekabetin en üst seviyeye çıktığı bir dönemde meydana gelen siyasi çekişmeler ve bu çekişmenin şiddetli yaşandığı haremin mimari örgütlenmesini ve burada yaşayan önemli siyasi figürlerin yaşadıkları mevcut alana sıkışmayıp, sınırlarını daha da genişlettiklerini ortaya koymaktı.

Bu bağlamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, "Osmanlı Sarayı'nda Siyaset Oyunları: IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)" başlığı altında; dönemin siyasi ortamı içindeki değişimlerin hanedan tarihindeki etkileri ve bunun yansımaları irdelendi. Özellikle de haremde yaşayan siyasi güçlerin etkinliği ve siyasete yön vermeye başlaması Selânikî Mustafa Efendi (1540 (?) –1600)[1], Solak-zâde Hemdemi Mehmed Efendi

1 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*. II. (haz. Mehmet İpşirli). Ankara:

(1590 ?–1657/58)[2], Kâtip Çelebi (1609–1657)[3], Vecihî Hasan Efendi (1620 ?–1661)[4], Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi (ölm. 1658)[5], Evliya Çelebi (1611 ?– 1684 ?)[6], Mehmet Halife (ölm.17.yüzyılın ikinci yarısı)[7], Naîmâ

Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999; Mustafa Selânikî *Tarih-i Selânikî* isimli eserinde 1563-1600 yılları arasındaki dönemin tarihini kaleme almıştır. Özellikle kendi yaşadığı dönemle ilgili olarak önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mustafa Selânikî and his History." *Tarih Enstitüsü Dergisi.* IX, İstanbul, 1978: 416-472.

2 Solak-zâde Hemdemi Mehmed Efendi 17. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşamış tarihçi ve şairdir. *"Solakzâde Tarihi"* olarak bilinen eserinde tarihçi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1657'ye kadar geçen olayları anlatır. Bkz. Karslızade Cemaleddin Mehmed. *Ayine-i Zürefa: Osmanlı Tarih ve Müverrihleri.* İstanbul: Dersaâdet Kitabhane-i İkdam, 1314: 35-36; Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri,* İstanbul, 1342; Kemal Özergin. "Solak-zâde." *İA.* X, 1988: 748-750.

3 Kâtip Çelebi. *Fezleke, Tahlil ve Metin,* (haz. Zeynep Aycibin). (yayınlanmamış doktora tezi). I-III, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, 2007; 17. yüzyılın en önemli müelliflerinden olan Kâtip Çelebi kaleme aldığı *Fezleke*'de 1000-1065 (1592-1654) tarihleri arasındaki hadiseleri anlatır. Bunun yanında 1652-1653'te yazdığı *"Düstûrü'l-Amel li-Islahi'l-Halel"* isimli ıslahatnâme devrin yöneticilerinin ısrarı üzerine kaleme alınmıştır. Bu eserde yazar, devlet ve toplum düzenini, reaya, asker ve hazinenin durumunu anlatmaktadır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel,* İstanbul, 1286; Karslızâde Cemâleddin Mehmed 1314: 31-34; Orhan Şaik Gökyay. *Kâtip Çelebi'den Seçmeler,* İstanbul, 1968; Orhan Şaik Gökyay. *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982; Orhan Şaik Gökyay, "Düstûrul-amel," *TDVİA.* 10, 1994: 50-51; Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi." *TDVİA.* 25, 2002: 36-40.

4 Vecihî Hasan Efendi, *Tarih-i Vecihî (Vecihî, Devri ve Eseri),* (haz. Ziya Akkaya, yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF, 1957. 17. yüzyıl tarihçi ve şairlerinden Hasan Vecihî (1620 ?-1661) *Tarih-i Vecihî* isimli eserinde 1047-1071 (1637-1661) yılları arasındaki olayları ayrıntılı olarak anlatır. Bkz. Ömer Faruk Akün. *"Vecihi."* *İA.* XIII, 1986: 224-248; Vecihî/Akkaya 1957; Buğra Atsız. *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts, Nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660).* München, 1977; Gazanfer Altıntaş. *Vecîhî, Hayatı, Eserleri ve Divanı'nın Tenkidli Metni,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

5 Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi. *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlîl ve Metin) 1732,* (haz. Nevzat Kaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003): 13; Köklü bir ulema ailesinden gelen Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi müderrislik yaptı. Genel bir dünya tarihi olarak adlandırılan *"Ravzatü'l-Ebrâr"* adlı eseri yaradılıştan 1645 yılı sonlarına kadar geçen olayları aktarır. Yazma nüshalarında hadiseler Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine (1648) kadar anlatılmaktadır. Bkz. Orhan F. Köprülü. "Şeyhülislâm Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu." *Belleten.* 41, 1947: 137-145; F. Babinger. "Abdülaziz Efendi." *İA.* I, (1978): 64; Nevzat Kaya. "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi." *TDVİA.* 24, 2001: 381-383.

6 Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ve Osmanlı döneminin en önemli yazarlarından biridir. Osmanlı İmparatorluğu için her konuda aydınlatıcı bilgiler sunan on ciltlik bir seyahatname yazmıştır. Bkz. Mehmet Süreyya. *Sicill-i Osmânî.* II, (çev. Seyit Ali Kahraman). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996: 500; R.F. Kreutel. *Ewlija Celebis Bericht über die Türkische grosbotschaft des Jahres 1665 in Wien.* Viyana, 1956; Cavit Baysun. "Evliya Çelebi." *İA.* IV, 1948: 400-412; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi." *TDVİA.* 11, 1995: 529-533.

7 Saray görevlisi olan Mehmed Halife, *Tarih-i Gılmânî* isimli eserinde, 1032-1075 (1623-1664) yılları arasındaki hadiseleri ve özellikle de saraya ait vakaları anlatır. Bkz. Bekir Kütükoğlu. "Mehmed Halife." *İA,* VII, 1988: 579-580; Bekir Kütükoğlu. "Vekayi'nüvis." 1986: XIII/271-287.

Mustafa Efendi (1655–1716)[8], Abdurrahman Abdi Paşa (ölm. 1692)[9] ve Paul Ricaut (1628-1700)[10] gibi yazarların tarihi metinleri ışığında ele alındı. Özellikle Naîmâ ve Ricaut; Kösem (1590-1651) ve Turhan Sultanlar (1627-1682) arasındaki rekabetle ilgili görüşlerini aktarmakla kalmayıp, dönemin siyasi ortamı hakkında da önemli bilgiler de vermekteydiler.

Bu bölümün amacı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren yönetimde görülmeye başlanan değişimin, yeni oyuncuların sahne almasına olanak tanıdığını ortaya koymanın yanında, haremde ikamet eden iki önemli gücün –valide sultan ve dârüssaâde ağalarının– önlenemeyen yükselişine götüren sürece dikkat çekmekti. Bu başlık altında Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilip yerine Osmanlı hanedan tarihi içinde bir ilk olarak gerçekleşen yedi yaşındaki bir şehzadenin tahta çıktığı süreçte meydana gelen olaylar ve yaşanan siyasi karmaşa ortamında güç odaklarının bu ortamda kendi amaçları doğrultusunda ortaya koyduğu iktidar oyunları üzerinde duruldu. Mevcut durum siyasi ortama yön veren ya da ortamın ana hatlarını yansıtan siyasi gelişmelerin irdelenmesini gerekli kılmıştır. Dönemin etkin güçlerinin önerisiyle padişahın yedi yaşında olmasının yanında yeni padişahın annesi Turhan Sultan'ın da çok genç olmasından kaynaklanan sorunu gidermek için bulunan çözüm, eski valide sultan "Kösem Sultan" geleneklere uygun olarak Eski Saray'a gönderilmeyip, Yeni Saray'da kalmaya devam etmesiydi. Karar ilk bakışta masum ve isabetli gibi görünse de, aslında bir çözümsüzlüğü de beraberinde getirdi.

8 Naîmâ Mustafa Efendi. *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l Hâfikayn)*. I-IV, (haz. Mehmet İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007; İlk resmi vekayinüvis olarak kabul edilen Halepli Mustafa Naîmâ, yazdığı eserinde 982-1070 (1574-1660) yılları arasının tarihini ayrıntılı olarak kaleme almıştır; Bkz. Karslızade Cemaleddin Mehmed. 1314: 43-44; Cavit Baysun. "Naîmâ." *İA*. XIII, 1964: 44-49; Kütükoğlu 1986: XIII/271-287.

9 IV. Mehmed, musahiplerinden Abdurrahman Abdi Paşa'ya günlük hayatını aynen yazmasını emretmiş, bunun üzerine Abdurrahman Abdi Paşa *Vekāyi-nâme*'yi yazmıştır. Kitap, IV. Mehmed'in av serüvenlerini, eğlencelerini ve dönemin olaylarını ayrıntılı olarak içerir. Bkz. Kütükoğlu 1986: XIII/271-287; Abdülkadir Özcan. "Abdurrahman Abdi Paşa." *TDVİA*. I, 1988:156; Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekāyi-nâme,* (haz. Fahri Çetin Derin, yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, 1993; Abdurrahman Abdi Paşa. *Vekāyi-nâme,* (haz. Fahri Çetin Derin). İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2008.

10 Paul Ricaut. *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra, 1668, (tıpkıbası Londra, 1972); Ricaut, IV. Mehmed döneminde İstanbul'da İngiltere Krallığı'nın elçisi olarak bulunan Winchesley kontunun silahtarı ve kâtibi olarak beş yıl kaldı.

İki valide sultanın varlığı çok geçmeden büyük bir sorun oldu ve iki taraf arasında şiddetli bir rekabet başladı. Rekabetin yaşandığı sahne ise yine haremdi. Aynı bağlamda ele alınan bir başka konu ise iki valide sultan arasındaki siyasi çekişme ve bunun doğurduğu sonuçlardı. Bunun yanında özellikle valide sultan makamının önem kazanması süreci ile ilgili dönem kaynaklarının bakış açısı ve modern araştırmacıların konu hakkındaki tutumları üzerinde de duruldu. Gelişen olaylar sonrasında 1061/1651'de Osmanlı hanedan tarihinde başka örneği görülmeyen bir valide sultanın öldürülmesi olayının tarihi kaynaklara yansımaları ve anlatılardan yola çıkarak olayın ve dönemin fiziksel ortamı hakkında birkaç ipucu bulmak amacıyla "Başarısız Bir Darbe Girişimi ve Büyük Valide Sultanın Sonu" alt başlığı altında bu konu irdelendi.

Birinci bölümde tartışılan başka bir konu ise Kösem Sultan'ın ölümünden sonra sahnedeki yeni oyuncular ve bunların siyasi güçleriydi. Özellikle siyasi bir cinayetin işlendiği haremde valide sultandan sonra önemli güç olan dârüssaâde ağalarının elde ettikleri gücün süreci, saray siyasetindeki rolleri ve etkisi bu bölümde üzerinde durulan başka bir konu oldu. Zira her iki siyasi figürün yaşam alanlarından taşan güçleri o dönem için son derece önemli ve dikkat çekiciydi. Bunun yanında valide sultan ve dârüssaâde ağalarının yaşam alanlarında görülen değişimin elde ettikleri siyasi güce paralel olduğu düşüncesi her iki grubun güçlenme nedenleri üzerinde durulmasını zorunlu kıldı. Bu bölümde üzerinde durulan son konu ise Turhan Sultan'ın sahneden çekilmesi ve yerini yeni oyunculara bırakmasıydı. Ancak belirtilen konu çalışmanın kapsamıyla doğrudan ilgili olmadığı için ayrıntılı olarak tartışmak yerine kısaca ele alındı.

Çalışmanın ikinci bölümünde, "Topkapı Sarayı'nın Haremi: Yasaklar ve Sınırlar" başlığı altında haremde oluşturulan "bilinçli" ve "bilinçsiz" sınırların mimari örgütlenme üzerinden okuması yapıldı. Zira saray, hanedanın gücünün temsil edildiği bir sahneydi. İmparatorluğun yönetim merkezi, eğitim kurumu ve padişahın ailesi için konut işlevi gören, iç (özel) ve dış (kamusal) hizmetlere göre gruplanmış, binlerce sakinin barındığı bir yapı topluluğuydu. Bu yapı topluluğu içinde harem

mevcut mimari örgütlenmesi ve uygulanan sıkı kuralları ile yüzyıllar boyunca cazibesini hep korudu. Özellikle yabancı seyyahların haremi keşfetme arzusu hiçbir zaman kaybolmadı. 1934'te harem işlevini yitirmiş olmasına rağmen, burayı gezdiği sırada; "burada kişisel gizlilik atmosferi hüküm sürmektedir. Harem üyelerinin yatak odalarında durup, isimleri bir zamanlar Avrupa'da korku yaratan insanların en kutsal ve yasaklanmış alanlarında olduğumuzun farkına vardığımızda bakış açımız değişmekte, içimizde kendimizi davetsiz misafir gibi hissetmeye başlayıp korku ile karışık bir saygı hissi uyanmakta" diyordu Penzer.[11] Hissettiklerini korku ile karışık bir saygı olarak tanımlamasının nedeni çok açıktı, harem girilmesi yasak bir bölge olduğu için merak oluşturuyordu. Hiç kuşku yok ki; yasak olana duyulan ilgi ve onu keşfetme isteği bunun en önemli nedeniydi. Hareme duyulan merak, buranın birçok batılı seyyahın ilgi odağı olmasına neden oldu. Bu durum farklı tanımlamalara yol açtı. Kimi zaman, sultana sunulan sayısız kadının bulunduğu bir yer ya da siyasi güç elde etmiş olan valide sultanın idaresinde birçok kişinin yaşadığı bir sahne veya kara ağaların gözetiminde padişahın hane halkının yaşadığı bir hapishane olarak tanımlandı. Tüm bu tanımlamalar farklı olsa da sonuçta harem işlevini kaybettiği döneme kadar sürekli olarak mahremiyetini korudu.

> Prenslerin, doktorların bile alınmadığı bir yer hakkında ne söylenebilir ki. Doktor ne bu kadınları görebilecek ne de onlar onu görecek. O içeri girdiğinde öyle az bir görüntüye imkân verilir ki, görüntünün duvarlar mı yoksa kadınlar mı olduğu anlaşılmaz. Kadınlar hastalarla kendileri ilgilenir. Doktor geldiğinde ona bilgi vermezler. Çünkü o geldiğinde kaçarlar ve onun etrafında kadın hastayı görmeye izin vermeyecek hadım ağalar kalır ve yatağının üstündeki örtüyü hafifçe kaldırır. Bazen de gerekirse kolunu dışarı çıkarırlar. Eğer doktor hastanın dilinin ucunu görmek veya ellemek isterse hemen oracıkta bıçaklanır. Eğer onun zamanında Müslümanlar olsaydı Hipokrat ve tüm bilim çok zorlanırdı.

11 N.M. Penzer. *Harem.* (çev. Doğan Şahin). İstanbul: Say Yayınları, 2000: 190-191.

Onun bilimini takip ederek büyümeme rağmen hangi tarafı tutacağımı bilemedim. Kadınların bulunduğu dairelere çağrıldım. Yatakhaneleri rahibelerin yatakhanelerine benzer. Her kapının üstünde bir delik açılmış ve o delikten giyinik bir kol, elinde gaz lambası tutan giyinik bir kol çıkmaktaydı. İlk ziyaretlerimde bunların tahta veya bakırdan yapılma ve geceleyin aydınlatma için yapılmış kollar olduğunu düşündüm. Ama bunların tedavi edilmesi gereken kollar olduğunu öğrenince çok şaşırdım. Yahudi kadınların bu kadınların odalarına girdiklerine dair verilen bilgiler yalandır. Onlar ticaretin yapıldığı odadan başka bir yere giremezler. Kapı hadım ağalar tarafından üzerleri iyice arandıktan sonra açılır. Eğer bir adam kadın kılığına girmiş olursa orada hemen boğazlanır. Bir Hıristiyan hiç iyi karşılanmaz. Hadım ağalar oranın tek habercileridir. Mücevherleri onlar taşırlar ve onlar getirirler. Fakat bu zahmetleri için para talep etmeyi de çok iyi bilirler. Aslında onların en önemli görevinin hayat kurtarmak olduğu söylenir.

Joseph Pitton de Tournefort[12] (1656-1708) haremi 17. yüzyılın sonlarında böyle betimliyordu.[13] Yazara göre buraya girmek o kadar kolay değildi ve en ufak bir hata orada bulunanın canına mal olabilirdi. Bu bağlamda ikinci bölümde harem kelimesinin içerdiği anlama paralel olarak Osmanlı haremin kurgusu tartışıldı. Bu bölümde alt başlık olarak ele alınan bir konu ise hareme girmenin zorluğu, bunun hem oluşturulan yasaklar hem de mimari örgütlenmedeki yansımaları oldu. Özellikle 16 ve 17. yüzyıl seyyahlarının haremi nasıl algıladıkları ve tüm yasaklara rağmen buraya girdiğini söyleyen Avrupalı gözlemcilerin betimlemeleri "Birkaç Gizli Ziyaretçi" başlığı altında değerlendirildi.

Bu bölümde tartışılan başka bir konu iki valide sultanın aynı anda haremde ikamet etmesinin mekânsal anlamda getirmiş olduğu sorunun çözümüne yönelik oldu. Bilindiği gibi haremde yaşayan her bireyin yeri

12 Fransız doğabilimci Joseph Pitton de Tournefort, XIV. Louis ve bakanı Pontchartrain'in buyruğu ile yeni bitkiler keşfetmesi için 1700'lerde Doğuya gönderildi.

13 Joseph Pitton de Tournefort. *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy*. Amsterdam, 1718: II. Kitap, 13. Mektup, 27-28.

belliydi ve kurallar buna göre uygulanıyordu. Bu sıra dışı durumun, o dönemde hem siyasal hem de mimari anlamda büyük bir problem yaratmış olduğu düşüncesi bu konunun tartışılmasını kaçınılmaz kıldı. Ancak özellikle mimari problemin nasıl çözüldüğünü açıklayan kesin delillerin olmaması, tartışmayı kısmi olarak olasılıkların ortaya konduğu bir bölüm haline getirdi.

Haremin hiyerarşik yapısı ve haremde yaşayan halkın yaşam alanlarındaki mimari çözümlemeleri bu bölümde tartışılan başka bir konuydu. Penzer, haremde yaşayanların zenci hadımların kontrolünde bulunan ve sadece sultanın zevki için bekleşen birkaç yüz kadından oluşmadığını; bunun tersine haremin kesin ve belirli sayıda memurları bulunan, her kadının yaşına, statüsüne ve eğitiminde geldiği noktaya göre belirli bir pozisyonu işgal ettiği karmaşık bir hiyerarşiye sahip olduğunu söylüyordu.[14] Bu bağlamda özellikle L. Peirce'ın yapısını ayrıntılı olarak ele aldığı çalışması haremin anlaşılmasına önemli katkıda bulunmaktadır.[15] Bununla birlikte Ahmed Tayyârzâde 'Atâ (1801–öl.1880'den sonra),[16] İsmail Hakkı Uzunçarşılı,[17] M.Ç. Uluçay[18] gibi tarihçilerin özellikle sarayın örgütlenmesi konusunda yaptıkları önemli çalışmalar, haremin hiyerarşik yapısının anlaşılmasında oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır.

Sarayın mimarisi ve genel tarihi üzerine ilk incelemeyi yapan Abdurrahman Şeref Bey, *Ta'rîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'âsı'nda* 1910-11 yıllarında yayınladığı makale dizisinin 8-12 numaralar arasındakilerde haremi tanıtmıştır.[19] Bu çalışmasında Şeref Bey, içinde haremin de olduğu sarayın şematik bir planını çizmesinin yanında (Lev. 3), haremdeki

14 Penzer 2000: 34.

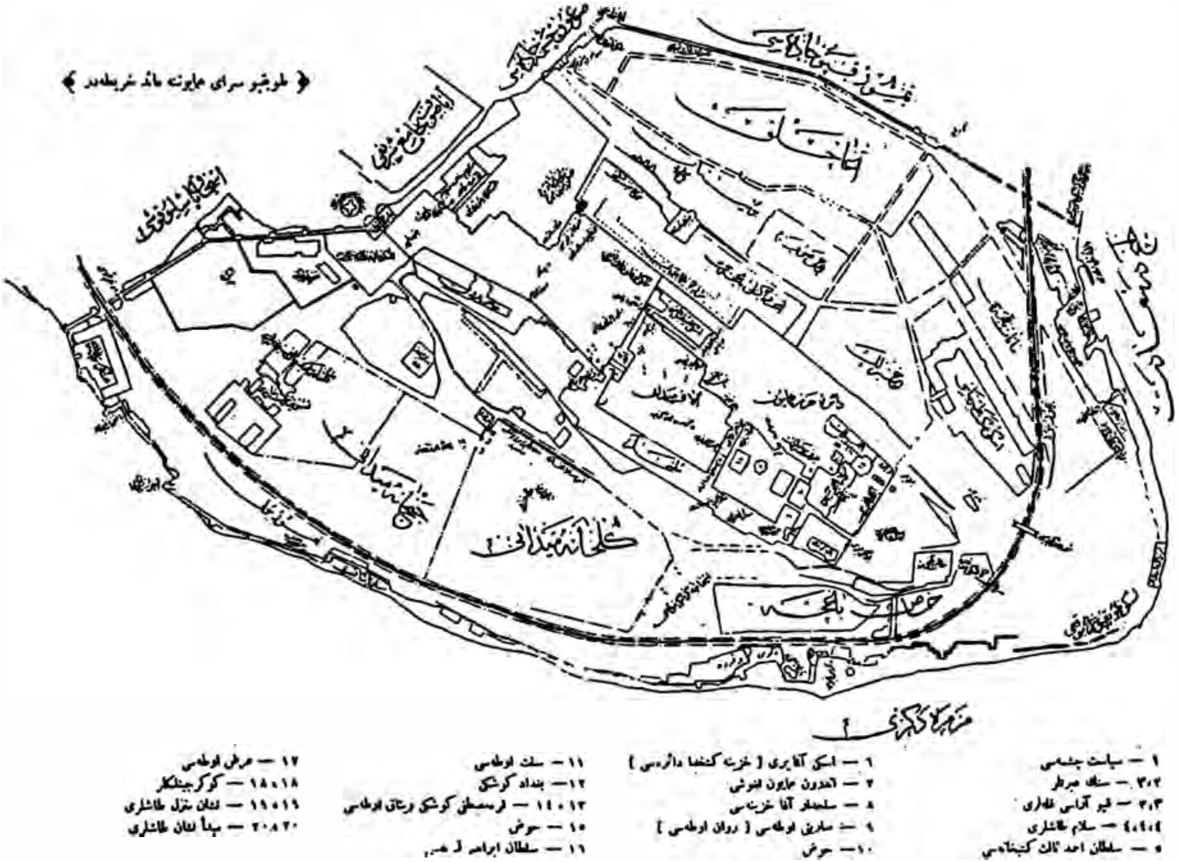
15 Leslie P. Peirce. *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*. (çev. Ayşe Berktay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002

16 Ahmed Tayyârzâde 'Atâ. *Târîḫ-i 'Atâ, Târîḫ-i Enderun*. I-V, İstanbul 1292-93. Atâullah Ahmed adıyla da tanınan Atâ Bey, Enderun-i Hümâyun memurlarından Tayyar Efendi'nin oğludur. Önemli biyografi eserlerinden biri sayılan beş ciltlik Tarih-i Atâ isimli eseri yazmıştır; Bkz. Mehmet İpşirli. "Atâ Bey Tayyarzâde." *DİA*, IV, 34-35.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: TürkTarih Kurumu Yayınları, 1988.

18 Mustafa Çağatay Uluçay. *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

19 Abdurrahman Şeref Bey. "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu." *TOEM*. İstanbul, 1329: cüz. 5: 265-269; cüz. 6: 329-364; cüz. 7: 393-421; cüz. 8: 457-483; cüz. 9: 521-594; cüz. 10: 585-594; cüz. 11: 649-657; cüz. 12: 413-730.

Levha 3. Topkapı Sarayı Planı, Abdurrahman Şeref Bey, 1329.

mekânların 1910-11 yıllarındaki tasvirini yapmış, burada geçen efsanelere ve mekânlarda bulunan kitabelere de yer vermiştir.

Abdurrahman Şeref Bey'den kısa bir süre sonra sarayı incelemek için izin alan Barnette Miller, sarayın ilk inşasından, son kullanılmasına kadar geçen süreyi ele alır.[20] Miller, yaptığı çalışmasını sarayın bazı kurum ve etkinliklerinin bir taslağı olarak tanımlar.[21]

N. M. Penzer'in 1930'da haremi ele aldığı eseri[22] tarihsel yöntemden çok uzaktır. Yazar Avrupalı gözlemcilerin harem hakkındaki görüşlerini Miller'in çalışmasını kaynak olarak vermesinin yanında, haremin mimarisine çok fazla girmeden burada yaşayan hane halkı üzerinde durmuştur. Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimari, Tören ve İktidar* başlığı altında ele aldığı çalışmasının bir bölümünü hareme ayırır.[23] Bu bölümde haremin kuruluşundan 17. yüzyıla kadar geçen süredeki mimari etkinlik ve haremin hiyerarşik yapısı üzerinde durmaktadır. Necdet Sakaoğlu 2002'de yayınladığı eserinde ise iki bölümde ele aldığı haremin, birinci bölümde genel yapısını, ikinci bölümde ise mimarisini inceler.[24]

Kösem ve Turhan valide sultanlar arasındaki şiddetli rekabetin sonucunda meydana gelen siyasi cinayet ve bunun gerçekleştiği haremin bu tarihteki durumu ayrı bir alt başlık altında IV. Mehmed döneminin tanığı Naîmâ ve yabancı bir gözlemci olarak Ricaut'un anlatılarının ışığında tartışıldı. Yine haremdeki sınır ihlalleri ve buna tepkiler de Naîmâ'nın anlatısında geçen örneklerle ele alındı. Bunun la birlikte haremin korunmasıyla görevli kara ağalara dönem içindeki bakış açısı yine Naîmâ, Ricaut ve özellikle kara ağaları şiddetle eleştiren Derviş 'Abdullah'ın[25] (17. yüzyıl ?) anlatıları ışığında ele alındı.

20 B. Miller. *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul.* Londra: Oxford University Press, 1931.

21 Miller 1931: XV.

22 N. M. Penzer. *The Harem: An Account of the Institution as It existed in the Palace of the Turkish Sultans with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present Time.* Londra, 1936; Türkçe çevrisi Penzer 2000.

23 Gülru Necipoğlu. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimarî, Tören ve İktidar*, (çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

24 Necdet Sakaoğlu. *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun: Topkapı Sarayı.* İstanbul: Denizbank Yayınları No:9, 2002.

25 Pınar Saka. *Derviş Abdullah Risâle-i Teberdâriyye Fî Ahvâl-i Darü's-sa'âde (Değerlendirme-Çeviri Metin)*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2007: 74 vd; Saray-ı Atik'te teberdarlar

Çalışmanın, “Murad’dan Mehmed’e Topkapı Sarayı Haremi’nde Yeni Mekânlar ve Onarımlar” başlıklı son bölümünde, haremin sınırlarının belirlenmesi yolculuğu ve geçen süreçte yapılan yeni projelerde kişilerin tercihleri üzerinde duruldu. Özellikle Murad’dan, Mehmed’e kadarki süreç sonunda haremin neredeyse günümüze kadar gelen sınırlarının belirlenmiş olması bu konunun tartışılmasında önemli oldu. Bununla birlikte 1072/1662 ve 1076/1665 yıllarındaki iki yangın sonrası büyük hasar gören haremin yeniden imarı üzerinde de duruldu. Özellikle yangının tanığı Eremya Çelebi[26] ve geriye dönük anlatımıyla Silahdar Mehmed Ağa’nın (1658–?)[27] aktarımları ışığında, yangının verdiği hasarın tespiti yapıldı. Yangın sonrası başlatılan yenileme projesinde kullanılan malzemelerin ve işçilere ödenen ücretlerin tutulduğu defter de bu bölümde ele alındı.

Bu bölümde Sedat Hakkı Eldem ve Feridun Akozan’ın, sarayın mimari değerlendirilmesine önemli açılımlar yapan çalışmalarındaki planlar kullanılmıştır.[28] 1982’de yayınlanan Eldem ve Akozan’ın çalışmasının bir kısmını, Abdurrahman Şeref Bey’in makalelerini günümüz Türkçesine uyarlaması oluşturur ve ciddi anlamda bir metin araştırması sergilememektedir. Özellikle sarayın farklı mekânlarına ait birçok çizimin bulunduğu çalışma, bugün bile güncelliğini korumaktadır. Çalışmada kullanılan çizimler Eldem ve Akozan’dan alınarak, belirli mekânların eklenmesi, farklılaşması veya işlevlerinin belirlenmesi için çalışmanın amaçlarına uyarlandı.

ocağına kayıtlı, kara hadımlara okuma-yazma öğreten Derviş ‘Abdullah Teberdarlar Ocağı’na kendi anlatısıyla 1091/1680?’de girmiş ve burada 18 sene görev yapmıştır. Darüssaade ağalarını anlattığı *Risāle-i Teberdāriye fī Āḥvāl-i Āġā-yı Dārü’s-sa’āde* adlı eserini 1154/1741-42’de Bursa’da kaleme almıştır; Derviş ‘Abdullah. *Risāle-i Teberdāriye fī Āḥvāl-i Āġā-yı Dārü’s-sa’āde,* Köprülü Kütüphanesi, No. 233; Cengiz Orhonlu. “Derviş Abdullah’ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariye Fî Ahvâl-ı Dâru’s-saâde.” *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988: 225-249.

26 Akt. H.D. Andreasyan. “Eremya Çelebi’nin Yangınlar Tarihi,” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 27. İstanbul, 1973: 59-84; Eremya Çelebi Kömürciyan 17. yüzyılın Ermeni yazarıdır. Özellikle tarihi eserleriyle tanınan yazar, döneminde meydana gelen yangınlar hakkında verdiği bilgilerin yanında 17. ve 18. yüzyıl İstanbul’u hakkında önemli bilgiler de vermektedir; Bkz. Andreasyan 1973: 59-84; Eremya Çelebi Kömürciyan. *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul,* (yay. haz. Kevork Pamukciyan; Ter. H. D. Andreasyan). İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.

27 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdar Tarihi.* II, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

28 Sedat Hakkı Eldem - Feridun Akozan. *Topkapı Sarayı (Bir Mimari Araştırma).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.

Bu bölümde ayrı bir başlık altında tartışılan bir diğer konu ise hünkâr sofasının inşa tarihi ve işlevi olmuştur. Bilindiği üzere haremin mimari örgütlenmesi sürekli yenileme ve yeniden yapımlar nedeniyle çok açık olarak tanımlanamadığından, özellikle Haliç cephesinin günümüze gelinceye kadar geçirdiği değişim modern araştırmacılar tarafından tartışıla gelmiştir. Bu bağlamda özellikle 1960'ta haremde önemli bir restorasyon çalışması gerçekleştiren Mualla Eyüboğlu Anhegger'in daha sonra yayınladığı çalışması[29] ile Gülsün Tanyeli'nin, haremin Haliç cephesinin oluşumunu irdelediği çalışması[30] süregelen tartışmanın aydınlatılmasına katkı sağlamışlardı.

Ana tartışmasını padişahın hane halkının yaşadığı haremin oluşturduğu bu çalışma, Zeynep Tarım Ertuğ'un[31] da belirttiği üzere kültür tarihçilerinin genel bir tutum olarak sergiledikleri genelleme yapma, yani herhangi bir çalışmada 16. veya 17. yüzyıl resmi yoksa 18. yüzyıl veya daha geç tarihli bir minyatür veya gravürün rahatlıkla hatta hiçbir kuşku belirtilmeden kullanılması eğilimlerine karşın, çalışmada böyle bir tutum sergilememeye azami ölçüde dikkat edilmiştir. Örneklem yapmak için geç tarihli bir görsel malzeme kullanılmamıştır. Bu bağlamda, örneğin gerçeği yansıtmadığı çok açık olan Melling'in çok bilinen harem gravürü değerlendirmeye alınmamıştır.

Çevirim Yazı Notları

IV. Mehmed döneminde haremin irdelendiği çalışmada dönem kaynaklarına sıklıkla başvurulmuştur. Kaynakların bir kısmı yayınlanmış metinlerden alıntı şeklinde olduğunda, herhangi bir "düzeltme" yapılmadan yayınlandığı şekliyle verilmiştir. Dolayısıyla kimi metinlerde orijinal Osmanlıca çevirim yazısı kullanılırken, diğerlerinde bu uygulanamamıştır. Metin içindeki farklılıklar bundan kaynaklanmaktadır.

29 M. E. Anhegger. "Topkapı Sarayı Veliaht Dairesi Onarımı." *Sanat Tarihi Yıllığı.* IX-X, 1979–80, İstanbul, 1981: 53–81; M. E. Anhegger. *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, İstanbul, 1986.
30 Gülsün Tanyeli. "Topkapı Sarayı Haremi'nin Haliç Cephesindeki Yapılaşmasının Evrimi." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı.* 3, 1988: 148–181.
31 Zeynep Tarım Ertuğ. "Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Sarayı'nda Eğlence ve Meclis." *İnsan Bilimleri Dergisi.* 4, 2007: 3.

OSMANLI SARAYI'NDA SİYASET OYUNLARI: IV. MEHMED DÖNEMİ (1648-1687)

> Vezîr ile müftî yalnız ikisi cellâdları önüne katıp mahbesden içeri duhûl ettiklerinde biz dehlîzden nâzır idik. Sultan İbrahim bir gül-gün atlas antari giymiş, kırmızı çakşır-ı mutallâ uçkurları taşra çıkmış, başında bir kelle-pûş, sol elinde Mushaf-ı şerîf, müftîye hitâp edip "Bak Abdurrahim! Yusuf Paşa, bana senin için bir fettân-ı dinsizdir, depele demiş idi, seni öldürmedim, meğer sen beni öldürecekmişsin, işte Kitâbullâh, beni ne hükm ile öldürürsünüz, zâlimler?

Naîmâ Mustafa Efendi'nin,[1] Bâhaî Efendi'den[2] (1595/1601–1654) naklettiği ve haremin karanlık odalarından birinde gerçekleşen bu olay hiç kuşkusuz Osmanlı hanedan üyeleri içinde ilk olarak Sultan İbrahim'in başına gelmiyordu ve son da olmayacaktı.[3] Yüzyıllardır oynanan oyunda aktörler değişse de roller genelde hep aynıydı. Ancak yüzyılın başında değişen bir şey vardı: Sahne. Artık oyun sarayda hatta haremde oynanıyordu ve saray aynı zamanda büyük trajedilerin yaşandığı bir mekândı.

17. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde tahta çıkma geleneğinde bir değişiklik oldu ve on üç kuşak aralıksız devam eden babadan oğula geçen taht geleneği yerini ekberiyet sistemine bıraktı.[4]

1 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1169.

2 Bâhaî Mehmed Efendi 1649-1651 yılları arasında şeyhülislamlık yapmıştır. Bkz. S. Nüzhet Ergun. *Şeyhülislâm Bahâyi*. İstanbul, 1933; Mehmet İpşirli–Mustafa Uzun. "Bahâyi Mehmed Efendi." *TDVİA*. 4, 1991: 463-464; Harun Tolasa. *Şeyhülislâm Bahâyî Efendi Divânı'ndan Seçmeler*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.

3 II. Osman'ın öldürülmesinden yirmi altı yıl sonra yine bir padişah öldürüldü, ancak bu olaydan sonra, taht değişimlerinde III. Selim'e (1789-1807) kadar olan dokuz kuşak böyle bir trajedi yaşanmadı. Kâtip Çelebi Fezleke'de "çün cülûs-ı humâyûndan sonra beray-ı maslahat Sultân İbrahim Hân'a vâdî-i 'adem nümâyân olmuş idi" derken, tahttan indirilen sultanların kaçınılmaz sonunu da dile getiriyordu. Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/857.

4 Osmanlı hanedan tarihinde 1876'da Kanûn-i Esâsî'nin ilanına kadar cülûsu belirleyen resmi bir kural olmamıştır. Bkz. Halil İnalcık. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003: 67.

I. Ahmed'in (1603–1617) ölümünden sonra gerçekleşen bu sıra dışı olay sonraki yıllarda yönetimdeki esas güç eksenini oluşturan baba-oğul arasındaki ataerkil bağa daha az önem verilmesine yol açtı. Tahtın babadan oğula çok ender olarak geçmesi halk ile sultan arasındaki ilişkinin soyutlaşmasına yol açtı. Modern araştırmacıların ilgisini çeken bu durum genel olarak Osmanlı hanedan tarihindeki kimi güçlü grupların kendi amaçları doğrultusunda oluşturdukları düzenin bir parçası olarak açıklanır. Mesela, Marshall G. S. Hodgson bunun altında yatan gerçeğin bürokrasinin yoğun baskısı ve telkinleri altında yetişen şehzadelerin, tahta geçtiklerinde idarenin dizginlerini serbest bırakması beklentisinin yattığını söyler.[5] Leslie Peirce ise değişimin nedenini yönetim değişiminde rol oynayan etkin güçlere bağlar. Yazar, bu durumun sonraki yıllarda oluşacak siyasi ortamı da derinden etkilediğini, bununla birlikte sultanın oğullarının sınırları belirlenmiş bir hayatları olmasına karşın, aynı zamanda etkin kamusal kimlikler ve şehzadelik maiyetleri nedeniyle tanınan kişiler olduğundan, taht mücadelesi sırasında, halkın ve bundan çıkarları olanların, bağlılıklarını beğendikleri bir adaya yönelterek, bir anlamda oylarını kullanabildiklerine dikkat çeker. Ancak değişen sistemin artık buna izin vermediğini, halkın bir padişahı onaylayıp onaylamadığını o padişah iktidara geldikten sonra ifade edebilmesine yol açtığını söyler. Peirce'a göre, padişahların ilk kez zorla tahttan indirilmesinin 17. yüzyılın başlarında, ekberiyet uygulaması kök salarken ortaya çıkması da rastlantı değildir.[6] Zira bu yolla tahta çıkan sultanların yarıdan çoğu daha sonra devrilmiş; halkın kendini ifade etmesinin aracı olan veraset savaşlarının yerini, şiddete dayalı tahttan indirmeler almıştır.[7]

Sistemdeki değişimin başlangıcı olan I. Ahmed'in ölümünü izleyen ve şiddetli çatışmaların yaşandığı beş yıl boyunca, padişahın çevresinde bulunan güç dengesinde de bir değişiklik oldu. Her ne kadar padişah hâlâ

5 M. G. S. Hodgson. *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih.* III, (çev. Muhammed Şeviker, Feray Özen). İstanbul: İz Yayıncılık, 1993: 137.

6 Peirce 2002: 32-33.

7 I. İbrahim'in tahttan indirildiği dönemin tanığı olan Hasan Vecihî, gelişen olayların ayrıntılarının ciltli bir kitabı dolduracağını söyler: "Kemiyet-i hâmeye meydan virilüb, namus-u saltanata şan virir, hâlât-ı âcibe ve garibe tahrir olunsa mücelled bir kitab olurdu;" Vecihî/Akkaya 1957: 81.

iktidarın en üst ve meşru sahibi sayılsa da, hizmetkârları ve çevresindekiler eskiden hükümdarları ile ilişkilerini belirleyen saygıyı, itaati terk etti ve hiçbir sınır tanımadan şiddetli bir çıkar mücadelesine girişti. Bunu takip eden yıllarda bu durum değişmedi. Mesela, 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bulunan Ricaut bu konudaki gözlemini şöyle aktarır:

> ...insanlar yaptıkları dalkavuklularla padişahın güvenini kazanıp, devletin en üst mevkilerine geldiklerini, dünya meseleleriyle ilgili bir bilgileri ve tecrübeleri olmadan, ayrıca doğuştan bir asalete de sahip değilken, önemli mevkilere nasıl geldiklerini gördüm. Ayrıca yükseldikleri mevkilerde çok az kaldıkları, sultanın bir işaretiyle ölüme yollandıklarını, zenginliklerinin de bir gün onların başına bela olacaklarını bilmelerine rağmen, bir an önce servetlerini artırmak için nasıl çabaladıklarını da gördüm.[8]

Padişahın giderek münzevi bir yaşam sürmesi –daha doğru bir ifadeyle yaşama itilmesi– hizmetkârlarının ve çevresinin bu eğilimini teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda annesi, veziriazam, darüssaade ağası, saray görevlileri, yeniçeri ağaları ve diğerleri gibi onun adına iktidarı uygulamaya çalışanların seslerini daha çok yükseltmelerine yol açar.[9] M.G.S. Hodgson, mevcut gelişmenin güçlü bir padişah yerine, kumanda zincirinin başı olarak sadrazamların gücünün olağanüstü artmasına yol açtığını vurgular.[10]

8 Ricaut 1668: 2.

9 17. yüzyılda ordunun başında sefere çıkan padişah sayısının azaldığı görülür. D. Goffman, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin böylesi güç gösterilerinde pek istekli olmadığını, bunun yerine üst düzey siyasi kararları özellikle başını sadrazamların, valide sultanların, gözde hasekilerin ve ağaların çektiği hiziplerin verdiğini söyler: Daniel Goffman. *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, (çev. Ülkün Tansel) İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004: 254; T. Timur da, aynı fikri paylaşır ve bu dönemde fetih savaşlarının hemen hemen bittiğini; bunun devletin maddi kaynaklarını azaltarak paylaşım kavgalarının adeta ortamı bir iç savaşa dönüştürdüğünü söyler. Tamer Timur. *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara: V Yayınları, 1989: 162.

10 M. G. S. Hodgson 1993: 137. Bu yaklaşım, her ne kadar sarayın 17. yüzyılın başlarında vezirlerin gücünü sınırlamaya yönelik tutum izlemesinden dolayı tutarsız gibi görünse de, yüzyılın ortalarına doğru veziriazamlığın yeniden güç kazandığı görülür. Buna en iyi örnek "Köprülü Çağı" olarak adlandırılabilecek dönemdir. 17. yüzyılın ikinci yarısında vezirlik makamının yeniden güç kazanması hakkında bkz. Rıfat Ali Abou-El Haj. "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report." *Journal of the American Oriental Society*. 94/4, 1974: 438-447; Stanford Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. I, İstanbul: E Yayınları, 1982: 286-295; Josef Matuz. *Das Osmanische Reich Grundlinien*

Hanedanın dağınık yüzyılı[11] olarak kabul edilen 17. yüzyılda tahta çıkış ve şehzadelerin rolüne ilişkin eski geleneğin geçerliliğini yitirip, şehzadelerin eskisi gibi sancağa gönderilmemesi ve saraya hapsedilmesi bir rol değişimine neden oldu. L. Peirce, bu durumun saraya ve yönetime karşı gösterilen hoşnutsuzlukta başrol oyuncusu olan hanedan üyelerinin yerini başkalarının aldığına dikkat çeker.[12] Yazar, özellikle veraset sistemindeki belirsizliğin 17. yüzyılın ilk yarısında hüküm sürmüş altı sultanın tahta çıktıklarında "çocuk" ya da "aklen ehliyetsiz" olmaları saltanat yıllarında etkin bir şekilde hükmedememelerine ve sorunun adeta kısır bir döngüye dönüşmesiyle, tahtın sık sık zayıf düşmesinin şiddetlendirdiği belirsizlik ortamının, halkın bir padişahı indirip yerine başkasını çıkarmaya istek duymalarına neden olduğunu savunur.[13] Öyle ki, 17. yüzyıldan önce hiçbir sultan tebaası tarafından tahttan indirilmemişken, bu yüzyıla gelindiğinde, tahta çıkan beş padişahtan sadece ikisi tahttayken ölmüştür.[14] Şehzadeler tahta çıkarılmadan önce yetişkinliğe erişme fırsatı bulamayınca, tahta oturacak olgunlukta varis-

seiner Geschichte. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1990: 179-190; Caroline Finkel. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Timaş Yayınları, 2007: Güçlü Hanedanların Saltanatı başlığı altında: 228-258.

11 Bu tanımlamaya karşın D. Goffman, 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamında olumlu bir yan aranacak olursa, bunun en açık görüleceği yer olarak ticaret sektörünü gösterir. Bu dönemde her ne kadar Osmanlı Devleti ile diğer Avrupa devletleri asarındaki ilişkilerin değişmesi sonucu, Osmanlı ve Batı Avrupa dünyaları arasında ticarette Osmanlı tüccarların Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedikli rakipleri önünde biraz geriledikleri doğruysa da, aynı Osmanlı tüccarlarının ticaretteki yeniden yapılanmadan kârlı çıktıklarına dikkat çeker. Goffman 2004: 229; Dönemin içinde bulunduğu durumun tanımlamasını Rhoads Murphey şöyle yapar: Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki gerilemenin sebebi olarak benimsenen kültürel sebeplerden uzaklaşıp konunun ekonomik ve uluslararası boyutuna bakmak gerekir. Zira yazar, yaygın bir kanı olarak söylenen Osmanlı'nın Batıya kapandığı söyleminin tutarsız olduğunu, aksine 17. yüzyılın sonlarına kadar Batıyla teknolojik anlamda ilişki kurulma çabası içinde olunduğunu belirtir. Rhoads Murphey. "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü." *Osmanlı ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992: 11,17. Öte yandan R.A. Abou-El-Haj ise, tarihteki bütün insan toplumları gibi Osmanlı toplumunun da akışkan ve dinamik olduğu gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiğine değinir. Bu tespitin, sözde çöküş dönemi olarak adlandırılan 17. yüzyıl da dâhil olmak üzere bütün Osmanlı tarihi için geçerli bir kavram olduğunu ve toplumun yapısı zaman içinde değişmiş olsa da, dış görünüşün en azından üç yüzyıl boyunca sağlam kalmış olduğunu vurgular. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj. *Modern Devletin Doğası. 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Oktay Özel, Canay Şahin). Ankara: İmge Kitapevi, 2000:93.

12 Peirce 2002: 33.

13 Peirce 2002: 135.

14 Bu iki padişah; I. Ahmed ve IV. Murad'dır.

ler de bulunamadı. Bu istikrarsız ortamda Peirce'ın isabetli tanımlamasıyla hanedanı bir arada tutan güç, annelerin politikaya girmeleri oldu.[15]

Osmanlı ve yabancı birçok gözlemci, kadınların politikaya karışmalarını eleştirerek gidişatı yıkıcı olarak değerlendirir. Yine mevcut dönem ile ilgili günümüz yorumları valide sultanların sadece kendi çıkarlarını göz önünde tutarak güçlerini artırmaya çalıştığı şeklindedir. Ancak olaya başka bir açıdan bakmak belki daha doğru olacaktır. Mesela, hanedanın siyasi tarihindeki kaotik ortam, Peirce'ın da dediği gibi hanedanı bir arada tutmuştur. Kişisel çıkarlar da bir sebep sayılabilir ama valide sultanların güçlerini sadece kendi çıkarları için kullanmadığını da görmek gerekir. Zira valide sultanlar birçok farklı grup ve nüfuz ağlarının ilişkilerinin merkeziydi ve hepsinin ortak çıkarları adına hareket ediyorlardı.[16] Yine D. Goffman'a göre bu durum, 17. yüzyılda hareme kapanıp kalmanın yol açtığı deneyimsizliğe ve şehzadelerin yaşlarının küçük olmasına rağmen, iyi yetişmemiş taht adaylarının sık sık padişah olması, valide sultanların bir yol gösterici olarak kalmasını zorunlu kılıyordu.[17] Kuşkusuz siyasi çalkantının şiddetli olduğu bir dönemde çocuk sayılacak yaşta tahta çıkan padişahları koruması gereken ve aileyi bir arada tutan birileri gerekiyordu onlar da valide sultanlar oldu.

Buna karşın "valide sultanların" ve "kadınların" politikaya girmeleri konusunda sert bir tutum izleyen dönemin tarihçisi Naîmâ, devletin içinde bulunduğu kaotik ortamın nedenleri arasında bunu da göstermekten geri durmadı. Yabancı bir gözlemci olarak Ricaut da onunla aynı fikirdeydi.[18] Naîmâ, kadınların padişahtan çocuk sahibi olmayı yükselme yolu olarak gördüklerini, bunu fırsat bilip, uzun zaman hapis hayatının sıkıntısından yeni kurtulan sultanı sefaya sürüklediklerini söyler. Bunun yanında kadınların politikaya bulaşmalarının devletin dönen çarkının bozulmasına yol açtığını da ekler:

> ...Gerçi padişah-ı âlî-câh nisvân ile ülfete me'lûf olup, ekser umûrdan ol nâkısâtü'l-akılların sevk ve tahsîn ettikleri vâdilere sülûk etti-

15 Peirce 2002: 135.
16 Peirce 2002: 150.
17 Goffman 2004: 151.
18 Ricaut 1668: 9.

ler. Gerçi bu bahâne ile birkaç şehzâde vücuda gelip bir mikdar halkın yüzü güldü, lâkin müdâhale ve istîlâ-ı zenân ile mizâc-ı nizâm muhtel olup dîde-i devlet eleminden ağlamağa başladı.[19]

Yaşanan tüm bu olayların tek sorumlusu tabii ki kadınlar değildi.[20] 17. yüzyılda birçok devlet adamı devletin merkezinde bitmek bilmeyen kriz için günah keçisi sayılıp, bir bedel ödedi. Robert Mantran, Şevval 1053 ile 1066 Zilkade (Ocak 1644-1656 Eylül) arasında, birbirinin ardından göreve gelen on yedi veziriazamdan sadece birinin eceliyle öldüğüne dikkat çeker.[21] Bu bir trajediydi ve zaten bir sonuç da vermedi.

Dönemin etkin gücü konumundan çıkmış padişahlardan hiçbiri askeriyeye ters düşmeyi göze alamadı. Kapıkulunun iki ana birliği olan yeniçeriler ile sipahilerin çoğu kez rakip sınıfları desteklemeleri işi daha da karmaşıklaştırıyordu. Dönemin etkin gücü yeniçerilerdi. Zira Osmanlı hanedan tarihinde bir ilki gerçekleştirip bir sultanı; 1032/1622'de II. Osman'ı (1617–1622) öldürüp, sipahileri de hizaya getirip devletin yöneti-

19 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1111; Tarihçi, dönem içindeki kaotik durumu elbette sadece buna bağlamamaktadır. Değerlendirmelerin devamı için bkz. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1111-1112; İnalcık, *"Koçi Bey Risalesi"*nde ve yazarı belli olmayan *"Kitâb-i Mustetâb"* isimli eserde bozulma nedenleri arasında; saray gözdeleri ve sorumsuz kimseler, padişaha dayanarak veziriazamın bilgisi dışında kararlar çıkarıp, idareyi kargaşaya sokup, devlet otoritesini kendi ceplerini doldurmak için kullandıklarına dair suçlayıcı ifadeler bulunduğunu belirtir; Halil İnalcık. "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi," *Osmanlı Uygarlığı.* I, (yay. haz. Halil İnalcık, Günsel Renda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002: 223; Ayr. bkz. Yaşar Yücel. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîm ve Menâfi'i'l-Mü'minîn.* I-III, Ankara 1981.

20 Bu dönemde yaşanan iklim değişikliği, nüfus artışları, salgın hastalıklar gibi sorunlar tüm dünyayı etkilediği gibi Osmanlı devletini de etkilemiştir. İklim değişimleri için bkz. William J. Griswold. "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia." *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze,* (ed.) Heath W. Lowry – Donald Quataert, The Isis Press ve The Institute of Turkish Studies. İstanbul, 1993: 37-44; Norman Itzkowitz. *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek,* (çev. İsmet Özel). İstanbul: Şule Yayınları, 2008: 144-146; Nüfus değişimi ve buna bağlı olarak oluşan enflasyonist ortam için bkz. Itzkowitz 2008: 139-145; Ömer Lütfi Barkan. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East." *International Journal of Middle East Studies.* VI, 1975: 3-28; Suraiya Faroqhi. *Osmanlıda Kentler ve Kentliler,* çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993: 358-375; Suraiya Faroqhi. "Krizler ve Değişim 1590-1699." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi.* II, (ed.) Halil İnalcık-Donald Quataert. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.

21 Robert Mantran. "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?" *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna.* I, (yay. yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli). İstanbul: Say Yayınları, 1991: 289.

mine ağırlıklarını koydular. Bu tarihten sonra yeniçeriler, Osmanlı hanedanı ve devlet yönetimi için bir sorun, hatta korku haline geldi. Yönetim bunları zayıflatmak için her türlü yönteme başvurdu. Naîmâ'ya göre, bu dönemin "yeniçeri–sipahi" kavgalarını bizzat yönetimdekiler çıkarıyordu ve tarihçi bu konuda bir duyumunu da aktarıyordu:

> Bu iki tâ'ife birbiriyle kıtâl etmeyince bize emniyet yoktur ve aralarında mademki adam katl olunmaya kıtâle mübâşeret etmezler deyü mukaddemce kethüdâsına ta'lîm edip sipah zînde bir kaç adamı mermerr olan mevzı'a koyup en sonra giden rasûlü kat eyleyin " diyü hâzır etmişler idi.[22]

Mesela, Finkel'e göre, 1058/1648'de Sultan İbrahim' e karşı başlayan hoşnutsuzluğun önce yeniçerilere ait Orta Cami'de dile getirilmesinin, bu sınıfın padişahları tahttan indirip, çıkarmakta ne denli belirleyici olduklarının göstergesiydi.[23]

İç karışıklıklar sadece bununla sınırlı değildi. Özellikle uzun süredir Anadolu'da devam eden Celali İsyanları da sürekli sorun yaratıyordu.[24] Bunun yanında 17. yüzyıla hâkim olan Kadızâdeliler hareketi, zaman zaman gücünü kaybetse de etkin bir güç olarak varlığını sürdürüyor ve hareketin önde gelenlerinin kurmuş olduğu yakın ilişkiler sayesinde siyasi hayata yön verebiliyordu. Zira Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa

22 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1192.

23 Finkel 2007: 211.

24 Finkel 2007: 164-169; 182-183; W.J. Griswold, Celali İsyanlarının yayılmasını hızlandıran önemli nedenlerden biri olarak Haçova Savaş'ından (1005/1596) Anadolu'ya kaçan firarilerin, Celalilere baş olmaya soyunmuş olabileceğini gösterir. Kaçan bu firarilerin çoğu muhtemelen deneyimli tımarlı sipahilerdi ve onlar Celali güçlerine lojistik destek ve savaş konusunda katkı sağlamış olmalıydılar. William J. Griswold. *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611,* (çev. Ülkün Tansel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000: 1-17 (özellikle 16-17); Bununla birlikte Finkel, isyanın İstanbul ile Anadolu eyaletleri arasında süregiden mücadelenin bir sonucu olduğunu söyler; Finkel 2007: 182; S. Faroqhi ise, isyanın çok uzun sürmesinin nedeninin, İstanbul'dan alınan destek olabileceğini vurgular. İstanbul'daki merkezi hükümette isyana karşı izlenecek politikada ciddi farklılıkların olmasının buna yol açmış olabileceğine dikkat çeker; S. Faroqhi 2004: 548 ve 562-568. Ayr. Bkz: Mustafa Akdağ, *Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1963; Mustafa Akdağ. *Celali İsyanları (1550-1603).* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1983; Timur 1989: özellikle: 45-56.

getirildiğinde iç cephedeki ilk önemli işi, o sırada yeniden canlanmış olan Kadızâdeliler'e karşı oldu.[25]

17. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ni meşgul eden sadece iç sorunlar değildi. Uluslararası krizler de bulunmaktaydı. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine ve sonra da öldürülmesine yol açan kargaşa döneminin nedenleri arasında yer alan Girit Savaşı halen devam ediyordu. Osmanlı Devleti'nin orta Avrupa'daki rakipleri Otuz Yıl Savaşları ve krizler içinde çalkalanırken,[26] Venedik'le süren bu savaşı bitirmek için göreve getirilen devlet adamları bir çözüm üretemedi. Bunlardan biri olan Veziriazam Tarhuncu Ahmed Paşa'ya 1063/1652'de göreve getirilirken önüne konan üç şarttan biri Girit sorununu çözmesiydi.[27] Mısır valiliği yapan, ancak daha sonra Yedikule zindanına hapsedilip serveti elinden alınan bu talihsiz veziriazamın göreve gelmesi hiç de kolay olmamıştı. Hatta padişahın, mührü Giritli Mehmed Paşa'ya yollamasını engellemek için valide sultan perde arkasından divana müdahale ederek, paşanın vezir yapılmasını sağladı.[28] Ancak ondan istenen Girit sorununun çözümü,

25 Finkel 2007: 229; Köprülü Mehmed Paşa'nın göreve başlamasından sonraki işleri için bkz. Naimâ/İpşirli 2007: IV/ 1718 vd.; Mehmed Halife. *Târîh-i Gılmânî*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340: 44 vd.; IV. Murad, Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde etkin olan bu Kadızâde hareketi, adını IV. Murad döneminin vaizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi'den almıştır. Amaçları, İslamı, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed'ın sünneti dışındaki uygulamalardan arındırmak ve bu anlayışı devletin tüm kurumlarına yaymaktı; Hareketi tüm tarihi boyutu içinde ele alan geniş bir çalışma için bkz. Semiramis Çavuşoğlu. *The Ḳāḍīzādeli Movement: An Attempt Şerī'at-Minded Reform in the Ottoman Empire*, (yayınlanmamış doktora tezi). Princeton University, 1990; Hareketin nedenleri ve sonuçları ile irdelendiği bir çalışma için bkz. Ahmet Yaşar Ocak. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi." *Türk Kültür Araştırmaları*, XVII-XXI, 1979-1983: 208-225. 1600-1800 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu içindeki dini hareketler ve bunların politikaya etkileri için bkz. Madeline C. Zilfi. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age: 1600-1800*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis 1988; Madeline C. Zilfi. "Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri." *Türkiye Günlüğü*. (çev. M. Hulusi Lekesiz), 58, Kasım-Aralık, 1999: 65-79; Shaw 1982: I/284-286.

26 Bilindiği gibi 17. yüzyıl bütün dünyada krizler çağıdır. Görülen bu kriz ortamından bütün Batı ve Orta Avrupa da etkilenmiş, siyasi ve ekonomik bunalıma her ülke kendisine göre bir tepki vermiştir. Ayrıntı için bkz. Christopher Hill. "Introduction," *Crisis in Eupore 1560-1660: Essays from Past and Present*, (ed.) Trevor Aston, Routledge and Kegan Paul. Londra, 1965: 3-17; David Maland. *Europe in the Seventeenth Century*, Macmillan and St. Martin Press, 1966.

27 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 903.

28 "Vâlide hazretleri verâ'-i perdeden söze gelip "bu meclis bu husûs için akd olunmuştur niçin söylemezsiz, elbette kimi vezir etmek gerektir cevab veriniz": Naîmâ/İpşirli 2007: III/1042; Valide sultanların kimi görüşmelerde hazır bulunduğu bilinmektedir. Selânikî'nin anlatısına göre 1008/1600'de Safiye Sultan, padişah ile Şeyhülislam Sunullah Efendi arasında geçen özel görüşmeye katıldı ve devletin gidişatı hakkında kimi görüşler bildirdi. Selânikî/İpşirli 1999: 857-858.

devletin maddi durumunun kötülüğü nedeniyle gerçekleştirilebilecek gibi değildi. Tarhuncu Ahmed Paşa çok geçmeden donanmanın hazırlanması için gerek duyulan para konusunda Kaptanıderya Derviş Mehmed Paşa ile anlaşmazlığa düştü.[29] Onun kaderi de seleflerinden farklı olmadı. 17. yüzyılın ortalarındaki uluslararası kriz sadece Venedik'le devam etmiyordu. Bunun yanında yıllarca barış içinde yaşanmış olan Lehistan ile olan ilişkiler de bozulmuştu.[30]

17. yüzyılın gelişen olayları ve şartların tanıdığı olanaklar ölçüsünde konumları yükselen valide sultanlar, her alanda etkinliklerini artırdı. Artık "saray" ve özellikle "harem" oyunun oynandığı yerdi. Oynanan oyunda sultan başrolden düşmüş, onun yerini başkaları almıştı. Alain Grosrichard, haremi bir hapishane ve içindeki kadınları ise erkeklerine umutsuzca âşık köleler olarak tanımlar ve gerçekte iktidarın sahibi kimdi diye sorar.[31] Sultan mı, kadınlar mı yoksa daha başkaları mı? İktidarın tek sahibi olması gereken "adamın" konumu bu yüzyılda pek de öyle görünmüyordu.[32] Tavernier (1605–1689)[33] sarayı tasvir ederken, hareme bir bölüm ayıramadığını dile getirir.[34] Bu bölüme girmenin mümkün olmadığı itirafında bulunur ve haremdeki kadınların ancak Eski Saray'a gittiklerinde göründüklerini söyler.[35] Oysaki seyyahın vurguladığı ve fazla görünmediklerini söylediği kadınların perdenin arkasından da olsa etkinlikleri hiç de küçümsenemeyecek ölçüdeydi ve her biri birer başrol oyuncusuydu.

29 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1412. Zira deniz savaşlarında kullanılan malzemelerin daha yüksek maliyette olması, kara savaşlarına göre daha büyük bir yük oluşturuyordu. Bkz. Rhoads Murphey. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*. (çev. M. Tanju Akad). İstanbul: Homer Kitapevi, 2007.

30 Metin Kunt. "Siyasi Tarih: 1600-1789." *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908* (yay. yön. Sina Akşin). İstanbul: Cem Yayınevi, 1988: 30-32; Finkel 2007: 223-225.

31 Alain Grosrichard. *Sultan'ın Sarayı, Avrupalıların Doğu Fantezileri,* (çev. Ali Çakıroğlu). İstanbul: Aykırı Araştırma, 2004: 185.

32 Bu durumdan II. Osman'ın saltanat yıllarını ve IV. Murad'ın 1632 sonrası saltanat dönemini ayrı tutmak gerekir.

33 Jean Baptiste Tavernier. *Nouvelle Relation de l'Interieur du Serrail de Grand Seigneur contenant plusiers singularitez qui junqu'icy n'ont pas esté mises en lumiere,* Paris, 1681; Jean Baptiste Tavernier. *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı,* Edt. Necdet Sakaoğlu, (çev. Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

34 Ricaut'un da durumu farklı değildir. Harem hakkında verdiği bilgilerin duyumlardan ibaret olduğunu itiraf eder; Ricaut 1668: 38.

35 Tavernier/Tunçdoğan 2007: 151; Ricaut da aynı gözlemde bulunmaktadır. Bkz. Ricaut 1668: 9.

L. Peirce, 16–17. yüzyıl Osmanlı diplomatik faaliyetlerinde özellikle göze çarpan dört kadın olduğunu belirtir: Hürrem (1506-1558), Nurbanu (1525-1587), Safiye (1550-1618) ve Kösem.[36] Bunlara bir de Turhan Sultan'ı eklemek gerekir. Tüm bu valide sultanlar yaşadıkları sürede bir şekilde siyasete etki ettiler ve bunun ayrıcalığından yararlandılar.

Osmanlı haneden yönetiminde en uzun süre etkili olan ve yirmi beş yıllık valide sultanlığı boyunca siyasetle uğraşan ise Kösem Sultan'dı. Hiç kuşkusuz bu büyük gücü tek başına sağlamadı. Ustaca geliştirdiği ittifaklar sayesinde uzun süre oyunda kalmayı başardı. Onu en çok destekleyenler ise başta Bektaş Ağa olmak üzere, yeniçeri ağalarıydı. [37]

I. Ahmed'in hasekisi Kösem Sultan yaşamış olduğu dört saltanatı kendine özgü bir tavırla dile getirir:

> Valide sultan söze gelip "Bunca mallar alındı maslahatta bu şekil görüldü ve beni öldürmek sevdâsına düşüldü. Bi-hamdillâhi te'âlâ ben dört devlet görmüşüm, bunca zamandır devlet sürmüşüm. Ben ölmekle ne âlem ta'mîr olur ve ne yıkılır.[38]

Bu kudretli Osmanlı kadınının son başarılı taht değişim girişimi 18 Recep 1058/8 Ağustos 1648 tarihinde olacaktı. Oğlu Sultan İbrahim'i tahttan indirip yerine torunu IV. Mehmed'i geçirdiğinde, kendi sonunu da hazırladığını bilemezdi. O yıllarda, hareme kapatılan şehzadeler eskisi gibi tahttaki iddialarını kendileri belirtemiyorlardı. Onun yerine egemen güçler bu işi üstlenmişti ve şehzadeler de onların etkisi altındaydı. Zira IV. Mehmed'in yedi yaşında tahta çıkarılmasının başka bir açıklaması olamazdı. Padişahın çocuk yaşta tahta çıkması birbirine düşman danışmanların istedikleri gibi hareket etmelerine olanak sağlıyordu.

36 Peirce 2002: 291.
37 Bunların arasında Muslihiddin Ağa, Kara Murad Ağa ve Karaçavuş'u sayabiliriz.
38 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1214; Kösem Sultan burada gördüğü saltanatı dört olarak belirtse de, aslında altı ayrı saltanat görmüştür: I. Ahmed, Mustafa, II. Osman, IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed. Muhtemelen katıldığı ve yönetime dahil olduğu saltanat dönemlerini belirtmektedir: I. Ahmed, IV. Murad, İbrahim ve IV. Mehmed.

I. İbrahim'in Hal'i ve IV. Mehmed'in Cülûsu

> Sükkân-ı Memâlik-i Osmâniyye'nün tevecüh-i derün ü du'â-ı icâbet-makrûnları âsâr-ı lûtf-ı halka zuhûr idüp şevketlü Pâdişâhımuz hazretleri bin elli bir senesi Ramazân-ı mübârekenün arefesi olan pençşenbih gicesinde yedinci sâ'at mürûrın vucûd-ı şerifleri ile sarây-ı dūnyâyı teşrîf buyurduklarında yedi gün yedi gice cemî-i Memâlik-i mahrûse'ye donanma fermân olınup sît-ı sadâ-yı şevk ü şâdmânî ve âvâze-i hamd ü şükr-i Sübhânî peyveste-i kubbe-i âsmân olmış idi. Ol vakt-i sa'âdet-karînün ta'yîni beyânında haylî hoş âyende târîhler söylenūp lâkin Şânî-i Vânî'-nün mahz-ı ilhâm-ı Rabbânî ile nazm-ı silk ta'bîr itdüği mazmûn-ı dil-pezîr cümleden a'lâ ve bî-nazîr bir târîh-i âlemgir olmağın bu mahalde tahrîr olındı.
> Hamdü li'llāh tāze bir gül geldi bağ-ı Āleme,
> Gül-sitân-ı hazret-i Sultân İbrâhim'den....[39]

Dönemin tarihçisi ve IV. Mehmed'in musahibi Abdurrahman Abdi Paşa'nın anlatımında, doğumu dünyaya gelen taze bir güle benzetilen Şehzade Mehmed, 1051/1642'de doğduğunda, Osmanlı hanedan soyunun devam edeceğinden dolayı "memâlik-i osmâniye" sevinç içindeydi. Uzun süren Sultan İbrahim'in erkek çocuğu olamama endişesi, alınan bir dizi tedbir sonunda Mehmed'in dünyaya gelmesiyle son buldu.[40]

Naîmâ da; Mehmed'in doğumunu Abdurrahman Abdi Paşa'nın üslubuna benzer bir tutum ile ele alır ve şehzadenin dünyaya gelişinin özlemle beklendiğini söyler: "Halk-ı âlem zürriyet-i padişah-ı âleme muhtac u müterakkib idiler."[41]

39 Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 7-8; Yazarın aktardığı şiir Şânî Vanî'e aittir ve bunun son iki kıtası şöyle biter:
Şâniyâ gökten melekler dediler tārihini;
Nûrdur, geldi Mehemmed sulb-i İbrâhîm'den /Sene 1051 (1641-42).

40 Naîmâ alınan tedbiri şöyle aktarır: "Sâbıkā merhum "Sultan Murat Han zamanında olan tüvânâ şehzâdeler i'dâm olunup saltanat-ı Devlet-i Aliyye Sultan İbrahim Han hazretlerine munhasır olup, anların sulbündan şehzâdeler gelmek elzem ü ehemm mühimmât-ı benî nev'-i Âdemdir" deyü erkân-ı devlet ve a'yân-ı saltanat hîn-i cülûsda birer hesnâ câriye gönderip padişah hazretlerin tevâlüd ü tenâsül semdine tergîb ettiler;" Naîmâ/İpşirli 2007: III/1111.

41 Naîmâ /İpşirli 2007: III/ 953.

Bu tutum diğer tarihçilerde de izlenir. Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinde de önemli bir rol oynayan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, Vecihî Hasan Efendi, Evliya Çelebi, Mehmet Halife de doğumu Şânî Vanî'nin şiiriyle verirler.[42]

Şehzade Mehmed'in doğumunu aynı zamanda Sultan İbrahim de beklemektedir. Evliya Çelebi Şehzade Mehmed henüz annesinin karnındayken, Sultan İbrahim'in içinde bulunduğu hali tasvir eder:

> Hikmet-i Ḫudā bu Muhammed Ḫān rahm-ı māderden müştak olmazdan mukaddem İbrāhīm Ḫān ta'ahhüd itmişdi kim "Eğer bir merd evlādım vücūda gelirse müjde idenden mā'adā ibtidā kimi görsem evlādıma anıñ ismini korum" diyü ta'ahhüd itmişdi.[43]

Bu ortamda dünyaya gelen Şehzade Mehmed, 17. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu kaotik ortamın yanında, yönetim kurumunda bitmek bilmeyen hizipler sonucu, Osmanlı Devleti tarihi içinde bir ilkin gerçekleşmesiyle henüz yedi yaşındayken kendini tahtta bulur.[44] 8 Ağustos 1648 tarihinde gerçekleşen bu alışılmadık uygulama, dönemin yazılı kaynaklarında farklı tepkilerle ele alınır. Ancak, tarihçilerin ortak kanaati, saltanat değişiminin gerekli olduğu yönündedir. Dönemin tarihçisi Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, Padişah İbrahim'in yaradılışı icabı kadınlara düşkün olması ve devlet yönetimiyle ilgilenmemesi yüzünden halkın kendisine küskün olduğunu söyler.[45] Hasan Vecihî de padişah hakkında iyi bir tutum sergilemez. Tarihçiye göre devletin içinde bulunduğu durum pek de parlak değildir.[46]

Mehmed Halife'ye göre Sultan İbrahim tahttan halktan uzak durması ve çevresinde onu etkileyenler yüzünden indirildi. Tarihçi, Veziriazam

42 Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 5; Vecihî/Akkaya 1957: 50; Evliya Çelebi/Gökyay 1995:II/248; Mehmed Halife 1340: 23; Abdurrahman Abdi Paşa *"Vekāyi-nâme"* sini, Naîmâ da *"Târih-i Na'îmâ"* yı hazırlarken Kara Çelebi-zâde'den alıntı yapmıştır. Ayrıca Naîmâ eserinin bir bölümünde Mehmed Halife'den de yararlanmıştır.

43 Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/114.

44 IV. Mehmed tahta çıktığında, kardeşi Süleyman ondan sadece üç ay küçüktü. Ricaut, Şehzade Mehmed'in tahta çıktığında dokuz yaşında olduğunu söyler. Ricaut 1668: 11.

45 Solak-zâde Mehmed Hemdemi Çelebi. *Solak-zâde Tarihi,* II, (haz. Vahid Çabuk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989: 578-579.

46 Vecihî/Akkaya 1957: 81.

Hezarpare Ahmed Paşa'nın sultanın bilgisi dışında rüşvet aldığını, fakirlere, zenginlere ve divan erbabına zulmettiğini, bu yüzden de yeniçeriler ve İstanbul halkının sultandan uzaklaştığını söyler. Tarihçi, sultanın yapması gerekenleri de sıralar. Ona göre, sultan, IV. Murad gibi kıyafet değiştirip halk arasında dolaşmalı, memleket işleriyle kendisi ilgilenmeli, Cinci Hoca, Şekerpare Kadın gibi onu etkileyenleri dinlememeliydi.[47]

O dönemde Veziriazam Hezarpare Ahmed Paşa sevilmeyen bir kişiydi; devlet işlerinin düzgün işlemeyişi eyalet idarecileri yanında İstanbulluları da rahatsız ediyordu. Konumunun ona sağladığı lüksü açıkça sergiliyor, padişahın aşırılıklarını dizginlemek için fazla çaba harcamıyordu. Olayları yakından izleyen biri olarak Kâtip Çelebi, veziriazamın Girit seferlerinden dönen komutanlara samur kaftanlar armağan etmesinin, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine yol açan olayları kışkırttığını söyler.[48] Geleneğe uygun olsa da, böylesi gösterişli bir davranış, iç ve dış çatışmaların neden olduğu güçlüklerle boğuşan bir halk için bardağı taşıran damla oldu.[49]

Sultan İbrahim'e en sert tutumu muhalif kanadın öncüsü de olan Kara Çelebi-zâde gösterir.[50] Naîmâ onun tutumunu anlatırken, "ba'dehû Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi söze gelip, misâlden bir şey koymayıp dahi açık ve vâzıh ol kadar küstâhâne sözler söyledi ki, bu mahalle tahrîr olunmaktan istihyâ olunup terk olunmuştur" demektedir.[51] Kara Çelebi-zâde saltanat değişimi sırasında olayları yönlendirme çabasıyla, şiddetli tartışmaların yaşandığı o günlerde, Sultan İbrahim'i ağır bir dille suçlar:

47 Mehmed Halife 1340: 19-21. Tarihçi, eserinin ilerleyen bölümünde, Sultan İbrahim'in faziletlerini sayarken, boylu poslu, cömert bir kimse olduğunu ve yardıma muhtaç olanlara yardım ettiğini söyler. Mehmet Halife 1340: 22.

48 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/850-852.

49 Finkel 2007: 211.

50 Sultan İbrahim dönemini eleştiren bir başka kişi ise Derviş 'Abdullah oldu. Tarihçi geriye dönük yaptığı bu eleştiride kadınları ve kara ağaları bu dönemin sorumluları olarak gösteriyordu: "Ve'l-hâsıl merhûm ve magfûrun-leh Sultân İbrâhîm zamânında kara hâdımlar ile avratlaruñ tasallutları tahrîre gelmez. Ol mertebe izâ'at-i beytü'l-mâl iyledilerki; memâlik-i mahrûsa hâsıl olan irâd israfına yetişmez oldı. Ulûfe ve mevâcibler kande kaldı. Bu kara hâdımlaruñ ve avratlaruñ taharrisini pâdişâhımızuñ üzerine çöküp, bu mel'ûnlar Devleti Aliyye'yi şol mertebe fesâda virdiler ki; bu kara ve hâyin hâdımlar ile câriye avratlerüñ fesâdları sebebiyle biñ elli sekiz târîhinde Sultân İbrâhîm hazretleri şehid oldı;" Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 72.

51 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1165.

...hayır, padişah değilsin, umûr-ı şer'iyye ve dîniyyeye âdem-i takayyud ile cihânı harâba verdin ve evkātınızı lehv ü gaflet ile geçirip rüşvet fâş ve zalemeyi âleme musallat ve beytülmâli itlâf ve isrâf ettiniz.[52]

Ancak tarihçi bir yandan da valide sultanı ikna etmeye çalışır. Merasimi hiçe sayarak, valide sultanın önüne çıkıp, sadrazam ile müftüyü boşa zaman harcamakla suçlar. Artık beklenecek zaman olmadığını, olayların yatışması için bir an önce şehzade Mehmed'in tahta çıkması gerektiğini söyler.[53]

Naîmâ olaylara ilişkin geriye dönük anlatımında, yer yer Sultan İbrahim'e karşı yapılanları saygısız bulur. Tarihçiye göre, Veziriazam Ahmed Paşa, oğlu Baki Bey'in düğününe yeniçeri ocak ağalarını çağırıp orada işlerini bitirmek ister.[54] Ağalar düğüne geldiklerinde,[55] Recep Paşa gelip gizlice: "ne oturursuz; devletlinin size sû- i' kasdi vardır; ba'de'l-yevm hânelerinizde bile bulunmayasız" diye uyarır. Bunun üzerine oradakilerden Kara Murad Ağa: "Ya kazıyye böyle midir? Biz âsânlıkla olmayuz gayri bizden suç gitti" diyerek konaktan ayrılıp evlerine giderler. Zira ocak ağaları devletin durumundan rahatsızdır. Gelişen bu olayların sonucunda recebin on yedinci günü yeniçeriler Orta Camii'nde toplanıp, Murad Ağa'yı bir tezkere ile şeyhülislama gönderirler. Bundan sonra tüm ağalar tezkirelerle davet edilir ve Fatih Camii'nde toplanılır. Şiddetli tartışmalardan sonra veziriazamlığa Sofu Mehmed Paşa getirilerek eski Veziriazam Ahmed Paşa'nın öldürülmesine, bu ittifakın da Sofu Mehmed Paşa tarafından padişaha bildirilmesine karar verilir. Ancak padişahın buna sert tepki göstermesi, bu kararın yanına Sultan İbrahim'in tahttan indirilip yerine Şehzade Mehmed'in getirilmesinin de eklenmesine neden olur. Bir gün sonra Ahmed Paşa yakalanıp öldürülür. Gelişen bir dizi olaydan sonra, valide sultana, padişahın "hal'ine" karar verildiği, büyük Şehzade Mehmed'i

52 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1166.
53 Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 3-4.
54 Jorga tahttan indirilme hadisesini anlatırken Sultan İbrahim'in bazı zengin paşaları ortadan kaldırıp, mallarına el koyarak, saraydaki birkaç odayı samur kürkle döşemeyi düşündüğünü söyler. Nicolae Jorga. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi.* IV, (yay. haz. Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epçeli, çev. kon. Kemal Beydilli). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005: 61; Olayın detaylı bir anlatımı için ayr. bkz. Vecihî/Akkaya 1957: 81-84.
55 Jorga, ağaların düğüne katılmadıklarını aktarır. Jorga 2005: IV/61.

camiye göndermesi bildirilir. Fakat valide sultan: "câmi'de cülûs ola-gelmemiştir, saraya gelsinler" der.[56] Bunun üzerine başında Muslihiddin Ağa, Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi ve Hanefi Efendi'nin bulunduğu grup saraya gider ve Sultan İbrahim'i tahttan indirip yerine Şehzade Mehmed'i geçirmek amacıyla şiddetli tartışmalar yapılır. Ağalar, Valide Kösem Sultan'ı ikna ederek amaçlarına ulaşmaya çalışırlar.[57] Valide sultan yedi yaşındaki masumun saltanatının şer'an nasıl mümkün olacağını sorar.[58] Bunun üzerine Kazasker Hanefi Efendi fetva verir:

> mezhebimiz e'immesi olan ulemâ-i Hanefiyye 'Kebîr-i muhtellü'l-aklın saltanatı câ'iz değildir, sabiyy-i âkilin câ'izdir' buyurdukları kitablarımızda mestûrdur, ol minvâl üzere fetvâlar verilip maslahatan tamam olmuştur. Ma'sûm cülûs edip vezîr, temşiyet-i umûr eder.[59]

Olayların gelişimi valide sultanın "ikna" olmasına neden olur ve: "imdi varayım, getüreyim" diyerek içeri gider.[60] Bu arada adet olduğu üzere Bâb'üs-sa'âde önüne taht kurulur. Haremin kuşhane kapısından çıkarılan şehzade kendini bekleyenlerin huzuruna getirilir ve tören başlar.

1063/1652 yıllarına tarihlendirilen bir oyma baskıda (Res. 3) görüldüğünden daha küçük olan Mehmed için 1058 Recep ayının on yedinci / 7 Ağustos 1648 günü, ikindi vakti başlayan tören, daha önceki törenlerden farklı bir uygulamaya sahne olur. Çünkü tahta çıkacak şehzade henüz yedi

56 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/853; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1165; Oysa II. Osman tahttan indirildiğinde, Mustafa camide sultan ilan edilmişti ve bu oyunun başaktörlerinden biri de Kösem Sultan'dı. Bkz. Peçevî İbrahim Efendi. *Peçevi Tarihi*. II, (haz. Bekir Sıtkı Baykal). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 1992: 357-358.

57 Naîmâ, o sırada valide sultanın padişaha gücendiğini, fakat analık şefkati ile merhamet edip iki tarafın arasını bulmaya çalıştığını aktarır. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1163.

58 Kâtip Çelebi, ağalar ile Kösem Sultan arasındaki tartışmanın iki saat sürdüğünü söyler. Özellikle de valide sultanın Şehzade Mehmed'in küçük olduğundan dolayı tahta çıkmaması gerektiğini savunduğunu dile getirir: "... Valide ol mahalle gelüp mevâlî-i 'izâm ve a'yân ile bahse şürû' idüp, "bu kadar zemândır oğlum ne murâd ider ise müsâ'ade gösterüp fesâda delîl oldunuz. Bir kere birinizden nasîhat ve hayr-hâhlık sâdır olmadı. Şimdi evvel emirden kaldırup bir karış ma'zûmı yerine geçirmek istersiz. Bu ne sû'-i tedbîrdir!" Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/853-854.

59 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1147-1165; Ayr. bkz. Solak-zâde/Çabuk 1989: II/581-582.

60 Naîmâ'nın bu anlatımına karşın Mehmed Halife cülûs sürecini farklı aktarır. Bkz. Mehmed Halife 1340: 21-22; karşılığında bkz. Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 850-853, cülûsun nedenlerini sıralar.

yaşındadır. Teamüllere göre sırayla yeni sultanın eteğinin öpülmesi gerekirken, padişah korkmasın diye sadece sadrazam, ulema ve bir kısım devlet ricali geleneği uygular.[61]

> ...Evvelâ şeyhülislâm ba'dehû vezî ve ulemâ ve küberânın müte'ayyinleri bey'at ve dâmen-bûs edip, "Ma'sûm havf etmesin" deyü sâ'ir nâsa hücum ettirmediler.[62]

Törende hazır bulunan Kara Çelebi-zâde, başlattıkları girişimin başarılı olmasının "gururuyla" olayı anlatır. Açıkça belirtmese de bu olay sonunda kendisine önemli bir görevin verileceğini de beklemektedir.[63]

> Çünkî taht-ı şerîfe teşrîflerinde taraf-ı yemîn-i sa'adet-karînlerinde bu fakîr bulunup istîlây-ı hayretden nâşî cânib-i yesâr-i meymenet-şi'ârlarında erkân-ı devlet ve mukarribân-ı saltanatdan bir kimse dahi yoğidi. Akd-ı hable'l-metîn-i bi'at ve tehniye-i mansıb-ı saltanat için dâmen-i şevket-me'nûsların takbîl şerefini bi-fazlihi Hüdây-ı bende-nüvaz cümleden mukaddem bu zerre-i nâçîz ihrâz edüp el-fazlu li'l-mutekaddim hil'at-ı i'zâz-ı tırâzıyle miyân-ı erkânda mümtâz olmak müyesser oldu.[64]

1061/1650 civarlarına tarihlendirilen IV. Mehmed'in taht üzerindeki betimlemesinde (Res. 4) olduğu gibi Mehmed tahta oturur.[65] Kısa bir süre

61 Abdurrahman Abdi Paşa cülus için harcanan parayı şöyle verir: "üç bin seksen kîse Hazîne Kethudâsı zabtında olan Hazîne-i Âmire'den ve bin kîse Hâss-oda hazînesinden cem'an dört bin seksen kîse Bâbü's-sa'âde'den çıkarılup Dîvân-ı Hümâyûn'da Vezîr-i a'zam'a teslim...;" Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 11.

62 Naîmâ / İpşirli 2007: III/1165; "Cülûs-ı Hân Mehmed, eyledi âsûde dünyâyı;" Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 5; Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/854; Solak-zâde/Çabuk 1989:II/578-581; Vecihî/Akkaya 1957: 84; Naîmâ / İpşirli 2007: III/1170; Mehmed Halife 1340: 24; Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 8.

63 Bu olaylar sonunda Kara Çelebi-zâde Rumeli Kazaskeri olarak atanmıştır. Mustafa Çelebi bu atama sonrası şu tarihi düşürmüştür: "Bir hak-şinas söyledi târîh-î nasbını; Lakin Aziz Efendi'ye 'izz ile sadr-ı Rûm;" Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: XX; Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 854; Vecihî/Akkaya 1957: 84.

64 Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 6.

65 Jorga yedi yaşındaki Şehzade Mehmed'in tahta oturmak istemediğini ve aynı gece sünnet edildiğini söyler. Jorga 2005: IV/61; Ancak Naîmâ Şehzade Mehmed'in aynı gece değil 22.10.1649'da sünnet edildiğini söyler; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1248.

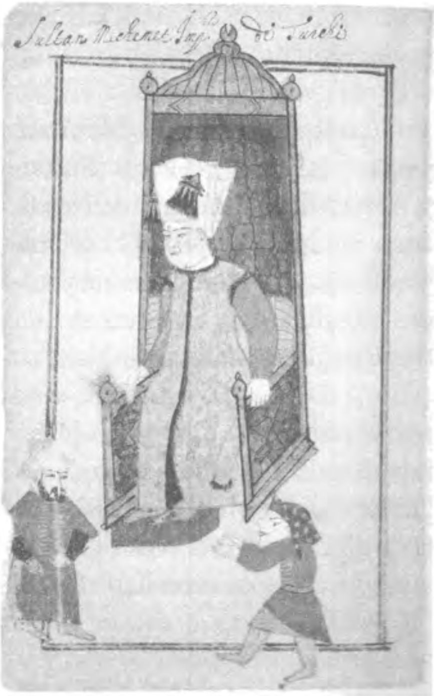
Resim 3. IV. Mehmed, Baltazar Moncornet, 1652 civarı; Greven, Sammlung Hans Galen, (Majer 2000)

sonra da tahttan indirilen İbrahim boğdurulur.[66] Yapılan tören sonunda ağalar ve saray halkı, henüz yedi yaşındaki bir şehzadeyi tahta oturtarak, Osmanlı hanedanlık tarihinde önceden görülmemiş bir ilki gerçekleştirdiler. Zira 16. yüzyılın başlarındaki taht değişiminde farklı bir tutum sergilenmiş ve I. Ahmed öldüğünde, devlet adamları Ahmed'in çocuklarının çok küçük olmaları nedeniyle tahta geçemeyeceğine karar vermişlerdi.[67] Onun yerine yirmi dört yaşındaki kardeşi I. Mustafa (1617/1622-1623) tahta oturdu. Oysa Ahmed'in en büyük oğlu II. Osman o sırada on dört yaşındaydı, üstelik I. Ahmed tahtta geçtiğinde ondan daha gençti. Bu tutum değişen Osmanlı anlayışından çok, bitmek bilmeyen yönetim hizipçiliğinden kaynaklanmaktaydı.[68]

66 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/855; Evliya Çelebi, Sultan İbrahim'i boğmak için gelen cellatla arasında geçen olayı şöyle aktarır: "Ḳoca Vezīr ve Kara Murād Ağa ve emīr paşa ve niçe iş-erleri ḫünkārdan ḫaṣ almayup ṣırça sarāya cem' olup Ḳoca Vezīr Cellād Ḳara 'Alī hezārān deynek ile ura ura ṣırça sarāya ḳoyup Cellād Ḳara 'Alī Bismillah diyüp içeri girince Mazlūm İbrahīm Ḫān "Canım Usta 'Alī neye geldi?," "Ḫünkārım cenāze namāzı ḳılmağa geldim" diyüp İbrahīm Ḫān'a ṣarılır;" Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/113; Ricaut, Sultan İbrahim'in askerler tarafından meydana gelen bir isyan sonucu öldürüldüğünü ve yerine yedi yaşındaki oğlunun geçtiğini söyler; Bkz. Paul Ricaut. *The History of the Turkish Empire From the Year 1623 to the Year 1677*. Londra, 1687: 81, oysaki Ricaut başka bir eserinde Mehmed'in tahta çıkış yaşını dokuz olarak vermişti; Bkz. Ricaut 1668: 11.

67 Ancak Sultan İbrahim'in en büyük oğlu yedi yaşındaydı.

68 Buna karşın İbrahim'in yerine geçebilecek en büyük varis olarak sadece Şehzade Mehmed vardı.

Resim 4. IV. Mehmed, tahtta, anonim, 1650 civarı, Berlin Staatliche Museeum zu Berlin, (Majer 2000)
Resim 5. At üstünde IV. Mehmed, (sağda) anonim, 1652 civarı, TSMK 17/622

Sultanın yaş sorununu, dönemin tarihçisi Evliya Çelebi her ne kadar yadırgasa da onu överek faziletlerini sayar:

> Gerçi ḫīn-i cülūsda (---) yaşında ġāyet żaʻī ve naḫīf ṣabī idi. Ammā ġāyet reşīd ve necīb ve ʻaḳl-ı Arisṣo ve ḫalīm selīm idi. Baʻdehü yigirmiye bāliġ olduḳda ṣayd[ü] şikāra mā'il olup kesb [ü] hevā itmeden tarāvet hāṣıl idüp vasatü'l-ḫāl semiz ü cesīm olup cesedi cüssedār ve sīnesi ber-ḳarār ve mübārek ketifleri vāsıʻ ve żahrı vāsıʻ ve mübārek meyānlarından aşağısı ṣavīl idi. Ve ḳadd [ü] ḳametleri pederi gibi ḳadd [ü] bālā idi. Ve bāzūları semiz ve yed-i mübārekleri arslan pen-

çesi gibi vāsi'i idi. Ve vech-i şerīfi vechü'l-manẓar idi. Açık ḳaşlı ve alā gözli ve şīrīn sözli ve münevver yüzli idi.[69]

Recep ayının yirmi altıncı günü, yeni padişah Sultan IV. Mehmed adet üzere Eyüp Sultan Camii'ne kayık ile götürülür. Eyüp Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanır ve fakir fukaraya sadaka dağıttıktan sonra, büyük bir alayla Edirne Kapısı'ndan girerek Topkapı Sarayı'na kadar halkı selamlar.[70] Naîmâ olayı anlatırken, Mirahor Hüseyin Ağa'nın tören sırasında sultanın atının yularını tuttuğunu söylemesi, yeni sultanın yaş sorununu da ortaya koyar. Buna karşın IV. Mehmed törene uygun olarak giydirilmişti:

> İçeri libâsları kibritî zer-beft üzerine benlü erguvânî zer-beft giyip, başlarına münâsib Selîmî mücevveze üzerine iki arûze sorguç vaz' olunup tepe sorgucuda nîn bîza-i decâce kadar bir zümrüd-i hadrâ var idi. Sinn-i şerîfleri yedi yaşında gözleri mukahhal cebîn-i mübîninde bir elif resm olunup halktan du'â-i "Aleyke avnu'llah" feleke ermiş idi.[71]

IV. Mehmed tahta çıktıktan sonra Avrupa ve Asya devletlerinin birkaçının elçilerini kabul etti.[72] Gelen bu elçiler yalnız yeni sultanın cülûsunu değil, aynı zamanda yapmış oldukları barış antlaşmalarını yenilemeyi de istemekteydiler. Bunlardan biri Özbek Elçisi Seyyid Abdülmennân'dı.[73] 1059/1649 Pazar günü divana kabul edilen elçi beraberinde getirdiği birçok

69 Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/114; IV. Mehmed döneminin tanıklarından Kürt Hatib, eserinde IV. Mehmed'in yedi yaşında tahta çıkmasının "Osmanlı ve diğer memleketlerde görülmeyen" bir durum olduğunu söyler; Bkz. Mehmet Çömcüoğlu. *Risale-i Hatib, XVII. Yüzyıl Ortalarına Ait Bir Tarihçe: Metin ve Dizin*, (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölüm, 1969: 2.

70 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1170-1171; Ricaut 1668: 11; Solak-zâde/Çabuk 1989: II/582; Vecihî/Akkaya 1957: 84; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 9-10; Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/854; Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/113; II/248.

71 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1170-1171.

72 17. yüzyılda elçi kabulü ve ağırlama töreni için bkz. Robert Withers, İngiliz Büyükelçisi –Penzer elçinin yanındaki sekreter diyor– Paul Pindar'ın (1565-1650) yanında 1610'da İstanbul'a gelen bir devlet görevlisidir. 1620 yılına kadar İstanbul'da kaldı. Withers olasılıkla büyükelçilikte çalıştığı sırada Ottaviano Bon'un eserini gördü ve bunun üzerinde bazı değişiklikler yaptı. Hazırladığı bu eser John Greaves tarafından 1650'de Londra'da yayınlandı.

73 Vecihî/Akkaya 1957: 91; Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 16.

hediyeyi yeni sultana sundu.[74] Özbek elçisiyle aynı zamanda İstanbul'a İran şahının elçisi Mahmud Han da geldi ve beraberinde hediye olarak getirdiği iki fili takdim etti.[75] Bir diğer elçi ise Avusturya kralı adına geldi ve beraberinde getirdiği hediyeleri divanda sunarken, sultanın cülûsunu kutlamanın yanında barış anlaşmasının süresinin uzatılmasını da amaçlıyordu.[76] Bunların yanında yeni sultanın cülûsu Rusya ve Lehistan'a bildirildi ve üç seneden beri İstanbul'da tutuklu bulunan Rusya elçileri serbest bırakıldı. Ancak Lehistan ve Rusya tebrik için elçi göndermediler.[77]

1058/1648'de Sultan İbrahim tahttan indirildiğinde tüm hizipler bu konuda görüş birliği içindeydiler. İbrahim'in annesi Kösem Sultan bile oğlunun davranışlarının gerek içeride, gerekse dış ilişkilerde devletin geleceğini tehlikeye düşüreceğini kavramıştı. Ancak gelişen olaylar sonunda Sultan İbrahim'in gidip, yerine yedi yaşındaki IV. Mehmed'in geçmesinin hanedan topraklarında her şeyi çözeceğini umanlar yanıldıklarını kısa sürede anladılar. Mehmed Halife'nin taht değişikliğine bakışı, içinde bulunduğu sosyal sınıfın tutumunu sergiler, sonradan gelişen olaylar ise yanıldığını gösterir.[78]

Daha önce de belirtildiği üzere Sultan İbrahim'in tahttan indirilip yerine IV. Mehmed'in getirilmesi Osmanlı hanedan tarihi içinde görülen taht değişimlerinden farklı bir durumu beraberinde getirmiş ve eski valide sultanın (Kösem Sultan) Yeni Saray'da kalması uygun görülmüştü. Bu karar ilk bakışta masum ve isabetli gibi görünse de, aslında bir çözümsüzlüğü de beraberinde getirmiş ve çok geçmeden iki valide sultan arasında şiddetli bir rekabet başlamıştı.

Bir sonraki bölümde valide sultanlık makamının yükselişiyle birlikte ele alınacak olan rekabet ortamının yaşandığı sahne saray ve tabi ki haremdir. Alınan karar sonrası iki valide sultan haremi paylaşmak zorunda

74 Bu hediyeler arasında beş kâse, bir kılıç ve hançer, yirmi yedi top zerdüz kumaş, on adet at, bir sırmalı sofra örtüsü bulunmaktaydı; Joseph von Hammer. *Geschichte des Osmanischen Reiches: 1623-1656*. VI, Wien, 1829: 489.

75 Vecihî/Akkaya 1957: 94; Hammer 1829: VI/490.

76 Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 16-17.

77 Hammer 1829: VI/490.

78 Mehmed Halife 1340: 24; IV. Tarihçiye göre, Mehmed tahta geçtikten sonra önce haremde büyüyüp yetişmiş olan hizmetlilerin yüksek mevkilere atanmalarına ferman buyurdu. Ancak bu atamaların sultan tarafından yapılmadığı açıktır. Henüz yedi yaşında olan birinin yerine karar verecek önemli siyasi güçler vardı.

kalmışlardır. Harem sıkışık bir alanda farklı dönemlerde yapıların eklenmesiyle büyümüştür. İki valide sultanın aynı zamanda haremde ikamet edecek olması hem mekân açısından hem de siyasal açıdan önemli sorunları da beraberinde getirmiş olmalıdır. Siyasi olarak bunun sonucu birkaç yıl sonra görülür. Güç paylaşımındaki sorun Kösem Sultan'ın öldürülmesiyle son bulmuştur. Mekân sorununun nasıl çözüldüğü belli olmamakla birlikte, o dönemde hareme yeni bir yer inşa edilemeyeceğinden, mevcut mekânlar bölünerek veya var olan mekânlardan biri yeniden düzenlenerek çözüm yolu bulunmuş olmalıdır. Bu belirsizlik, tartışılması gereken bir soruyu beraberinde getirmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı hareminde yaşayan her bir bireyin yeri belirlenmiş ve kurallar buna göre uygulanmıştır. Sıra dışı bu durum döneminde büyük bir sorun yaratmış olmalıdır.

Paylaşılamayan Sahne: İki Valide Sultan

> Topkapı Sarayı'nda arz odası. Ortada taht. Yeniçeri ocağının ileri gelenleri Kara Murat, Bektaş, Mustafa Ağalar ve Kethüda Bey bekleşmektedirler. Sultan Mehmed, Turhan Sultan eşliğinde görününce ağalar ölçülü bir saygıyla eğilirler. Mehmed tahta oturur. Turhan da arkasında yer alır. Derken Kösem Sultan görünür ve ağalar adeta iki büklüm olarak karşılarlar onu...

Turan Oflazoğlu'nun Kösem Sultan adlı oyunu böyle başlar.[79] Bu sahne, 1058 recep ayının on yedinci / 7 Ağustos 1648 günü yapılan törenin bir kurgusudur.[80] Yine de, Kösem Sultan'a gösterilen hürmet o dönem

79 A. Turan Oflazoğlu. *Kösem Sultan.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2002: 11; Oflazoğlu oyununda Kösem Sultan için olumsuz bir portre çizer; Kösem Sultan tiyatro oyunlarının ve romanların sevilen karakterlerinden biridir. Yaşadığı dönemin, içinde bulunduğu karışık durum ve özellikle Topkapı Sarayı'nda geçtiği düşünülen entrikalar, oyun yazarlarının ilgisini çekmiştir. Bkz. Tahsin Nahid, Şahabeddin Süleyman. *Kösem Sultan (Fâcia-ı Târihiye Üç Perde)* (haz. İnci Enginün). Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990; A. Turan Oflazoğlu. *IV. Murad.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999; A. Turan Oflazoğlu. *Deli İbrahim.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2002; Tarihi konulu romanlar için bkz. Jean Bell. *Kösem Sultan: Topkapı'da Bir Gelin,* (çev. Nihal Önol). İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998; Reşad Ekrem Koçu. *Kösem Sultan.* I-II, İstanbul: Doğan Kitap, 2001; Ayrıca tarihi konulu tiyatro oyunları için bkz. Metin And. *Türk Tiyatrosunun Evreleri.* Ankara: Turhan Kitapevi, 1983: 329-345.

80 Dönemin tanığı Kara Çelebi-Zâde Abdülaziz Efendi olayları anlatırken, IV. Mehmed tahta çıktığında yanında kendisinin olduğunu söyler. Bkz. Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 6.

için hiç de abartılı değildir. Ağaların hatta tüm "memâlik-i osmâniye"nin saygı gösterdiği bu kadın, Osmanlı sarayına ilk geldiğinde elbet durumu böyle değildi. Osmanlı hanedan tarihi içinde en güçlü kadın olarak tanınan Kösem Sultan büyük nüfuzunu haseki iken değil valide sultan olduktan sonra elde etti. Özellikle oğulları IV. Murad ile I. İbrahim'in saltanatları sırasında ve torunu IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında olmak üzere toplam yirmi sekiz yıl boyunca yönetimde etkin oldu.

Kösem Sultan'a gösterilen saygı taşımış olduğu "valide sultan" unvanından kaynaklanıyordu. Osmanlı kaynaklarına göre, padişah annelerine resmi bir unvan olarak "valide sultan" denilmesi III. Murad döneminde başlar.[81] Önceleri "mehd-i ulyâ" veya "valide sultan" denilse de, bu dönemden sonra valide sultan tabiri benimsendi.[82] Peirce'e göre, verilen bu unvan ile valide sultan en üst devlet görevlileri seviyesine ulaşmış oluyordu. Yine yazara göre, unvanların içinde isim belirtilmemesi sahip oldukları yüksek statünün onaylanmasıydı.[83]

Daha sonraki yıllarda taht değişimi sırasında adet üzere yeni valide sultan ve harem üyelerinin Eski Saray'dan, Yeni Saray'a merasimle gelmesi de III. Murad döneminde gerçekleşti.[84] Valide sultanlık makamının giderek öneminin artması törenin görkeminin artmasına da neden oldu.[85] Öyle ki, tören sırasında yönetici sınıfın tamamı, hem dini hem de sivil tüm teşkilat bulunurdu. Eski Saray'dan valide sultanı getiren arabanın arkasında yer alan memurlar cülûs töreni geleneğini hatırlatan bir uygulamayla etrafa para saçarken, aynı zamanda valide sultan makamının önemini de vurgulamış oluyorlardı.[86]

Törenle Yeni Saray'a gelen valide sultan ertesi gün sadrazama gelişini bildiren bir hüküm yollardı. Hüküm yalnız gönderilmez yanında

81 Atâyî. *Şakayık Zeyli*, Akt. Uzunçarşılı 1988: 154.
82 Uzunçarşılı, Lütfi Tarihi'nde bu unvanın ilk defa III. Mehmed döneminde kullanıldığını ancak, Tarih-i Emini'de belirtildiği gibi III. Murad döneminde kullanılmaya başlandığının doğru olduğunu söyler. Bkz. Uzunçarşılı 1988: 154;
83 Peirce 2002: 251.
84 Valide Alayı için bkz. Ahmed Vasıf Efendi. *Vasıf Tarihi.* I, İstanbul: Bulak Matbaası, 1221/1806; 'Atâ 1292-93: 3/65; J. Deny. "Valide Sultan." *İA.* XIII, 1986: 179-180; Uzunçarşılı 1988: 154-156; Uluçay 1992: 62-63.
85 Örneğin Şehsuvar valide sultanın (1682-1756) alayı için bkz. Ahmed Vasıf Efendi 1221/1806: 42 vd.
86 Uzunçarşılı 1988: 155; para dağıtılması, adeta tahta çıkan padişahın askere cülus dağıtmasını hatırlatmaktaydı. Peirce 2002: 251.

geleneklere uygun olarak samur kürk ile bir de hançer bulunurdu. Getirilen kürkü giyen sadrazam, fermanı sessizce okur ve gelen kişiye hilat giydirirdi.[87] Bu merasim valide sultanlık makamına ne kadar önem verildiğini göstermekteydi.

16. yüzyılın sonundan itibaren valide sultan halkın gözünde önde gelen biriydi. Artık statüsüne uygun olarak, padişahlara düzenlendiği gibi, merasim ve törenler olmadan halkın önüne çıkmıyordu.[88] Öldüklerinde bile bu merasim ihmal edilmiyordu.[89]

Valide sultanlara, padişah için düzenlenene benzer bir tören ise bir saraydan diğerine geçmesi gereken durumlarda uygulanıyordu. IV. Mehmed döneminde sultanın sık sık Edirne'ye gidip gelmesi, birçok törenin yapılmasına yol açıyordu. Mesela, 1079/1668'de Valide Turhan Sultan'ın İstanbul'a gelişini Tavernier tasvir etmekten kendini alamıyordu. Seyyah törenin ihtişamını dile getirirken, özellikle dört yüz ata binmiş sipahiyi, üzerlerindeki giysilerinden, ellerinde tuttukları zırhlara kadar ayrıntılarıyla anlatıyordu. Bununla birlikte valide sultanın bindiği arabanın yanında birçok arabanın da törende bulunduğunu aktarıyordu. Törenin ihtişamının seyyahı etkilediği görülmektedir. Ancak Tavernier'in verdiği bilgilerin de abartılı olduğu göz ardı edilmemelidir.[90]

Hiç kuşkusuz valide sultanın saygınlığının artmasında, padişahların halktan kopuk yaşamaya başlamalarının önemli bir etkisi olmalı. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra çok nadir olarak seferlere katılan padişahlar günlerini daha çok sarayda geçiriyor ve Osmanlı hanedanının baştan beri oluşturmaya özen gösterdiği "gazi padişah" imgesini pek de önemsemiyor görünüyorlardı. Halktan uzak yaşamaya başlayan padişahların yerine başka figürler ön plana çıkması kaçınılmazdı ve bunlardan biri de valide

87 Uzunçarşılı 1988: 156.
88 Deny 1986: 179-180.
89 Peirce 2002: 254. III. Murad'ın annesi Valide Nurbanu Sultan için düzenlenen cenaze töreninin tasviri için bkz. Nurhan Atasoy, Filiz Çağman. *Turkish Miniature Painting*. İstanbul, 1974: levha 30, TSM, B. 200, y.146a; Banu Mahir. *Osmanlı Minyatür Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004: 132; tasvirin bulunduğu eser hakkında bilgi için bkz. Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı. *Osmanlı Resim Sanatı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006: 152-155.
90 Tavernier/Tunçdoğan 2007: 157-160; Ayr. Safiye Sultan için düzenlenen tören hakkında bilgi için bkz. Selânikî Mustafa Efendi/İpşirli 1999: 696-697.

sultan oldu. Peirce, 990/1582'de III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed için düzenlenen sünnet töreninde kadınların oynadığı rolü, hanedanın ülke içindeki yüzünün biçimlendirilmesi yolunda atılmış önemli bir adım olarak değerlendirir.[91] Kanuni Sultan Süleyman sonrası yıllarda yapılan törenlerin en görkemlisi olan bu kutlamaya yabancı ve Müslüman birçok devlet adamı davet edildi.[92] Törenin otuz yedinci günü yapılan sünnet sonrası, kullanılan ustura Valide Nurbanu Sultan'a sunulurken, şehzadenin annesi Haseki Safiye Sultan'a ise altın bir tabak içinde sünnet derisi gönderilmiştir.[93]

Valide sultan makamının önemini elbet sadece bunlar vurgulamıyordu. Anadolu ve Rumeli topraklarında tahsis edilen haslar güçlerini vurgulama yanında onlara ciddi anlamda bir gelir kaynağı da sağlıyordu.[94] Dahası başkentte büyük külliye yapabilme ayrıcalığı belki de onun yükseltilen makamının halka açıkça gösterilme çabasının bir sonucuydu.[95]

91 Peirce 2002: 254.
92 Töreni anlatan dönem kaynağı için bkz. Selânikî Mustafa Efendi/İpşirli 1999: I/131-136/ 138; Peçevî/ Baykal 1999: 64-70; Ayrıca törenin yabancı bir gözlemci tarafından anlatımı için bkz. Nevin Özkan. "Bir İtalyan Arşiv Belgesine Göre Şehzade Mehmet'in Sünnet Düğünü (1582)." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/4, 2003: 89-110; Ayr. bkz. Orhan Şaik Gökyay. "Bir Saltanat Düğünü." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*. I, 1986: 21-56; Hilmi Uran. *Üçüncü Sultan Mehmed'in Düğünü*. İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. 1943; Nurhan Atasoy. "III. Murat Şehinşâhnâmesi Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library'deki İki Minyatürlü Sayfa." *Sanat Tarihi Yılığı*. V, 1973: 359-370; Nurhan Atasoy. *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı*. İstanbul: Koçbank, 1997; Gülsüm Ezgi Korkmaz. *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, 2004; Ayrıca Surname metinleri için bkz. Mehmet Arslan. *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999.
93 Hammer 1829: 132. Peçevî'de geçmeyen bu bilgiye, Gökyay da değinir ama kaynak olarak Hammer'i göstermektedir. Gökyay 1986: 51; Hammer ise bu bilgi için bir kaynak göstermez.
94 Anadolu ve Rumeli topraklarında verilen bu haslar genelde "başmaklık" veya " paşmaklık" olarak adlandırılırdı. Haslar bazen nakden, bazen de arazi geliri olarak tayin olunurdu. Haslar için bkz. Deny 1986: 182; Ayrıca valide sultanların servetlerinin kaynakları için bkz. Peirce 2002: 282-288.
95 Bu anlamda ilk külliyeyi Nurbanu (1525/30 ?–1583) 1570'li yıllarda Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Valide sultanların eserleri için bkz. Ayvansarâyî Hüseyin Efendi. *Hadîkatü'l Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mimârî Yapılar)* (haz. Ahmed Nezih Galitekin). İstanbul: İşaret Yayınları, 2001; Gülru Necipoğlu. *The Age of Sinan: Architectural Culture In The Ottoman Empire*, Reaktion Books Ltd. Londra, 2005; Doğan Kuban. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları, 2007; İbrahim Pazan. *Padişah Anneleri, Eserleriyle Valide Sultanlar*. İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılığı, 2007; Valide sultanların vakfiyeleri için bkz. Anonim. *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeleri (Deeds of Trust of the Sultans Womenfolk: Actes de Fondation de Sultane Hanım)*. (ed.) Tülay Duran, İstanbul Araştırma Merkezi, Türkçe, Fethi Kayalı, Vahit Çabuk, İngilizce. Robert Bragner, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı. İstanbul, 1990; Hasan Yüksel. "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII Yüzyıllar)." *Osmanlı*. V, (ed.) Güler Eren. Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 49-55.

Valide sultanların servetlerinin çoğu kamu yararına kurdukları vakıflar aracılığıyla halka geri dönmekteydi. Özellikle III. Murad döneminde, valide sultanın güç ve zenginliğinin artması sonucu, hanedanın dindarlık ve cömertliğinin gösterilmesi adeta valide sultanın ayrıcalığı durumuna gelmişti. Bunun en iyi yolu da hayır ve bayındırlık işleriydi.[96] Hayır işleri arasında özellikle Mekke ve Medine için yapılanlar daha çok önemsenirdi. Örneğin Kösem Sultan kutsal kentlere giden hacılara su sağlanması, yoksulların giydirilmesi ve Medine camilerinde Kur'an okutulması gibi hayır işleri yaptı.[97]

Tüm bunların yanında valide sultanlar kimi zaman yönetime maddi destek de sağlıyorlardı. Mesela, Selânikî, Safiye Sultan'ın savaş hazırlığı için yaptığı bir yardımdan bahseder:

> Ve bu esnâda hazret-i Vâlide-i Pâdişâh-ı cihân-penâh u sa'âdetdestğâh hâlis mâlından iki kîse altun, top arabaları tecdîd olunup ve kifâyet mikdârı güzîde bârgîr alınup sarf olunmayup, gazâ vü cihâd-ı fî sebîli'llâh içün harc olunmağa ta'yîn buyruldu.[98]

Devletin askeri gücüne yatırım yapan sadece Safiye Sultan değildi. Daha sonraki yıllarda, Turhan Sultan, Çanakkale Boğazı'nı koruyan iki kalenin yeniden yapımını üstlenerek, hanedan içindeki önemini ve konumunu gösteriyordu.[99]

L. Peirce, 16. yüzyılın sonuna doğru valide sultan kurumunun öneminin bu denli artmasını iki nedene bağlar. Bunlardan birincisi birçok haneye dağılmış sultan ailesinin haremin Yeni Saray'a taşınmasıyla tek hanede toplanmasıdır. Yazar, hanedan ailesinin bir çatı altında birleşmesiy-

96 Peirce 2002: 274; Bunlar arasında Hürrem, Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan sultanların yaptığı hayır işlerini sayabiliriz. Örneğin Turhan Sultan'ın hayır işleri için bkz. Anonim. *Tarihimizde Vakıf Kur an Kadınlar* 1990: 61-90; Yüksel 1999: 49-55.

97 Naimâ/İpşirli 2007: III/1329-1331; Mücteba İlgürel. "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 21, 1966: 86-94.

98 Selânikî Mustafa Efendi/İpşirli 1999: 790.

99 Bkz. Naîmâ/İpşirli 2007: IV/1848; Lucienne Thys-Şenocak. "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddulbahir ve Kumkale." *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras."* İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 2000: 112-117; Lucienne Thys-Şenocak. *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Ashgate Press, 2005.

le, önemli bir statüye sahip kadınların kendi kariyerlerini sürdürmelerinin yanında, oğullarının kariyerlerinin de yükseltme çabalarının birbirine çok yakın devam etmeleri anlamına geldiğini söyler. Bununla birlikte bu durumun rekabete fazlasıyla açık bir ortam doğurduğunu ve bu ortam için bir güç hiyerarşisi gerektiğinden valide sultanın statüsünün artırılması yoluna gidildiğini ileri sürer.[100] Bu dönemde Osmanlı hanedan tarihi içinde şiddetlenen çatışmalarda uzlaşıcı rolün yanında hanedan ailesini bir arada tutma görevini de valide sultanlar üstlendi.

L. Peirce'ın öne sürdüğü ikinci neden ise daha çok kişisel bir başarının sonucuydu. Kanuni Sultan Süleyman'ın gözde hasekisi Hürrem Sultan'ın ayrıcalığını kullanarak elde ettiği birçok alandaki kimi haklar, sonradan valide sultanların hakları olarak kabul görecek ilkeler oldu. Haklı olarak Peirce, Hürrem'in şahsında hasekiliğin çıkışı, III. Murad saltanatının valide sultanın gelişini hazırlamakla kalmayıp, bunun yanında bu kurumun Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra en az yarım yüzyıl ayakta kalarak valide sultanın politik itibar ve gücünü kurumsallaştırdığına dikkat çekiyordu.[101]

Bunun yanında kimi modern tarihçiler valide sultanın sadece kendi çıkarlarını göz önünde tutarak gücünü artırdığı söylemini benimseme eğilimindedir. Özellikle 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyıl kapsamında yapılan tartışmalarda ortak kanaat valide sultanların kendi ihtirasları ve otoritelerini güçlendirme adına birçok entrikaya karışması yönündedir. Dahası birçok araştırmacı bu dönemi "kadınlar saltanatı" olarak da adlandırmaktadır. Ahmet Refik Osmanlı dönem kaynaklarından yola çıkarak yazdığı romanına bu ismi vermiştir.[102] Mesela, N. Jorga, III. Mehmed'in (1595-1603) durumunu anlatırken acınacak bir tablo çizmesinin yanında, bunun tek sorumlusu olarak yönetimi elinde tutmak istediğini söylediği valide sultanı gösterir. [103] İ.H. Uzunçarşılı, konuyu Nurbanu ile Safiye Sultan arasındaki çekişme üzerinden ele alırken, Valide Nurbanu Sultan'ın, Haseki Safiye

100 Peirce 2002: özellikle: 148 vd.
101 Peirce 2002: 148.
102 (Altınay) Ahmet Refik. *Kadınlar Saltanatı*. I-IV, İstanbul: Kitabhane-i Askeri, 1937; (Altınay) Ahmet Refik. *Kadınlar Saltanatı*. I-II, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
103 Jorga 2005: III/338.

Sultan'ın etkisini kırmak için, oğluna güzel kızlar sunduğunu ve bu iki kudretli kadının arasındaki rekabetin her iki tarafın adamlarının da yönetime dahil olmalarına yol açtığını ileri sürer.[104] M.Ç. Uluçay da, Nurbanu Sultan örneğini verir. Ona göre Nurbanu ile gelini Safiye Sultan arasındaki rekabetin nedeni güç sorunudur. Buna bağlı olarak her iki valide sultan da devlet işlerine karışmış, hatta çevrelerindekilerin rüşvet almalarına göz yummuşlardır.[105]

S. Shaw, 17. yüzyılın başında I. Mustafa'nın tahta çıkarıldığı süreçte Kösem Sultan'ın etkinliğinden yola çıkarak, kendi çıkarları doğrultusunda gücü elinde tutmak ve çocuklarının öldürülmesini önlemek için verdiği mücadeleyi örnek gösterir.[106]

A. D. Alderson, 17. yüzyıla gelindiğinde devletin güç kaybetmeye başlamasıyla, siyasi yapı içindeki güç merkezinin şehzadelerden, vezir ve haremdeki sultan hanımlara kaydığını ve aralarındaki çıkar ilişkisinden doğan birçok entrikanın olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu dönem devleti idare edecek son derece akıllı ve siyasi yönü gelişmiş valide sultanlar bulunmaktaydı ve politik entrikaların yaşandığı bir süreçti.[107]

Osmanlı sarayına 1012/1603'te gelen, I. Ahmed'in hasekisi ve sultan IV. Murad ile İbrahim'in annesi Kösem Sultan yaşamının büyük bölümünü sarayda geçirdi. Yirmi sekiz yıl süreyle valide sultanlık payesini taşıdı ve yaşadığı süre boyunca yönetimdeki etkisi devam etti.[108] Ancak IV. Mehmed tahta çıktığında bu durum yeni padişahın annesi Turhan Sultan'ın etkinliğinin artmasıyla değişmeye başlayacaktı.

Kösem Sultan'ın Osmanlı hanedan tarihindeki önemli başarılarından biri hiç kuşkusuz I. Ahmed öldükten sonra tahta II. Osman'ın yerine Mustafa'nın geçmesinde oynadığı belirleyici roldür. I. Ahmed'in genç yaşta ölümünden sonra Eski Saray'da altı yıl geçiren Kösem Sultan, ancak oğlu IV. Murad'ın cülûsundan sonra 1033/1623'te Yeni Saray'a

104 İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarih.* III/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995: 43.

105 Mustafa Çağatay Uluçay. *Padişahların Kadınları ve Kızları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980: 40; Uluçay 1992: 65.

106 Shaw 1982: I/263.

107 A.D. Alderson. *Osmanlı Hanedanının Yapısı,* (çev. Şerafettin Severcan). İstanbul: İz Yayıncılık, 1998: 89.

108 Yirmi sekiz yıla torunu IV. Mehmed'in saltanatının ilk üç yılı da dahildir.

gelebildi. Oğlunun saltanatının ilk yıllarında, yönetimde onun ve çevresindeki güçlerin etkisi vardı.[109] Ancak IV. Murad 1033/1623'ün ilk yıllarında yirmi yaşında olduğu sırada İstanbul'u sarsan olayların meydana getirdiği bunalımı kendinden beklenmeyen bir olgunlukta halletti.[110] Annesi Kösem Sultan'ın 1038/1628'de veziriazama yazdığı mektuplar, oğlunun henüz çok genç olmasına karşın bağımsız karar verme hakkını kabullendiğinin bir göstergesi gibiydi.[111] C. Finkel, bu süreçte aynı zamanda valide sultanın damadı olan Hafız Ahmed Paşa'nın (1564 ?–1632) yeniçeri ayaklanmasının sona erdirilebilmesi için feda edilmesinin, Kösem Sultan'ın itibarını da belli ölçüde zedelemiş ve belki de valide sultanın gücünü daha tedbirli kullanmasına yol açmış olabileceğine dikkat çekmektedir.[112] IV. Murad'ın 1049/1640'ta zamansız ölümüne ve onun yerine Kösem Sultan'ın ikinci oğlu İbrahim'in tahta geçmesine kadar, valide sultan politikadan çekilmek zorunda kalacaktır.

IV. Murad –olasılıkla Kösem Sultan'ın ricası üzerine– bir kardeşini hayatta bırakmıştı.[113] Onun zamansız ölümü sonrası arkasında bıraktığı tahtın tek varisi İbrahim oldu. Uzun süre kafeste yaşamak zorunda kalan yeni padişah tahta geçtikten sonra, devlet işleriyle pek uğraşmayan bir tavır sergiledi. Bu durum birkaç yıldır siyasetten çekilmiş olan Kösem Sultan'ın yeniden ön plana çıkması demekti. Valide sultan 1042/1632'nin kanlı olaylarından sonra yitirdiği gücü yeniden kazandı, ancak, bu durum veziriazam ile valide sultan arasındaki rekabeti kaçınılmaz kıldı. İstanbul'da iki siyasi güç karşı karşıya geliyordu: Ordu ve saray.[114]

Sultan İbrahim tahtın tek varisiydi ama asıl sorun ondan sonra tahta çıkacak bir varis olmamasıydı ve padişahın aniden ölmesi hanedanın

109 Matuz 1990:166. Finkel 2007: 184.
110 Hammer 1829: V/143 vd.
111 Jorga 2005: III/377; Finkel 2007: 188.
112 Finkel 2007: 188; Jorga 2005: III/377.
113 Hıristiyan bir elçi IV. Murad'ın öleceğine yakın son kardeşi İbrahim'i de öldürmek istediğini yazar. Jorga 2005: III/390; Ayr. bkz. Hammer 1829: V/ 285-286; zira İbrahim, IV. Murat için "büyük bir padişah, ama gaddar bir adam" diyecekti. Bilindiği üzere IV. Murad Revan'ın fethinden sonra 1635'te Şehzade Bayezid ve Süleyman'ı da boğdurmuştu. Hammer 1829: V/205. Diğer kardeşi Şehzade Kasım'ı ise Bağdat Seferi öncesi 1638'de boğdurttu; Hammer 1829: V/232; Jorga 2005: III/ 388.
114 Finkel 2007: 201-202; Jorga, IV. Murad'ın ölümü sırasında devletin asıl yöneticisi olarak Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın görüldüğünü söyler. Bkz. Jorga 2005: IV/22, 48.

da sonu demek olacaktı. Kösem Sultan'ın görevi bu sorunu çözmek oldu. Sonunda İbrahim yükümlülüğünü büyük bir başarıyla yerine getirdi.[115] Kösem Sultan'ın oğluna sunduğu cariyelerden ilki Kör Süleyman Paşa'nın hediyesi olarak saraya getirilen kölelerden biriydi: Turhan.[116] Bu sırada valide sultan yeni gelen cariyenin ileride kendisine ciddi bir rakip olabileceğini düşünmeyecek kadar güçlü bir konumdaydı. Yeni köle, IV. Murad'ın kız kardeşi Atike Sultan (ö. 1670'ten önce) tarafından eğitilmiş, Kösem Sultan tarafından da özel olarak hazırlanarak oğluna sunulmuştu.[117] Çok geçmeden Turhan Sultan Şehzade Mehmed'i dünyaya getirdi. Şehzadenin doğumu, yaklaşmakta olan bir mücadelenin de habercisiydi. Geçecek altı yılın sonunda sahnede iki valide sultan olacaktı ve her ikisi de Peirce'ın belirttiği gibi, Osmanlı hanedan tarihinde hiç de yabancı olunmayan bir oyunu oynayacaklardı: Taht mücadelesi.[118] Ancak bu kez oyunda şehzadelerin rolünü iki valide sultan üstleniyordu.

1058/1648 yılına gelindiğinde İstanbul halkının alışık olduğu bir olay gerçekleşti ve bir isyan sonucunda taht değişimi oldu. Sultan İbrahim'in yerini oğlu Şehzade Mehmed aldı. Olay, Osmanlı hanedan tarihi içinde sıradan gibi görünse de, farklı bir durum söz konusuydu; yeni padişah henüz yedi yaşındaydı ve durum devlet ileri gelenlerini düşündürüyordu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bulunan çözüm pek de alışık olunmayan bir durumdu. Geleneklere göre Eski Saray'a gitmesi gereken eski valide sultan Yeni Saray'da kalmaya devam edecek, bir süreliğine yeni padişaha naiplik görevini üstlenecekti. Görevin Kösem Sultan'a verilmesi, valide sultanlık makamının ne kadar kurumsallaşmış olduğunu göstermesi yanında, büyük validenin Eski Saray'a gitmeyip, Yeni Saray'da kalacak

115 Alınan tedbir için bkz. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1111 vd.; Ayrıca İbrahim'in durumu hakkında bkz. Hammer 1829: V/354-364. Naîmâ İbrahim'in padişah olarak son sözlerinden birinin *"Ya'nî şimden sonra gelecek selâtînin ceddi benim"* olduğunu söyler. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1167.

116 Hadice Turhan Sultan hakkında son bir çalışma için bkz. Lucienne Thys-Şenocak. *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler,* (çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, (İstanbul 2009).

117 Peirce 2002: 313-314. Ahmed Resmi Efendi, Atike Sultan'ın Turhan Sultan'ın mürebbiyesi olduğunu söylemektedir. Ahmed Rasmi Efendi. *Hamîletü'l Kübera.* (haz. Ahmet Nezihî Turan). İstanbul: Kitabevi, 2000: 56.

118 Peirce 2002: 31.

olması onun gücünü göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Kuşkusuz Kösem Sultan yaşadığı yıllar içinde büyük bir siyasi deneyim edinmiş tecrübeli biriydi. Bu dönemin büyük valide sultanlarının sonuncusu olacak olan Turhan Sultan, Peirce'ın da dediği gibi bazı konularda bu iş için tecrübesizdi: eşi İbrahim tarafından kovulmuş, Kösem Sultan'ın tahakkümü altında kalmıştı ve her şeyden önemlisi de valide sultan olduğu sırada çok gençti.[119] Ancak, Turhan Sultan bir müddet sonra kendi hakkı olduğunu düşündüğü otoriteyi kullanmaya başlayınca oyun karıştı. Sahne iki valideye dar gelmeye başlayacaktı.

Kösem ve Turhan Sultan rekabeti ve her ikisinin siyasi hayatı Osmanlı tarih yazarları ve modern araştırmacılar tarafından ilgi duyulan bir konudur. Bu iki kudretli Osmanlı kadını hakkında farklı görüşler ileri sürülür. Kimi araştırmacılar ikisini karşılaştırarak birini diğerine daha üstün tutma eğilimi sergilerken, Naîmâ gibi kimi diğer Osmanlı yazarları ise her ikisini de gözetme yoluna gider.

Örneğin Mehmed Halife, Sultan İbrahim'in ölümünün sorumlularını sayarken de, Kösem Sultan'ın öldürüldüğü olayı anlatırken de, büyük valide sultan hakkında bilgi vermekten kaçınır.[120] Kâtip Çelebi, Sultan İbrahim'in tahttan indirildiği süreçte Kösem Sultan'ın oğlunun tarafını tutuğu ve olayları yatıştırmaya çalışan bir görüntü sergilediğini verme çabası içindedir.[121] Dahası büyük valide sultanın ölümüyle sonuçlanan olayı aktarırken bile onu ön plana çıkarmaz.[122] Hasan Vecihî de Kâtip Çelebi'yle aynı tutumu sergiler.[123]

Naîmâ ise Kösem Sultan'ın ölümü sonrası uzun ve dramatik anlatısında, onun özellikle hayırseverliğini ön plana çıkarıp övmesinin yanında ciddi anlamda da savunur. Tarihçiye göre, valide sultan hayır işlerine çok önem verirdi. Bizzat kendisi kıyafet değiştirerek zindanları dolaşır, borçluları gözü ile görür ve defterlerini alıp borçlarını öderdi. Ayrıca kendisine hizmet eden cariyeleri, iki üç sene hizmetlerinden sonra azat edip münasip

119 Peirce 2002: 150.
120 Mehmed Halife 1340: 19-24; 28-29.
121 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 853.
122 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 897.
123 Vecihî/Akkaya 1957: 109-111.

biriyle evlendirdiğini de ekliyordu. Dahası onu büyük bir servet yapmakla suçlayanlara cevap bile veriyordu. Ona göre, valide sultan bu serveti hayır işlerinde harcadı, eğer böyle yapmayıp servet hazineye kalsaydı, har vurulup harman savrulurdu.[124]

Naîmâ, valide sultanın servetiyle ilgili olarak Kara Çelebi-zâde gibi düşünen kimi devlet adamlarına cevap veriyordu. Zira Kara Çelebi-zâde muhalif kişiliğini Kösem Sultan'a yöneltmekten çekinmemişti. Saray kadınlarının elindeki has toprakların görüşüldüğü bir divanıhümayunda, valide sultanın elinde yüklü miktarda toprak olduğunu duyunca, bu duruma şiddetle karşı çıkarak: "bu kadar toprağı olan bir valide duyulmamıştır" diyordu.[125] Kara Çelebi-zâde'nin bu tutumu valide sultana karşı olan düşüncelerini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Zira IV. Mehmed tahta çıktıktan sonra Kösem Sultan'a naiplik görevini önerirken bunu pek de isteyerek yapmadığı anlaşılmaktadır. Turhan Sultan'ın gençliği ve tecrübesizliği onu buna sevk etmiş olmalıdır.

Naîmâ ve Kara Çelebi-zâde'den daha sonraki bir anlatı bu kez Turhan Sultan için Silahdar Mehmed Ağa'ya aittir. Silahdar, valide sultanın ölümünü 1094/1683'te anlatırken, halkın valide sultanın ölümüne verdiği tepkiyi de gözler önüne seriyordu. Ona göre herkes üzülmüş, kederlenip, heyhat, devletin en güçlü direği gitti diye feryat figan etmişti.[126] Darüssaade ağalarını da şiddetli bir şekilde eleştiren Derviş 'Abdullah ise 18. yüzyılda yazdığı eserinde büyük valide sultandan yana bir tutum sergiler. Tarihçi konuyu ele aldığı anlatısında olaydan kara ağaları sorumlu tutar ve valide sultan için üzüldüğünü gizlemez.[127]

Bunun yanında kimi modern tarihçiler Kösem Sultan ve Turhan Sultan hakkında tekrarlana gelen, valide sultanın sadece kendi çıkarlarını göz önünde tutarak gücünü artırdığı söylemini benimseme eğilimindedirler. Bu bağlamda Kösem ve Turhan sultanların kişilikleri üzerine de değerlendirmeler yapılır. Turhan Sultan için daha olumlu bir tablo çizilmeye çalışılırken, Kösem Sultan için aynı tutumun sergilenmediği görülür. Kimileri

124 Naimâ/İpşirli 2007: III/1329-1331.
125 Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 9.
126 Silahdar 1928: 117.
127 Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 75.

onu utanç verici biçimde yasadışı yollarla kendine büyük bir servet yapmak ve devletin işleyişine çok fazla müdahale etmekle suçlar.

N. Jorga'nın, Turhan Sultan'a bakışı da pek olumlu değildir. Yazar, valide sultanı devleti yıllardır temelinden sarsan kötülüklerin kaynağı olarak göstermekte ve ölümü çoktan hak ediyor demektedir.[128] N. Itzkowitz, pek farklı bir tutum sergilemeden, Turhan Valide Sultan'ın gücü elinde tutmak adına, oğlu IV. Mehmed'in av merakını teşvik ettiğini, Kösem Sultan'ın ölümünden sonra tahtın gerisindeki iktidarı ele geçirerek bütün idareyi elinde tuttuğunu ileri sürer.[129]

M.Ç. Uluçay, Osmanlı hanedan tarihinin en tanınmış kadını olarak gösterdiği Kösem Sultan'ın, özellikle Sultan İbrahim'e güzel cariyeler sunarak gücü elinde tutmayı amaçladığını söyler. Dahası yazara göre, Kösem sırtını yeniçerilere dayayarak devleti istediği gibi yönetiyordu, çünkü hırslı ve pek çok kanlı olayda başrol oyuncusuydu. Ancak yine de onun hayırsever yanına da dikkat çekmeden geçmemektedir. Yazar, Turhan Sultan'ı ise başlardaki tecrübesizliği nedeniyle bazı usulsüzlüklere meydan vermesinden dolayı eleştirmekte, ancak onun temiz ve iyi kalpli biri olduğunu belirtmektedir. Yaptığı en iyi işin de Köprülü Mehmed Paşa'yı göreve getirmesi olduğunu söylemektedir.[130]

Y. Öztuna, Turhan Sultan'ı övmekten kendini alamaz. Yazara göre bu Osmanlı kadını yaşamının tümünü devletin iyiliği için adamıştır. Öyle ki yaptırdığı hayır eserleri bile bu özelliğinin gerisinde kalmaktaydı. "Hiç ihtirası olmayan, cesur, vatanperverdi her şeyden önemlisi fedakârdı. Dahası devleti 'dehşetli bir anarşiden kurtardı.'" Buna karşın Kösem Sultan için daha sert bir tutum sergiler. Büyük valide politikaya âşık olmuştu ve tek amacı saltanat sürmek, emir vermek ve devleti yönetmekti. [131] S. Shaw da buna benzer bir suçlamayla Kösem Sultan'ın padişahın servetinin çoğunu yönetici sınıf arasında dağıtarak gücünü artırma çabası içinde olduğunu ileri sürer. [132] Buna karşın Abdurrahman Şeref Bey, Kösem Sultan'ın

128 Jorga 2005: IV/76.
129 Itzkowitz 2008: 115-116.
130 Uluçay 1980: 48-49, 58-59; Uluçay 1992: 65.
131 Yılmaz Öztuna. *Osmanlı Devleti Tarihi, Siyasi Tarih.* I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998: 356, 359.
132 Shaw 1982: I/268. Örneğin, Kösem Sultan'ın, kendi durumunu sağlamlaştırmak için Hüseyin

namuslu ve şerefli olduğu, devlet işlerinin düzgün yürütülmesine katkı sağladığı görüşündedir.[133]

C. Finkel, Kösem Sultan'ın ölümünden önce Boğaz'ın Ege ucuna doğru iki taraflı bataryalar inşası için birilerini görevlendirdiğini, ancak onun yeni bir hisar projesini yapma fikrinin ancak gelini Turhan Sultan'ın döneminde sonuçlandığına dikkat çeker.[134] Bunun yanında Kösem Sultan için yapılan kimi gözlemleri verirken, Naîmâ'nın onun hakkındaki düşüncelerini aktarır ve kudretli bir kadın olduğunun altını çizer.[135] A.D. Alderson, Kösem'i komplolar kuran, entrikacı ve gücü sürekli elinde tutan biri olarak görür.[136] Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk'ün ortak çalışmasında, IV. Murad döneminde çıkan kimi isyanların sorumlusu olarak Kösem Sultan gösterilir. Bunun nedenin de kukla bir padişah ile devleti idare etmek olduğu ileri sürülür. Dahası Sultan İbrahim döneminde Kösem Sultan'ın varlığının padişahın aleyhine bir durum olduğu, hatta 1058-1061/1648-1651 yılları arasında Kösem Sultan'ın naiplik yaptığı dönemin, Osmanlı hanedanının en acı günlerinin bir bölümünü oluşturduğu savunulur. Buna karşın Turhan Sultan için düşünceleri daha olumludur ve onu Kösem Sultan'dan –hatta Hürrem Sultan'ı da değerlendirmeye katarak– daha iyi kalpli biri olarak gösterme eğilimindedirler. Özellikle 1066/1656'da yönetimi Köprülü ailesine vermesini isabetli bir karar olarak görüp, bunun sonucu olarak devletin gerilemesini otuz-kırk yıl kadar geciktirdiği fikrini savunmaktadırlar.[137] Ali Çimen popüler tarih perspektifindeki eserinde onu suçlayıcı bir tavır sergiler.[138]

Paşa'yı sadrazamlığa getirdiğini söylemektedir. Shaw 1982: /267.

133 Abdurrahman Şeref. *Osmanlı Devleti Tarihi,* (haz. Musa Duman). Gökkubbe Yayınları. İstanbul, 2005: 246.

134 Finkel 2005: 237.

135 Finkel 2005: 218.

136 Alderson 1998: 113,133.

137 Ahmet Akgündüz ve Said Öztürk. *Bilinmeyen Osmanlı.* İstanbul: OSAV Yayınları, 1999: 185, 194, 197-198 Özellikle yazarların kadınlar saltanatı içinde Kösem Sultan'ın etkisi hakkındaki görüşler için bkz. 201-202.

138 Ali Çimen. *Tarihi Değiştiren Kadınlar. Popüler Tarih.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2008:110-119. Örneğin: "devlet tam ayağa kalkarken oğlunu boğduruyor" veya "bu kez torununu avuçlarının içine alıyor."

L. Peirce, iki valide sultanı karşılaştırırken onların ortak bazı yönlerini de ortaya koyar. Yazara göre, birbirlerinin rakibi olan bu iki kudretli kadınının yaşadıkları olayların benzeştiği yanlar vardır. Mesela, IV. Murat 1049/1640'ta ölüm döşeğindeyken kardeşi İbrahim'i ortadan kaldırmak isterken nasıl Kösem Sultan buna engel olduysa, yıllar sonra bu defa IV. Mehmed aynı olayı gerçekleştirmek isteyince Turhan Sultan kendi çocukları olmamasına karşın şehzadeleri korumasına almıştır.[139] Yazar, her iki valide sultan için de olumlu bir tablo çizmektedir. Turhan Sultan'ın âdet ve âdâba titizlikle uyan biri olduğunu söyler, her iki valide sultanın yapmış olduğu hayır işlerine dikkat çeker.[140] Bununla birlikte Peirce, Kösem Sultan'ın "kadınlar saltanatı"ndaki renkli ve nüfuzlu hasekilerin sonuncusu olduğunu belirtir.[141] Yazarın bu görüşüne karşın Turhan Sultan'ın 1066/1656 yılına kadar geçen süresi, geçmişi aratmayacak ihtişamdaydı.

Modern tarihçilerin bu tutumları özellikle valide sultanların siyasete karışması sonucu oluşan kimi olayların ve bunların doğurduğu sonuçların cevaplarını bulmada belki de en kolay yolun bu olmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak 16. yüzyılın sonlarından itibaren statüleri yükselen valide sultanlar, siyasi ve politik bir güç edinmeleriyle, belki biraz da zorunlu olarak kendilerini siyasi sahnede buldular. Gerek kendi kariyerleri ve gerekse çocuklarının kariyerleri birbirine bağlanınca da rekabet ortamının doğması kaçınılmaz oldu. Özellikle 17. yüzyılın ortalarında şiddetli bir çatışmaya dönüşen Kösem ve Turhan sultanlar rekabeti bunun en somut örneğini oluşturmaktaydı.

Bu bölümde üzerinde durulmak istenen, gelişen olaylar sonrası siyasi bir güç kazanan valide sultanların etkisinin; yaşadıkları mekân olan haremi aşıp geniş bir çevreye yayıldığını ortaya koymanın yanında, bu süreçteki rakipler arasındaki çekişmenin sarayın mekânlarında yaşanmaya başladığına da dikkat çekmekti.

139 Peirce 2002: 136; Shaw 1982: I/267.
140 Peirce 2002: 277, 278, 286, 336. Yazar, Turhan Sultan'ın hayırseverlik işlerini kayınvalidesi Kösem Sultan'a benzetir. s. 278.
141 Peirce 2002: 142.

Başarısız Bir Darbe Girişimi ve Büyük Valide Sultanın Sonu

Sultan İbrahim'in saltanatının bitiminin baş aktörlerinden biri hiç kuşkusuz Kösem Sultan'dı. Valide sultan siyasi gücünün devamını sağlamak için, kendi oğlunu tahttan indirtip yerine torununun geçmesini sağladı.

Önceki bölümlerde belirtildiği gibi Kösem Sultan'ın Eski Saray'a gitmeyip Yeni Saray'da kalması fikrini ortaya atan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'ydi:

> her teceddüd-i nevbet-i saltanatda Sarây-ı sipenc âyîn-i vahşetden âzim-i ravza-i huld-i berîn olan pâdişâh-ı magfûrun vâlidesi Sarây-ı Atik'a nakl ile mesned-i izzetden mehcûr olmak resm-i dîrîn olmağın Büyük Vâlide dahi, zâhiren künc-i inzivâya çekilmeğe inz ricâ etmiş iken sultân-ı sipihr-i âsitân hazretlerinin mâder-i mihribânları henüz sinn-i şebâbda olup hakikat üzre âlemden bî-haber ve istiklâlinde nizâm-ı umûr-ı memlekete terettüb-i zarâr olduğu cihetden Büyük Vâlide kemâ-kân bir müddet dahi hidmet-i terbiye vü nezaretde ibkā olundu.[142]

Finkel alınan bu kararı, II. Osman'ın tahta çıktığı süreçteki uygulamaya benzetir. Yazara göre tıpkı 1026/1617'de I. Ahmed öldüğünde tahta oğlu yerine kardeşi geçirildiğinde veraset hakkı ile ilgili geleneksel kabullerin değişmesi gibi, bu kez de valide sultan konumu yeniden tanımlanıyordu. Haremin en kıdemli kadını sarayda kalırken, Turhan Sultan zamanı gelene kadar bir kenarda bekleyecek ama sonra gücünü gösterecekti.[143]

Alınan karar sonraki süreçte siyasi olayların şekillenmesinde de önemli bir rol oynadı. Zira sonraki birkaç yıl içinde sarayda, özellikle de haremde yeni oyunlar yazılmaya ve sahnelenmeye başlanacaktı. Yeni oyunda başrolde yine Kösem Sultan vardı. Bu zeki kadın, İ.H. Uzunçarşılı'nın tanımlamasıyla; dört padişah devrinde saltanat sürmeye alıştığı için[144] valide sultanlık payesini başkasıyla paylaşmak niyetinde değildi.

142 Kara Çelebi-zâde/Kaya 2003: 13.
143 Finkel 2007: 212.
144 Uzunçarşılı 1995: 252.

Çabuk büyü oğlum, çok, çok çabuk!
Saraya da girdi ikilik, asker ocaklarına da
Ancak sen, Mehmed'im, bu çatışan
bu birbirini yok etmeye çalışan güçleri
buyruk altına alırsan, ancak sen
sağlam bir baş olarak gelişir
bu güçleri yararlı bir işe koşarsan
esenliğe erişir bu gövde; ancak o zaman
gerçek büyüklüğe, mutlu bir süreklilige
kavuşur ülken, güçlülüğe dayanan
sağlıklı bir barışa.[145]

Anlatılar iki valide sultan arasındaki rekabetin çok zaman geçmeden başladığını gösterir. Kösem Sultan ile Turhan Sultan arasındaki rekabetin şiddetinin artması büyük valide sultanın öldürülmesinden birkaç yıl önceye dayanıyordu. Naîmâ'nın 1060/1650 olaylarını anlattığı bölümdeki aktarımı bunu doğrular. Tarihçi, iki valide sultanın bir yerde geçinemeyip, harem halkının ayrılığına sebep olduğunu, her iki grubun arasında büyük tartışmalar çıktığını, hatta çözüm için sadrazamın davet edildiğini söyler. Sonunda birkaç kara ağa sürgün edilerek sorun çözülmeye çalışılır.[146] Tarihçinin anlattıkları haremdeki gruplar arasındaki çekişmenin artması sonrasında, sınıfların kendi içlerindeki çekişmenin mekânsal örgütlenmeye de yansıdığı ve sınırların zorlandığı görülmektedir. Bu süreçte olayların akışında etkin olan sınıf ise özellikle kara ağalardı.

1061/1651'de büyük validenin ölümünden bir yıl önce gerçekleşen olayda etkin olan güçler arasında kara ağaların varlığı Kösem Sultan'ı tedbir almaya itmiş olmalı. Valide sultan kara ağaları karşısına alıp, hareme girmelerini ve dışarıya haber taşımalarını yasaklayan bir konuşma yaptı:

145 Oflazoğlu. *Kösem* 2002: 6.
146 "İki vâlide-i muhtereme bir yerde imtizâc etmeyip Dârüssa'âde halkına bâ'is-i tefrika olmakla ikisinin ağaları beyninde azîm münâkaşa ve muhâvere zuhûr edip, "Ne yüzden tedbir gerektir" deyü sadrıa'zam içeri da'vet olunup ba'zı âsâr-ı zarar hiss olunmakla Sinan Paşa Köşkü'nden ileri gitmeğe cür'et etmeyip i'tizâr ile köşkten dağıldılar ve birkaç tavâşî nefy olunup fitne mündefi' oldu;" Naîmâ / İpşirli 2007: III/1259.

> ...Cümleñüze tenbih. Ba'del-yevm kendü hâlüñüze olasız. Gerek harem umûruna gerek taşra umûruna karışmayasız. Cümleñüz âzâdsız kölesiz. Ancak harem kapusı öñünde oturmakdan gayrı işüñüz yoktur. Size ta'yîn olunan harem kapusı öñünde olan odalardur. Eğer harem kapusundan içerü bir adım duhûluñuz tezkîre irsâl eylediğüñüz mesmû'um olur ise bilâ-emân velâ-te'hîr katl olunursız. Eger umûr-ı mühimme olub tarafımıza bildirmek iktizâ ider ise, bir tezkire ile kethudâ kadına ifâde idesiz. Ol dahi bize ifâde ider. Ve kezâlik taşraya dahi gerek tezkire ile ve gerek lisânen bir kelâmınız çıkdugı mesmû'um olur ise envâ'-i ukûbet ile katl olunursız.[147]

Derviş 'Abdullah'ın geriye dönük anlatısında büyük validenin kara ağalara karşı sert tedbir aldığı açıkça görülmektedir. Tarihçi bu konuşmadan sonra kara ağaların harem kısmındaki taraftarlarının da uzaklaştırıldığını söyler. Valide sultan diğer saray halkını da bu konuda uyarmaktan geri durmaz:"Neferâtıñuzdan birisi taşradan içerüye ve içerüden taşraya gerek kelîmât ve gerek tezkîre götürdügi mesmû'um olursa cümleñüz katl ile iktifâ olunursız. [148]

Konuşma oldukça sert, suçlayıcı ve sınırları hatırlatıcı bir nitelik taşıyordu. Dahası büyük valide sultan, suçsuz olduklarını dile getiren kara ağaları "Devletlü sultânım bizim cürmimüz nedir? Bilelüm;" diyerek önceki taht değişimlerindeki etkilerinden ve özellikle de Sultan İbrahim'in kendisi için verdiği sürgünden dolayı da sorumlu tutuyordu.[149] Kara ağaların böyle bir uyarı alması ve özellikle de haremdeki etkinliklerinin azaltılma-

147 Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 73; Derviş 'Abdullah'ın aktardığı bu olay Silahdar Tarihi'nde de geçer. Bu iki anlatı bir birini destekler ancak Silahdar, uygulamanın IV. Mehmed tarafından yapıldığını söyler: "Harem-i hümayunda olan nisvân ve tevâşi Arab taifesi âşık ve ma'şuk ve külli gicelerde nöbetleri namıyla içerüde kaldıkça ba'z fesahatleri padişah hazretlerinin ma'lumları olmagla cülûs-ı hümâyûnlarından sonra hizmeti olmayan Arab içerüye girmesün ve nöbetçi olan gice kalmasun tenbîh buyurdı. Ve bu vazi'den Arablar gücendi. Nihânî kızlar ile sözi bir idüp, câbecâ gicelerde divân ve dâm üzerinde koca gördük ya'ni harem ıstılahınca koca ibareti âdem gördük diyü feryad ider oldılar." Silahdar 1928: 580-582.

148 Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 73.

149 " Hey bre kara hınzîrlar! Dahi cürmüñüzi bilmez misiz? Sultân Osmân fitnesini iyledüñüz. Ve Sultân Mustafa fitnesi iyledüñüz. Câriyeler ile yek-dil olup, oglum ile benim aramıza nifâk idüp, beni bahçe ve yalı köşelerine tarh itdürdüñüz." Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 73.

sına yönelik bu girişim, valide sultan ile kara ağalar arasındaki çatışmanın şiddetini göstermesi bakımından önemlidir. Bununla birlikte kara ağaların harem içindeki taraftarlarının uzaklaştırılmış olması kara ağaların kadınlar bölümünde de oldukça etkin olduklarını açıkça göstermektedir.

Aslında 1061/1651 yılına gelene kadar ağalar harem ile uyum içinde bir süreç yaşadı. Harem –daha doğru bir ifadeyle saray ve devlet– yönetimi genelde büyük valide sultanın elindeydi. Ancak, aynı anda iki validenin varlığı bazı sorunları da beraberinde getirdi. Oluşan iki grup kendi egemenliğini ortaya koyma mücadelesi verdi. Bir tarafta Kösem Sultan, diğer tarafta ise Turhan Sultan vardı. Bu tarihte Turhan Sultan artık kendi etrafında oluşan güç sayesinde etkinliğini yavaş yavaş artırmış gibi görünüyordu. Bu durum Kösem Sultan'ı rahatsız etmiş olmalı ki yeni bir taht değişimi için girişime başladı. Büyük ve küçük valide sultanların arasındaki rekabet sarayı ikiye böldü.[150]

O güne kadar ağalar harem ile iyi geçinmiş ve büyük valide sultanı destekler bir tutum sergilemişlerdi. Ancak, J. von Hammer'in de dikkat çektiği gibi, yeniçerilerin izni olmadan sadrazam tayin edilmesi haremdeki bir gerçeğin ortaya çıkmasına ve bu zamana kadar siyasi ağırlığı ile büyük valide sultanın üstünde bir gücün varlığının ortaya çıkmasına yol açtı.[151] Sarayda ortaya çıkan yeni güç Turhan Sultan etrafında, özellikle Uzun Süleyman Ağa olarak tanınan baş lalanın etkin çalışmasıyla oluşmuştu. Yeni sadrazamın atanmasından on gün sonra, uzun zamandır birbirini tehdit eden bu iki grup, 16 Ramazan 1061/2 Eylül 1651 tarihine gelindiğinde artık birbirlerine açıktan açığa düşmanlık göstermeye başladılar. Ne var ki Kösem'in öyküsü henüz bitmemişti ve yeni bir oyun hazırlamaya başlayacaktı. L. Peirce, iki valide sultan arasındaki bu güç mücadelesini, daha önce tahta geçme sorunu etrafında baba ile oğul arasındaki gerginliğin bir devamına benzetmekteydi.[152]

Kösem Sultan tek çıkar yolun yeni bir padişahın tahta geçmesi olduğunu düşünüyordu. İki valide sultan arasındaki çekişmenin başlan-

150 Jorga 2005: IV/69.
151 Bu sırada sadrazamlığa Siyavuş Paşa getirildi; Hammer 1829: 539.
152 Peirce 2002: 334.

gıcında büyük valide sultan tecrübeli ve siyaseti iyi bilen biri olduğundan avantajlı görünüyordu. Bilindiği gibi Kösem Sultan I. Ahmed'in gözde cariyesi olduğundan beri iktidarın merkezinde bulunuyordu. Buna karşın Turhan Sultan genç ve tecrübesiz bir görüntü sergilemekteydi. Ancak, olayların gelişimi hiç de beklendiği gibi olmadı. Kösem Sultan'ın karşı grubu bertaraf etme girişimi boşa çıktı ve oynadığı oyun onun sonu oldu. Kanlı biten bu hesaplaşma sırasında Turhan Sultan'ın hiç de küçümsenmemesi gereken biri olduğu ortaya çıktı. Peirce bu mücadelede, küçük valide sultanın iki önemli güce sahip olduğunu söyler: birincisi harem-i hümayundaki uzun deneyimi, ikincisi ise 17. yüzyıl ortasına gelindiğinde valide sultanın kurumsal meşrutiyetinin ve gerekliliğinin herkesçe kabul edilmiş olmasının ona sağladığı avantajı iyi kullanması.[153]

Dönemin anlatılarından anlaşıldığı kadarıyla, olaylar Kösem Sultan'ın yeniçeriler arasında oluşan hoşnutsuzluğu alevlendirerek, Turhan Sultan taraftarlarını ortadan kaldırmak istemesiyle başlar.[154] Dönemin birçok tarihçisi kendi bakış açısıyla olaya değinir.[155] Bunlar arasında en ayrıntılı olarak ele alanlar Naîmâ ve bir yabancı gözlemci olarak Ricaut'tur.[156] Geriye dönük bir değerlendirmeyi de 18. yüzyılda Derviş 'Abdullah yaptı.[157] Ricaut, yabancı bir seyyah gözüyle, olasılıkla da olaya tanık olan birinden duyduklarını ayrıntılı olarak anlatır ve büyük valide sultanın ölümünden de üzüntü duyduğunu gizlemez.[158] Ricaut olayı o kadar önemsemiştir ki, yazdığı eserin konusu kapsamı dışına çıkma pahasına detayları vermekten kendini alamamıştır. Naîmâ'nın uzun ve dramatik anlatısı sarayda gerçekleşen olayın boyutunu anlamamız bakımından önemlidir. Tarihçi, Kösem Sultan'ın öldürülmesini anlatırken,

153 Peirce 2002: 151.
154 Ricaut olayın başlama nedeninin daha eskiye dayandığını ve Kösem Sultan'ın Sultan İbrahim'i öldürme olaylarına karışması ve Turhan Sultan'ın kocasının başına gelenin oğlunun başına da gelmesinden korkması olduğunu söyler. Ricaut 1668: 12.
155 Olayı ele alan dönem kaynakları için bkz. Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/897-899; Solak-zâde/Çabuk 1989: II/602-603; Naimâ/İpşirli 2007: 1325-1346; Ricaut 1668: 11-24; Evliya Çelebi/Gökyay 1995: I/115. Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 38-42; Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Solak-zâde ve Abdurrahman Abdi Paşa olayı çok ayrıntılı olarak ele almamalarına karşın, Naimâ ve Ricaut detaylı bilgi verir.
156 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1325-1341; Ricaut 1668: 11-24.
157 Olayın farklı bir anlatısı için bkz. Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 74 vd.
158 Ricaut 1668: 11-24.

valide sultanın ölümünden duyduğu üzüntüyü de dile getirerek olaya karşı tutumunu da sergiler:

> Müverrih bu husûsu ziyâde tafsîl edip istimâ'ından tıbâ hüzn ü melâl gelecek nice ahvâl zikr eylemiştir. Yazılmak münâsib değil idi, lâkin târihden masûd ahvâl-i âlemin nîk ü bedi ve dekā'ik u hakāyıkına vâkıf olmaktadır.[159]

Tarihçinin, iki valide sultanın arasındaki mücadelenin başlama nedenleri arasında saydığı aynı makamı paylaşmanın getirdiği bir dizi sorun ve yandaşlarının kışkırtmalarının olayın iki valide sultan dışında da geliştiği izlenimi verir. Özellikle baş aktörlerin sarayın iç ağaları olması bunu doğrular. Naîmâ, tahtın sahibinin değişmesinden sonra Turhan Sultan'a validelik makamı verilmesinin küçük valide sultanın da çevresinde bir taraftar topluluğunun oluşmasına yol açtığını söyler. Bu durum özellikle harem içindeki hiziplerin şiddetlenmesine neden olur. Grubun başını çeken ve küçük valide sultan üzerinde etkin olan baş lala Süleyman Ağa, padişahın hocası Hoca Reyhan Ağa ile musahip İsmail Ağa, bir müddet sonra büyük valide sultanın adamlarını ikinci plana iterler.[160] Özellikle Naîmâ'nın durumdan endişe duyan Kösem Sultan'ın,[161] Turhan Sultan'ın adamlarından korktuğundan can derdine düşüp yeniçeri ağalarına sırtını dayadığını söylemesi,[162] bu sırada haremde güç dengesinin yavaş yavaş Turhan Sultan ve adamlarına geçtiğini de gösterir. Gelişen olaylardan rahatsız olan Kösem Sultan'ın adamları, özellikle de Bektaş Ağa, valideyi yoldan çıkarmaktan geri durmadılar. Naîmâ, olaylar sırasında sabırlı davranan büyük validenin de sabrının taştığını söyler:

159 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1325.

160 Derviş 'Abdullah geriye dönük anlatımında iki validenin arasını bozan kişi olarak Lala Süleyman'ı gösterir: "Evvelâ gerçek vâlde sultânuñ baş agası iken baş kapu oglanı olan Uzun Süleymân Aga didükleri kara mel'ûn iki vâlde arasında nifâk itmekle aralarında bir mikdâr burûdet vâkı' olmagın...;" Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 74.

161 Naîmâ, durumu anlatırken Kösem'in Turhan Sultan'dan çekinmesini şöyle aktarır: "Turhan Sultan etbâ'ının şerrinden havf-i câna düşüp...": Naîmâ/İpşirli 2007: III/1325.

162 Kâtip Çelebi büyük valide sultanın, ağaların varlığının şart olduğuna dair bir düşünce içinde olduğunu söyler: "çün Büyük Vâlide noksân-ı 'akl muktezâsınca, "devleti tutup duran bu ağalardır. Bunlar giderse 'âlem herc ü merc olur" i'tikādında idi." Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/896.

... büyük vâlide'nin dahi hâline münâsib olan sabr u sükût ve ibâdât ve tâ'ata rükûn iken " إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى [163] mâ-sadakı olmağın devlet ve tâ'ayyünden el çekmeyip Turhan Sultan'ın taraf-ı hilâfında olup iki vâlidenin tevâbi'i beyninde bi'd-defe'ât müşâcere olmuştu.[164]

Gelişmeler Kösem Sultan'ı yeni bir oyun yazmaya itti; şimdiki amacı, IV. Mehmed'i tahttan indirip yerine II. Süleyman'ı geçirmek ve Turhan Sultan'ı da Eski Saray'a göndermekti. Böylece eskisi gibi tek başına saltanat sürmeyi amaçlıyordu. Zira Şehzade Süleyman'ın validesi Dilâşub Sultan (1627-1689) Turhan'a göre daha saf gönüllü ve yönetilmesi daha kolaydı. Oyunu başlatırken yanında güvendiği bostancıbaşı Ali Ağa ve kireşçibaşı bulunuyordu.[165]

Anlatılar, olayın şiddetli olarak yaşandığı yerin saray olduğunu göstermektedir. Özellikle Turhan Sultan'ın taraftarlarının ağırlıklı olarak saray halkından oluşması durumun onun lehine gelişmesine neden olmuştur. Kösem Sultan'ın IV. Mehmed'i tahttan indirme girişimi, Godfrey Goodwin'in de dediği gibi, saray casuslarla dolu olduğundan[166] çok geçmeden Turhan Sultan ve adamları tarafından duyulacaktır.

Kösem Sultan işe önce ağaları kışkırtmakla başladı. Onlara yolladığı tezkirede "sizin aleyhinize sa'y eden mâru'z-zikr dört nefer tavâşîyi taleb ü takl edesiz"[167] diyerek, planını da anlatıyordu. Buna göre, gece demir kapı ve bazı kapılar büyük valide sultanın emriyle açık kalacak, yeniçeriler ve ağalar saraya girerek, Sultan IV. Mehmed'i ve Turhan Sultan'ın adamlarını öldürerek, tahta Süleyman'ı geçireceklerdi. Yeni senaryo hazırlanmış ve roller dağıtılmıştı, geriye sadece oyunun oynanması kalmıştı. Ancak bu plan Naimâ'nın da belirttiği gibi "heyhat, rubbe ümniyettün tuthikü minha'l-meniye,"[168] onun sonunu hazırladı.

163 Araf Süresi 6. Ayet: *"İnne'l-insâne le-yetgā"* (İnsan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder). Ayetin tamamı şöyledir: *"kella inne'l-insâne le-yetgā,"* (Hayır! İnsan kendini yeterli gördüğü için mutlaka azgınlık eder).
164 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1325.
165 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326.
166 Godfrey Goodwin. *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası* (çev. Sinem Gül). İstanbul: Sabah Kitapları, 1998: 117.
167 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326.
168 Heyhat! Öyle dilekler vardır ki onlarla ölüm bile alay eder. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326.

Büyük valide sultan ağaları böyle kışkırtırken, bir yandan da kan dökülmeden olayı halletmenin peşindeydi. Bunun için helvacıbaşı Üveys Ağa'ya iki kavanoz zehir verip, padişaha içirmesini söyledi ve bu işi becerebilirse büyük ihsanda bulunacağını vaat etti. Ancak büyük valide sultanın en yakın yardımcısı Melekî Kadın, bildiği bu sırrı gidip Turhan Sultan'a anlattı. Durumu öğrenen valide sultan, Süleyman Ağa ve Reyhan Ağa'ya haber verdi ve hemen tedbir alındı.[169] Tam bu sırada ağalar tarafından saraya gönderilen ve dört hadımın istendiği tezkire geldi.[170] Süleyman Ağa olayların ayrıntılarını öğrenme çabasındayken, büyük valide sultanın planını bilen biri gelip ona planı anlattı: "Bu gece sarayın ba'zı kapıları açık kalacaktır ve ocak halkı gelip şu vecihle sû'ikasda cür'et edeceklerdir."[171]

Gelen bilgi önemliydi ve tedbir alınmazsa, kendisi dâhil birçok kişi öldürülecekti. Durumu hemen Turhan Sultan'a iletti. Reyhan Ağa, Lala İbrahim Ağa, İsmail Ağa ve Ali Ağa bu durumun kabul edilemeyeceğini, büyük valide sultanın öldürülmesi gerektiğini bildirdiler. Hemen bir plan yapıldı, buna göre; olaylardan haberleri yok gibi davranarak karşı tarafı ortadan kaldıracaklardı. Durum giderek Kösem Sultan'ın aleyhine gelişiyordu.

Plan yapılır ve akşamüzeri olaydan haberleri olmamış gibi davranılarak saray avlusuna çıkılır. Büyük valide sultanın adamlarının kılıç kuşanıp bir şeylere hazırlandığı görülünce, Süleyman Ağa geri dönüp zülüflü kethüdası ile birkaç kişiyi çağırıp padişahın tarafında olmalarını ister: "Padişahın ekmeğini ne gün için yersiz hâl ü kazıyye şöyledir ma'sûm-ı pak padişaha bu gadre râzîmısız."[172]

Naîmâ, ağanın daha sonra birçok bölüğe haber yolladığını, bunlar arasında Eski Saray'ın teberdarları, Yeni Saraylı denilen emektarlar ve büyük

169 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326; Derviş 'Abdullah bu olayı anlatırken, Uzun Süleyman'ın küçük valide sultana haber verdiğini söyler: "Yakında senüñ tarafında olan kara agalaruñ cümlesini katl iderler. Ve sizi habs iderler. Zîrâ büyük vâldenüñ agaları müşâvere iyledüklerin haber aldım. Sultân Mehemmed azl idüp, Sultân Süleymân nasb ideceklerdür. İkinci yâhûd üçinci giceye degin bu fitne zuhûr ider. Eger bu kulıñuza i'timâd olunmaz ise tecessüs buyurasız ki; büyük vâldenüñ agaları ba'de'l-işâ silâhlanup, kapusı tarafına varırlar...;" Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 75.

170 Tezkireyi getirip hadımları isteyen ağalar şöyleydi: Yeniçeri Ağası Kara Mustafa Ağa, Bektaş Ağa, Kethüdâ Bey ve Ömer Ağa ve Şeyhülislâm Abdülaziz Efendi, Kadıaskerler ve Nakîp Efendi; Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: III/897.

171 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326-1327.

172 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1327.

validenin kahvehanesinde olanların dışındakilerin bu ittifaka dahil olduklarını söyler. Bunun yanında zülüflülerin yüz yirmi kişi olduklarını da belirtir. Ayrıca has odada bulunanlara da haber yollanıp durum onlara da anlatılmıştır.[173]

İttifak sağlandıktan sonra, Süleyman Ağa önderliğindeki grup kılıç kuşanıp saray meydanına gelir. Ancak büyük valide sultanın adamları da silahlanmış onları bekliyordur. Naîmâ, bu grubun yaklaşık üç yüz kişi olduğunu ve valide odası etrafında nöbet tuttuklarını söyler.[174]

Durumu gören kapı ağası gelip Süleyman Ağa ile yanındakilere neden toplandıklarını sorar ve büyük valide sultanın istendiğini öğrenince durumu padişaha bildirir. Ancak, padişah istediklerinin olamayacağını ve dağılmalarını emreder. Fakat grup dağılmaz ve Süleyman Ağa önderliğinde büyük validenin bulunduğu yere yürünür. Nihayet odanın önüne gelindiğinde ağa tam içeri girecekken, bu sırada olayların gelişiminden habersiz olan Kösem Sultan kendi adamlarının geldiğini düşünerek, nöbetçilere "geldiler mi?" diye sorar. Ancak soruya cevap verenin Süleyman Ağa olduğunu anlayınca içeri kaçıp saklanır. Naîmâ, valide sultanın nihanhânelerin –mahzen, bodrum– birine saklandığını, hatta burada bulunan bir dolap üzerindeki gizli bir iç odada kaybolduğunu söylemektedir. Ancak Kösem Sultan'ın saklanması boşunadır. Gelenler onu saklandığı yerde bulur ve Küçük Mehmed adında biri asılı olan perdelerin birinin ipini kesip, valide sultanı orada boğar.[175] Ölüm olayı şehzadelerin öldürülmesine benzer bir şekilde gerçekleşmiştir. Kan dökmeden boğulması hanedan üyesine gösterilen saygıdan kaynaklanmaktadır. P. Ricaut, Kösem Sultan'ın özellikle kılıç ve başka bir silahla değil, iple boğulma emrini padişahın verdiğini söyler.[176]

Plan işlemiş ve valide sultan odasında basılarak boğulmuştu.[177] Ricaut, olayların kırk saat sürdüğünü, ayrıca büyük valide sultanın son sözünün "yiğit-

173 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1327.
174 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1327
175 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1328.
176 Ricaut 1668: 19.
177 Bu çatışma sırasında yaşanan bir olayı Ricaut şöyle aktarır. "Olaylar hızla gelişirken, Süleyman Ağa durum hakkında Turhan Sultan'a bilgi verir. Valide sultan durumdan endişe eder ve hızla oğlunun odasına girer, arkasında Süleyman Ağa da vardır. Valide: 'ah evladım mahvolduk,' diye haykırır;" padişah birden dehşete kapılır ve lalası Süleyman Ağa'ya sarılarak "Lala, Lala kurtar beni" der. Ricaut olayı anlatırken padişahın kullandığı sözü Türkçe olarak vermiştir. Ricaut 1668: 16.

ler, bana zalimlik etmeyin" olduğunu söyler.[178] Böylece 16 Ramazan 1061/2 Eylül 1651 tarihinde sahneden biri daha çekilmiş oluyordu.[179] Naîmâ olayın detaylarını verirken, büyük validenin ölümünden duyduğu üzüntünün yanında yakalanıp öldürülmesinden önceki davranışı da saygısızca bulur. Bununla birlikte cenazenin ve Kösem Sultan'ın cariyelerinin olayın gerçekleştirildiği gün beklenmeden Eski Saray'a götürülmesi ise dikkat çekicidir.

> Ol gün, şehit vâlide-i şehîdenin cenâzesi Harem-i hümâyûndan ihrâç ve Saray-ı Atîk'a gönderilip anda techîz ü tekfîn olunup, Sultan Ahmed merhumun türbesinde defn olundu. Harem-i hümâyûnda ne mikdar cevârîsi var ise hemen ol gün cümlesi Eski Saray'a nakl olunup merhume malından bir mikdar gāyeti on bin akçeye dek verilip ikişer sandık esbâb u eşyâlar ile cümlesi taşra ihrâc olundular ve hâllerine münâsib birer Müslimana tezvic ettiler.[180]

Sonuç olarak, 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı hanedan tarihi içinde önemli bir yer edinmiş, yirmi sekiz yıl valide sultanlık yapmış, birçok isyan ve altı taht değişimi görmüş olan Kösem Sultan'ın hikâyesi bitmiş oldu. Artık onun yerine sahnede başkaları vardı.

Yeni Dönem, Yeni Oyuncular

Bu olaydan sonra naiplik görevi Turhan Sultan'a geçerken, ülke yönetiminde de onun taraftarları etkin olmaya başladı. 1066/1656'da Köprülü sülalesinin ilk ferdi yönetime gelene kadar da bu böyle devam etti. Artık valide sultana olan yakınlığı ve onun üzerindeki etkin gücü sayesinde sarayda nüfuzu her geçen gün daha da artacak bir figür sahnede olacaktı: Süleyman Ağa.

178 Ricaut 1668: 23
179 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1328-1329; Jorga konuyu anlatırken valide sultanı öldürenleri şöyle tanımlar; "Rum asıllı, asil ve yetenekli bu kadın, sarayın hadım ayak takımı ve 'akılsız' oğlanları tarafından kısa bir direnişten sonra bir perdenin ipi ile en acı şekilde gece vakti boğazlandı;" Jorga 2005: IV/69; Öztuna, Kösem Sultan öldürüldüğünde altmış iki yaşında, Uzunçarşılı, altmış beş ile yetmiş arasında, Finkel ise yetmişe yakın olduğunu söyler; 357; Uzunçarşılı 1995: 256; Finkel 2007: 218; Bununla birlikte dönemin tarihçeleri ve günümüz araştırmacılarının ortak kanaati bu dönemin "ağalar saltanatının" sonu olduğu yönündedir.
180 Naimâ/İpşirli 2007: III/1343.

Olayların ertesi günü korkuyu üzerinden atan padişah, sabah devlet adamlarını ve saray görevlilerini huzuruna çağırdı. İlk sözü alan Hocazâde Mesud Efendi ve Hanefi Efendi, Osmanlı padişahına karşı gelenlerin hepsinin asi sayılacağını ve öldürülmesinin caiz olduğunu savundular. Hemen sancak-ı şerefin çıkarılmasını ve padişaha itaat eden tüm Müslümanların toplanması için şehre tellallar gönderilmesini, gelmeyenlerin de cezalandırılmasını önerdiler. Tüm bu olaylar sırasında İbrahim'in tahttan indirilmesinin baş aktörlerinden olan müftü Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin olmaması dikkat çekiciydi. Kararsız bir tutum sergileyen müftü padişahın çağrısına da icabet etmeyince yerinden oldu ve kısa bir süre sonra da Sakız Adası'na sürgüne gönderildi.[181] Onun yerine uzun tartışmalardan sonra Turhan Sultan'ın çevresi tarafından desteklenen Ebu Said Efendi atandı. Bu atamadaki amaç hiç kuşku yok ki, öldürülen büyük valide sultanın katilleri için müftüden istenecek fetvanın önüne geçmekti. Yeni müftünün ilk işi sancak-ı şerif etrafında toplanmayanların idamı için fetva vermek oldu.[182]

Artık İstanbul siyasetinde yeniçerilerin egemenliği son bulmuş, gösterinin yeni oyuncuları Turhan Sultan'ın konumunu destekleyen saray ağaları olmuştu. Siyaset sahnesinde tek başına kalan yeni valide naiplik görevini padişah rüştünü ispat edene kadar devam ettirecekti. Ancak gelişen bu olaylar sırasında, düzenin yeniden sağlanması ve yeniçeri ağalarının etkisiz hale getirilmesindeki kararlarda önemli rol oynayan kişi Uzun Süleyman Ağa'ydı. C. Finkel'e göre Ağa: "Turhan Sultan'ın iradesinin esas temsilcisiydi."[183]

Tüm bu olayların bir diğer başaktörü ve Kösem Sultan'ın en büyük destekçisi Bektaş Ağa'nın ise durumu pek parlak görünmüyordu. Olaylar ağaların aleyhine gelişince onlar da canlarını kurtarma telaşına düştü.[184]

181 Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 41.
182 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 898; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1333-1336.
183 Finkel 2007: 220.
184 Olayların bitmesinden sonra ağaların başına geleni Kâtip Çelebi şöyle değerlendirir: "bir iki sene 'âleme velvele virüp Devlet-i 'aliyye'yi kabza-i tasarruflarına alan ağaların 'âkıbet-i kârı bu vechile hitâm bulup ke-enne-lem-yekûn oldılar. Hadden tecâvüz iden bâgîlerin hakkında 'âdetullâh böyle olagelmişdir;" Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 898.

Süleyman Ağa, Bektaş Ağa'yı sevmiyor, ona karşı kin duyuyordu. Zira Bektaş Ağa dört hadımının başının istendiği tezkire için de ağaları teşvik etmişti. Çaresiz durumda kalan Bektaş, Süleyman Ağa'ya bir tezkire yollayıp yalvardı. Hata yaptığını, padişaha karşı asi olmadığını ve canının bağışlanmasını diliyordu:

> Cümlemiz mansıblarımızdan geçtik, kuşca canımızı bize bağışlan. Hâşâ ki, biz padişaha âsî olayız. Huzûr-ı hümayuna varmaktan imtinâ'ımız dahi kesret-i tebe'âtı küstahânemize binâ'en sû'i cezâ tertibinden havfendir.[185]

Ağanın yalvarması boşunaydı, bir süre saklanmaya çalıştı ancak en yakın dostunun ihbarı sonucu bulunarak öldürüldü.[186] Bunu izleyen günlerde, Kösem Sultan'ın yandaşlarından birçoğu ortadan kaldırıldı.

O sırada Veziriazam Siyavuş Paşa yeterince güçlü değildi. Zira birkaç hafta içinde, bu dönemde Osmanlı hanedan tarihinde çözüm bulma çabasının yansıması olan görev değişikliği bir kez daha gerçekleşti ve yerine Gürcü Mehmed Paşa getirildi. Ancak gelen paşanın da seleflerinden farklı bir kaderi olmadı. Tüm bu atamalarda etkin olan biri öne çıkıyordu: Süleyman Ağa.[187] Naîmâ, Siyavuş Paşa'dan mührü Süleyman Ağa'nın aldığını söylerken ağaya karşı olan tutumunu sergilercesine, olayın saygı sınırları dışında geliştiğini ve paşaya bir vezir gibi davranmadığını dile getirir.[188]

Veziriazamlığa getirilen Gürcü Paşa'nın başarısızlığı yerini Tarhuncu Ahmed Paşa'ya bırakmasına neden oldu.[189] Ancak, atama hiç de kolay olmamış, hatta padişahın mührü Giritli Mehmed Paşa'ya yollamasını

185 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1342.
186 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 898; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1344-1346.
187 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 899; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1368.
188 Tarihçinin aktarımına göre Süleyman Ağa, veziriazamdan mührü isterken sert bir şekilde "ver mühr-i şerîfi" demişti. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1368; Evliya Çelebi de Naîmâ'ya benzer bir tutum sergiler. Süleyman Ağa'nın yaptığının saygısızca olduğunu belirtir: "bre sefiyye oğlan, deyü mühri alup Gürci Muhammed Paşa'ya virdi;" Evliya Çelebi/Gökyay 1995: I/115, yine başka bir yerde: III/188.
189 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 903.

engellemek için Valide Turhan Sultan perde arkasından divana müdahale ederek, kendi istediği kişinin vezir yapılmasını sağlamıştır.[190]

Kösem Sultan'ın ölümünden sonra artık gücü elinde tutmaya başlayan önemli oyunculardan biri Turhan Sultan olmuştu. Mehmed'in çocuk yaşta olması onun yerine kararlar alması ve yönetimde etkinliği kaçınılmaz olmuştu. Bu dönemde Turhan, oğlunun programını düzenliyor, hazineden alınan gelirleri toplayıp dağıtıyor, arada oğlunun onayı olmadan bazı idari kararlar bile veriyordu. Mesela, Turhan, sadrazamın kendisini ve padişahı Tophane'deki dökümhanelere ve oradan da Eyüp Sultan'a davet etme programını değiştirme yetkisini kendinde bulabiliyordu.[191] Turhan sadece oğlunun hayatını programlamıyordu, aynı zamanda devletin yönetimiyle ilgili önemli kararlar da alıyordu. Sadrazamın çeşitli asker sınıflarına maaş ödenmesi için ısrar etmesi üzerine valide sultan şiddetle karşı çıkmış ve hazinede para kalmadığını, bu parayı başka yerden bulması gerektiğini söylemişti.[192]

Valide sultanın müdahalesi sonucu sadrazam olan Tarhuncu Ahmed Paşa'nın destekçileri, yine valide sultan ile Hoca-zâde Mesud Efendi'ydi. Ancak bu gelişmenin dışında kalan Süleyman Ağa durumdan pek memnun olmadı. Kendi tabiriyle kadri bilinmiyor ve sözü dinlenmiyordu. Naîmâ, bu durumu hissettirmeye çalışan ağanın padişah ve valide sultana naz yaptığını söyler.[193] Tarihçi, bunun yanlış olduğunu ve padişahlara naz yapmanın bulunduğu mevkiden düşmeye yol açacağını, boş kafalı[194] ağanın bunu anlamadığını söyleyerek onu yermekten de geri durmaz.[195] Nihayet uzun süre sarayda etkili olan Süleyman Ağa'ya daha fazla dayanamayan valide sultan, onu azledip, Mısır'a gitmesine izin verdi.[196]

190 Vâlide hazretleri verâ'-i perdeden söze gelip "bu meclis bu husûs için akd olunmuştur niçin söylemezsiz, elbette kimi vezir etmek gerektir cevab veriniz;" Naîmâ/İpşirli 2007: III/1042; Ayr. bkz. Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/115.

191 "Sa'âdetlü arslânımı bayrâmın ikinci güni Tophâne'ye dimişsiz buncan demden berü gitdüği değildür. İnşâllâh bayramın ikinci güni Tershâne Bâğçesi'ne gitsün. Üçünci güni Eyüb'e gitsün şöyle ma'lûm olına;" TSMA E7200/69; Yay. Thys-Şenocak 2009: 58.

192 TSMA E7200/68; Yay. Thys-Şenocak 2009: 59.

193 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1410.

194 Oysaki Naîmâ, Kösem Sultan'ın ölümüyle sonuçlanan olayları anlatırken Süleyman Ağa'yı akıllı ve iri yarı biri olarak tanımlamaktadır; Naîmâ/İpşirli 2007: III/1326.

195 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1410. Naîmâ, ağanın bundan başka bir iki kabahati daha olduğunu söyler. Bkz. Naîmâ/İpşirli 2007: III/1410.

196 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1409.

Tarhuncu Ahmed Paşa görevde ancak bir yıl kalabildi. Başarısızlığının bedelini canıyla ödedi. Ondan sonra bu göreve gelen bir dizi veziriazam da kısa süre bulundukları mevkide durumu düzeltemediler. Girit Savaşı devam ediyordu ve siyasi sahnedeki iktidar mücadelesinin yarattığı kaotik durum tutarlı bir politika izlenmesine engel oluyordu.

İktidarın Ortakları: Darüssaâde Ağaları

Keykâvus[197] (ö. 475 sonrası ?) Kabusnâme adlı eserinde, hareme alınacak hadım ağalarında aranması gereken özellikleri sayar:

> Geldik imdi hadım etmeğe kul alırsan nişanı budur ki gayet kara ola ve türş yüzlü ola. Ve yüzü buruş buruş ola. Ve gövdesi arık ve derisi kuru. Ve saçı yufkacık ve dişleri seyrek, avazı incecik ve baldırı ince ola. Ve dudağı kalın ola ve burnu yassı ola. Ve parmakları kısacık ola ve boyu büğrü ve boynu inçe ola. Bu dediğim bilgi olunca sarayda hadım olmaya yarar. Filcümle bu dediğim bigi ya dev gerekmiş hadım olmaya. Amma gerekmez ki sarayda ak hadım ola. Hâssa ki benzi kızıl ola. Ve gayet sakın sarışın hadımdan ve katı hazer et bu cinsten. Hâssa ki saçı yoluk ve gözü cımluzrak (sulanık) ve çapaklı ve yaşarır ola. Aydurlar ki kendi sever avrati veya ayruk kişiye sevdirmek için gidilik eder. Hâsılı bunun gibiden hayır gelmez imiş.[198]

Osmanlı sarayında "kızlar ağası" veya "darüssaade ağası" olarak adlandırılan ve haremin sorumlusu kara ağaların saraya ilk alınışında Keykâvus'un bu öğütleri dikkate alınmış olmalıdır.[199] Öyle anlaşılıyor ki kadınlarla aynı alanı

197 Ziyaroğulları'ndan (928-1077) Emir Unsurü'l-Maâli Keykâvus 1082 yılında yazdığı ve oğlu Giylanşah için nasihatleri içeren Farsça *"Nasîhatnâme"*si, *"Kabusnâme"* adıyla tanınmaktadır. Eser, vaktinde uyanmaktan, emanet saklamaya, yemek yemekten şarap içme adabına kadar birçok nasihatin bulunduğu kırk dört bölümden oluşur.

198 Keykâvus. *Kabusnâme,* (haz. Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2007: 118.

199 Hadım kullanımı Osmanlılara özgü değildir. Çin, Roma, Memluklu, Abbasi gibi devletlerin saraylarında da görülmektedir. İslam dünyasında hadımların kullanımı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. David Ayalon. *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships,* Jerusalem: The Hagnes Press, 1999; Ayr. bkz. Fuat Köprülü. "Hadım," *İA,* 1987: 46; Buna karşın İslam âlimleri hadım edilme geleneğini doğru bulmamaktadırlar. Buna neden olarak da Nisâ Süresi 119 Âyet gösterilmektedir. "Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de (putlara adak için) hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler."

paylaşacak olan erkeklerin hadım edilmesi yeterli değildi, bunun yanında bir dizi özelliğe de sahip olmalıydılar. Zira Tavernier'in aktarımı bunu doğrular:

> sayıları çok daha az olan ve Afrika'dan gelen siyah hadımlar, daha önce de belirttiğim gibi, çok daha pahalı. Onların türünde çirkinlik güzellikten daha makbul sayıldığından, en şekilsizleri çok daha değerli oluyor. Basık bir burun, ürkütücü bakışlar, koca bir ağız, kalın dudaklar, simsiyah ve seyrek dişler, bunları satan tüccarların çıkarına oluyor.[200]

Osmanlı sarayında, hadım ağaların ilk kez ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak en azından Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421) döneminde olmalıdır. Mehmed Neşri, II. Murad'ın (1421-1444/1446-1451) İsfendiyar'ın[201] (1392 (?)-1440) kızını almaya gönderdiği düğün alayında iki hadımın; Şerafeddin Paşa ve Reyhan Paşa'nın isimlerini de sayar.[202] Tarihçinin verdiği bilgiye göre iki paşa da olasılıkla Çelebi Sultan Mehmed döneminde sarayda yetişmiş olmalıdır.

Osmanlı sarayında ak ve kara ağalar olmak üzere iki grup bulunmaktaydı. Ahmed Tayyârzâde 'Atâ, II. Murad devrinde haremde ak ağaların kullanıldığını söyler.[203] Ç. Uluçay'a göre iki grubun birlikte çalışması II. Mehmed döneminde olmuştur.[204] Bununla birlikte bu dönemde ak ağalar daha önemli bir konumdaydı. Zira Bâb'üs-sa'âde ağalığını yürüten ak ağa, Enderun'un da en önemli kişisiydi ve harem-i hümayuna da bakmaktaydı.[205]

200 Tavernier/Tunçdoğan 2007: 25.
201 Sinop'ta hüküm süren Candaroğulları Beyliği'nin hükümdarı.
202 Mehmed Neşrî. *Kitâb-ı Cihannümâ*. II, (haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995: 579; Fuat Köprülü hadım kullanımının en azından I. Bayezid döneminde (1389-1402) olduğunu söyler; Köprülü 1987: 46.
203 'Atâ 1292-93: 34.
204 Uluçay 1992: 117.
205 II. Mehmed'in kanunnamesinde bu durum açıkça belirtilmektedir "ve bizzat rikâb-ı hümâyûma sâhib-i arz olanlar vüzerâm ve kâdiaskerlerim ve defterdârlarım ve yeniçeri ağası ve iç halkından kapu ağası ve odabaşı ve hazinedarbaşı ve kilercibaşı ve Saray-ı Âmire'min ağası sahib-i arzdır. Amma kapuağası olan ihtiyar baştır. Ekseriya odabaşı ve kapuağası arz etmek gerekir;" Ahmet Akgündüz. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990: 320.

Sarayda görevli iki sınıftan kara ağaların güçlerinin artmaya başlaması 16. yüzyılın sonunda oldu.[206] Bu döneme kadar geçen sürede kara ağalar devlet siyasetinde önemli bir rol oynamadı. Ancak yüzyılın sonunda darüssaade ağalığının ak ağalardan alınıp 982/1574'te Habeşî Mehmed Ağa'ya (ö. 1590) verilmesi dengelerin değişmesine neden oldu.[207] Görevde on altı yıl kalacak olan ağa, kendisine verilen yetkilerden faydalanarak darüssaade ağalığı görevinin bâb'üs-sa'âde ağalığından ayrılmasını sağladı. Çok geçmeden 995/1586-87'de bâb'üs-sa'âde ağasının idaresinde bulunan haremeyn evkafı nezareti görevini üzerine alarak gücünü daha da artırdı. Elde edilen güç darüssaade ağalarının zenginleşmesini sağladı. Mesala 1079/1668'de darüssaade ağası nezaretinde yüz on üç vakıf vardı. Bu vakıfların yüz on ikisi İstanbul'da, otuz yedisi Rumeli'de, yüz altmış dördü Anadolu'daydı.[208] Zira Albertus Bobovius[209] (ö. 1675 ?) kara ağaların ak ağa-

206 Dârüssaâde ağalarının artan bu güçlerine paralel olarak, sanat hamiliğine de soyunmaları hakkında güncel bir çalışma için bkz. Tülün Değirmenci. *Resmedilen Siyaset: II. Osman Devri (1618-1622) Resimli El Yazmalarında Değişen İktidar Sembolleri*, (yayınlanmamış doktora tezi, [sonradan İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar, İstanbul 2012, Kitap Yayınevi]). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 2007; Ayr. bkz. Zeren Tanındı. "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitapları." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/3, 2002: 41-56; Zeren Tanındı. "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Saray." *Muqarnas*, 2004: 333-343.

207 Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 45; Bu değişimin nedeni konumuzun dışında olmasına karşın Derviş 'Abdullah'ın görüşü şöyledir: "Ey azîz karındaşlar! Şevketlü pâdişâhımız bu kara hâyinlere bu mertebe i'tibâr itdügi nedendür diyü su'âl iylerseñüz cevâb budur ki; pâdişâhlar bu kara mel'ûnlara i'tibâr ve i'timâd itdüklerine sebeb üçdür. Evvelki sebeb budur ki; pâdişâhlar şâhzâde iken bu kara hâdımlardan okurlar. Küçük yaşından berü ülfetleri bunlar iledür. Anınçün bu kara hâyinlere i'tibâr iderler" Zîrâ İmâm Fakîh Ebû'l-Leys rahmetu'llâhi aleyh hazretleri te'lîf iyledügi Şir'atü'l-İslâm kitâbında fasl-ı fî Süneni't-ta'lîm ve't-ta'allüm didügi fasılda yazar ki "Oglancıkları okumaga virdügiñüz vaktde ahlâk-ı hamîde sâhibi âdemlere viresiz. Ve nesebi hasebi pâk olsun ve edîb olsun, avrat olmasun. Ve abd olmasun. Hürrü'l-asl olsun. Lisanı fasîh olsun...;" Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 100-101.

208 Ülkü Altındağ "Dârüssaâde." *TDVİA*. 9, 1994: 1; Dârüssaâde ağalarının politik gücü ve servetlerine örnek olarak bkz. Jane Hathaway. "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbās Agha." *JESHO*. 37/4, 1994: 293-317; Jane Hathaway. "The role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt." *SI*. 75, 1992: 141-158.

209 Leh kökenli Albert Bobovi (Bobowsky, Bobrowsky, Ali Ufkî) Tatarlar tarafından esir alındıktan sonra saraya satılmış ve 19 yıl içoğlan olarak yaşamıştır. Özellikle musiki sanatında uzmanlaşan Bobovi, Ali Ufkî Bey olarak da tanınır. Saraydan ayrıldıktan sonra *"Serai enderum cioè, Penetrale del Seraglio detto nuovo dei Gran Signori Re Ottomani"* adlı eseri yazdı. 1665'te yazdığı metni Almanlar 1669'da, İtalyanlar da 1679'da yayınlamıştır; Ayr. bkz. C. G. Fisher ve A. W. Fisher. "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeen Century: Bobovi's Description." *AO*. 10, 1985[1987]: 5-81; Albertus Bobovius. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, (çev. Ali Berktay). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.

lardan daha fazla bir gelire sahip olduğunu söyler. Buna göre, ak ağaların yıllık gelirinin iki yüz on dokuz bin lira olmasına karşın; bu rakam kara ağalar için altı yüz elli bin liraydı.[210] Bununla birlikte Bobovius, darüssaade ağasının gelirine ek olarak padişahtan, kadın efendilerden, sultanlardan ve hasekilerden aldıkları hediyelerden dolayı akağalardan daha fazla bir servete sahip olduklarını da belirtir.[211]

Tüm diğer görevliler gibi darüssaade ağalığının da belirli bir görev süresi olmadığından, oyunda ne kadar kalacakları sahnedeki becerilerine ve kurdukları ilişkilere bağlıydı. Mesela, el-Hac Beşir Ağa (ö.1746) bunu en iyi şekilde gösterenlerdendi. Ağa, 1129/1717'de atandığı görevde yirmi dokuz yıl kaldı.[212] Bazı nedenlerle görevden alınanlar ise Mısır'a sürülürdü. Bunlardan biri IV. Mehmed'in sünnetinden sonra çok kan kaybetmesine neden olduğu öne sürülen Celalî İbrahim Ağa'ydı (ö. 1651).[213]

17. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde tahta çıkma geleneğinde meydana gelen değişiklik darüssaade ağalığı kurumunun öneminin artmasına neden oldu. Sancağa gönderilmeyen şehzadelerin eğitiminden sorumlu olmalarının yanında, belki de esas güçlerini borçlu oldukları valide sultanlara olan yakınlıkları bunda önemli rol oynadı. Bobovius, kara ağaların ne kadar güçlü bir konum elde ettiklerini aktarır:

> Hiçbir sıra dışı görevi olmayan bu zenci haremağaları, ak ağalarla aynı maaşı alır, ama kızlar ağası yetkisi altındaki birçok selâtin camisinin yönetiminden gelen büyük gelirlere sahiptir ve bunlardan günde üç yüz sikkeyi bulan bir kazanç sağladığı tahmin edilmektedir ki, bu da yılda yaklaşık altı yüz elli bin lira yapar; üstelik padişahtan, kadın efendilerden, sultanlardan ve hasekilerden sık sık büyük armağanlar alan kara ağalar her zaman ak ağalardan daha büyük servetler biriktirir, çünkü adı geçen kişilerin her an yakınında bulunur ve hünkârın gözdesi olmak ya da bu konumu sürdürmek isteyen bütün kadınların çevirdiği entrikalara karışabilirler; bu tür

210 Bobovius/Berkay 2002: 27-28.
211 Bobovius/Berkay 2002: 28.
212 Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 63.
213 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1248; Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 54.

işlerde arabuluculuk yapıp başarı sağladıkları zaman imparatorluğun en yüksek rütbeleriyle ödüllendirildikleri bile görülür ve aslında sadece yarı kadın erkekler olmalarına karşın, birçoğunun ordulara komuta ettiğine, kimilerinin de en büyük eyaletleri yönettiğine tanık olunmuştur.[214]

Padişah ve ailesine olan yakınlıkları sayesinde güçleri hızla artan darüssaade ağaları önce sarayda, daha sonra özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda devlet yönetiminde etkili olmaya başladı.[215] Öyle ki sadrazamların azil ve tayinlerinin yanında saltanat değişimlerinde bile önemli rol oynuyorlardı. Elbet kabul edilmelidir ki; 16. yüzyılın sonlarından itibaren haremin ve sarayın etkin bir gücü konumuna gelmeye başlayan harem ağalarının bu gücü elde etmesinde önemli bir etken de gelecekte hanedanlığı yönetecek olan sultanların eğitiminde aktif olarak yer almalarıydı.[216] 18. yüzyılda Derviş ‘Abdullah, kara ağaların güçlerini ve padişahların onlara itibar etmelerini üç nedene bağlıyordu. Bunlardan ilki kara ağaların şehzadelere olan yakınlıklarıydı: “Evvelki sebeb budur ki; pâdişâhlar şâhzâde iken bu kara hâdımlardan okurlar.” İkinci sebep olarak padişaha istedikleri zaman ulaşabilmelerini gösteriyordu ve buna örnek olarak da 1096/1684-85’te tebardarlar ocağında hocalık yaptığı sırada duyduğu bir olayı aktarıyordu: “Bir gün kızlar agası Yusûf Aga’nuñ agzından bu sözi işütdim ki: “Şevketlü pâdişâhımız ile bir husûs içün bu gice görüşmek iktizâ iyledi. Meger baş kadın ile bir odada yatur uyurlar imiş. Vardım, uyandırdım. Güçle güciyle göñlüni yapdım. Hele işimi gördim” didi.” Tarihçinin ileri sürdüğü üçüncü neden ise valide sultan ve harem kadınlarıyla olan yakın ilişkileriydi. “Üçünci sebeb, bu mel‘ûn ve hâyin kara hâdımlar vâlde sultân ve sâ’ir kadınlaruñ karşusına varup, kelb gibi temelluk ve yehûdîler gibi tabasbus iderek ve ba‘zı vakt aglayurak derler ki; bizden gayri pâdişâhımıza ve size hayr-hah yokdur.” Bu ağlamaların işe yaradığını ve etkilenen kadınların padişaha gidip kara ağaları övdüğü-

214 Albertus Bobovius/Berkay 2002: 28.
215 Derviş ‘Abdullah/Saka 2007: 74,101.
216 Jane Hathaway. *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*. Oneworld, Oxford, 2005:xiv.

nü söyler: “Bu karalar bizim abd memlûkümüzdür. Bunlaruñ malları ve vücûdları bizimdür. Her ne işiniz olur ise bunları mahrem idüp, ancak bunlar ile müşâvere idesiz.”[217]

Hiç kuşku yok ki Osmanlı hanedan tarihi içinde önemli darüssaade ağalarından biri el-Hâc Mustafa Ağa’ydı (ö.1624).[218] Ağa bir ilki gerçekleştirerek divanıhümayunun maaş dağıtmak amacıyla toplandığı bir gün I. Mustafa’yı odasına kapatıp II. Osman’ın tahta geçmesini sağladı.[219] Böylece I. Mustafa’nın tahta çıktıktan sonra onu sürgüne göndermek istemesinin intikamını da almış oluyordu. Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa’ya göre, ağayı sürgünden kurtaran valide sultan; onun tatlı diline ve ağlayan gözlerine aldanmıştı:

> ...mukadderât-ı İlâhiyye zuhûr itmekle mukarrer olmağla, anlarun pendai hayr-hâhânelerin kabû ü iz‘ân eylemeyüp, gudûbet-i li sânına ve çeşm-i giryânına aldandılar.[220]

El-Hac Mustafa Ağa’nın saltanat değişimindeki rolü darüssaade ağası kurumunun bu dönemde ne denli güçlendiğini göstermesi bakımından önemlidir. I. Mustafa’nın kısa süren saltanatı sırasında da ağa sesini yükselterek, sultana karşı muhalif kişiliğini yansıtmaktan geri durmamıştı.[221] Ancak, ağanın saltanat değişimindeki etkisi dönemin tarihçisi Hasan Bey-zâde tarafından şiddetle eleştirildi. Tarihçiye göre o yanlış bir tutum sergilemiş ve yaptığı iş sonunda devlet üç ay gibi kısa bir sürede iki defa cülûs bahşişi dağıtmak zorunda kılmıştı. Hasan Bey-zâde sadece bunu eleştirmiyordu; aynı zamanda ağanın I. Ahmed döneminde sağlamış olduğu rahatlık ve gücü kaybetmesinden rahatsız olduğundan, gücünü tekrar elde

217 Derviş ‘Abdullah/Saka 2007: 101-102.
218 El-Hâc Mustafa Ağa için bkz. Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 48; Değirmenci 2007: özellikle Sultanların Vazgeçilmez Dostu: El-Hac Mustafa Ağa başlığı altında 71–83 vd.
219 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 433; Peçevî/Baykal 1992: 338-339; Ahmed Resmî Efendi/Turan 2000: 48.
220 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa. *Hasan Bey-zâde Tarihi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*. III, (haz. Şevki Nezihi Aykut). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004: 919.
221 Peçevî/Baykal 1992: 338.

etme çabasıyla tüm bunları yaptığını ileri sürüyordu. Bu nedenle ağanın Sultan Mustafa hakkında gizlenmesi gereken hareketlerini söylemesi de yanlıştı.[222] Hasan Bey-zâde'nın bu tutumuna karşın, Kâtip Çelebi, ağanın I. Ahmed döneminde saygı duyulan ve işleri önceden düşünüp halleden biri olduğunu söyler.[223]

Yönetime etki eden sadece el-Hac Mustafa Ağa olmadı. Ondan sonra gelenler de aynı girişimlerde bulunmaktan geri durmadı. Bunlardan biri el-Hac Mustafa Ağa'dan yaklaşık elli yıl sonra göreve getirilen Süleyman Ağa'ydı.[224] Abdurrahman Abdi Paşa'nın "cerî ve cesûr"[225] olarak tanımladığı ağa kısa sürede elde ettiği güç sayesinde el-Hac Mustafa Ağa gibi Osmanlı hanedan tarihinde bir ilki gerçekleştirerek 1061/1651'de hem de henüz lala iken bir valide sultanın ölümüyle sonuçlanan olayın baş aktörü oldu. C. Finkel'e göre "Turhan Sultan'ın iradesinin esas temsilcisi" olan ağa bu olaydan sonra gücünü daha da artırdı.[226]

Ancak Süleyman Ağa da dönem tarihçilerinin eleştiri oklarından kurtulamadı. Naîmâ, Sadrazam Siyavuş Paşa ile Süleyman Ağa arasındaki anlaşmazlığın ayrıntılarını verdiği anlatısında, ağayı elde ettiği güç sayesinde her işe karışmakla suçlar. Bu anlaşmazlık sırasında paşanın "bu ne asıl vezâretttir ki ben bir Arabın maglûb ve mahkûmu olam" sözünün, Süleyman Ağa'nın kulağına gitmesi, paşanın görevinden alınmasına neden oldu.[227] Tarihçinin bu aktarımı gösteriyor ki dönem içinde darüssaade ağaları önemli bir güce ulaşarak, yönetime rahatça müdahale etmişlerdir.

Darüssaade ağalarının siyasi oyundaki başarıları ve rollerin dağıtımındaki etkilerine en şiddetli eleştiriyi yapan, bununla birlikte kara hadımlığın Osmanlı hanedanlığına özgü olduğunu söyleyen "Ve'l-hâsıl Âl-i Osmân Devleti'nde gayri devletde kara hâdımlar yokdur. Ve bu dev-

222 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa/Aykut 2004: 919.
223 Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 433.
224 Süleyman Ağa için bkz. Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 55-56; Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 74-75.
225 Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 46.
226 Finkel 2007: 220; Naîmâ, Süleyman Ağa'nın akıllı ve iri yarı biri olduğunu söyler. Evliya Çelebi onun için "zişt-i akûr " tanımlaması yapar; Evliya Çelebi/Gökyay 1995:III/287
227 Naîmâ/İpşirli 2007:III/1365.

lete dahi yakın zamânda duhûl iylediler" Derviş 'Abdullah oldu.[228] Öyle ki tarihçi, I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman devirlerini de içine alarak, kara ağaların Osmanlı taht mücadeleleri içindeki rollerine dikkat çekerken, bu devrin tarihini yazan kişileri, darüssaade ağasından korktukları için gerçekleri olduğu gibi yazamamakla suçlar. Dahası Sultan İbrahim ve IV. Mehmed devirlerinde yaşanan ve kadınların etkin olduğu dönemi hazırlayanların da kara ağalar olduğunu söyler.[229] Mesela, Kösem Sultan'ın ölümüyle sonuçlanan olayın başlatıcısı olarak kara ağaları gösterir:

> ol kara kâfir hâdımlar ümmü'l-mü'minîn olan vâlde sultân hazretlerini şehîd idüp, nice cevâhirlerin yagma iylediler, sübhânallahi'l-azîm. Uzun Süleymân didükleri kara kâfir ve münâfık hâdımuñ nifâkıyla ne kadar fitne ve fesâd zuhûr iyledügi kütüb-i tevârîhde musarrahdur...[230]

Sonuç olarak, 16. yüzyılın sonlarından itibaren güçlenmeye başlayan darüssaade ağası kurumu uzun yıllar siyasete yön verdi ve adeta yönetimin bir ortağı oldu. Yüzyılın sonunda çıktıkları sahnede uzun yıllar kalmayı başaran ağalar, bunun yanında rollerin dağıtımında da önemli bir rol oynadı. Naîmâ gibi kimi diğer Osmanlı tarihçilerinin şiddetli eleştirilerine maruz kalmalarına karşın, II. Osman'ı tahta çıkaracak ve IV. Mehmed'in isyancılardan sığındığı ilk kişi olacak kadar güç elde ettiler.

Bu bölümde ele alınmak istenen konu, önceki bölümde de üzerinde durulan "valide sultanların" artan siyasi gücüyle paralel olarak "darüssaade ağalarının" gücünün artışını ortaya koymaktı. Tarihsel süreç içinde birbirleriyle yakın ilişki içinde bulunan her iki kurumun birbirine paralel bir gelişim süreci göstermesi dikkat çekicidir. Dahası özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren Enderun'dan, hareme taşındığı gözlemlenebilen yöne-

228 Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 66.
229 Orhonlu 1988: 233-234.
230 Derviş 'Abdullah/Saka 2007: 75; Orhonlu 1988: 234-235.

timin iki baş aktörünün yaşam mekânlarının oluşumunda bir şekilde siyasi ortamdaki güçlerinin önemli bir rolü olmalıdır.

Çözüm Çabaları: Turhan Sultan'ın Sahneden Çekilmesi

Mehmed Halife, Sultan İbrahim'in öldürülmesinden 1066/1655 tarihine gelinceye kadar kul tayfasının dokuz defa ayaklandığını, bunların haksız yere yapılıp, pek çok kişinin öldürülerek mallarına el konulduğu suçlamasında bulunur.[231] Tarihçinin bu tutumu devletin içine girdiği durumu açıkça gösterir. Mesela, 1066/1656'da İstanbul'da aylarca devam eden şiddetli bir isyan adeta devletin içinde bulunduğu kötü durumun dışavurumudur. Daha sonra "Çınar Vakası" olarak adlandırılan olayın görgü tanığı Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın anlatısı olayın boyutunu verir. 5 Cemaziyelevvel/1 Mart günü gerçekleşen isyan nedeniyle Cuma namazı bile iptal edilmiştir.[232] İsyancılar maaşlarının düşük akçeden ödenmesinden şikâyet ederek, sorumluların idamını istemekteydi. Bunlar arasında bazı kara ve ak ağalar vardı; ama listedekiler arasındaki asıl önemli kişi valide sultandı. Eremya Çelebi, olaylardan çok korkan padişahın sürekli titreyip ağladığını söyler.[233] İsyancıları yatıştırmak kolay olmadı. İstenilen kişilerden sadece valide sultandan vazgeçildi ama geri kalanlar öldürüldü.[234] Bunlar arasında Kösem Sultan'ın planlarını Turhan Sultan'a söyleyen Melekî Kadın da bulunuyordu.[235] Olaylar uzun süre devam etti. Padişah ancak iki ay sonra saray dışına çıkıp Cuma namazına gidebildi.[236] Büyük olasılıkla isyan valide sultanın naiplikten

231 Mehmet Halife 1340: 49.
232 H. D. Andreasyan ve F.Ç. Derin. "Çınar Vak'ası." *İstanbul Enstitüsü Mecmuası.*" III, 1957: 58; Ayr. Çınar Vakası için bkz. Vecihî/Akkaya 1957: 133-136.
233 Andreasyan–Derin 1957: 61; Mehmed o sırada on dört yaşındadır.
234 Eremya Çelebi, IV. Mehmed'in annesinin affedilmesi için ağlayıp bağışlanmasını istediğini söyler. Eremya Çelebi/Andreasyan–Derin 1957: 63.
235 "Kendi adamları tarafından "büyük sultan" adı verilmiş olan Mülkî Hatun için de neler söylenemez? Kendi çocuğu için 6.000 kuruş sarf ederek, mücevher ve inci ile süslü bir altın beşik yaptırmış olan bu kadın şimdi ne hale geldi. Kendisi olduğu gibi, bütün şan ve şerefi mahvoldu ve o büyük serveti başkalarına kaldı. Ölümü de şan ve şevketine lâyık bir şekilde olmamıştır. Delikten deliğe kaçtıktan sonra, saklandığı yerde bulunmuş ve cellât tarafından boğulduktan sonra, rezilâne bir şekilde ağaca asılmıştır;" Andreasyan–Derin 1957: 63.
236 Andreasyan–Derin 1957: 71. Olayın farklı bir gözden anlatımı ve daha fazla ayrıntı için bkz. Naîmâ/İpşirli 2007: IV/1648-1655.

çekilip "Köprülüler" döneminin başlamasına yol açan kararın alınmasında etkili olmuştur.

Alınan tedbirlerin sonuç vermemesi, hizip gruplarının kendi amaçları doğrultusunda çalışıp zenginliklerini artırma çabası işleri daha da kötüleştirdi. Halk her fırsatta isyan etti ve birilerini günah keçisi seçerek bedel ödetti. Bu dönemde aranan çare bir türlü bulunamıyordu. 1066/1656 yılına gelindiğinde yaşlı olmasına karşın, görev yapacağı yıllarda birçok yenilik yapacak biri sahneye çıktı: Köprülü Mehmed Paşa.

Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesi Turhan Sultan'ın naiplik döneminin de sonuydu. Beş yıl on iki gün sürdürdüğü bu görevi bittiğinde henüz yirmi dokuz yaşındaydı. Ancak yaşadığı dönemdeki siyasi çalkantılar onu yormuştu. Her ne kadar naiplikten feragat etmiş olsa da valide sultanlık görevi ölünceye kadar devam etti.[237]

Köprülü Mehmed Paşa 1066/1656'da göreve geldiğinde yeni bir dönem de başlamış oldu: Köprülüler dönemi.[238] Finkel'in "güçlü hanedanların saltanatı" olarak tanımladığı[239] bu dönemde ardı ardına Köprülü ailesi fertleri ile onların himayesindeki kişiler veziriazam oldu ve devlet yönetiminde önemli işler başardı. Mehmed Paşa'nın 1071/1661'de ölümünden sonra göreve gelen oğlu Fazıl Ahmed Paşa, genç yaşına rağmen o dönem için uzun sayılabilecek süre sadrazamlık yaptı ve o da babası gibi görev başındayken 1087/1676'da öldü. Ailede adeta başarı başarıyı getiriyordu. Veziriazamlık görevini alan sonraki fert Köprülü Mehmed'in damadı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ydı ve o da 1093/1683'te Viyana Kuşatması'ndaki başarısızlığı bahane edilerek idam edilene kadar başarılı işler yaptı. Bu tarihten sonra ailenin bir diğer damadı Siyavuş göreve gel-

237 Turhan Sultan Osmanlı hanedan tarihinde valide sultanlık payesini en uzun süre taşıyan kişidir.
238 Köprülü Mehmed Paşa için bkz. Tayyib Gökbilgin. "Köprülüler." *İA*. VI. 1977: 892-908. (Altınay) Ahmet Refik. *Köprülüler*. I-II, İstanbul, 1913; Metin Kunt. *The Köprülü Years: 1656-1661*. (yayınlanmamış doktora tezi). Princeton University, 1971; Heidrun Wurm. *Der Osmanische Historiker Hüseyn b. Ga'fer, genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Haelfte des 17. Jahrhundirts*. Freiburg 1971; Metin Kunt, "The Waqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments." *Studies İn Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood–Colin İmber. İstanbul 1996: 189-198; Jorga 2005: IV/78-103; Itzkowitz 2008: 118-123, 146. M. Çağatay Uluçay *Harem* adlı kitabında Turhan Sultan'ın Köprülü Mehmed Paşayı veziriazâmlığa getirerek devlete ve millete en büyük iyiliği yaptığını söyler. Uluçay 1992: 65.
239 Finkel 2007: 228-258.

mek için dört yıl bekledikten sonra ancak birkaç ay veziriazamlık yapabildi. Onu takip eden yıllarda Köprülü Mehmed'in küçük oğlu Fazıl Mustafa 1101/1689'da aldığı görevi, 1103/1691'de Habsburglara karşı yapılan savaşta ölene kadar devam ettirdi. 1104/1692'de Kara Mustafa'nın yetiştirdiği Çalık Ali bir yıl, 1109-1114/1697-1702 arasında Köprülü Mehmed'in kardeşinin oğlu Amcazâde Hüseyin Paşa ve 1122/1710'da da hanedanlığın veziriazam olan son üyesi Fazıl Mustafa'nın büyük oğlu Numan bu göreve geldi.[240] 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın başlarında sadrazamlık yapan Köprülüler Osmanlı vezir ailelerinin en varlıklı ve en güçlüsü konumuna ulaştı. D. Goffman'ın vurguladığı gibi, bir nevi padişah yönetiminden vezir yönetimine yumuşak geçiş oldu ve bu Osmanlı yaşamının pek çok yönünde görüldü; ancak en yalın biçimde sergilendiği alan ise bayındırlık işleriydi.[241]

Sonuç olarak, 16. yüzyılın sonlarından itibaren yönetimde görülmeye başlanan değişim, yeni oyuncuların sahne almasına olanak tanıdı. Yeni oyuncular arasında valide sultanlar ve darüssaade ağalarının varlığı sarayın –özellikle de haremin– ön plana çıkmasına neden oldu. Valide sultanların daha aktif bir politika sergilemeleri –belki de zorunda kalmaları– her alanda yansımasını buldu.

Ancak bu çalışmanın konusu siyasal süreci irdelemek ve modern araştırmacıların tutumlarının nedenlerinden çok, siyasi yönden etkinlikleri artan ve haremde ikamet eden iki önemli gücün –valide sultan ve darüssaade ağalarının– yükselen konumlarına paralel olarak, değişimin ikamet ettikleri mekânlara ne ölçüde yansıdığıdır. Siyasi güç kazanan harem mensuplarının yaşam alanlarında yapmış olduğu çözümlemeler ve bunların yansımaları tartışılacak konular arasındadır.

Kabul edilmelidir ki bu dönemin siyasi ortamını anlamak, özellikle IV. Mehmed'in görünürdeki bağımsız duruşuna karşın arkasındaki siyasi yapıyı oluşturan saraydaki etkin güçlerin yaşam alanları arasında oluşturdukları sınırların ve çizgilerin belirlenmesinin altında yatan nedenleri bulmayı kolaylaştıracaktır. Zira bir sonraki bölümde ele alınacak olan IV.

240 Finkel 2007: 228.
241 Goffman 2004: 264.

Mehmed'in tahta çıkış süreci ve sonrasında iki valide sultanın varlığının getirdiği kimi sorunlar yukarıda verilmeye çalışılan siyasi ortam dikkate alınarak irdelenecektir.

Üçüncü Bölüm

TOPKAPI SARAYI HAREMİ: YASAKLAR VE SINIRLAR

Önceki bölümlerde vurgulandığı gibi özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında valide sultan ve darüssade ağaları makamının güçlenmeye başlaması bu iki sınıfın siyasi hayatta etkin bir rol oynamalarına yol açtı. Buna paralel olarak Osmanlı hanedan tarihi içinde haremin etkinliğinin artması da, kadınların ön plana çıkmaya başladığı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oldu. Özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi sahnede görülmeye başlayan kadınlar, haremin karmaşık mekânlarına çekilmek yerine, mekânları iktidar oyununun oynandığı bir sahneye dönüştürdü. Oyundaki rol arkadaşları ise kara ağalardı. Bu dönemde siyasi çalkantıların ve hanedan yönetimindeki değişimin ön plana çıkardığı iki figürün –valide sultan ve darüssaade ağası– güç kazanmaya başlaması ile birlikte yaşadıkları mekânlar da önem kazandı.

Bu bölümde üzerinde durulacak olan kimi Osmanlı tarih yazarlarının şiddetle eleştirdiği[1] valide sultan ve darüssaade ağalarının yaşadığı haremin yapısı ve özellikle IV. Mehmed döneminde siyasi çalkantıların, hiziplerin hayat bulduğu yer olan harem-i hümayunda bilinçli veya bilinçsiz olarak oluşan sınırlar ve buna bağlı olarak haremin hiyerarşik yapısındaki güç oyunlarıdır. Ayrıca, 1058/1648 ile 1062/1651 yılları arasında Osmanlı hanedan tarihinde ilk kez, iki rakip valide sultan haremi birlikte kullanmışlardır. İki ayrı valide sultanın tek bir valide sultan odasına yerleşmeleri ya da onu paylaşmaları sonucu kimi mekânsal sorunların mimari örgütlenmeye yansıması ve çözümü de tartışılacaktır. Valide sultan odasının görece kısıtlı ve küçük alanında iki aktif siyasi figürün bir arada olması büyük sorun yaratmıştı. Ancak daha önce de üzerinde durulduğu gibi bu sorun taraflardan birinin ölümüyle çözümlenebilmiştir.[2]

1 Harem-kadınlar-ağaların Osmanlı yazarları tarafından eleştirilmesi için bkz. Bölüm 2.
2 Kösem Sultan'ın öldürülmesiyle ilgili bkz. bölüm 2.

Harem, İslam dünyasında saray yaşamıyla ilişkili bir kurumdur. Wolfram von Soden, harem kelimesinin Akkadca'dan geldiğini söyler. Ona göre kelimenin aslı "ḫarāmu(m)"dur ve "örtmek, gizlemek, ayırmak" anlamını içerir.[3] Arapçada harem (حرم)"haram olan, korunan, gizli, kutsal, yasak kılınmış, mukaddes olan yer" anlamına gelir.[4] Bunun yanında evlerde kadınlara ayrılan bölümü de işaret eder. Yunanlı yazar Ksenofon (MÖ.430–355) kadınların evde oturmasının dışarıda vakit geçirmesine tercih edildiğini ve bunun da yasayla belirlendiğini söyler. Buna göre ideal hane yapısında kadınların bulunduğu mekân sürgülü bir kapıyla erkeklerinkinden ayrılır, böylece evden çıkmaması gereken hiçbir şey dışarı çıkmaz ve cariyelerin doğurganlığı evin sahibi tarafından denetlenir.[5]

Yahya Kemal (Beyatlı), saray kelimesinin bizde de, Frenk'te de bir kadın râyihası olduğunu söyler. Yazara göre daha ilk ziyaretinizde Topkapı Sarayı'nın erkek değil de dişi olduğunu sezersiniz. Birinden diğerine geçilen bu yüzlerce oda bir vücut ve ten cennetidir. Mermer vücutlu, sarı saçlı, mavi gözlü, kömür gözlü Rum ve ela gözlü Latin kızları sarayın kadınlığını gösterir.[6] 1961-70 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesinin müdürlüğünü yapan Hayrullah Örs'ün ise bir mahalleye benzettiği[7] sarayın Haliç cephesinde kurulu olan harem, sarayın diğer mekânlarından farklı olarak daha dar, sıkışık ve karmaşık bir yapıya

3 Wolfram von Soden. "ḫarāmu(m)," *Akkadisches Handwörterbuch,* I, Unter Benutzung des lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner (1868-1947) bearbeitet von Wolfram von Soden, Otto Harranssowitz, Wiesbaden, 1965: 323.

4 Mehmet Kanar. "Harem," *Arapça Türkçe Sözlük.* İstanbul: Say Yayınları, 2009: 741; Şemseddin Sami. "Harem," *Kamus-ı Türkî,* (haz. Ahmed Cevdet). İstanbul: İkdam Matbaası, 1318: 545; Harem mukaddes olan yer anlamını içerdiğinden, Mekke ile Medine toprakları için de kullanılır, aynı zamanda yabancıların girmesi yasak olan evin bölümü ve bu bölümde –haram– ikamet eden kadınları da içerir; Anonim. "Harem." *İA.* VI/I, 1987: 230; İsmail Parlatır. "Harem." *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: Yargı Yayınları, 2006: 584; Abdülkerim Özaydın- Nebi Bozkurt. "Harem." *DİA.* XVI, 1997: 132.

5 Ksenofon. *Oikonomikos.* Akt. Cemal Kafadar. "Tanzimat'tan Önce Selçuklu ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar," *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın; Anadolu Kadınının 9000 Yılı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1993: 197. Yunanlı filozof, yazar, tarihçi ve asker olan Ksenofon aynı zamanda Sokrates'in öğrencisiydi. Uzun yıllar Pers ordusunda Anadolu'da bulundu.

6 Yahya Kemal. *Aziz İstanbul: Topkapı Sarayı'nda,* Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, (İstanbul, 1964): 114.

7 "Bir mahalle düşünün: kurulalı yüzlerce yıl olmuş, bu arada büyük yangınlar çıkmış, yananların yerine yeni binalar yapılmış; günün birinde deprem mahallenin büyük bir kısmını yerle bir etmiş, halk, eski yapıların kalıntılarıyla yeni barınaklar kurmuş; ama bu arada yoksulluk da baş göstermiş, bu da yetmemiş gibi kafile kafile göçmen gelerek buraya yerleşmiş...;" Hayrullah Örs. "Haremin Muamması." *Türkiyemiz,* 2, 1970: 2.

sahiptir. Abdurrahman Şeref Bey, 1909'da haremi gezdiğinde, "Harem-i hümayun dairesi ayrıca bir âlemdir" tanımlamasıyla büyük, muhteşem, süslü salonlar ve odaların ötesinde; dar, izbe merdivenler, alçak tavanlı odalar ve karanlık avlulardan oluşan sade bir yer olduğunu söyler.[8] Haremin yaşam alanlarından oluşan sade, dışa kapalı yapısı bugün de görülebilir.

P.J. de La Porte, büyük efendinin sarayının şehrin geri kalanından ayrı ve tamamen kendine özgü yasaları ve yaşam tarzları olan bir yer olduğunu söyler.[9] 1699-1714 arasında İstanbul'da bulunan Aubrey de La Motraye ise sarayı küçük bir şehre benzetir:

> Saray o kadar geniş bir alana yayılıyor ki, doğrusu burayı küçük bir şehre benzetmemek elde değil. Aslında, bir saraydan çok bir saraylar kümesinden söz etmek daha doğru olacak.[10]

1655-56'da İstanbul'da yaşayan Thévenot (1633-1667), hükümdarın sarayının görkemli olması gerekirken sade olduğunu söyler.[11] Fransız doğabilimci Joseph Pitton de Tournefort, sarayın farklı zamanlarda ve padişahların istekleri doğrultusunda yapılan; bu nedenle çoğunlukla birbiri üstüne yığılmış, kimi yerlerde birbirinden kopuk konutlar topluluğu olduğuna dikkat çeker.[12] Bununla birlikte seyyah, sarayın hiçbir eksiği olmadığını, bahçelerin, özel bahçeleri aratmadığını da belirtir.

8 Şeref 1329: 8. Cüz: 457.

9 P.J.de La Porte. *Tableau de l'Empire otoman.* Paris, 1757; Akt. Grosrichard 2004: 143.

10 "Saray o kadar geniş bir alana yayılıyor ki, doğrusu burayı küçük bir şehre benzetmemek elde değil. Aslında, bir saraydan çok bir saraylar kümesinden söz etmek daha doğru olacak; zaman içinde gereksinim duydukça eklemeler yapılmış, bazen bir sultanın isteğine göre bir şeyler eklenmiş, yani böylece saray genişleyerek neredeyse küçük bir şehir halini almış. Dünyada belki de bu kadar geniş bir alana yayılan ve bu kadar büyük başka bir saray yok, dolayısıyla yapı Büyük Saray olarak anılmayı fazlasıyla hak ediyor." Aubry de La Motraye. *La Motraye Seyahatnamesi (Voyages du Sr. A. De la Motraye en Europe, Asie Eten Afrique)* (çev. Nedim Demirtaş, haz. Erkan Serçe). İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007: 104.

11 "Hükümdarın sarayı İstanbul'a denizden gelirken göze çarpan ilk yerdir. Sahildeki bahçeleri ile çok güzel bir manzaraya sahiptir. Fakat muhteşem değildir. Bu kadar kudretli bir hükümdarın sarayı çok görkemli olması gerekirken sadedir." Jean de Thévenot. *Relation d'un voyage fait au Levant.* Paris, 1663: 44-45; Jean Thévenot. *1655-1656'da Türkiye,* (çev. Nuray Yıldız). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978: 64-65. Fransız gezgin Jean Thévenot, Doğuya yaptığı seferde 1655'te İstanbul'a geldi ve 1656 yılına kadar şehirde kaldı. Farklı seyahatlerinde Mısır, Filistin, Irak, İran ve Hindistan'a gitti. Bu gezilerinden birinde 1667'de İran'da öldü.

12 Tournefort/Tunçdoğan 2005: II. Kitap, 12. Mektup: 30.

Tournefort'un aktarımlarında dikkat çeken önemli bir ayrıntı, saray bahçelerinde gezintiye çıkan sultanlar hakkında söyledikleridir. Seyyah, bu gezintiler sırasında alınan bazı tedbirlere dikkat çeker. Buna göre, bahçede gezen hanım sultanları Galata halkının bakışlarından korumak için bahçelere yaprakları dökülmeyen ağaçlar dikilmiştir.[13] Zira Tournefort'tan önce Thévenot da benzer bir yaklaşımla bunun korumacı bir tutum olduğunu söyler:

> Hadım ağaları sarayın idaresini ellerinde tutarlar, kadınlara hizmet ederler, sarayın diğer mensuplarından ayrı olarak hep birlikte otururlar, onları korumak için çok titiz ve uyanıktırlar. Sarayda bu yarı erkekleri aldatacak kadın bulunmamaktadır. Çünkü hükümdarın çok kıskanç olduğunu ve bu kadınlardan birinin tek bir bakışının hayatına mal olacağını iyi bilirler. Sultanlar sarayın bahçesinde gezindikleri zaman, bostancılar yahut bahçıvanlar surların etrafında bulunmaktadırlar. Arkalarındaki büyük ve yüksek çatıya bağlı olan sopaları tutarak, deniz tarafına bakarlar ve sultanların dışarıdan görülmelerini önlemek için bahçe ile onlar arasında bir çeşit sur meydana getiriler, fakat hadım ağaları tarafından görülme endişesiyle bizzat kendileri sultanlara bakmaya cesaret edemezler, aksi takdirde derhal başları uçurulur. Bu kıskançlık o kadar fazlaydı ki, surlar yüksek olsa bile denizden geçen kayık veya gemilerin, sultanların bahçede oldukları sırada buraya dört yüz adımdan daha fazla yaklaşmalarına müsaade edilmezdi. İşlerine gitmeleri için oradan geçmeleri icap ettiği takdirde şayet bahçenin yakınından geçiyorlarsa nöbetçi bir tüfek atarak onları uzaklaştırır ve böylece onlar da denizde büyük bir tur atmak zorunda kalırlardı.[14]

13 "Bahçede gezen hanım sultanları Galata halkının ve diğer yakın yerlerdeki halkın bakışlarından korumak için bahçelere yaprak dökmeyen ağaçlar dikmeye özen göstermektedirler;" Tournefort/Tunçdoğan 2005: II. Kitap, 12. Mektup: 29; Mesela, 1148/ 1735-36 tarihli bir fermanda İznik ve Karamürsel kadılarından saray bahçeleri için çınar, dişbudak, ıhlamur, karaağaç, idris ve çitlenbik gibi ağaçlar istenmesi de bu tür sık ağaçlı bir bahçeyi çağrıştırır. Yay. Ahmet Refik. *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*. İstanbul, 1930: 133.
14 Thévenot/Yıldız 1998: 68; Thévenot 1663: 67-68.

Resim 6. Harem'in kadınlar bölümüne açılan kapı üzerindeki kitabe (Lev. 6/23)

Her iki metnin sunduğu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde haremde yaşayan sultanların, saray bahçelerinde gezerken rahat hareket edemedikleri, kontrol altında oldukları ve kontrolü sağlamak için sıkı tedbirlerin alındığı açıkça görülür. Thévenot alınan tedbirleri padişahın kıskançlığına bağlıyor.

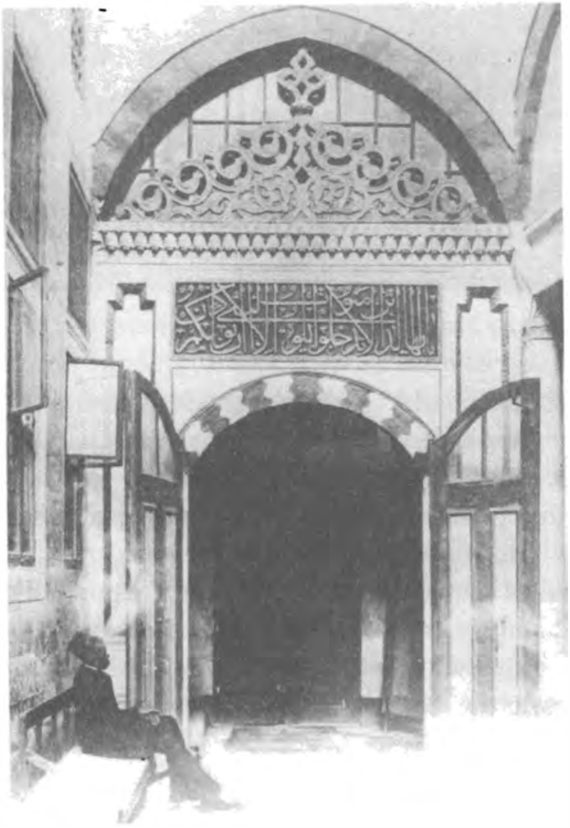
Haremin korunması adına yapılanların altında yatan düşünce hiç kuşku yok ki padişahın hane halkının yaşadığı alanın mahremiyetine verilen önemden kaynaklanıyordu. Bu bağlamda gösterilen özenin sadece sınırların dışında değil, aynı zamanda haremin kendi içinde de uygulandığı görülmektedir. Zira bugün, haremin kara ağalara ait bölümünden kadınlara ait bölümüne geçerken kullanılan kapının üzerinde yazılı olan ayet (Res. 6), haremin sınırlarını vurgular:

> Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin. (33:53).[15]

Kitabede yazılı ayette[16] geçen peygamberin evine izinsiz girmeyin uyarısı, haremi kutsallaştırması yanında bu bölüme girmenin belli kuralla-

15 Ahzâb Sûresi 53. ayet; kitabedeki ayeti Necdet Sakaoğlu ve Ahmet Şimşirgil Ahzâb Sûresi 52. ayetin ilk bölümü olarak verir; Sakaoğlu 2002: 332; Ahmet Şimşirgil. *Taşa Yazılan Tarih, Topkapı Sarayı*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2005: 186; Ahmet Akgündüz ise benzer içerikli bir diğer ayetin varlığını belirtir ve Nur Suresi 27. ayet demektedir; Akgündüz 2000: 244.

16 Kitabedeki ayet 53. ayetin bir kısmıdır. Ayetin başka bir yerinde ise peygamberin hanımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin demektedir.

Resim 7. Harem'in kadınlar bölümüne açılan kapı 1915 (Gallica. bnf.fr/Bibliothèque nationale de France)

rı olduğuna da dikkat çekmektedir.[17] Ayetin harem kapısı için seçilmesinin nedeni haremin bir aile yapısına sahip olduğunun vurgulanması yanında bu bölüme izinsiz girilmemesi gerektiğinin de hatırlatılması olmalıdır. İzinsiz girilmemesi gereken yerin peygamberin evi olması haremin kadınlar bölümünü kutsal bir boyuta taşımaktadır. Kur'an'da benzer içerikli bir diğer ayet de başkalarının evlerine izinsiz girilmemesini önerir. Ancak bu ayette özellikle peygamberin evi zikredilmez; genel bir tanımlama yapılır: "evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip, ev sahiplerine selam vermeden girmeyiniz"(24:27). Haremin kadınlar kısmının girişindeki Tanrı'nın elçisinin evinin anıldığı bu ayet kutsallık yüklemekte, harem peygamberin evi, harem halkı da peygamberin hane halkıyla özdeşlenmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde girilmesi izne bağlı olan bir yerde yaşayan kişiler de kutsal bir boyuta taşınıyordu. Zira haremin kelime anlamının girilmesi yasak yer olduğu düşü-

17 François Charles Pouqueville (1770-1838) kendisine harem gezdirileceği sırada kapı açıldığında saygı ile karışık bir korku hissettiğini söyler: "Anahtarların büyüklüğü ve kapı menteşelerinin açılırken çıkardığı ses, buranın yalnızlığı ve kutsallığı ile karışınca ilk anda hepimize saygı ile karışık bir korku duygusu verdi;" Akt. Penzer 2000: 72; Fransız diplomat ve tarihçi olan François Charles Pouqueville 1798-1820 yılları arasında Doğuya seyahat yaptı.

Resim 8. Saraylı Kadınlar: Paul Ricaut. Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman... 1670.

nüldüğünde daha da anlam kazanır. Hane halkının özel yaşamla ilgili bölümlerinin uzantısı olarak haremde yaşayan kadınlara da "harem" denmesi,[18] İslamiyetin bu bölümlere hane kadınlarıyla aile bağı olmayan erkeklerin girişini kısıtlamasından kaynaklanıyordu. Aynı zamanda, harem saygı, dinsel saflık ve şeref kavramlarını içeriyordu. Dahası Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi (Zillullah fi'l-arz) olan padişahın kendisi ilahi bir varlık değildi ama hiç şüphesiz mevcudiyetiyle kutsal bir mekân yaratmaktaydı. Zira sarayın sadece erkeklerin bulunduğu bölümüne, padişahın orada yaşamasından dolayı harem-i hümayun denmekteydi. L. Peirce, 16. yüzyılın sonlarında Yeni Saray'a, padişahın hane halkını yerleştirmek üzere bir dizi mekân yapılınca buranın sultanın varlığından dolayı aynı isimle anıldığını söyler.[19] Osmanlı tebaasının

18 Motraye haremi gezdiği sıradaki harem kelimesinin sadece kadınlara ait bölüm anlamına gelmediğini aynı zamanda kadınları da ifade ettiğini söyler: "Bu noktada, harem kelimesinin sadece kadınlara ait bölüm anlamına gelmeyip, aynı zamanda bizatihi kadınları da ifade ettiğini belirtmekte yarar görmekteyim. Biz nasıl bir Hıristiyandan evlidir, değildir diye söz edersek, Türkler de içlerinden biri için harem sahibidir, değildir diye söz ederler;" Motraye/Demirtaş 2007: 110.
19 Peirce 2002: 2-3.

zihninde oluşan sultanın sarayının dokunulmazlık imgesi o kadar yer etmişti ki, 17. yüzyılın akışı içinde zorla tahttan indirmelerin yaşandığı süreçte bile çok ender saldırıya uğradı. Alana bir tür kutsallık niteliği atfedilmesi tarihsel süreç içinde kendiliğinden oluşmuş ve benimsenmişti.

Norman Mosley Penzer 1934'te sarayı gezdiği sırada, haremin asıl işlevini kaybetmesine karşın, o dönem için bile mekânlara girmenin zorluğunu dile getirir: "kendimi övmek gibi olmasın ama bu yazıların yazıldığı anda sarayı benden daha fazla görmüş olan bir başka kişi tanımıyorum."[20] Yazar kendini ayrıcalıklı hissetmekte hiç de haksız değildi. Ondan önce birçok kişi bu konuya değindi. Mesela, İtalyan gezgin Pietro della Valle (1586-1652) 1615'te haremde neler olup bittiğini söylemenin olanaksız olduğunu söyler.[21] Benzer bir söylemi Tavernier de dile getirir:

> Padişahın aşk yaşamında nasıl davrandığı, asla el atamayacağım bir sır ve bu konuda hiçbir bilgi edinemedim. Zaten, eğer amaç bir roman yazmak değilse, bu konudan söz edilmesi çok güç. Kaldı ki, aşk serüvenleri, sırları ortaya dökebilecek sırdaşlara asla göz yummayan entrikalardır ve ortada dolaşan söylentiler büyük olasılıkla gerçeklerden çok uzaktır.[22]

François Pétis de La Croix'nun aktardığına göre, Venedik elçiliğinde görevli Dragoman Signor Grellot, haremi merak edip gözetlemek istemesinin bedelini hayatıyla ödedi. Pera'daki evinin damına kurduğu bir teleskopla fırsat buldukça haremi izlemiş, ancak görevliler tarafından bir gün yine haremi izlerken yakalanınca idam edilmişti.[23] Sonuç olarak girişin kesinlikle yasak olduğu bu kısma hiçbir elçi, devlet adamı

20 "Konu göründüğünden daha ilginçtir. Oryantalist tarih ve sosyoloji öğrencisi elinde bir tomar izin ve referansla beraber valiye, müze müdürüne ve diğerlerine gidip birçok ricayla çokca sabırla sarayın halka gösterilmeyen kısımlarını, yanında birileriyle özel olarak ziyaret edebilir;" Penzer 2000: 27.

21 "Saadet Kapısı'nın ötesinde neler olup bittiğini söylemenin olanaksız olduğu anlaşılmıştır." Akt. Miller 1931: 5; Penzer 2000: 21. Pietro della Valle 8 Haziran 1614'te Venedik'ten başladığı gezisinde 15 Ağustos 1614'te İstanbul'a gelmiş, yaklaşık bir yıl sonra 2 Eylül 1615'te İskenderiye'ye gitmek üzere ayrılmıştır.

22 Tavernier/Tunçdoğan 2007: 156.

23 François Pétis de La Croix. *Etat général de l'empire Ottoman.* 1, Paris, 1695: 355; Corneille Le Bruyn. *Voyage au Levant*, 1, Pais 1725: 141; Akt. Miller 1931: 5.

ya da tarihçi girmediği varsayılabilir. Elimizdeki bilgilerin çoğu N. Necipoğlu'nun isabetli tanımlamasıyla, bildiklerini bir zamanlar sarayda yaşamış kişilerden toparlamış veya herhangi bir şekilde buraya girmeyi kısmi olarak başarmış meraklı Batılıların düş gücüyle süslenmiş hikâyelerinden oluşmaktadır.[24]

Birkaç Gizli Ziyaretçi

Bu bölümde sıkı kontrol altında tutulan, ancak tarihi kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla hareme girebilme imkânı bulabilmiş birkaç ziyaretçinin gözlemleri üzerinde durulacaktır. Bunlardan birisi aynı zamanda III. Murad'ın hekimi de olan Domenico Hierosolimitano'ydu.[25] Bu İtalyan doktorun anlattıkları konumu sayesinde doğru kabul edilebilir. Ancak yine de haremin tüm mekânlarını görmüş olması olası görünmemektedir. Hierosolimitano içinde hamamların ve fıskiyelerin bulunduğu kırk bağımsız odanın olduğunu ve sultanın istediği zaman gizli koridorlardan geçerek kimse görmeden istediği odaya girdiğini söyler. Sultana ait odaların kadınların kullandığı odalara kadar uzandığını da belirtir.[26] Hierosolimitano, haremde uzun bir koridorun iki yanında iki sıra halinde duran cariyelerin katıldığı bir törenden bahsetmektedir. Buna göre sultan sıralanmış cariyelerin arasında geçerken gönlünün çektiğine o akşam onunla olmak istediğini belirtmek için bir mendil atıyordu.[27] Yaklaşık on yıl sonra bu defa III. Mehmed için bir orgu kurmakla görevlendirilen Thomas Dallam[28] hareme girme şansı bulmuştur.[29] Topkapı Sarayı'nın tümünü anlatan ilk metni yazan Venedik elçisi Ottaviano Bon[30] ondan

24 Necipoğlu 2007: 208.

25 İtalyan Doktor Domenico Hierosolimitano, III. Murad döneminde sarayda çalıştı. Hierosolimitano'nun saray hakkında da bilgiler içeren eseri *Relatione della gran Cittá di Constantinopoli* orijinal el yazma nüshası Londra'da British Museum'da bulunmaktadır (Harley 3408); Bu metnin daha uzun bir verisyonu 1621'de yayınlanmıştır: Domenico Hierosolimitano [Alfonso Chierici]. *Vera relatione della gran cittá di Costantinopoli et in particolare del Serraglio del Gran Turco.* Bracciana, 1621.

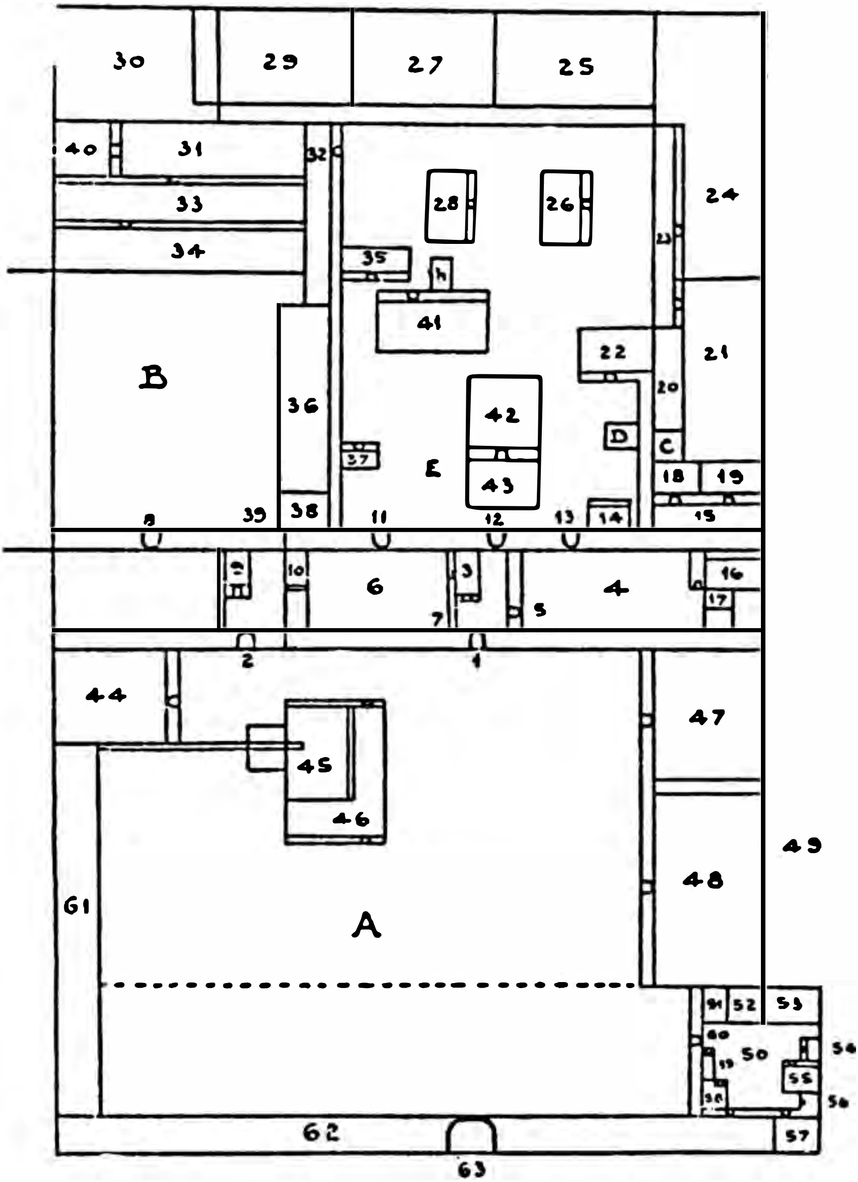
26 Akt. Miller, Penzer 2000: 32.

27 Hierosolimitano 1621: 56-58, Akt. Necipoğlu 2007: 217.

28 Thomas Dallam 1599'da Kraliçe Elizabeth'in III. Murad'a gönderdiği ancak Murad ölünce onun yerine geçen oğlu III. Mehmed için bir orgu kurmakla görevlendirilmiştir; Thomas Dallam. "The Diary of Master Thomas Dallam 1559-1600," J.T. Bent. *Early Voyages and Trovels in the Levant.* Londra, 1839: 1-98.

29 Penzer 2000: 34.

30 Ottoviano Bon. *Descrizione del Serraglio del Gransignore fatta dal Bailo Ottoviano Bon (1608),*

Levha 4. Albert Bobovi'nin Saray Planı

sonra gelecek olanların izlediği bir yolla, saray mensuplarının sarayda olmadığı bir sırada sarayın odalarını gezmiş ve kısmen de olsa haremi görme fırsatı bulmuştur. Bon görevli olduğu süre boyunca saray hakkında edinebildiği kadar bilgi edinmeye çalışmıştır. Bon'un çalışmasının İngilizce uyarlamasının birini 1653'te John Greaves, diğerini ise 1625'te Robert Wither[31] yapmıştır.

Bu dönemde saray hakkında içeriden bilgi veren kişi Leh kökenli Albert Bobovi'dir. On dokuz yıl boyunca musiki sanatında uzmanlaşmış olan ve Ali Ufkî olarak da bilinen Bobovi, sarayı daha çok işleyişi ve teşkilatına yoğunlaşarak tanıtır. Sarayın bölümlerini ayrı ayrı belirttiği şematik bir planını da yapmıştır (Lev. 4). Bobovi planında girmediği halde hareme de yer vermiş ve duyumlarından yola çıkarak anlatmaya çalışmıştır. Hazırladığı şemada "B" olarak verdiği yerin kadınların çamaşırlarını kurutmak için kullandıkları bir avlu olduğunu söyler. Dahası erkeklerin yaşadıkları yerler ile ilgili verdiği özel ayrıntıları harem dairesi için anlatamayacağını, çünkü orasını o kadar iyi bilmediğini, ancak valide sultan (Kösem Sultan) boğulduğu sırada yağma payına bir kadın düşen ve onunla evlenen sipahi ağalarından bir dostunun anlattıklarını aktardığını belirtir.[32] Planda "8" numara ile gösterdiği ve kadınların büyük odası olduğunu söylediği yer cariyeler dairesi olmalıdır. "9" numara Bobovi'ye göre kızlar ağasının odasıdır. Planda "34" numara ile gösterilen yer için ise hasekilerin yaşadığı uzun oda tanımlamasını yapar ve burada kıdem sırasına göre oturan hasekilerin kara ağalar tarafından beklendiğini söyler.[33] Bobovi "36" numarayı padişah ve valide sultanın haremdeki bütün kadınlar ve kara ağalarla birlikte namaz kılmaya geldikleri, sarayın büyük mescidi olarak tanımlar. Bobovi'nin haremin mekânları hakkında söyledikleri, duyduğu bilgilerin yetersizliğinden dolayı sınırlı kalmaktadır. Anlatısında mimari hakkında fazla bir bilgi vermese de valide sultan, cariyeler ve kara ağalara dair kimi duyumlarını ve yorumlarını da söylemekten geri durmaz. Bobovi'nin de 1700'lerin başında Tournefort[34] gibi harem hakkında fazla bir bilgi veremediği görülüyor.

31 Robert Withers'in çalışması hakkındaki yorumlar için bkz. Penzer 2000: 37-40.
32 Bobovius/Berkay, 2002: 100.
33 Bobovius/Berkay, 2002: 95.
34 Tournefort'un 17. yüzyılın sonlarındaki harem tasviri için bkz. "Giriş" bölümü.

1701'de İstanbul'a gelen ve aynı yıl İngiltere'ye dönen Edmund D. Chishull (1671–1733)[35] da kısa bir gözlem yapmış ancak hareme girememiştir. Chishull, bostancıbaşının maiyetinde hekimlik yapan bir Rumun yardımıyla birinci ve ikinci avluyu gördüğünü söyler.[36] Üçüncü avluyu görmemiş olmalı ki anlatısında birinci ve ikinci avludan sonra üçüncü avluyu atlayarak, saray bahçeleri hakkında bilgi verir: "Buraya girerken sarayın giriş kapılarını oluşturan iki avludan geçtik... Bu iki avludan geçerek sarayın her iki yanını çevreleyen bahçeleri dolaşmamıza izin verildi." Chishull hareme açılan kapıyı ve balıklı havuzu gördüğünü de belirtir:

> Birkaç basamak çıkarak, taş döşeli bir yoldan geçtik. İki muhteşem köşkle, balıklı bir havuzun bulunduğu açık bir galeri olan padişah bölümüne geldik. Bize burada talihsiz şehzadelerin hapishanesini, içoğlanların karanlık odalarını ve padişahın harem dairesine giden kapıyı gösterdiler.[37]

Olasılıkla bu ziyaret II. Mustafa'nın (1695-1703) sarayda olmadığı bir gün gerçekleşti.[38] Chishull'un has odanın arkasında yer alan ve Bağdat Köşkü ile Revan Köşkü önünde bulunan havuzlu kısmı gördüğü varsayılabilir. Metinde geçen: "İki muhteşem köşk" bunlar olmalı.[39] Barnette Miller, Chishull'un sünnet odası ile kutsal emanetler arasında kalan

35 Edmund D. Chishull. *Travels in Turkey and Back to England*. Londra, 1747; Edmund D. Chishull. *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş* (çev. Bahattin Orhan). İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993; 1698 yılı şubatında İngiltere'den Türkiye Kumpanyası'ndaki görevi için ayrılan Edmund Chishull kasım ayında İzmir'e ulaştı. 1701'de İstanbul'a gelen Chishull aynı yıl İngiltere'ye döndü.

36 "Bostancıbaşının maiyetinde cerrahlık yapan bir Rumun aracılığıyla, saygın tüccar Mr. John Philips'in refakatinde, büyük İstanbul sarayına girmeme izin verilmişti. Sarayın girişini oluşturan iki avludan geçtik; birinci avluda küçük bir cephanelik vardı. İkinci avlunun her iki yanında yeniçeriler ve yemekhaneleri bulunuyordu. Bu avlunun üst kısmanda divana giden kapı vardı. Bu iki avludan geçerek sarayın her iki yanını çevreleyen bahçeleri dolaşmamıza izin verildi... Saray bahçesi olan alanın tümünde değişik yapılı köşkler vardı. Köşk yollarını budanmış servi ve diğer tür ağaçların gölgeleri örtüyordu...." Chishull/Orhan 1993: 65; Ayr. bkz. Chishull 1747: 45-46; bununla birlikte Chishull'un anlatısının değerlendirilmesi hakkında bkz. Miller 1931: 9-10; Penzer 2000: 43.

37 Chishull/Orhan 1993: 66; Chishull 1747: 45-46; Miller 1931:9-10; Penzer 2000: 43-44.

38 Chishull ile aynı dönemde İstanbul'da bulunan ve sarayı gezen Motraye anlatısında sultanın Edirne'de olduğu bir sırada sarayı gezdiğini söylüyor. Bkz. Motraye/Demirtaş 2007: 101; Olasılıkla Chishull da böyle bir günde sarayı gezdi.

39 Chishull/Orhan 1993: 66; Chishull 1747: 45-46; Miller 1931:9-10; Penzer 2000: 43-44.

ve hareme geçişi sağlayan dehlizi gördüğünü ileri sürer.[40] Penzer ise Chishull'un Bağdat Köşkü yanındaki yoldan açık dehlize götürüldüğünü, oradan da kafesin olduğu bölümü gördükten sonra tekrar aynı yolu takip ederek geri geldiğini ve saraydan çıkışının da Sarayburnu'na bakan bir kapıdan olduğunu belirtir.[41] Chishull anlatısında şehzadelerin kapatıldığı yerle hareme giden kapıyı gördüğünü söyler. Şehzadelerin kapatıldığı ve bir kısmı günümüze gelmiş olan odalar haremin sınırları içinde kalmaktaydı (Lev.4/38). Bununla birlikte belki de o dönemde şehzadeler başka bir yere kapatılıyordu. Chishull kendisinin de belirttiği gibi haremi görmemiş ve çizdiği güzergâha bakılırsa öncelikle birinci avludan geçip sonra ikinci avluya ulaşmıştır. Seyyah ikinci avluda mutfakları ve divanı gördüğünü söylüyor. Ancak bundan sonraki anlatısı pek açık değildir. Üçüncü avluyu anlatmadan bahçeler kısmına geçmesi, ikinci avludan bahçeler bölümüne götürüldüğünü gösteriyor. Anlaşılan Chishull üçüncü avluya ve hareme sokulmadan olasılıkla haremin Araba Kapısı'ndan[42] alındı Büyük Bini Kapısı'ndan geçirilerek dış bahçeye ulaştırıldı. Zira Sarayburnu'na kadar yürüyüp orada Gotlar Sütunu'nu görmesi buraya geldiğini gösterir. Chishull bu güzergâhı izledikten sonra arka kapılardan birinden, belki de Fil Bahçesi'ndeki kapıdan saraya tekrar alındı ve dördüncü avludan Bağdat Köşkü'ne getirildi. Böylece Üçüncü avlu ve harem kısmı kendisine gösterilmedi.

Chishull ile hemen hemen aynı dönemde İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Aubry de La Motraye (1674 ?–1743) hareme girdiğini söyleyenler arasındadır.[43] Saray hakkında ayrıntılı olarak bilgi veren seyyah, hareme girebilmek için kıyafet değiştirdiğini ve Türkler gibi giyindiğini söyler.[44] Motraye'ın anlatısında da belirttiği üzere bu ziyaret padişahın sarayda

40 Miller 1931: 10.

41 Penzer 2000: 40.

42 Bu kapı, *Araba Ḳapusı, Ḳızlar Ḳapusı ve Harem Ḳapusı ya da Harem-i Hümâyûn Ḳapusı* olarak bilinir; 'Atâ, 1292-93: I/311; Şeref 1329: 8. Cüz, 457.

43 Fransız seyyah Aubry de La Motraye 1699 yılının haziran ayında İstanbul'a geldi ve 1714'te İsveç'e gidene kadar burada kaldı; Motraye/ Demirtaş 2007.

44 "İstanbul'da tanıdığım Fransız bir saatçi, bir gün beni çağırdı. Saraydaki bozuk saatleri tamir için saraya çağrılmış, merakımı bildiğinden, beni de yardımcısı olarak tanıtıp, yanında götürmek istiyordu. Görünüşü kurtarmak için ben de onun gibi Türk giysileri giydim, ceplerime bir sürü alet doldurduk. O istedikçe ben de alet verecek, güya ona yardımcı olacaktım..." Motraye/Demirtaş 2007: 101-102.

olmadığı bir gün yapıldı.[45] Bir kara ağa tarafından hareme alınan Motraye'ın dikkatini çeken ayrıntı kadınların ortalıkta görülmemesiydi: "öte yandan, ister benim gibi tamirci rolü yapın, ya da ne olursanız olun, kadınlara ait bu bölüme bir nedenle geçmenize izin verilmiş olsa bile, asla bir kadınla karşılaşamazsınız."[46] Birini kapıdan saraya giren Motraye daha sonra hareme alındı ve saatçi dostuyla birlikte tamir edilecek saatin yanına götürüldü. Götürüldüğü odanın güzelliğinin onu etkilemiş olduğu açıkça görülüyor:

> Altın yaldızlı ve mavi çinilerle süslüydü, salonun üstünü kaplayan kubbe de, en az zemin kadar zengin süslerle bezenmişti. Kubbenin altında, salonun tam ortasında yılan taşı (?), ya da kan taşı (?) türünden olduğunu sandığım değerli bir yeşil mermerden yapılma yapay bir fıskiyeli havuz bulunmaktaydı. Salonda kadınlar bulunmadığından olacak, fıskiye çalışmıyordu... İçinde olduğumuz salon, yüksek ve geniş pencerelerle çevriliydi. Pencereler kubbe biçimli kafeslerle bitiyordu, her pencerenin içinde iki, üç kişinin oturabileceği kadar genişlikte bir alan vardı ve her birine büyükçe üç yastık konulmuştu, ayrıca pencerelere tozu engellemek için renkli kumaşlar asılıydı. Belli ki, hanımlar bu küçük sofalara oturup hava alıyorlar, kafeslerin ardından dışarısını seyrediyorlardı.[47]

Seyyah saraylı kadınların bu salonda ibadet ettiklerini ve hadımların burada kadınlara Kur'an okuduğunu söylüyor. Hareme girdikleri sırada kendileriyle birlikte gelen hadımdan çekinip, meraklarını giderecek sorular sormaya cesaret edemediğini söylemesine karşın, salonun kadınlar tarafından ibadet amacıyla kullanıldığı bilgisine nasıl ulaştığı açık değildir.[48] O dönemde

Motraye'ın kılık değiştirerek hareme girdiğini söylemesine şüpheyle bakmak gerekir. Bu kadar sıkı kuralları olan bir yere, böyle bir yöntemle girmesi mümkün görünmemektedir. Yazdıklarını çekici kılmak için konuyu abartmış olmalıdır.

45 "Büyük sultan Edirne'deyken, yani onun yokluğunda, sarayda, yabancılar tarafından görülmeleri pek de adet olmayan pek çok şey görme fırsatı buldum;" Motraye/Demirtaş 2007: 101.

46 Motraye/Demirtaş 2007: 110.

47 Motraye/Demirtaş 2007: 110-111.

48 "Doğrusu hadımın üstten bakan ve hiç de neşeli görünmeyen tavrından çekinip, merakımı giderecek sorular sormaya ikimiz de cesaret edemedik." Motraye/Demirtaş 2007: 109.

var olan mekânların bir kısmının günümüze gelmediği düşünüldüğünde, Motraye'ın betimlediği bu yerin günümüzde neresi olduğunu belirlemek güçtür. Gezdiği yerin en azından bahçelere bakan ve kadınların ortak kullandıkları gösterişli bir yer olduğu açıktır. Haremin birçok yerinin çiniyle kaplı olması nedeniyle anlatıda geçen mavi çiniler belirli bir mekâna işaret etmez.

Motraye ve saat ustası bu odada işleri bittikten sonra, seyyahın dışarıdan keşiş hücrelerine benzettiği bir dizi küçük odanın önünden geçerek başka bir odaya götürüldü:

> Odada tamir edilmesi gereken güzel bir saat vardı, sedef kakmalı kutusu inci, altın ve gümüş işlemelerle süslüydü. Saat, bir aynanın önünde duran masif gümüş bir masanın üzerinde bulunuyordu, masanın kenarları altın yaldızlı yaprak kabartmalarından oluşmaktaydı, masa gerçek bir sanat eseriydi. Odada duvara asılı ikinci bir ayna daha vardı, kenarlarına şekiller yontulmuş ve boyanmıştı. Tek ayaklı, yine masif gümüşten iki masa, üzerinde yedi yastık saydığım bir sedirin iki ucuna yerleştirilmişti. Bu sedir de salondaki gibi güzel kumaşlarla kaplıydı, iki hadımın sırtları bize dönük olduğu bir an kumaşı ucundan tutup kaldırdım, onların minder dedikleri yastık örtülerinin altın telleriyle dokunmuş çok değerli bir kumaş olduğunu gördüm. Kumaşın üzerine farklı renklerle ipek güller dokunmuştu. Bu odanın duvar kaplamaları da salonunkiler kadar muhteşemdi. Pencerelerin alt bölümü iri yarı bir erkeği bile taşıyabilecek kadar sağlamdı. Pencere camları, çoğu Hıristiyan kilisesinde olduğu gibi renkli desenlerle kaplıydı. Bir farkla ki, insan sureti Kuran'da yasak olduğundan başka şeyler işlenmişti. Sultanın kadınlarına ait bu odalarla, bizim manastırları karşılaştırırsak, mobilyaların zenginlikleri arasındaki fark bir yana, bu odaların kullanım amaçlarının da çok farklı olacağı kolayca tahmin edilebilir ki, bu amaçların neler olacağını açıklamak bile gereksiz.[49]

49 Motraye/Demirtaş 2007: 112-113

Bu odadan sonra başka bir odaya götürülen Motraye'ın odadan odaya geçtikçe hayranlıkla büyülendiği anlaşılıyor:

> kimse bize görmek istediğimiz başka yerler var mı diye sormuyordu ama bir yerden diğerine götürülüyorduk, böylece salondan salona geçtik, değişik odalar gördük, hepsi de değerli İran halılarıyla kaplıydı. Bir an öyle oldu ki, kafamın içi salonlarla, odalarla, değerli mobilya ve eşyalarla doldu.

İyi bir gözlemci olduğu anlaşılan Motraye olasılıkla haremin bazı odalarını ilk gören yabancıydı. Zira seyyah, sarayın diğer bölümlerini de ayrıntılı olarak anlatır.

Motraye'dan çok sonraları, 18. yüzyılın ortalarında, İstanbul'a gelen ve haremi ondan daha fazla gördüğü anlaşılan bir ziyaretçi Fransız tüccar Jean-Claude Flachat'tı (doğ. 1720).[50] Belki de onun şansı o dönemin darüssaade ağası Bektaş Ağa ile olan yakın ilişkisiydi. Ağaya olan bu yakınlığı Flachat'ın sultanın baş tüccarı olmasını sağladı. Bu yakınlık Flachat'ın sarayı daha rahat ve ayrıntılı gezmesine olanak tanımış olmalı. Öyle ki gezdiği yerlerin çizimlerini yapma cesareti göstermesi bunun kanıtıydı. Ama bu durum, arkadaşı Bektaş Ağa'nın hoşuna gitmeyince bundan vazgeçti. Flachat, sarayın bütün avluları ile surların dışında kalan köşklerin tamamı hakkında bilgiler aktarmıştır. Verdiği bilgilerin fazlalığının kendisi de farkına varmış olmalı ki, uzattığı için özür bile diler. Sarayın birçok yerini gezdikten sonra Flachat özellikle bazı odalara girmenin o kadar da kolay olmadığını belirtir ve sonra kara ağalara ait yerleri anlatır:[51]

> Buradan zenci hadımların yaşadığı, kemerli iki ayrı odaya giriliyor. Bu odalar bir avluyla birbirinden ayrılmış ve her bir odanın içinde kışın soğukta ısınmak için sobalar kurulmuş. Güneye doğru uzanan, tavanında beş adet kubbe bulunan uzun koridor sizi yeni bir yere çıka-

50 Fransız tüccar Jean-Claude Flachat 1740'ta İstanbul'a geldi ve on beş yıl süreyle burada kaldı.

51 "Fark ettiyseniz şu ana kadar, araştırılması pek de zor olmayan, ana binaların dış kısımlarından bahsettim. Oysa odalar hakkında bilgi almak o kadar kolay olmamıştır." Akt. Penzer 2000: 49; Ayr. bkz. Miller 1931: 13, 19; Eldem-Akozan 1982: 88, 19. dipnot.

rıyor. Burası sultanın birinci dairesine açılıyor. Buraya daha yüksekçe bir alanda kurulu olan kızlar ağasının yaşadığı yerden bir koridorla da ulaşılabilir. Bu kısımda önemli meseleleri görüşmek üzere sultanın huzuruna girmeyi bekleyen üst düzey yöneticiler ağırlanır ve zenci hadımların büyük çoğunluğu bu kısmın etrafında yer alan küçük odalarda yaşamaktadırlar. Bu dairelerin iki odası var. Birisi kuzeye bakar (sultan odası) ve diğeri de güneye bakar (kızlar ağası odası).[52]

Flachat daha sonra buradan haremin kadınlar bölümünün olduğu yere geçer.

Kuzeye açılan kapıdan harem odalarına giden bir koridora girilir. Bunlar orta büyüklükte olup taştan yapılma binalardır ve yüksek duvarlarla çevrili bir bahçeye bakarlar. Havadar ve çok güzel eşyalarla döşenmiş odalardır bunlar. Bu eşyalar arasında üzerlerine desenler işli ve duvarlara asılı kumaşlar, halılar, sehpalar, perdeler, aynalar, saatler ve sofaların kenarına konulmuş olup sofayı tamamen çevreleyen ve gece gündüz burada kalan mücevher kutusu vardır... İlk bahçeden sonra ikinci bir bahçeye girersiniz. Buranın merkezi konumunda olan iki katlı köşk ise harika bir yer. Sultan sık sık hanımlarıyla buraya geliyor. Sarayın iç avlusu bu bahçenin sonunda yer alıyor. Dört binadan oluşan bu köşkün batısını sultan kullanıyor ve dış duvarlar tamamen çini kaplı. Hepsi birbirinin benzeri, gösterişli kemerler üzerine inşa edilmiş bu köşkün kalan kısmı ise sultanın hanımlarına ait. Bu avlu Paris'teki kraliyet meydanına benzemekte ve geniş olmasından daha çok uzunluğu dikkat çekmekte. Odalar zemin katta kurulmuş olan bir soba tarafından ısıtılıyor ve bu sebepten dolayı hanımlar kışın bile bahçeye girdiklerinde soğuk havadan pek fazla etkilenmiyorlar. Sultanın odasına ise muhteşem bir merdivenle çıkılıyor. Hol kısmı kare şeklinde, giriş daha geniş ve oda bahçenin açısı kadar uzun olup sarayın bu bölümündeki binalara kadar dayanmaktadır. İşte burada sultanın zenginliği ve

52 Akt. Penzer 2000: 49.

ihtişamı hakkında bir bilgi edinebilir insan. Görünen her şeyin bir eşi ve benzeri yok. Pencere çıkışları ve tavanlar çiçek desenleriyle süslü gösterişli çinilerle kaplanmış. Çini tabakaları birleştiren alçı süslemeler, altından oyma yaprak figürleriyle bezenmiş. Duvarlar altın simlerle işlenmiş kumaşla kaplı. Sofa ise yine aynı şekilde gösterişli malzemelerden yapılmış.

Bir sonraki yer ise on iki sultan hanımının yaşadığı dairelerin bulunduğu galeri. Bu daireler geniş ve zengin bir biçimde döşenmiş. Pencerelerde demir parmaklıklar var. Bu pencereler avluya bakıyor. Pencerelerde hanımlar için dışarıdan görülmeden oturacakları, bahçeyi, dış dünyayı seyredebilecekleri cumbalar bulunmakta. Kuzey cephesinin ortasında toplanma odası olarak da adlandırabilecek bir çıkma var. Kadınlar sultana söylemek istedikleri şeyler olduğu zaman burada toplanıyorlar ve birbiri ardına müthiş bir zekâ ile sultanın dikkatini çekmeye çalışıyorlar. Buradan büyük bir hamama giriliyor. Bu hamamın mermerle kaplı iki odası var. Ortadaki oda en süslü olanı; kubbesi mermer sütunlarla desteklenmiş ve kristallerle süslü olup doğal ışığın içeri yansımasını sağlamakta. Odaların arasında bir diğerinde neler olduğu görülebilecek şekilde cam kapılar var. Her bir kurnada birinden sıcak diğerinden soğuk su akan iki çeşme var. Kurnaların her ikisi de farklı şekillerde ve farklı amaçlara hizmet etmekte. Bu insanların kullanım amacı ve güzellik konusunda ince bir zevkleri var. Daha alt rütbelerdeki kadınlarla zenci hadımların gayet kullanışlı ve rahat olan kendilerine ait banyoları var. Haremden çıktıktan sonra oldukça karanlık bir koridora giriliyor. Hadımların kaldığı ek binayı geçiyor ve direk olarak tahta göz dikebilecek şehzadelerin hapsedildiği yere çıkıyoruz. Bu hapishane sağlam bir kaleyi andırıyor. Etrafında kalın ve yüksek duvarlar örülmüş. Osman döneminde bunların alçaltılması pencerelerin açılması sağlandı. Buraya her iki taraftan da zenci hadımların beklediği, çift yönlü çelik demirlerle kilitlenen iki adet kapı ile giriliyor. Buranın çok kasvetli bir görüntüsü var. Şehzadelerin evleri ve hamamları avlu etrafına inşa edilmiş güzel binalar. Şehzadelerin hizmetlerini gören çok sayıda

> hadımın zemin katta odaları var. Burada kalan mahkûmları rahat ettirip en azından yaşamlarının katlanabilir olmasını sağlamak için hiçbir şeyden kaçınılmıyor. Bir süredir onlara verilen bu cezaların ağırlığı artık azalmış durumda. Yanlarına hamile kalmayacakları bir gerçek olan kadınlar veriliyor, aksi takdirde hamileliği önlemek için gereken her şey yapılıyor. Hepsinin ustaları var ve hatta seviyelerine uygun olarak her türlü el işçiliğini öğrenmeleri için teşvik ediliyorlar. Tek kelimeyle özgürlüklerinin dışında her şey sağlanıyor.[53]

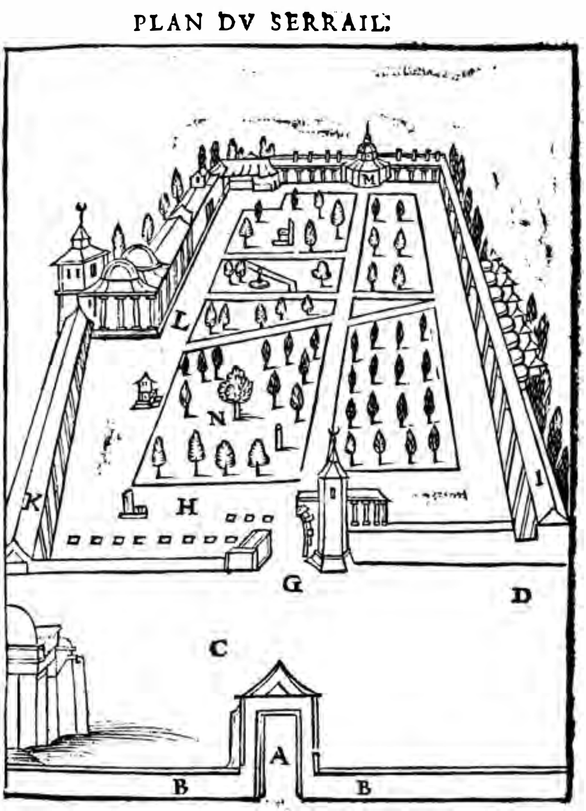
Flachat gezisini I. Mahmud (1730-1754) saltanatı döneminde yaptı. Hiç kuşku yok ki haremdeki mevcut mekânlar günümüze kadar birçok değişikliğe uğradı ve bir kısmı da günümüze ulaşmadı. Bu nedenle Flachat'ın uzun anlatısında adı geçen birçok odanın/mekânın neresi olduğu açık olmasa da en azından cariyelere ait ve şehzadelerin kapatıldığı mekânları gördüğü anlaşılıyor. Ayrıca anlatısında kara ağaların büyük çoğunluğunun yattığı bölüm ve uzun koridordan sonra padişahın dairesine ulaştığını söylemesi, Flachat'ın kara ağaların bulunduğu mekândan başlayıp, Altın Yol'dan[54] devam ettikten sonra şehzadelerin kapatıldığı yerleri gezdiğini gösteriyor. Bunun yanında aktardıklarının bazılarını da Bektaş Ağa'dan almış olmalı.

Tüm bu anlatılar, kimi birkaç gizli ziyaretçinin girebildiği haremin, erkek ziyaretçilerin giremediği, sarayın girilmesi yasak yeri olduğunu açıkça gösteriyor. Gizemini sürekli koruyan haremin gizlilik kavramına Osmanlı tarih yazarları bile uydu ve bilgi vermekten kaçındı.[55] François De La Boullaye Le Gouz'un sarayın genelini betimlediği planında haremi çizmemiş olması bu

53 Akt. Penzer 2000: 52-53.

54 Altın yol tabiri M.E. Anhegger'e göre şehzade doğumlarında Darphaneden getirilen altın beşiğin bu kapıdan ve yoldan geçerek doğum odasına götürülmesinden gelmektedir; Anhegger 1986: 22; Beşik alayı için bkz. Uzunçarşılı 1988: 167-171; Münir Sirer. "Velâdeti Hümayun ve Beşik Alayları." *Resimli Tarih Mecmuası*. 43, 1953: 2433-2436; Uluçay 1992: 78-79; Uluçay bu yola eskiden "altın sokak," daha sonra ise "Altın Yol" dendiğini söylüyor. Yazara göre buraya Altın Yol denmesi nedeni ise, tahta çıkan şehzadenin yolun sol tarafında bulunan dairesinden çıkıp tahta oturmak için bu yoldan gitmesiydi; Ç. Uluçay. *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1959: 42; Necipoğlu bu yolun adının tahta geçtikten sonra yolun iki yanında dizili kadınlara sultanın altın saçtığı bir törenden türediğinin sanıldığını söylüyor; Necipoğlu 2007: 224; Sakaoğlu'na göre "Altın Yol" adlandırması, hareme özgü konuşma dilinin bir deyimidir ve üst katların altında devam ettiğinden "alt kat koridoru" anlamında "alt-ın yolu"ndan yerleşmiştir; Sakaoğlu 2002: 334.

55 1966'da Çağatay Uluçay *Harem* isimli kitabının önsözünde, yaptığı bu çalışmayla haremin "Yasak Şehir" olmaktan çıktığını söyler. Uluçay 1992: XXII.

Lev. 5. De Le Boullaye Le Gouz, 17. yüzyıl Topkapı Sarayı.

Levha 5.
De Le Boullaye Le Gouz, 17. yüzyıl Topkapı Sarayı.

bağlamda değerlendirilebilecek bir durumdur (Lev. 5). Le Gouz, sarayı kuşbakışı çizdiği planda; sarayın yüz elli kişi tarafından korunduğunu, gündüz açık gece ise kapalı olduğunu söyleyip birinci kapısını gösterdikten sonra, birinci avlunun İtalyan milinin üçte biri kadar olduğunu belirtmektedir. Daha sonra divan üyelerinin atlarının ve silahların tutulduğu yeri birinci avluda göstermektedir. Le Gouz, ikinci avluda Divan yerini, mutfakları, sultanın atlarının tutulduğu yeri ve üçüncü kapıyı belirtmiştir. Ancak Adalet Kulesi'ni çizmesine karşın onun arkasına gelen haremi çizmemesi dikkat çekici bir durumdur.[56]

56 François de La Boullaye-le-Gouz. *Les Voyages et observations de Sieur de la Boullaye-le-Gouz.* Paris 1653: 26-29.

Sonuç olarak haremin korunmasına verilen önem günümüze gelebilen anlatımların kısıtlı olmasına yol açmıştır. Osmanlı tarih yazarları da haremdeki yaşantı konusunda tam bir sessizlik içindedirler. Zira haremde yaşayanlar da kurumun çalışması hakkında bir bilgi vermemiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda haremi anlatan eserler yukarıda da üzerinde durulduğu gibi Avrupalı gezginler, büyükelçiler ve bir de sarayda hizmet eden esirlerin aktarımından öteye gitmemektedir. Hiç kuşku yok ki hareme girişin fiziksel zorluğu ve haremi çevreleyen duvarların içinde yaşanan hayatın sessizliği bunda önemli bir rol oynamıştır. Tavernier, sarayı betimlediği eserinde anlattıklarının doğruluğunu ispatlama kaygısıyla, padişahın sarayının bir betimlemesini sunduğunu ve aynı konuyu birçok yazarın kaleme almasına rağmen, bugüne kadar sarayın bu kadar doğru ve gerçekçi bir betimlemesinin halka asla sunulmadığını söyler. Hatta seyyah, yazdıklarının güvenirliğini artırmak için kaynaklarını da açıklar. Bunlardan biri sarayda elli yıl yaşamış bir Sicilyalıydı ve hazinedarbaşılığa kadar yükselmişti. Diğeri ise Vienne adında Paris'te doğan sarayda görevli bir içoğlandır.[57] Penzer, sarayın kuruluşundan itibaren ikamet amaçlı kullanıldığı süre boyunca Saadet Kapısı'ndan öteye geçtiklerini iddia edenlerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğunu söyler.[58] Öyle ki sarayda uzun yıllar yaşamış olan Bobovi'nin anlattıkları bile sınırlı düzeyde kalmıştır. 17. yüzyıl haremini tasvir etmeye çalışan Motraye bile gezdiği yerleri tam olarak adlandıramamakta ve kafasının karıştığını da açıkça kabul etmektedir. Flachat'ın, Bektaş Ağa ile olan yakınlığı sayesinde Chishull ve Motraye'dan daha rahat bir gezi yaptığı ise açıktır. Ancak bu yakın ilişkiye karşın onun haremin her yerini gezmiş olması da olası değildir. Motraye, saraya girmek için kılık değiştirdiğini söylerken, Flachat'ın buna ihtiyaç duymadığı görülür. Bununla birlikte onun anlattıkları Chishull ve Motraye'dan daha açık ve anlaşılırdır.

Haremin Yapısı

Bu bölümde üzerinde durulacak olan haremin hiyerarşik yapısı ve buna bağlı olarak bunun mimariye etkisi olacaktır. G. Goodwin, haremde

57 Tavernier/Tunçdoğan 2007: 11, 14.
58 Penzer 2000: 20.

yaşamayı bir taşra tren istasyonundaki bekleme salonunda yaşamaya benzetir. Buna göre çok fazla insanın gelip gitmesi, olasılıkla ilişkilerin de çok kalıcı olmasını engelliyordu. Bu, insanın biletini kaybetmesinden çok, bilete ihtiyaç duyup duymayacağını merak ettiği bir durum olmalı.[59] Haremin yapısı küçük bir hane haremi gibiydi. Asıl farkı daha büyük bir alanı kaplıyor olmasıydı.[60] İster mütevazı bir evde olsun ister sultanın sarayında, özel hayatın ve kadınların korunması bu kurumun asıl amacıydı. Padişahın annesi, haremin başı ve tek yetkilisiydi. Zira valide sultanın, hem aile üyeleri –sultanın çocukları, hasekiler, evlenmemiş ve dul padişah kızları– hem de hizmetli sınıf üzerinde önemli bir otoritesi vardı. N. M. Penzer, haremin yöneticisinin ve tek idarecisinin valide sultan olduğunu söyler.[61] Tüm önemli işler harem kurumunun başındaki valide sultandan geçer ve katı kurallar uygulanırdı. Goodwin, haremdeki hiyerarşik yapıyı bir piramide benzetir. Buna göre en üstte valide sultan bulunurken, en altta kara ağalar ve kadın hizmetliler vardı.[62]

Haremin hiyerarşik yapısında valide sultanın altında "haseki"[63] –sultanın oğullarının annesi–, daha sonra "haseki kadın" –sultanın kızlarının anneleri– gelirdi.[64] Haseki kadın doğum sonrası daha geniş bir daireye geçerdi. Annelikle birlikte özgürlüğe kavuşmuş olurdu. Hasekiler –haseki sultan– içinde en büyük erkek çocuğa sahip olan "başhaseki"[65] unvanını taşırdı ve hayatı boyunca hanedanlığın en önemli kadınlarından biriydi. Oğlu tahta çıktığında ise valide sultan olurdu. Bu üç grup kadın padişaha en yakın olanlardı. Sıralamada sonraki sınıf "ikbal"[66] ya da "hasodalık" olarak tanımlanan,

59 Goodwin. 1998: 114.
60 Bugün harem yaklaşık olarak 150 m. uzunluğunda ve 75 ile 85 m. arasında değişen genişlikte bir alanı kaplar; Eldem-Akozan 1982: 67.
61 Penzer 2000: 213.
62 Goodwin 1998: 109.
63 Mehmet Zeki Pakalın. "Haseki Sultan," Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. I, Milli Eğitim Basımevi, 1983: 754; Ayr. bkz. Pakalın. "Baş Haseki" 1983: I/164;
64 "... ve bu sırada bunlardan biri kendisinden hamile kalır ve kendisine ilk çocuğunu verirse Sultan (Kadın Efendi) adıyla çağrılır; eğer çocuk oğlansa durumu daha da güçlenir, büyük ziyafetlerle ve eğlencelerle sultanlığı resmen kabul ve ilan edilmiş olur ve bundan sonra kendisine özel bir daire, büyük görkemli ve güzel döşenmiş odalar ve kendisine bakmak üzere birçok hizmetli verilirdi." Withers/Kayra 1996: 39.
65 Hasekilerin en kıdemlisine "başhaseki" denmekteydi; Pakalın "Baş Haseki" 1983: I/164.
66 İkbal: anlamı baht, talih, yıldız olan bu kelime cariye, gözde anlamına da gelmektedir; Pakalın "İkbal" 1983; II/46-47.

sultanın gözdeleriydi. Bunlar sultanla birlikte olduktan sonra hizmetkârları ve harem ağalarıyla kendi odalarına çıkardı. Erkek veya kız çocuk doğuranlar bir üst sınıfa yani hasekiliğe yükselirdi.[67] Haremde en alt statüde "cariye"ler yer alırdı.[68] Genç kız olarak hareme alındıklarında, Enderun Mektebinde olduğu gibi acemi olarak adlandırılırlardı. 990/1582 yılına kadar haremi ve aynı zamanda Enderun Mektebini de yöneten ak ağalardı.[69] Dersler farklı olsa da her iki kurumun eğitim yapısı aynıydı. Kızlar da kul veya sultanın ailesinin bir üyesi sayılırdı. Yeni gelenlerin hemen kaydı yapılır ve eğitimine başlanırdı. Koğuşlarda kalan kızların başlarında onar kişilik gruplardan sorumlu yaşlı kadınlar bulunurdu. R. Withers, haremdeki kadınların büyük manastırlardaki rahibeler gibi yaşadıklarını söyler: "bu bakirelerin oturma odaları çok geniştir ve yatak odalarının her biri hemen hemen yüz kişi alabilir. Odanın iki tarafına konulmuş ve aralarında geçebilmek için geniş aralıklar bulunan sedirler üstünde uyurlar."[70]

Bunlara müzik, şarkı söyleme, şiir, dans, ayrıca Türkçe, Farsça ve din dersleri verilirdi.[71] Eğitim görenlerin içlerinden çok azı mezun olurdu: geriye kalanlar ise subaylar ya da Enderundan çıkan erkeklerle evlendirilir-

67 Uzunçarşılı 1988: 148-149; Uluçay 1992: 38.

68 Cariyelere halayık da denirdi; Pakalın "Cariye" 1983: I/259-261; Osmanlı hanedan tarihinde cariyelik sistemi hakkında bkz. Münir Sirer. "Saray Kadınları," *Resimli Tarih Mecmuası.* 4/40, 1953: 2159-2161, 2164; Uluçay 1992: 10-37; Pakalın "Cariye" 1983: I/259-261; Uzunçarşılı 1988: 147-151; Peirce 2002: 34-59.

69 Bu dönemde her iki bölümün –Enderun ve harem– ak ağaların elinde olmasını Necipoğlu iki grubun da aynı ev halkının birer parçası olarak algılanmasının bir sonucu olduğunu ileri sürer. Bkz. Necipoğlu 2007: 210.

70 "Yatakları yündendir ve çok kaba ve serttir [çünkü Türkler ne kuştüyü yatak ne de karyola kullanırlar] ve her on bakireden sonra bir yaşlı kadın yatar ve bütün gece boyunca birçok lamba yanık tutulur. Böylece bütün odanın içi görülebilir ki hem genç kadınların yaramazlık (şehevi anlamda) yapmaları hem de geceleyin meydana gelebilecek olaylar önlenmiş olur. Bu yatak odalarının yanında her zaman kullandıkları suları akan birçok çeşmesi olan hamamlar vardır ve yatak odalarının üstünde çeşitli odalar vardır. Burada oturur ve dikiş diker ve aletlerini muhafaza ettikleri kutularını, sandıklarını saklarlar. Bunun yanında onlara özel başka yerler de vardır. Orada okula gider, Türkçe konuşmayı, okumayı [eğer isterse], keza dikiş dikmeyi ve çeşitli müzik aletlerini kullanmayı öğrenirler. Böylece günlerini, eğlenmeleri için bahçelerde dolaşma ve kendilerinin bildikleri sporları yapmak için ayrılan saatler dışında hep yaşlı kadınlar olan öğretmenleriyle geçirirler." Withers/Kayra 1996: 35.

71 Withers, cariyelerin eğitimi hakkında bilgi verir: " Padişah Kapısı denilen üçüncü kapının ardındakiler erkekler ve kadınlar olarak yaklaşık iki bin kişidirler. Kadınlar [yaşlı ve genç, padişahların cariyeleri, yaşlı kadınlar ve kadın hizmetçiler] bin yüz, bin iki yüz kadardır. Güzellikleri yüzünden kapatılanlar, yabancı ülkelerden getirilmiş ya da çalınmış genç bakireler; erkân, adap, müzik aletleri çalma, şarkı söylemek ve dans etmek öğretildikten sonra, padişaha büyük değerli armağanlar olarak sunulurlar;" Withers/Kayra 1996: 34 vd.; Ayr. bkz. Uzunçarşılı 1988: 147.

di. Bu anlamda G. Necipoğlu'nun da dikkat çektiği gibi harem sultana sadakatle bağlı, ortak eğitimlerinden kazandıkları adet ve beğenileri paylaşan, sultanın kul kökenli oğul ve kızlarından oluşan geniş ailesinden seçkin bir yönetici sınıf oluşturmak için de tasarlanmış bir kurumdu.[72]

Hareme alınan her cariyenin asıl yükselmek istediği yer valide sultanlık makamıydı. Tüm bu eğitimden sonra mezun olanlara, okuma ve masal anlatma becerisi öğretilirdi. Bundan sonraki konumları sultanın gördüğü, belki de onunla bağlantı kurabilmiş olan "gedikli"ydi.[73] Kuşkusuz erkek egemen bir düzen içinde kadınların yükselebilmesi ancak sultanın kızı veya oğlunun annesi olabilmekten geçiyordu. Oğlu padişah olan bir kadın, harem hiyerarşisinin en yüksek yeri olan valide sultanlık makamına yükselebilirdi.[74] Harem-i hümayundaki bir diğer sınıfı ise hizmetliler oluştururdu: Kara ağalar ve kadın hizmetkârlar.[75]

Haremin yüksek mevkideki hepsi kadın olan idari görevlileri, özellikle başlarındaki kethüda kadın, (Res. 9) yüksek maaşı ile önemli ve itibar sahibi biriydi.[76] Çok sayıda hizmetlinin günlük işlerini gördüğü bu kadınlar sultana ve annesine hizmet etmek için seçilmiş genç harem kadınlarının eğitimini de denetlerdi. Avrupalı gözlemcilerin, L. Peirce'in tanımlamasıyla daha aklıbaşında ve bilgili olanlarının söylediği gibi, harem hiyerarşik örgütlenmesi ve yaşayanlarının çoğunluğunun iffeti bakımından bir manastıra benziyordu.[77]

> ve bir diğer kısım ise harem sultanın ve sultana ait olan tüm diğer kadın ve kölelerin yaşadığı odalar olup bu kısım, içinde yatakhaneler,

72 Necipoğlu 2007: 211.

73 Uzunçarşılı 1988: 147-148; Gedikli: Padişahların şahsi işlerine bakan haremde kıdemli cariyeler hakkında kullanılan bir tabirdir; Pakalın "Gedikli Cariye" 1983: I/659-660.

74 İnalcık 2003: 104.

75 Goodwin 1998: 109.

76 Kethüda kadın, bütün cariyelerin amiriydi. Bunun alameti olarak da elinde gümüş kaplı bir değnek taşırdı. Bkz. Uzunçarşılı 1988: 150.

77 Michel Baudier. *Histoire générallе de serrail, et de la cour de Grand seigneur, empereur des Turcs.* Paris, 1631: 19; Tavernier 1681: 541; Akt. Peirce 2002: 4; Aynı benzetmeyi Withers mekânlar için yapar: "Yukarıda söylediğimiz odaların yanında [ki bunlar pek çoktur ve bunları yalnız padişah kullanır] kadınların daireleri vardır [ki bunlar bir anlamda manastıra benzer] sultan ve öteki sultanlar ve padişahın bütün kadınları ve tutsaklar odada yaşarlar." Withers/ Kayra 1996: 5-6.

mutfaklar, hamamlar, oturma odaları ve insanın ihtiyacı olan tüm diğer rahatlıkların bulunduğu büyük bir manastırı hatırlatmaktadır.[78]

16. yüzyıl sonlarında hanedan ailesinin bir çatı altında toplanması statü ve politik nüfuz sahibi birçok kadının bir arada yaşamasını zorunlu hale getirdi.[79] Bu kadar nüfuzlu kişinin aynı çatı altında toplanması beraberinde birçok riski de barındırıyordu. Tarihsel süreçte rekabetin şiddetle yaşanacağı bu alanda kurulacak yakın ilişkiler son derece önemli olacaktı. Zira Pierre Bourdieu, iktidarı itaat/direniş ya da ezen/ezilen ikilikleri içinde kavramayı reddederek, iktidarın tek yönlü bir ilişki değil, bir ilişkiler yumağı olduğunu söyler.[80]

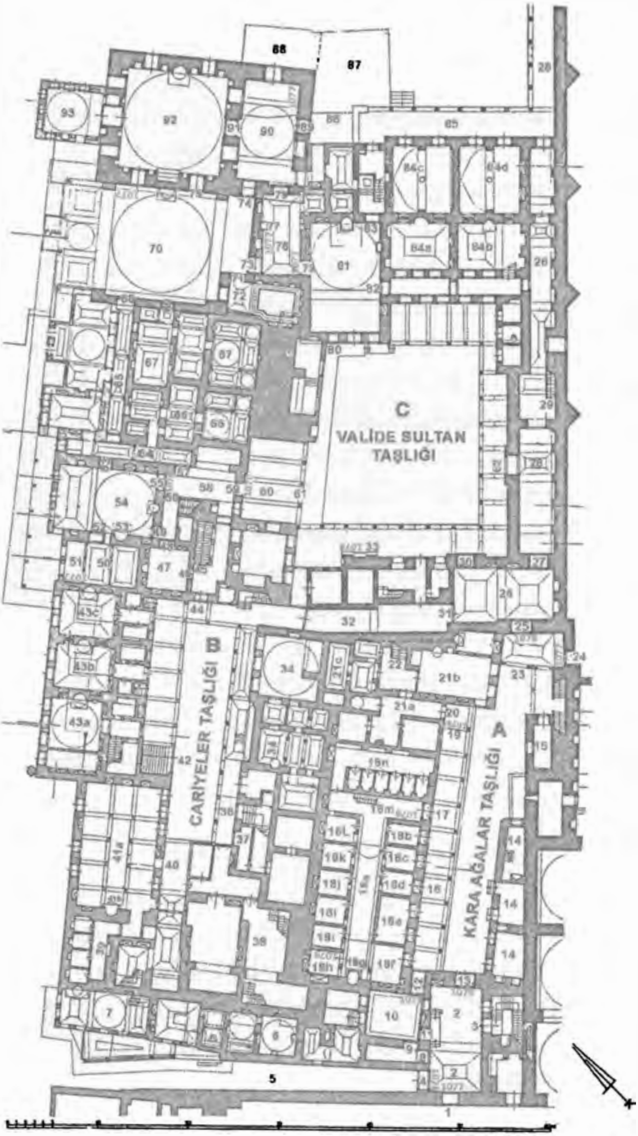
Resim 9. Kethüda Kadın: Elbise-i Atike-i Osmaniye, İÜK.T.9362 (Tuğlacı 1985)

Bu bölümde ele alınan haremin hiyerarşik yapısı haremin fiziksel yapısını doğrudan belirlemekteydi. Hiyerarşik yapıyı anlamak sonraki bölümlerde ele alınacak olan haremin fiziksel yapısını anlamayı da kolaylaştıracaktır.

Belirlenmiş Sınırlar: Haremin Merkezi Valide Sultan Dairesi

Haremin fiziksel yerleşim düzeni, hiyerarşik ve işlevsel bölümler ile içinde yaşayan kadınların ilişkilerinin anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunur. Haremdeki mekânların, birbirine bitişik ya da ayrı odaların her birinin, diğerini –nispeten– gözeterek biçimlendiği görülür (Lev. 6). Dar bir alana sıkışmış olmasına karşın haremdeki mekânlar arasındaki oran gözetimi kişi ve statü göz önüne alınarak şekillenmiştir. Haremin

78 Ottoviano Bon: 60; Akt. Penzer 2000: 40; Miller 1931: 9.
79 Peirce 2002: 148.
80 Akt. Aksu Bora. *Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2005: 174-175.

Levha 6a. Eldem'e göre 17. yüzyıl sonlarında harem zemin kat planı; Eldem-Akozan, 1982.

Lev. 6. Harem, Mekânlar

A- Kara Ağalar Taşlığı
B- Cariyeler Taşlığı
C- Valide Sultan Taşlığı
1. Araba Kapısı
2. Şadırvanlı Sofa
3. Adalet Kulesi
4. Büyük Bini Kapısı
5. Büyük Bini
6. Meşkhane Hamamı
7. Meşkhane
8. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı
9. Kara Ağalar Camisi Geçiş Kapısı
10. Kara Ağalar Camisi
11. Sultanın Atından İndiği Yer
12. Kara Ağalar Camisi Kara Ağalar Taşlığına Açılan Kapı.
13. Şadırvanlı sofadan kara ağalar taş. Geçilen kapı.
14. Müsahipler ve Cüceler Odası
15. Kara Ağalar Nöbet Yeri
16. Kara Ağalar Koğuş Önü Revakları
17. Kara Ağalar Koğuşu Giriş Kapısı
18. a-n Kara Ağalar Koğuşu.
19. Ortancalar Hapishanesi (?)
20. Dârüssaâde Ağası Odası Girişi
21. a- Dârüssaâde Ağası Mekânları İkinci Giriş Kapısı
    b- Dârüssaâde Ağası Özel Odası
    c- Dârüssaâde Ağası Hamamı
22. Şehzadeler Mektebine Çıkılan Merdiven
23. Harem Kadınlar Bölümüne Giriş Kapısı
24. Kuşhane Avlusuna Geçiş Kapısı
25. Harem Kadınlar Bölümüne İkinci Giriş Kapısı
26. Harem, Nöbet Yeri
27. Altın Yol Geçiş Kapısı
28. Altın Yol
29. Üst Kata Çıkılan Merdivenler
30. Valide Sultan Taşlığına Geçiş Kapısı
31. Cariyeler Taşlığına Geçiş Kapısı
32. Cariyeler Taşlığına Geçiş Koridoru
33. Valide Sultan Taşlığı Çeşme
34. Cariyeler Hamamı
35. Musluklar
36. Üst Kattaki Odalara Çıkılan Merdivenler
37. Üst Kat Odaları (Cariyeler Kullanımı İçin)
38. Cariyelere Ait Mekânlar (Kiler Vs.)
39. Helâlar
40. Cariyeler Koğuşuna Giriş Kapısı
41. a- Cariyeler Koğuşu
    b- Koğuşun Ocağı
42. Cariyeler Hastanesine İnilen Merdivenler
43. (a-b-c) Başkadınefendi Daireler
44. Valide Sultan Odalarına Geçilen Kapı
45. Sultan havuzuna İnilen Merdivenler
46. Kahve Odasına Geçilen Kapı
47. Kahve Odası
48. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı
49. Valide Sultan Kubbeli Odasına Geçilen Kapı
50. Valide Sultan Yatak Odası
51. Valide Sultan Namaz Odası
52. Valide Sultan Yatak Odasına Geçilen Kapı
53. Kubbeli Odadaki Ocak
54. Valide Sultan Kubbeli Oda
55. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Kapı
56. Kapı
57. Valide Sultan Hamamına Geçilen Kapı
58. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Oda
59. Valide Sultan Taşlığına Geçilen Birinci Odanın Kapısı
60. Valide Sultan Taşlığına Geçilen İkici Oda
61. Valide Sultan Taşlığına Açılan Kapı
62. Valide Sultan Taşlığından Altın Yola Açılan Kapı
63. Valide Sultan Odasını Hünkâr Odasına Bağlayan Koridorun Kapısı
64. Valide Sultan Hamamına Açılan Kapı
65. Valide Sultan Odasını Hünkâr Odasına Bağlayan Koridor
66. Valide Sultan Hamamı
67. Hünkâr Hamamı
68. Valide Sultan Odasının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
69. Hünkâr Hamamının Hünkâr Sofası'na Açılan Kapısı
70. Hünkâr Sofası
71. Hünkâr Sofası'ndaki Odanın Kapısı
72. Hünkâr Sofası'ndaki Oda
73. Çeşmeli Sofa'dan Hünkâr Sofası'na Açılan Kapı.
74. III. Murad Sofasını Hünkâr Sofası'na Bağlayan Kapı.
75. Hünkâr Sofası ile Murad Odası Arasındaki Kapı.
76. Çeşmeli Sofa.
77. Çeşmeli Sofa'da Çeşme
78. Çeşmeli Sofa İle III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı
79. Çeşmeli Sofa İle Ocaklı Sofayı Bağlayan Kapı.
80. Valide Sultan Taşlığından Ocaklı Sofa'ya Girilen Kapı
81. Ocaklı Sofa.
82. Kadınefendiler odaları (Başhaseki Odası) Odalarına Giriş
83. Şehzade Odalarına Geçilen Kapı.
84. Kadınefendiler odaları (Başhaseki Odası)
85. Cinlerin Meşveret Yeri
86. Çifte Kasırlara Girilen Kapı
87. Çifte Kasırlar Kubbeli Oda
88. Çifte Kasırlar IV. Mehmed Odası
89. Cinlerin Meşveret Yeri ile III. Murad Odası Giriş Sofasını Bağlayan Kapı.
90. III. Murad Odası Giriş Sofası
91. III. Murad Odası Giriş Kapısı
92. III. Murad Odası
93. I. Ahmed Odası

Levha 6b. Harem, mekânlar.

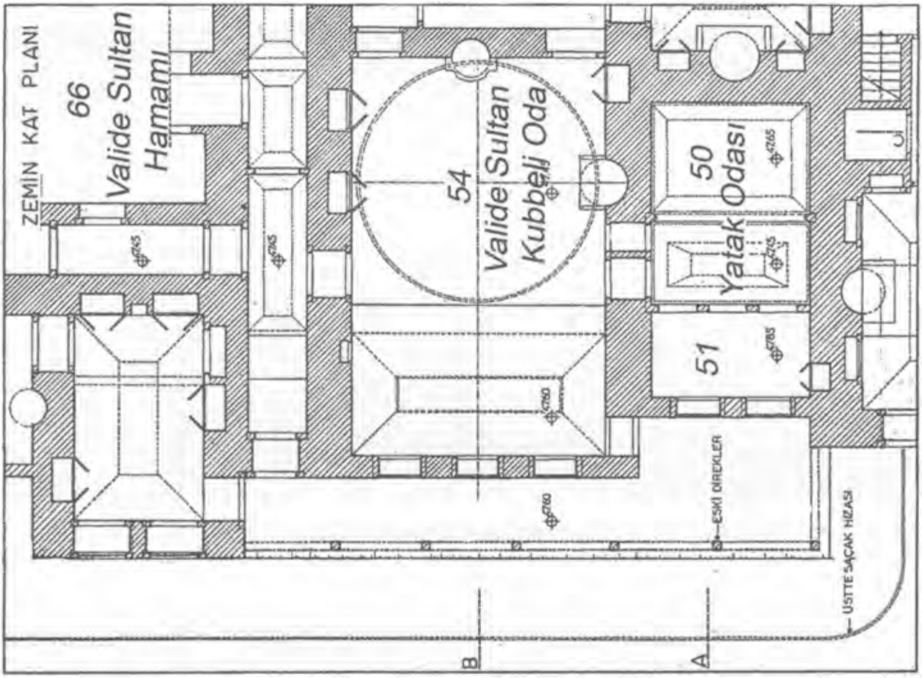
kapılar aşılarak ulaşılan avlu sistemi bir bütünlük sergiler, geçilen her kapı ardında daha da özelleşen ve hiyerarşik bir gruplaşma sürekliliği gösterir. Hiç kuşku yok ki haremdeki kapılar mekânda yaşayanların statüsünü tanımlar. Birkaç kapı aşılarak ulaşılan mekânlar daha önemli kişilere aittir.[81]

Haremin bir yaşam alanı olmasından dolayı, sürekli genişleme, yeniden yapım ve düzenlemeleri nedeniyle kompleksin günümüzdeki durumundan 17. yüzyıldaki düzeni hakkında kesin sonuçlar çıkarmak güçtür. Zira haremin büyük bölümü 1076/1665'te çıkan yangında[82] yok oldu ve IV. Mehmed tarafından sonraki birkaç yıl içinde yeniden yaptırıldı.[83] Tüm bu yenileme ve eklemeler haremin büyük kısmını değiştirmiş olsa da, temel yapısı Turhan Sultan'ın valide sultanlığı sırasında yeniden inşa edildiği zamanki gibi kaldı. Bu bölümde haremin hiyerarşik yapısı içinde en üstte bulunan valide sultana ait mekanların konumu üzerinde durulacaktır. Hiç kuşku yok ki valide sultanın kullandığı mekânların haremdeki sınırların belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı düşüncesi, bu konunun tartışılmasındaki en önemli etkendir. Haremin hiyerarşik yapısının mimari örgütlenmeye yansımasının en belirgin örneği valide sultanın kullanımına sunulan bu mekânlarda görülür (Lev. 6/44-66; Lev. 7).

81 Gaston Bachelard "kapı"yı yarı açık bir kozmosa benzetir. Kapı adı altında çözümlenmesi gereken birçok düş olduğunu söyler. Dahası temel bir imge, istekleri, iç dürtüleri, varlığı en gizli yerine varıncaya kadar açma dürtüsünü, içine kapalı tüm varlıkları açma isteğini bir araya toplayan bir düşün kökeni olarak tanımlar; Gaston Bachelard. *Mekânın Poetikası,* (çev. Aykut Derman). İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1957: 236; Hiç kuşku yok ki "kapı"ya mimari ve politik açıdan önemli bir simge olması yanında manevi bir anlam da yüklenir. Sarayda birçok kapı bulunur. Dahası saraya verilen birkaç farklı isim arasında Bâb-ı Hümayun'un –mübarek, kutlu, padişaha ait kapı– bulunması bir anlam yükleme çabasını gösterir. Bunun yanında haremde bulunan kimi kitabelerde geçen –örneğin kara ağalar nöbet yerine açılan kapının üzerinde yazılı olan– "Ey kapıları açan Allahım! Bize hayırlı bir kapı aç!" da manevi bir anlam yükleme çabasını göstermesinin yanında bu mekânları kutsamayı da amaçlamakta, ayrıca buraya giren kişilere de mesaj vermektedir. Bununla birlikte Motraye, halk arasında "kapı" denildiğinde Osmanlı sarayının anlaşıldığını söyler; Motraye/Demirtaş 2007: 102.

82 Bkz. Bölüm 4.

83 Bu yenileme projesinde alınan malzeme ve işçilere ödenen ücretlere ait defter için Bkz. Defter-i iştirâ-i mühimmât-ı mezkûrîn ve ücret-i sofra-keşân ki ber-vech-i peşîn dâden berây-ı ebniye-i harem-i hümâyûn der-Saray-ı Cedîd; BOA. MAD. 908. y. 14; Defter-i îrâd ve masârıf berây-ı ebniye-i harem-i hümâyûn der-Saray-i Cedîd-i hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh hullide hilâfetuhû ve ubbide saltanatuhû ve be-ma'rifet-i Vezîr-i mükerrem hazret-i Ahmed Paşa edâmallahu te'âlâ ve be-kalem-i Ahmed el-mübâşir; BOA. MAD. 908. y. 38. Bkz. Bölüm 4.

Levha 7. Harem, Valide Sultan'ın kullandığı mekânlar, plan Eldem-Akozan, (Lev. 6/50, 51, 54)

Harem genel anlamda üç ayrı bölümden oluşur: "hizmetliler," "padişah ailesi" ve "sultan"a ait mekânlar. Günümüzde haremde valide sultana ait mekânlar kendi adıyla anılan taşlıktan harem bahçesine kadar uzanan bir alandadır (Lev. 6/C). Bu bölümün bir tarafında cariyeler (Lev. 6/B), diğer tarafında ise padişaha ait mekânlar yer alır (Lev. 6/70-93). Valide sultana ait mekânlar içinde en önemlisi ve ihtişamlısı Haliç'e bakan ve büyük bir ocağın bulunduğu (Lev. 6/53; Res. 10) –bugün valide sultan sofası olarak adlandırılan– valide sultanın günlük işlerini yürüttüğü kubbeli bir odadır[84] (Lev. 6/54; Res. 11). Bunun bitişiğinde daha küçük–bugün yatak odası olarak adlandırılan–bir oda ve mescidi bulunur. (Lev. 6/50,51; Res. 16).

84 Sakaoğlu buranın Valide Sultan Odası olarak adlandırılmasının III. Selim'den geriye gitmediğini ve bu adın haremin ziyaretçilere açıldığı ilk yıllarda kabul görmüş olabileceğini söylüyor; Sakaoğlu 2002: 346.

Resim 10. Valide Sultan'ın Kubbeli Odasındaki ocak (Lev. 6/53, solda)
Resim 11. Valide Sultan'ın Kubbeli Odası (Lev. 6/54)

Merkezde bulunan kubbeli odanın duvarlarında ve kubbesinde yer alan yazı kuşakları haremin diğer mekânlarında sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Diğer mekânlarda olduğu gibi burada da Kur'an'dan seçilmiş ayetler bilinçli bir tercihin sonucudur.[85] Kubbeli odanın kalem işi süslemeleri II. Mahmud (1808-1839) dönemindeki onarımlardan kalmadır.[86] Bununla birlikte Anhegger, bu odada yaptığı restorasyon sırasında üç kat sıva altında kalmış olan çiniler ile mermer pencere içi kaplamaları ortaya çıkarmıştır.[87]

Kubbeli odanın kuzeybatı kısmında bulunan pencereler mekânın ışık sorununu çözmüştür (Res. 11). Bu kısmın üzerine daha sonra III. Selim (1789-1807) annesi Mihrişah Sultan için bir dizi oda yaptıracaktır.[88]

Kubbeli odadan girilen ve iç içe üç odadan oluşan kısım valide sultanın yatak odasıdır (Lev. 6/50; Res. 12). Sakaoğlu, girişteki odada bulunan

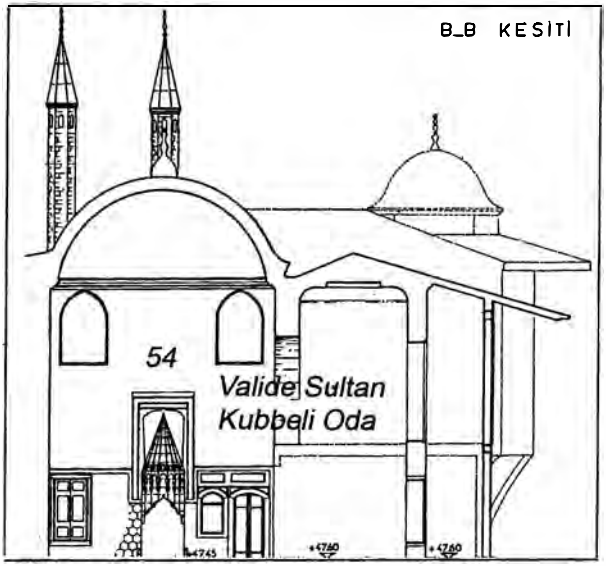
85 Haremdeki kitabeler Sonsöz'de değerlendirilmiştir. Bkz. Sonsöz; Ayr. Kitabeler için bkz. Şeref 1329: 12. Cüz, 722-723; Sakaoğlu 2002: 346, 348; Şimşirgil 2005: 194.
86 Sakaoğlu 2002: 347.
87 Mualla Anhegger-Eyüboğlu. *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1986: 35.
88 Miller 1931: 100; F. Davis. *The Palace of Topkapı in Istanbul.* New York, 1970: 225-226; Sakaoğlu 2002: 349-352.

Resim 12. Valide Sultan Yatak Odası'ndaki Şirvan (Lev. 6/50, solda)
Resim 13. Valide Sultan Yatak Odası'ndaki çini pano (Lev. 6/50)

ve ahşaptan yapılan şirvanı, bu odanın padişahın yatak odası olduğunun en önemli kanıtı olarak gösterir (Res.12). Ancak Sakaoğlu'nun tezi özellikle 17. yüzyılda önemli siyasi bir güce ulaşmış olan valide sultanların böyle bir mekâna sahip olabileceği ihtimalinden dolayı pek de tutarlı görülmez. Zira elde ettikleri siyasi güce bağlı olarak yaşam mekânlarının da kalitesi artmıştır. Yatak odasının duvarları 17. yüzyılın ortalarında üretilmiş sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır (Res. 13). Özellikle yatağın olduğu yerin duvarlarında bulunan panolar haremin diğer mekânlarıyla –Şadırvanlı Sofa, Valide Sultan Taşlığı, çifte kasırlar gibi– aynı teknik ve üsluba sahiptir. Yeşil rengin hâkim olduğu çini panolarda dikkat çeken en önemli ayrıntı üretim hatalarıdır. Özellikle çinilerdeki akmış boyalar pişirme sırasındaki sorunların varlığına işaret eder.

Çiniler 16. yüzyılın kaliteli çinilerinden çok uzaktır. Kullanılan renklerdeki canlılık 16. yüzyılın çinilerinde kullanılan renklerde görülmeyecek düzeyde kalitesizdir. Kalitenin yanında üslup ve teknikte de belirgin bir gerilemenin yaşandığı, panolarda açıkça görülür. Panolarda görülen karanfillerde kullanılan kırmızılar 16. yüzyılın canlı kırmızısından

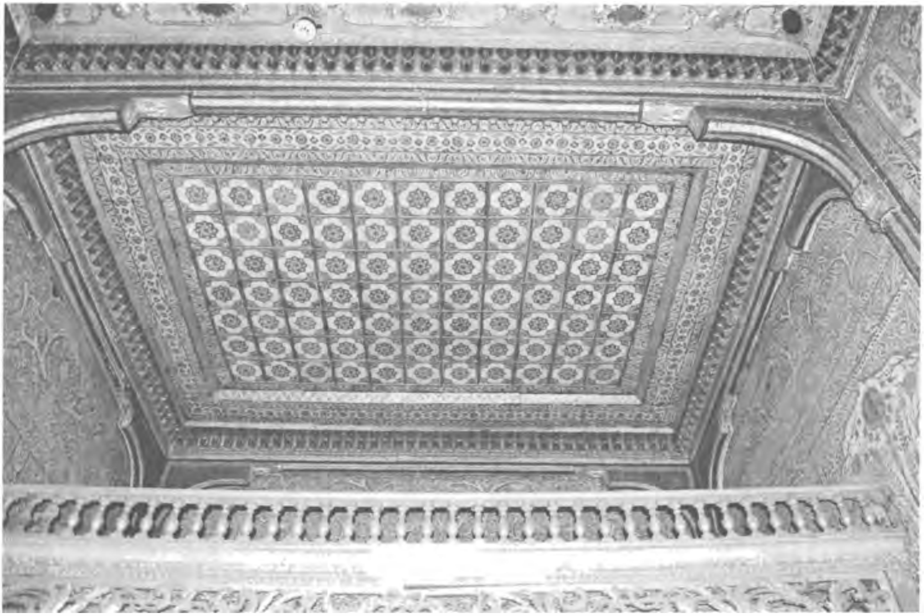

Levha 8.
Harem, Valide Sultan'a ait mekânlar, kesit Eldem-Akozan, (Lev. 6/54)

uzak kiremit kırmızısına dönüşmüştür. Ayrıca motiflerdeki büyüme ve konturlardaki kalınlaşmalar da dikkat çekicidir. Dahası odada kullanılan ve vazodan çıkan iri natüralist çiçeklerin yerleştirilmesiyle oluşturulan panolar yukarıda da değinildiği gibi haremin diğer odalarında da görülür (Res.12-13). Kompozisyondaki bu birlikteliğin yanında üslup ve teknikteki benzerlikler de tüm bu panoları aynı döneme yani 17. yüzyılın ortalarına tarihlendirir.[89] Duvarlarında panoların bulunduğu yatak odasında yatağın konulduğu kısım giriş tabanından yüksektir. Haremde diğer mekânlarda pek de görülmeyen bir özellik olarak bu kısımda tavanda çini kullanılmıştır[90] (Res. 14). Tavanda kullanılan yeşil rengin ağırlıkta olduğu tek

89 1076/1665 yenileme projesi sonrasında yenilenen odalarda kullanılan bu çinilerin değerlendirilmesi son bölümde yapılmıştır, bkz. Bölüm 4.

90 A. Şeref, yatak odası olarak kullanılan bu bölümün tavanını garip bulur: "Tavan garip bir şekilde i'mâl olmuştur. Yani sakf ve kemer olmak üzere iki kısma taksîm edilup bunların faslı müştereki iki cenabdan divarlara ishak edilen mermer sütunlara istinad ittirilmiş ve bu iki sütunun arası yaldızlı oymalarla kemer haline konulmuştur. Tavan olan kısım tamamen Osmanlı tarzında zî kıymet murabba' çiniler ile kaplanup fasl müşterekleri yaldızlı çubuklarla setr edilmiştir. Etrafı ise Bağdad Kasrı cenâhın tavanlarının kenarları ve tezyînâtı taklidinde yapılmadır. Tavanının usulü inşa ve tezyînî harem-i hümâyunda hiçbir mahalde görülmez; Şeref 1329: 12. Cüz, 722.

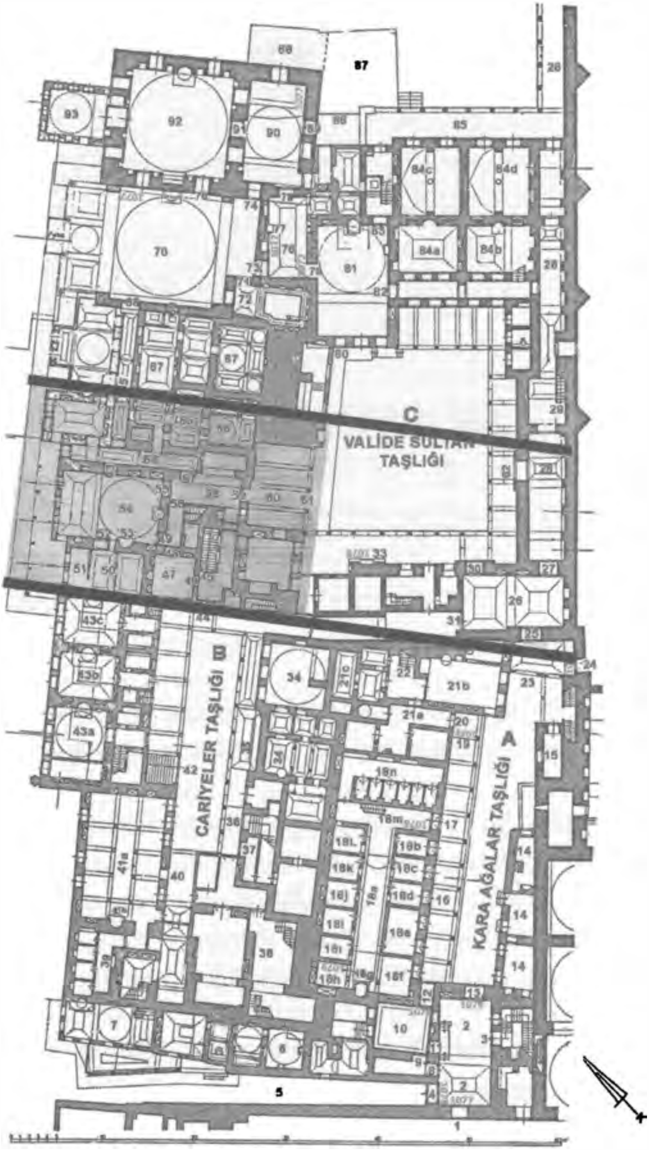

Resim 14. Valide Sultan Yatak Odası tavanında kullanılan çiniler (Lev. 6/50)

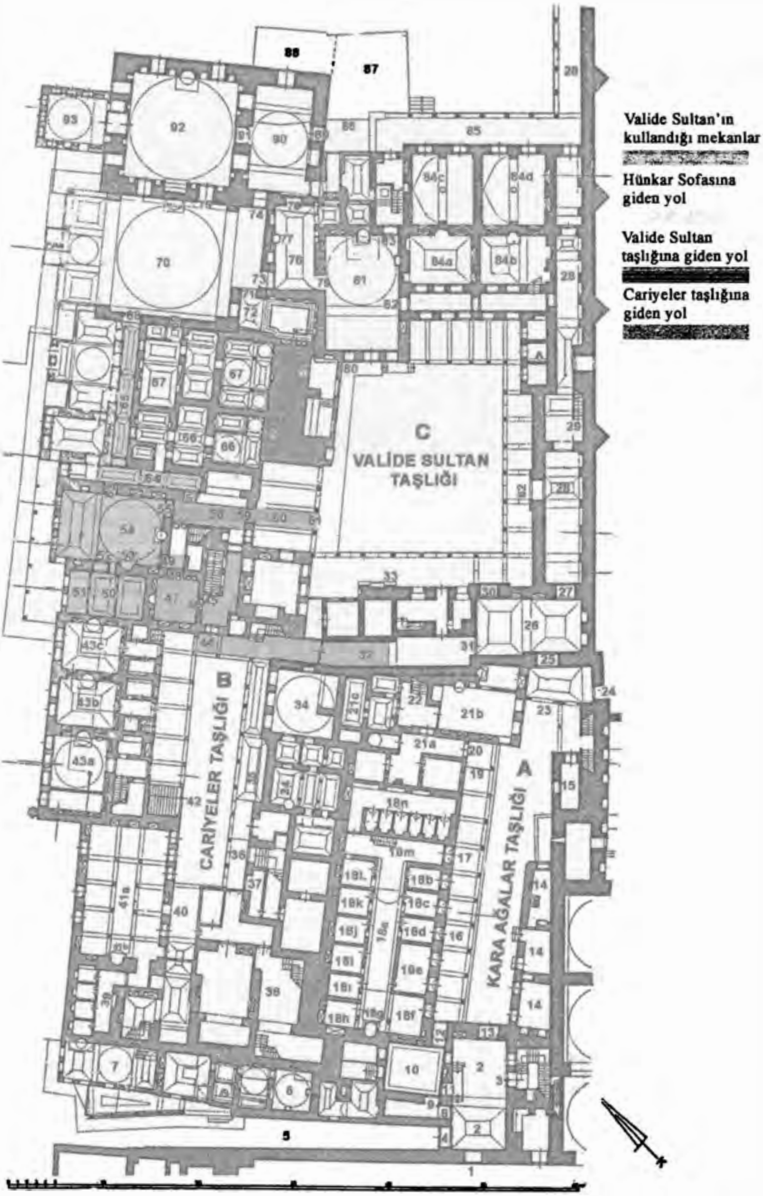
karo ulama çiniler 17. yüzyılın ortalarında üretilmiştir. Odada kullanılan bitkisel motifli tüm bu çiniler 1076/1665 yangını sonrasında odanın onarıldığını gösterir.

Yatak odasından bir kapıyla geçilen bölüm namaz odası olarak bilinir (Lev. 6/51; Res. 15). Küçük bir mekân olan odanın duvarında Kâbe tasvirli bir çini pano bulunur (Res.16). Bu panonun kenar çinilerinde, Harem-i Şerif'e açılan kapıların adları yazılıdır. Usta imzası olarak da "Ali İskenderiye teberdarân-ı hassa" ve 1077/1666 tarihi geçer (Res. 15). Çini panodaki tarih valide sultan odalarının 1076/1665 tarihindeki yenileme projesine dahil edildiğini gösterir. Daha sonraki bir dönemde odanın pencereleri önüne eklenen ahşap bölüm içeriye ışığın yeteri kadar gelmesini engeller.

Yukarıda üzerinde durulduğu gibi haremin hiyerarşik yapısı, mimari örgütlenmenin temelini oluşturur. Mimari örgütlenme haremin fiziksel yapısı içinde en önemli konumda olan valide sultanın merkezdeki odası haremi ikiye böler (Lev. 8). Bu fiziksel konum valide sultana yüklenen

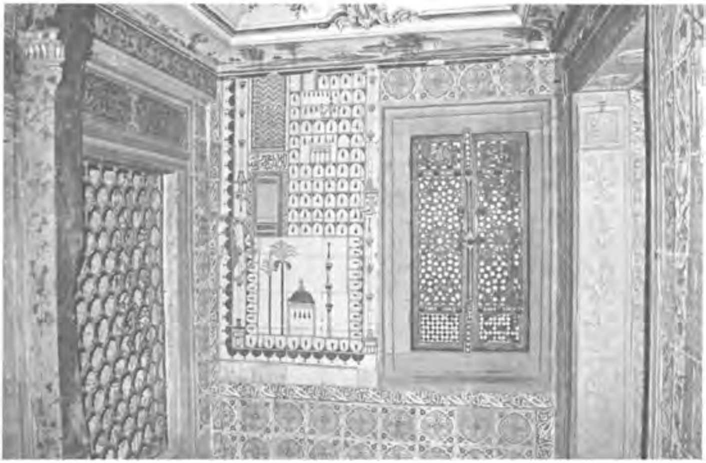

Levha 9. Valide Sultan'a ait mekânların harem içindeki konumu, plan, Eldem-Akozan, 1982.

Levha 10. Valide Sultan'a ait mekânlarının konumu, kapılar.

Resim 15. Valide Sultan Namaz Odası Kâbe tasvirli çini pano (Lev. 6/51, solda)
Resim 16. Valide Sultan Namaz Odası (Lev. 6/51)

sorumluluğun ve yetkinin boyutunu göstermekteydi. Bir tarafta hasekiler, cariyeler (Lev. 6/B) ve kara ağalara (Lev. 6/A) ait bölümler bulunurken, diğer tarafta padişah ve şehzadelerin daireleri yer alıyordu (Lev. 6/70-93.) Böylece valide sultan dairesi haremin kadınlar ve hizmetli sınıfı ile hanedan erkekleri kısmını ayırarak[91] sınırları belirleyen bir işlev görüyordu. Merkezi konum aynı zamanda her iki tarafın da gözetim altında tutulmasına izin veriyordu. Valide sultanın yaşadığı mekân, büyüklük ve ihtişamı bakımından III. Murad'ın kendisi için yaptırdığı mekân ile boy ölçüşecek durumdaydı.[92] Padişah gibi valide sultan da yatak odası (Lev. 6/50), kubbeli büyük bir oda (Lev. 6/54), kahve odası (Lev. 6/47) ve hamamdan (Lev. 6/66) oluşan bir daireye sahipti. Zira haremde kendine ait özel mutfağı olan tek kadın valide sultandı (Lev. 6/60). Böylece haremin her bölümüne ulaşabilme olanağı elde eden valide sultan aynı zamanda güçlü statüsünü de ortaya koyuyordu –hane halkının annesi sahiplenme duygusuyla her şeyden haberdar olmalıydı. 17. yüzyıl ortalarında François Pétis de La Croix

91 L. Peirce da benzer bir yaklaşımla dairenin "hizmetli sınıf" ile "aile halkını" ikiye ayıran bir konumda olduğunu söyler; Peirce 2002: 184.
92 Hünkâr Sofası olarak adlandırılan yer inşa edilinceye kadar; M. Anhegger de benzer bir yaklaşımla valide sultana ait mekânların haremde padişahın kullandıklarından sonraki en büyük mekânlar olduğunu söyler; Anhegger 1986: 32.

Resim 17. Valide Sultan Taşlığı (Lev. 6/C)

sultanın her sabah annesini ziyaret ederek saygılarını sunduğunu ve günlük programı hakkında kendisine bilgi verdiğini aktarır. Sultan gittikten sonra valide sultan ticari işlerini idare eden darüssaade ağasını kabul eder, öğle yemeğini yedikten sonra ise kalabalık bir kadınlar topluluğunun eşliğinde –hazinedâr, muhasebeci, kilerci, çamaşırcı, hamamcı, ateşçi, okuyucu, kahveci ve ibrikçi– soytarı rakkaslar ile eğlendirilirdi.[93] Hanedan içinde aile büyüğü bir kadının varlığına duyulan ihtiyaç, L. Peirce'ın da belirttiği gibi, 16. yüzyılın sonlarında kethüda hatun ile sultanın dayesinin –sütninesinin– valide sultanın ölümü durumunda onun işlevini üstlenebilecek duruma gelmesi gerekliliği, harem kurumunun bu iki üyesinin kurumsal itibar kazanmasını sağladı.[94]

Valide sultana ait mekân haremde padişahın kullandığı mekânlardan sonra en büyüğüdür. Valide sultanın kullanımına sunulan bu yerin bugün Altın Yol (Lev. 6/28) olarak bilinen yere bitişik büyük bir avlusu bulunur (Lev. 6/C; Res. 17). S.H. Eldem ve F. Akozan, 16. yüzyılda haremin

93 François Pétis de La Croix. *Mémoires du Sieur de La Croix, cy devant secrétarire de l'ambassade de Constantinople, contenans diverses relations très curieuses de l'Empire othoman.* Paris 1684: 356-57; 360-62; Akt. Necipoğlu 2007: 210.
94 Peirce 2002: 148.

Resim 18. Valide Sultan Taşlığından Altın Yola açılan kapı (Lev. 6/62)

yapılaşmaya bu taşlık etrafında başladığını ileri sürer[95] (Lev. 6/C). Günümüzde taşlığın etrafında, hasekilere ait odalar (Lev. 6/84a-d), valide sultan odasına geçişi sağlayan bir kapı (Lev. 6/61), bekleme odaları, valide sultan mutfağı (Lev. 6/60, 58), valide sultan hamamı (Lev. 6/66), gibi birçok mekân ve 1078/1667-68 tarihli bir kitabesi bulunan büyük bir çeşme de bulunur (Lev. 6/33). 1078/1667 tarihli kitabe 1076/1665 yangını sonrasında yapılan onarımlar sırasında çeşmenin buraya yapıldığını gösterir. Taşlığın, Altın Yol ve kara ağaların tarafındaki cephesi revaklıdır (Res. 17). Buna karşın Ocaklı Sofa (Lev. 6/80) ve valide sultan odası yönündeki kısımda revak bulunmaz. Ayrıca taşlığın duvarları 17. yüzyılın ortalarına tarihlenen sıraltı tekniğinde yapılmış çinilerle kaplanmıştır. Çinilerin varlığı 1076/1665 yangını sonrasında taşlığın da yenileme projesine dahil edildiğini açıkça gösterir. Çinilerin zaman içinde düşenlerinin yeri çini taklidi boya ile kapatılmıştır. Taşlığın zaman içinde geçirdiği değişimin izlerini, kapatılan revaklarda ve eklenen yapılarda izlemek mümkündür. Taşlığın, Altın Yol[96] (Res. 18) ve kara ağalar yönünden (Res. 52) iki girişi bulunur. Her iki kapının yeri taşlığa giriş çıkışları kontrol altında tutacak şekilde tasarlanmıştır. Mesela, Cariyeler Taşlığı'na açılan bir kapının yapılmaması dikkat çekicidir.

Taşlıktan, valide sultana ait mekânlara, revağın kapatılmasıyla elde edilmiş olan ve duvarları 19. yüzyıl Avrupa ithalatı çinilerle süslenmiş holden girilir. (Lev. 6/55-61) Bu bölüm altta iç içe geçmiş birkaç odadan oluşmaktadır. (Lev. 6/58, 60; Res. 19) Holün sağında yine revağın kapatıl-

95 Eldem avlu etrafındaki binaların en eski binalar olduğunu, tarihleri belli olmamakla birlikte II. Mehmed devrinden kaldıklarını kabul eder; Eldem-Akozan 1982: Lev. 99, Lev. 119-120.

96 Bu kapı üzerinde "Ey kapıları açan Allah'ım! Bize maddi manevi en hayırlı kapıları aç" yazılıdır.

Resim 19. Valide Sultan Kubbeli Odasından taşlığa geçilen mekânlardan birincisi (Lev. 6/61)

masıyla elde edilmiş bir oda bulunur. Giriş holü olarak adlandırılan mekânın solunda küçük bir mutfak; holden geçilen nöbet odasının sağında ise valide sultanın hizmetine sunulmuş olan özel hamamı bulunmaktadır. (Lev. 6/66) Odalardan iki odayı birbirine bağlayan ve valide sultan kubbeli odasına geçilen kapıların üzerindeki kitabelerde 1078/1667 tarihinin geçmesi bu kısımların sonraki bölümde tartışılacak olan 1076/1665 yangını sonrası yenileme projesine dahil edildiğini gösterir. Valide sultan odasına geçilen bu bölümü özellikle valide sultanların siyasette etkin olduğu dönemde kendisiyle görüşmeye gelen devlet ricalinin kullanması için uygun bir yoldu. Yukarıda da belirtildiği üzere taşlığın sadece kara ağalar ve Altın Yol'a açılan iki kapısının olması da bununla ilgili olmalıydı. Olasılıkla valide sultanla görüşmeye gelen kişi önce kara ağalar tarafındaki kapıdan taşlığa alınıyor, (Lev. 6/A) daha sonra da yukarıda anlatılan bölümden valide sultanın ihtişamlı kubbeli (kabul) odasına getiriliyordu.

Resim 20. Valide Sultan Kubbeli Odasından, Hünkâr Sofasına geçilen koridor (Lev. 6/65, solda)
Resim 21. Valide Sultan Kubbeli Odasından Cariyeler Taşlığına geçilen kapı (Lev. 6/49)

(Lev. 6/54) Böylelikle ziyaret cariyelerin bulunduğu bölümü (Lev. 6/C) görmeden tamamlanabiliyordu. Zira Naîmâ'nın anlatısında geçen Turhan Valide Sultan ile Köprülü Mehmed Paşa'nın haremde görüştükleri sırada, paşanın önüne düşen darüssaade ağası onu bu yol üzerinden valide sultana götürmüş olmalı.

> Valide sultan efendimizin huzûruna lisânen arz olunacak birkaç husûs vardır... Yeniçeri ağası tebdîl olunduğu gün ba'de'l-asr teberdarlardan biri gelip Köprülü Paşa'yı nihânî Saray-ı Âmire'de Kızlar Ağası odasına, andan ağa önüne düşüp devletlü Vâlide Sultan hazretlerinin serâ-perde-i ulyâları huzûruna getirip zemin- bûsden sonra....[97]

Tarihçinin anlatısında görüleceği üzere Mehmed Paşa önce darüssaade ağasının odasına götürülmüş, (Lev. 6/21) daha sonra da birlikte valide sultanın huzuruna çıkılmıştır. Bu sırada izlenen güzergâh yukarıda belirtildiği gibi olmalıdır.

Sahnenin merkezinde yer alan Valide Sultan Dairesi'nin hareme hâkim olduğunun belki de en iyi kanıtı üç ana girişinin olmasıydı: çifte hamama –bir tarafı sultan, bir tarafı da valide sultan için– (Lev. 6/65; Res.

97 Naîmâ/İpşirli 2007: IV/1700.

20) giden ve bir koridorla Hünkâr Sofası'na ve devamında ise III. Murad Köşkü'ne uzanan geçit; Valide Sultan Taşlığı'na uzanan koridor (Lev. 6/55-61; Res. 19) ve Cariyeler Taşlığı (Lev. 6/B; Res. 54) oradan da kara ağaların nöbet yerine gidilen yol (Res. 21). Ayrıca, kısmen valide sultanın mekânlarının altında yer alan, bir hapishaneye benzeyen ve hünkâr havuzuna kadar giden bir yere de ulaşılıyordu (Res. 22). Hünkâr odasına giden bir başka yol da kendi odasının üstündeki bir dizi ikinci kat odasının içinden geçiyordu. Böylece birbirine bağlı bir dizi odada yaşayanları valide sultan yakından denetleyebiliyordu (Lev. 7). Zira IV. Mehmed, oğullarının tahta geçmesini sağlamak için kardeşlerini öldürmek istediğinde Valide Turhan Sultan buna engel oldu ve koruma amacıyla her iki şehzadeyi kendi odasına aldı.[98]

Haremin kalbi ve sahnenin merkezi konumundaki mekânda ikamet eden valide sultan aynı zamanda hareme de hayat vermekteydi. Onun varlığı haremdeki birçok sınıfın da varlık sebebiydi. Hiçbir harem mensubu onun kadar ayrıcalıklı değildi ve o istediği her yere rahatlıkla ulaşabiliyordu. L. Peirce, valide sultan odasının fiziksel yapısının haremin hâkim sahibinin padişah değil de valide sultan olduğu kanısı uyandırdığına dikkat çeker.[99]

M. E. Anhegger, valide sultan odasının 16. yüzyılda yapıldığını söyler.[100] Onun bu görüşü en azından haremin Topkapı Sarayı'na ilk taşındığı dönem göz önüne alındığında tutarlı görünür. Ancak hiç kuşku yok ki bugünkü valide sultan odasının 16. yüzyıldaki özgün yapısı farklıydı. Günümüze gelene kadar değişik zamanlardaki eklemelere bir de onarımlar dahil edilince özgün görünümünü kısmen de olsa kaybetti.[101] Özellikle haremde meydana gelen yangınlar ve depremler bu kısma büyük zarar vermiş olmalı. Zira 1072/1662'deki yangının tanığı Eremya Çelebi, yangında en fazla hasar gören yerin valide sultana ait bölüm olduğunu söyler. Dahası 1076/1665'te meydana gelen yangın sonrası da bu bölüm büyük hasara uğradı.[102] Anlaşılan

98 Peirce 2002: 345.
99 Peirce 2002: 185.
100 Anhegger 1986: 33.
101 Özellikle cumhuriyet devri onarımları için bkz. Tahsin Öz. "Topkapı Sarayı Onarımları." *Güzel Sanatlar Mecmuası*. 6. 1949: 63-66; Anhegger 1986: 33-40; Tüm onarımların değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Ümran Karahasan. *Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları*, (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul, 2005: 231-243.
102 Bkz. Bölüm. 4.

o ki valide sultanın yaşadığı bölüm olasılıkla 16. yüzyılın ikinci yarısında ilk şeklini almaya başladı. İlerleyen yıllarda valide sultan makamının gücünün artmasına paralel olarak mekânlar bugünkü mevcut durumuna ulaştı. Ancak bu uzun süreçte hiç kuşku yok ki yenileme çalışmalarının yanında bir de yeni mekânlara duyulan ihtiyaç, özgün yapısını korumasına engel oldu. Zira Anhegger, kubbeli büyük odanın kubbesinin ve tezyinatının 18. yüzyılın sonuna ait olduğunu söyler.[103] Bununla birlikte odada bulunan büyük ocağın (Res. 10) 1924'te yapılan restorasyon sırasında,[104] günümüzde Cevri Kalfa Dairesi[105] olarak bilinen odadan getirilmiş 16. yüzyıl çok renkli sıraltı tekniğiyle üretilmiş çinilerle yeniden kaplanması, haremdeki sürekli değişimin yalnız yaşam alanı olarak kullanılması sırasında değil, müze olarak kullanılmaya başlandığı sürede yapılan onarımlar sırasında da devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Anhegger, III. Murad odasının Safiye Sultan'ın hasekiliği döneminde yapıldığını, valide sultan mekânları ile cariye koğuşunun (Lev. 6/41) da aynı dönemde yapılmış olacağından yola çıkarak, haremin bugüne kalan en önemli binalarının Safiye Sultan zamanında hem hasekilik, hem de valide sultanlık dönemlerinde kullanılmış olduğu sonucuna ulaşma eğilimindedir.[106] Ancak Anhegger'in ileri sürdüğü bu görüş, 1076/1665'te meydana gelen yangın sonrasında başlatılan yenileme projesi göz önüne alındığında tutarlı görünmez.

Sonuç olarak haremin hiyerarşik yapısı içinde en tepede bulunan valide sultana ait mekânlar onun siyasi gücünü açıkça ortaya koymaktadır. Haremin her yerine ulaşabilme imkânı sağlayan mimari örgütlenme içinde bu güçlü Osmanlı kadını haremi yönetmekle kalmıyor aynı zamanda siyasete de yön veriyordu.

İki Validenin Birlikteliği, Mekân Çözümleri

Önceki bölümde üzerinde durulduğu gibi mevcut fiziksel oluşum içinde tek ve güçlü bir statüye sahip olan valide sultan 1058/1648 yılına

103 Anhegger 1986: 33.
104 Bu çalışma Tahsin Öz tarafından yürütülen restorasyon sırasında gerçekleşti; Öz 1949: 66, bu yayında Resim: 111-113.
105 Lev 6'da 29 numarayla gösterilen merdivenle çıkılan ikinci katta bulunan oda.
106 Anhegger 1986: 36.

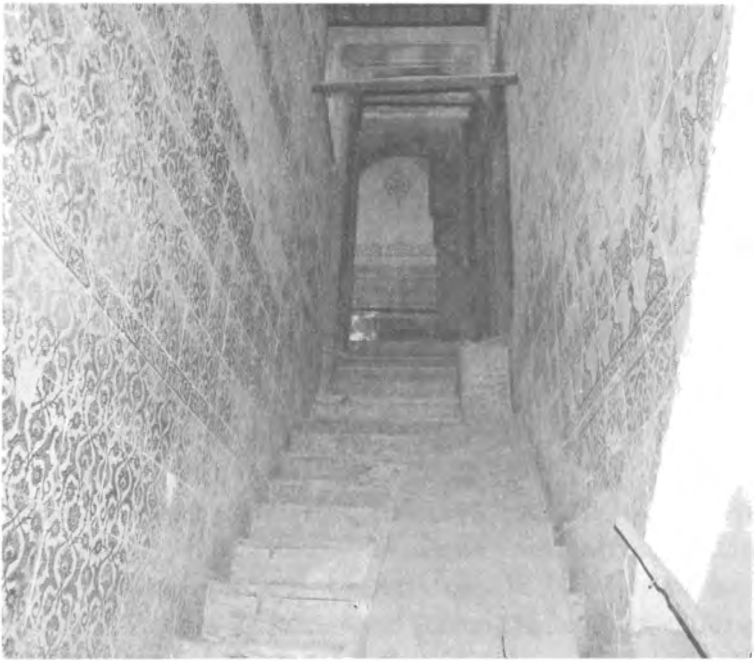

Resim 22. Sultan Havuzuna Valide Sultan'a ait mekânlardan inilen merdivenler (Lev. 6/45, solda)
Resim 23. Valide Sultan Avlusuna bakan üst kat odalarına girişi koridoru.

gelinceye kadar haremde neredeyse yegâne güç olarak yaşadı. Ancak bu tarihe gelindiğinde taht değişimi sonrası iki valide sultanın aynı anda haremde bulunması kararı alındı. Kararın alınmasında tahta çıkan IV. Mehmed'in çocuk yaşta olması yanında, bir de annesi Turhan Sultan'ın henüz yirmi dört yaşında olmasının önemli rolü vardı. Sorunun çözümünü bulan Kara Çelebi-zâde, geleneklere aykırı olarak tecrübeli büyük valide sultanın bir süre daha sarayda kalıp oyunu yönetmesinin uygun olacağını düşündü. Ancak gelişen olayların şiddeti onun önerisinin doğruluğunu da tartışmalı kılacaktı. Çok geçmeden Osmanlı hanedan tarihinde çok iyi bilinen bir oyun oynanacaktı: Taht mücadelesi. Ancak bu kez oyuncular şehzadeler değil iki valide sultandı.

İki valide sultanın aynı anda haremde ikamet edecek olması hem mekân hem de siyasal açıdan önemli sorunları da beraberinde getirmiş olmalıdır. Bilindiği gibi haremde yaşayan her bir bireyin yeri belliydi ve kurallar buna göre uygulanıyordu. Sıra dışı bu durum döneminde büyük bir sorun yarattı ve siyasi olarak bunun sonucu birkaç yıl sonra görüldü. Sonunda güç çatışması taraflardan birinin –Kösem Sultan–öldürülmesiyle son buldu.

Günümüzde harem mekânlarının değişip dönüşmüş olmasına rağmen, kuruluşundaki temel kurgusunu koruduğunu varsayacak olursak;

Resim 24.
Üst kata çıkılan merdiven

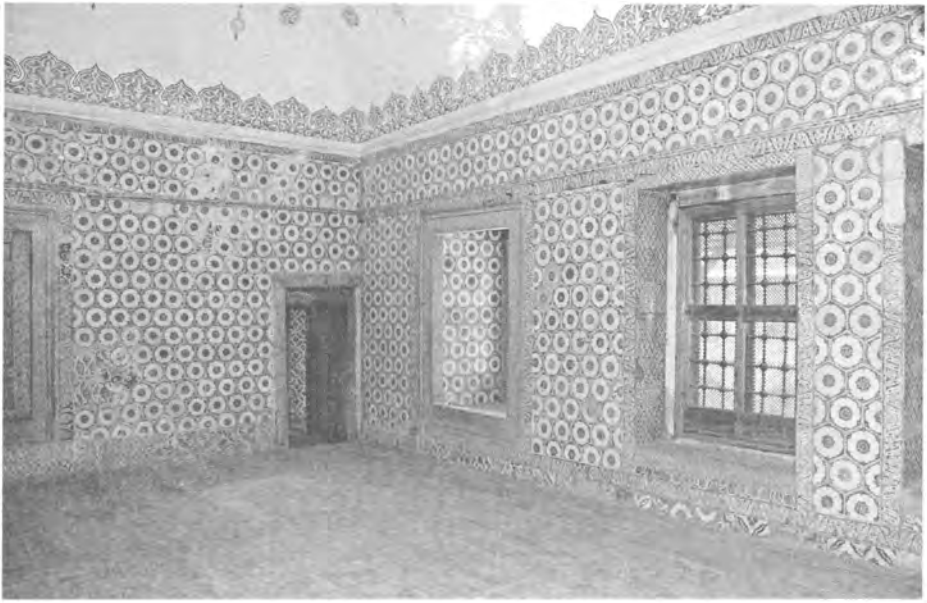
harem, bir valide sultanın varlığı düşüncesiyle oluşturulmuş plana sahipti. Bu bağlamda iki valide sultanın yaşaması için nasıl bir çözüm getirildiği tartışılması gereken bir sorudur. Ne yazık ki bugün bu soruya kesin bir cevap verecek mevcut bir bilgi yoktur. 1961-71 yılları arasında haremde kapsamlı bir onarım gerçekleştiren Mualla Anhegger-Eyüboğlu mevcut sorunun, mekânların bölümlenmesi veya eklemeler ile çözümlendiğini ileri sürer.[107] Anhegger konuyu ayrıntılı olarak ele almadan mevcut mekânların kısıtlı olmasından kaynaklanan bir sorunun varlığını kabul eder. Valide sultan odasına yapılan ekler ve odanın genişletilmesi ile mevcut mekânlardan azami şekilde yararlanılmasının da aynı döneme rastladığını belirtir. Anhegger bu sonuca onarım sırasında haremdeki kimi mekânlarda rastladığı eklemelerden ulaşmış olmalıdır. Zira yine aynı dönemde onarılan ve çifte kasırlar (Lev. 6/88-87) olarak adlandırılan iki kasırda da eklemeler görülüyordu. Her iki kasır, ahşaptan bölmelere ayrılarak mekâ-

107 Anhegger 1986: 37-38.

Resim 25. Valide Sultan Avlusuna bakan üst kat odalarından 2. no'lu oda

nın birden fazla kişi tarafından kullanılması sağlanmış, hatta ikinci bir kat bile eklenmişti. Ancak, bölünmenin sorunu çözdüğü yolunda Anhegger'in varsayımı ikna edici değildir. O dönemde iki nüfuzlu valide sultanın aynı mekânı paylaşması olası görünmemektedir. Çözüm olarak, Turhan Sultan, haseki iken kullandığı mekânı veya bugün Cariyeler Taşlığı'ndan geçince valide sultan odasına girmeden nöbet yeri olarak bilinen yerin karşısında yer alan ve merdivenle yukarı çıkılan mekânı kullanmış da olabilir (Lev. 11). Bu mekân Valide Sultan Taşlığına bakmaktaydı ve beş bölümden oluşuyordu. Turhan, valide sultan olduğunda burası düzenlenmiş olabilir. Günümüzde bu bölüme Cariyeler Taşlığından valide sultan dairesine geçilen kapıdan girildikten sonra dar bir koridorla ulaşılır (Res. 23). Daha sonra yine dar bir merdivenle ikinci kata çıkılır (Res. 24). Duvarlarında üslup ve tekniğinden 17. yüzyıl sonuna tarihlenebilecek sıraltı tekniğinde çinilerle kaplı merdivenlerin sonunda iki kapı bulunur. Bunlardan sağdaki kapıdan

Resim 26. Valide Sultan Avlusuna bakan üst kat odalarından 3. no'lu oda

girildiğinde daha özensiz iç içe iki odaya geçilir. İkinci kapıdan girildiğinde taşlığa bakan ve yine iç içe beş odadan oluşan mekânlara girilir (Lev. 11). Beş bölümden oluşan mekânın, her bölümü birbirine kapılarla bağlıdır. Kapıdan girildiğinde duvarlarında son derece gösterişli çinilerin kullanıldığı bir sofaya girilir (Lev. 11/2; Res. 25). Burada bulunan üç odanın (Lev. 11/ 2-4) duvarlarında görülen 17. yüzyıl ortaları ile sonlarına tarihlenen Osmanlı üretimi ve 19. yüzyıl Avrupa ithalatı çiniler mekânların önemli biri tarafından kullanıldığını gösterir.

Girişteki sofanın güneybatısındaki kapıdan girilen oda kare bir mekândır ve duvarlarındaki dolapların varlığı buranın kiler veya benzer bir amaçla kullanıldığını gösterir (Lev. 11/1). Girişteki odanın kuzeydoğusundaki kapıdan geçilen diğer oda mekânlar içinde en büyüğüdür (Lev. 11/3). Taşlığa bakan büyük pencereleri olan odanın duvarları 17. yüzyıl sonlarına tarihlendirilebilecek sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır (Res. 26). Büyük odadan bir kapıyla başka bir odaya geçilir (Lev. 11/4; Res. 27). Kareye yakın

odanın yanında bulunan küçük oda (Lev. 11/6) daha çok depo işlevi olan bir oda görünümündedir. Odanın içinde bir de hela vardır (Lev. 11/5).

Oldukça ihtişamlı yapılmış olan odaların önemli birine ait olduğu açıktır. Anhegger burayı valide sultan mekânlarının üst kat odaları olarak tanımlar.[108] Ancak, günümüzde haremde bulunan mekânların bir kısmı tanımlanabiliyorsa da, hâlâ birçok odanın işlevini belirlemek olanaklı değildir. Bu bakımdan yukarıda tartışılan ve iki valide sultanın aynı anda haremde yaşadığında kullandığı varsayılan mekânların başka bir amaca hizmet etmiş olması da mümkündür. Bunun yanında odaların özellikle 1076/1665 yangınından önceki durumu hakkında da ne yazık ki eldeki veriler yeterli değildir.

Şiddetli bir siyasi çekişmenin yaşandığı ortamda en azından iki valide sultanın birbirinden ayrı ve biraz da uzak mekânları kullanmış olmaları daha olası görünmektedir. Yeni valide olan Turhan Sultan, büyük valideye olan saygısından/korkusundan dolayı, Kösem Sultan'ın kullanmış olduğu valide odasına taşınmamıştır. Tarihi aktarımların doğruluğuna şüpheyle yaklaşılmasına karşın, bu dönemdeki siyasi gerilimin, sarayın özellikle de haremin içinde şiddetli yaşandığı bir gerçekti. Zira Naîmâ ve Ricaut'un konu ile ilgili anlatılarının kaynağı olasılıkla saray mensubu biriydi ve her ikisinin de ayrıntılarıyla verdikleri bu olayda Kösem Sultan'ın öldürüldüğü yer hakkında çok açık bilgiler bulunmamaktaydı. Ancak her iki anlatıdan büyük valide sultan hayatının son anlarını bugün var olan valide sultan odasında geçirdiği anlaşılır. Naîmâ uzun ve dramatik anlatısında, olayın yaşandığı anda orada bulunurmuşçasına ayrıntı vererek, Kösem Sultan'ı öldürmeye gelenler ile arasında geçen konuşmayı da aktarıyordu: "Âvâz-ı bülend ile nevbetçilere çağırıp: Geldiler mi? deyü dağdağa ile su'âl ettikte Süleyman Ağa henüz kapı dehlizine girmişti." Tarihçi, valide sultanın nihanhânelerden –mahzen, bodrum– birine saklandığını söyler.[109] Eyüboğlu, adı geçen yerin bugün valide sultan dairesinin alt katını üst kata bağlayan merdiven boşluğundaki duvar içine gömülü, merdivenle çıkılabilen gizli dolap olabileceğini ileri sürer.[110] L. Peirce, aynı bilginin haremi gezerken kendisine aktarıldığını, bununla

108 Anhegger 1986: 32, 39.
109 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1328.
110 Eyüboğlu 1986: 33.

birlikte Turhan Sultan'ın bu gizli alanın değerini kavrayıp –valide sultanın şahsi hazinesinin saklandığı yer pekâlâ burası olabilirdi– kendi dairesi ile ek bölümlerini bu şekilde yaptırdığının da düşünülebileceğini söyler.[III] Araştırmacıların ileri sürdükleri bu varsayımlar ne yazık ki eldeki bilgilerin yetersiz olmasından dolayı doğruluğu kanıtlanamasa da kabul edilir gibi durmaktadır. Kösem Sultan'ın o dönemdeki gücü göz önüne alındığında öldürüldüğü sırada bugün var olan valide sultan odasında ikamet etmiş olması olası görünmektedir.

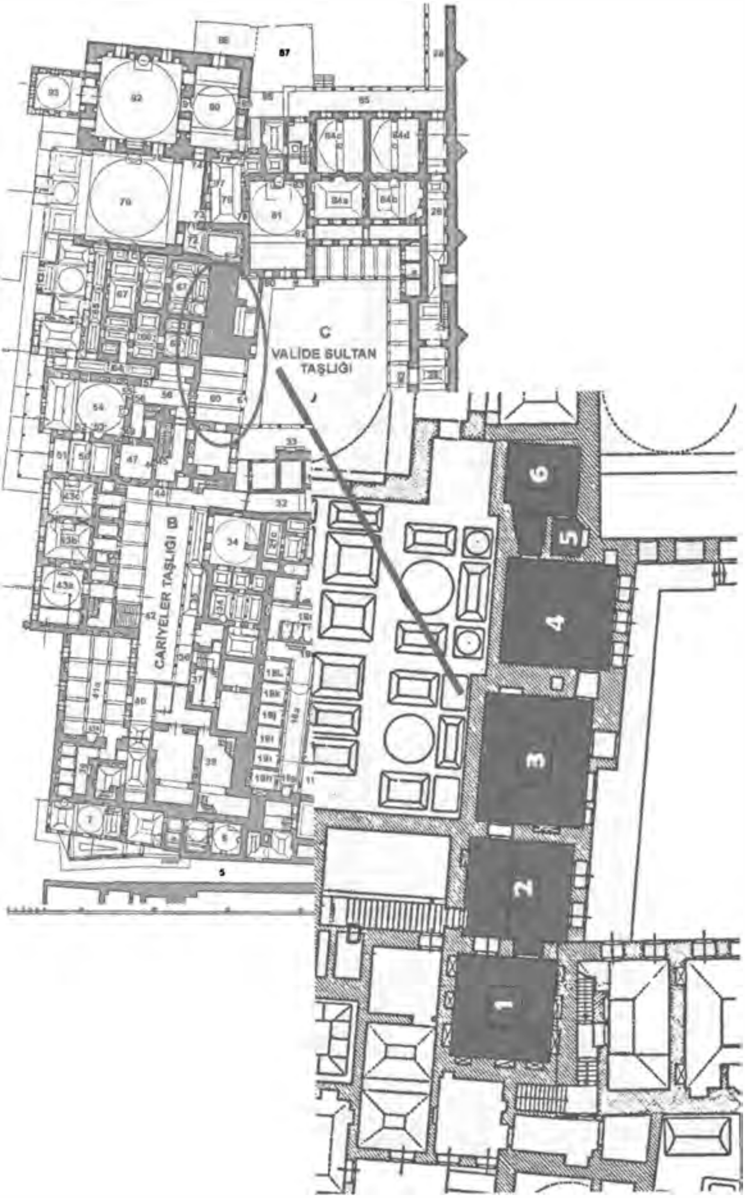
Harem gibi sürekli değişime açık bir alanda mekânların kullanımının dönemlere göre farklılık göstermiş olacağı unutulmamalıdır. Yukarıda üzerinde durulan ve Turhan Sultan'ın, Kösem Sultan ölünceye kadar geçen üç yıllık sürede yaşamış olabileceği varsayılan bu bölüm, siyasi çekişmenin yaşandığı dönemde farklı bir amaç için kullanılmış da olabilir. Belki de valide sultanın kubbeli odasının yanında bulunan ve yukarıda belirtilen mekânlar, haremde iki valide sultanın yaşamaya başlamasından önce valide sultanın avluya bakan ikinci bir mekân olarak kullanılıyordu. Ancak Turhan Sultan valide olunca kubbeli oda ve çevresindeki kısımlar Kösem Sultan'a, avluya bakan kısımlar ise Turhan Sultan'ın kullanımına verildi.

Sonuç olarak 1061/1651'de Kösem Sultan'ın öldürülmesiyle son bulan siyasi çekişmenin yaşandığı üç yıl boyunca iki valide sultan haremi paylaşmak zorunda kaldılar. Haremin hiyerarşik yapısı düşünüldüğünde iki nüfuzlu kadının aynı yeri paylaşmasının doğurduğu sorunu anlamak zor değildir. Sahne hem fiziksel hem de siyasi anlamda iki valide için küçük bir yerdi. Bu bölümde sıkı bir hiyerarşiye sahip olan haremde yaşanan bu olay karşısında sahnenin paylaşımının nasıl yapıldığı ve iki valide sultanın verdikleri mücadelenin geçtiği mekânların nereleri olabileceği üzerinde durulmuştur.

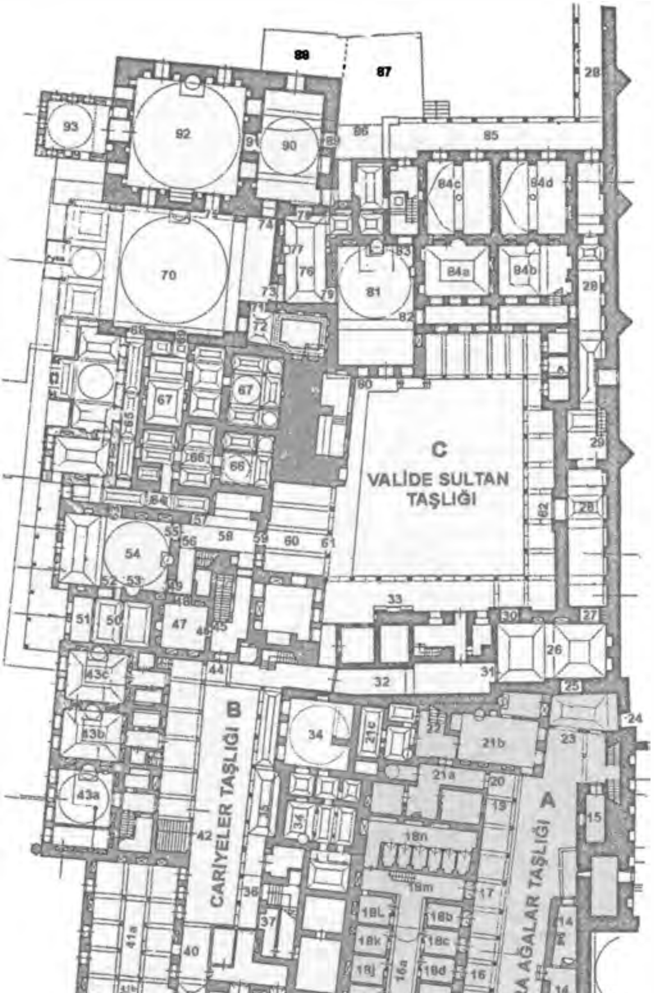
Haremin Etkin Güçleri: Kara Ağalar

Daha önce üzerinde durulduğu gibi Kösem ve Turhan Sultan arasındaki rekabette kara ağaların oynadığı rol onların etkin gücünü göster-

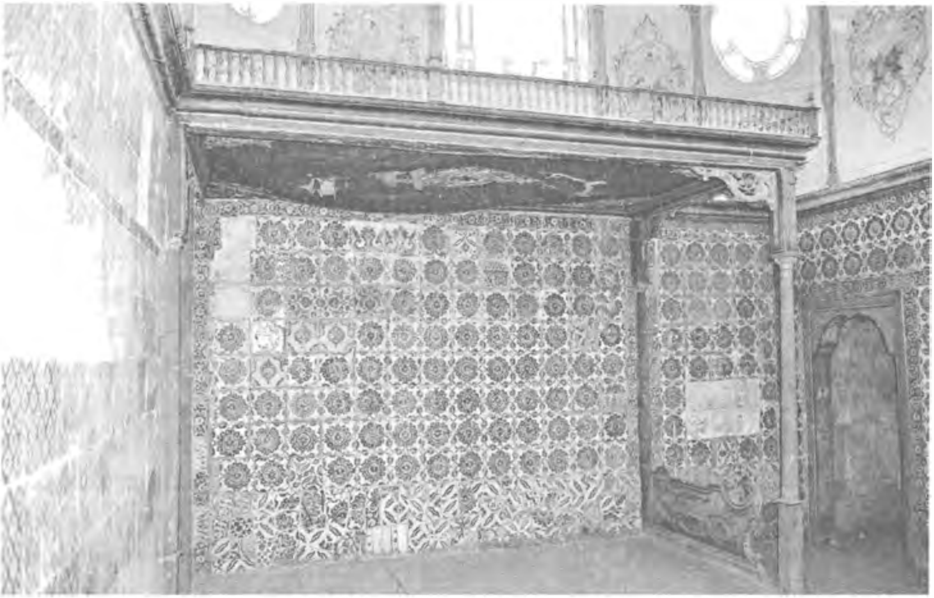
III Peirce 2002: 184.

Levha 11. Valide Sultan Taşlığına Bakan Mekânlar.

Levha 12. Kara Ağalara Ait Mekânlar; Eldem-Akozan 1982

Resim 27. Valide Sultan avlusuna bakan üst kat odalarından 4. no'lu oda

mekteydi.[112] Haremin yüksek mevkili kadınları elde ettikleri büyük nüfuzlarına rağmen çoğunlukla saraya kapalı ve sıkı kuralların olduğu bir hayat yaşıyorlardı. Kara ağaların konumundan gelen güçleri haremdeki yaşam üzerinde bir tür hâkimiyet kurmalarına da izin veriyordu. Michel Baudier haremde kuralların çok sıkı uygulandığını söyler:

> Bu kadınları gözetlemek için kesin emirler var, sadece oraya gelen kadınlar değil, şehirden dönen hadımlar da aranır. Hayvanlardan da kuşkulanılır: Sultanın eşlerinin maymun ya da belli bir büyüklükte erkek köpeklere sahip olmasına izin verilmez. Onlara gönderilen meyveler çok sıkı kontrol edilir. Eğer uzun biçimli su kabakları ya da hıyar ve benzeri meyveleri canları çekerse, bunlar kapıda ince ince dilimlenir. Onların kendilerini kontrol edeceğine hiç ihtimal verilmediğinden, bu meyveleri sapıkça amaçları için kullanacaklarından korkulur. Bu,

112 Bkz. Bölüm 2.

kuşkusuz Türklerin şiddetli kıskançlığının bir göstergesi; zira böyle bir durumda iffetsiz bir kadını yanlış işler yapmaktan ne koruyabilir ki?[113]

Harem halkı içinde ayrıcalıklı konumda olan sadece valide sultandı ve törenlerde halka para atarken veya halkı selamlarken görülebiliyordu.[114] Harem mensubu kadınların dışarıyla bağlantıları ancak kara ağaların gözetimi altında olabiliyordu.[115] Tavernier, haremdeki kadınların görebildiği tek erkeğin padişah olduğunu söylüyordu ve ucubelere benzettiği kara hadımları erkekten saymıyordu.[116] Kadınların dışarıyla bağlantısını sağlayan kara ağaların başı darüssaade ağasının, aynı zamanda harem halkı ile sultan arasındaki ilişkiyi de sağlıyor olması onun gücünü artırmasını sağladı.

Haremin hizmetli sınıfı arasında kara ağaların en önemli görevi haremin korunmasıydı.[117] Bobovius, haremin yönetiminin bu sınıfa verilmesinin nedenini kadınların baştan çıkarılma tehlikesini önlemek olduğunu söyler.[118] Ricaut ise saray muhafızlığının kara ağalara verilmesini, Türkler arasında yaygınlaşan bir hastalık olarak görüyordu.[119]

Thévenot, padişahın sarayındaki hizmetlilerin çoğunun hadım ağaları olduğunu belirtir; "Padişahın bu sarayda oturan hizmetçi-

113 Michel Baudier. *The History of the Serrail and of the Court of the Grand Seigneur, Emperour of the Turkes*, Londra 1635: 65.
114 Deny 1986: 179-180; Ayr. bkz. Bölüm 2.2.
115 Withers, harem kadınlarının padişahtan izin almaları durumunda Yahudi kadınların hareme girebildiklerini söylüyor: "Haseki sultanlar padişahtan izin alırlarsa bazı Yahudi kadınlar saraya gelip onların yanlarına girebilirler, bunlar olağanüstü kıvraktır ve onlara ince ve ilginç iş işlemeyi (örgü yapmayı) öğretirler...;" Withers /Kayra 1996: 49.
116 "Hapishanedeymiş gibi kapalı tutulan ve birbirine karşı sorumlu birkaç bin kişinin varlığına rağmen kadınların görebildiği tek erkek hükümdardır. Zira bedenleri ve yüzlerindeki deformasyonlarla ucubeler haline getirilmiş olan kara hadımları erkekten saymıyorum." Tavernier 1681: 16; Akt. Grosrichard 2004: 144.
117 Withers kadınların yaşadığı yerin kara ağalar tarafından korunduğunu söylüyor: "Divanın toplandığı oda ile aynı düzeyde [ancak biraz geride ve sol tarafa doğru] kadınların yaşadıkları ve sultan kapısı denilen ve takım halinde siyah hadımlar tarafından korunan kapıya gelinir;" Withers /Kayra 1996: 10; Ayr. bkz. Ricaut 1668: 35, 37; Bobovius/Berkay 2002: 25; Motraye/Demirtaş 2007: 110.
118 "Sarayın kadınların kaldığı bölümünü kızlar ağası yönetir, kızlar ağası ve kadınların yakınındaki diğer harem ağaları hep Mağribîlerden seçilir; amaç (benim hissiyatıma göre), bu hilkat garibeleri kadar çirkin erkek yüzlerinin kadınları baştan çıkarma tehlikesini olabildiğince uzak tutmaktır;" Bobovius/Berkay 2002: 25-26.
119 Ricaut 1668: 38: 35.

leri ve onların da maiyetleri bulunmaktadır. Bu görevlilerden çoğu hadım ağalarıdır ve hemen hemen hepsi siyahtır; hadım edilmekten memnundurlar."[120] Bununla birlikte Withers kara ağaların haremde istedikleri yere rahatlıkla girebildiklerini buna karşın saray içinde her yere girmelerinin sultanın iznine bağlı olduğunu söyler.[121] Withers, haremin güvenliğinden sorumlu bu sınıfın kadınlar bölümünü de rahatlıkla gezebildiğini söylese de bu serbestliğin belirli koşullarla sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Hareme ilk giren zenci ağa "en aşağı" diye adlandırılan unvan ile hizmete alınır, ocak defterine kaydı yapıldıktan sonra "ortancalar"[122] içinde önemli bir lalaya el öptürülürdü.[123] Bu sınıfın görevi harem kapılarını beklemekti ve "nöbet kalfaları"[124] denen ağaların emirlerini yerine getirirlerdi. Kademe atlayabilmek için darüssaade ocağına ait kanunları öğrenmeleri gerekirdi. Bunu yapanlar "acemi ağalığa"[125] geçer, bunların içinden en kıdemlisi ise "nöbet kalfası" olurdu. Bundan sonra "ortanca" olanlar kapı nöbetlerine nezaret ederlerdi.[126] Daha sonra "hasıl-

120 Thévenot/Yıldız 1978: 67.

121 "Bu siyah hadımlar, sultanlar (hasekiler) tarafından büyük efendiye iletilecek bir mesaj için gönderildikleri zaman erkeklerin tarafından geçerek kapı ağasına küçük notlar getirirler, o da onları padişaha verir: aynı şekilde saraydaki bir görevliden bir şey istenildiği, ya da kapıya gelen tanıdıkları ile görüşmek istedikleri zaman da böyle hareket edilir. Fakat bunun dışında, sultanın özel izni olmadan saray içinde bir yerden bir yere gidemezler. Buna karşın kadınların dairesinde her yere gidebilir ve sultanların bütün hizmetlerini yaparlar, beyaz hadımlar ise bunu yapamaz;" Withers / Kayra 1996: 95.

122 "Ortanca" kelimesi hareme alınan kara ağaların eskileri hakkında kullanılırdı. Kara ağalara önce "en aşağı," sonra "acemi ağa," "nöbet kalfası" adı verilirdi. Beş nöbet kalfasının en eskisi terfi edince "ortanca" olurdu; Pakalın "Ortanca" 1983: II/732.

123 Saraya alınan bu acemilere farklı isimler verilirdi, özellikle seçilen isimler çiçek isimleri olurdu. Withers çiçek isimleri verilme nedeninin kadınlara hizmet etmeleriyle ilgili olduğunu söyler: "Bunlar sümbül, nergis, gül, şebboy gibi çiçek adlarıyla adlandırılmışlardır. Çünkü kadınlara hizmet ettikleri ve sürekli olarak onların yanında bulundukları için adlarının onların bekâretine, tatlılığına ve iffetlerinin bozulmamış olmasına çağrı yapması gerekir;" Withers /Kayra 1996: 94.

124 Nöbet kalfalarının görevleri haremin kapısını beklemektir. Harem kapısının anahtarlarını sabah namazı öncesinde darüssaade ağasından sayarak alırlar, gerek görüldükçe kapıları açar, akşam ise her taraf kapandığında anahtarları yine darüssaade ağasına teslim ederlerdi; Pakalın "Nöbet Kalfası" 1983: II/705-706.

125 Hareme giren kara ağalar "en aşağı" mertebesinden başladıktan bir süre sonra acemi ağa olurlardı. Bunlar görev sıraları geldikçe kapı nöbeti tutarlardı; Pakalın "Acemi Ağalığı" 1983: I/7.

126 'Atâ 1292-93: I/257; bununla birlikte Withers saraya alınan kara ağaların ergenlik yaşına gelene kadar beyaz hadım çocukları gibi sarayın diğer çocukları ile birlikte eğitim gördüklerini söyler;

Resim 28. Kızlar Ağası: Paul Ricaut, Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman.. 1670

lı –hasırlı–"[127] olup on iki hasıllının en eskisi terfi ederek "yayla başkapı gulâmı"[128] ardından yeni saraya "başkapı gulâmı,"[129] daha sonra "eski saray ağası" olurdu. Bu mevkie gelenler son olarak darüssaade ağası

"Sultanlara hizmet eden, siyah hadımlara ve Kuzey Afrikalı siyah kızlara ve padişahın öteki kadınlarına gelince, belirtmek gerekir ki siyah hadımlar, çocuk yaşlarında iken ve ergin ve hizmet görebilme yaşına gelene kadar, beyaz hadım çocuklar gibi sarayın öteki çocukları ile birlikte yaşar ve eğitilirler. Oradan ayrıldıktan sonra, kadınların yanına verilirler ve hizmet etmeye ve ötekiler gibi sultanların kapısında [Kapıağası nasıl beyaz hadımların başı ise kızlar ağası da onların başıdır] çalışırlar;" Withers/Kayra 1996: 93.

127 Hasıllı ise on iki kişiden oluşan bir gruptu; Pakalın "Hasıllı" 1983: I/754-755.

128 Hasıllıdan sonra gelen yayla başkapı gulâmı, yazın sultanın gittiği saraylara götürülen kara ağaların kâtipliğini yapardı; Pakalın "Yayla Baş Kapı Gulâmı" 1983: III/612.

129 A. Şeref "baş kapı gulâmı" deyiminin eskiden " baş kapı oğlanı" olarak geçtiğini söylüyor; Şeref 1329: 8. Cüz, 467; baş kapı gulâmı saraya alınan kara ağaların defterini tutmaktaydı; Pakalın "Baş Kapı Gulâmı" 1983: I/165;

olabiliyordu.[130] Sarayda hizmet veren birçok görevli darüssaade ağasına (Res. 28) bağlıydı.[131]

Haremin hizmetli sınıfının yaşadığı mekânların en geniş kısmını kullanan kara ağalara ait bölümün temel yapısı III. Murad dönemine aitti[132] (Lev. 6/A; Lev. 12). Bu kısım uzun bir yol ve çevresinde birçok binanın bulunduğu birbirine bağlı üç bölümden oluşur: "dolap kubbesi" (Lev. 6/1) ve "şadırvanlı sofa" (Lev. 6/2) olarak bilinen iki kapı arası ile "darüssaade ağalığı" ve "başkapı gulâmı (ağalar koğuşu)" (Lev. 6/18) dairelerini içine alan üçüncü bir bölüm.

Resim 29. Harem, Araba Kapısı (Lev. 6/1)

Kara ağalara ait bu bölüm; nöbet yerleri (Lev. 6/2,15), cami (Lev. 6/10), üç katlı bir koğuş (Lev. 6/18), darüssaade ağası odası (Lev. 6/21), şehzadeler mektebi (Lev. 6/22), musâhib-i şehriyârî ve cüceler (Lev. 6/14) odalarından oluşmaktadır. Kara ağalara ait mekânlar onların gelişen statülerine paralel olarak daha "ihtişamlı" bir hal almıştır. Fiziksel konumu bir karakolu andırır durumda olan bu bölüm, hareme girilebilmek için geçilmesi gereken en önemli yeri oluşturuyordu. 17. yüzyılın sonlarında Sarı Mehmed Paşa (öl. 1717),[133] hareme girmek

130 Altındağ 1994: 2.

131 Sarayda darüssaade ağasına: "hazînedâr-ı şehriyârî," "başmusâhib" ve "musâhibler," "lalalar," "valide sultan başağası" ve "diğer ağaları," "sultanların başağaları" ve "diğer ağaları," "valide sultan" ve "sultanların kethüdaları," "kadın, usta ve kalfa unvanı verilen haremdeki kadın görevliler," "darüssaade ağası yazıcısı," "Haremeyn müfettişi," "Haremeyn muhasebecisi," "Haremeyn mukâtaacısı" bağlıydı. Bkz. Altındağ 1994: 1-3; Ayr. bkz. Pakalın "Darüssaade Ağası" 1983: I/400-404;

132 Bugün haremin ikinci avluya açılan kapısı üstündeki (Araba Kapısı) kitabede tarih olarak 996 (1587-88) bulunur, bu III. Murad dönemi yapı etkinliğinin bitim tarihidir. Kitabe için bkz. Bölüm. 4.; Ayr. Bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 458; Sakaoğlu 2002: 318; Şimşirgil 2005: 179.

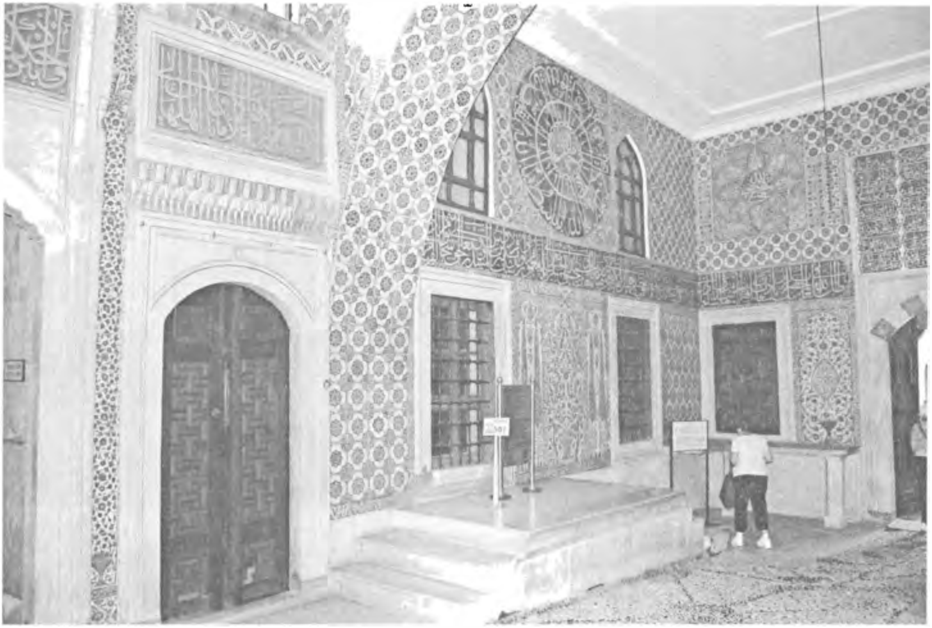
133 Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı. Sarı lakabıyla tanınan Mehmed Paşa Defterdar Sarı Mehmed

Resim 30. Dolap kubbesi (Lev. 6/1)

isteyen sadrazamların –olasılıkla da valide sultan ile görüşmek için– darüssaade ağasına rüşvet vermek zorunda kaldıklarını söyler. Verilen paranın az olması durumunda ise sadrazamın tüm hünerini kullanması gerekiyordu.[134] Günümüzde kara ağaların mekânlarına bakıldığında haremin kadınlar bölümüne geçilen kapısının (Lev. 6/23) hemen yanına yapılmış olan darüssaade ağasının kullandığı odanın bulunduğu konum (Lev. 6/21b) onun bu bölümün genel hâkimi olduğunu göstermesi yanında, haklı olarak Penzer'in de dikkat çektiği gibi kara ağalara yüklenen sorumluluğu göstermesi bakımından da önemlidir.[135] Odanın haremin kadınlar bölümüne geçiş kapısının (Lev. 6/23) hemen yanında olması buraya giriş çıkışı denetlemek amaçlıydı. 17. yüzyılda valide sultanların etkin olduğu dönemde kimi görüşmelerin haremde yapıldığı oluyordu. Daha önce

Paşa, *Zübde-i Vekayiât*'ta adlı eserinde 1066-1116 (1656-1704) yılları arasındaki hadiseleri anlatır.
134 Akt. Goodwin 1998:114.
135 Penzer 2000: 159.

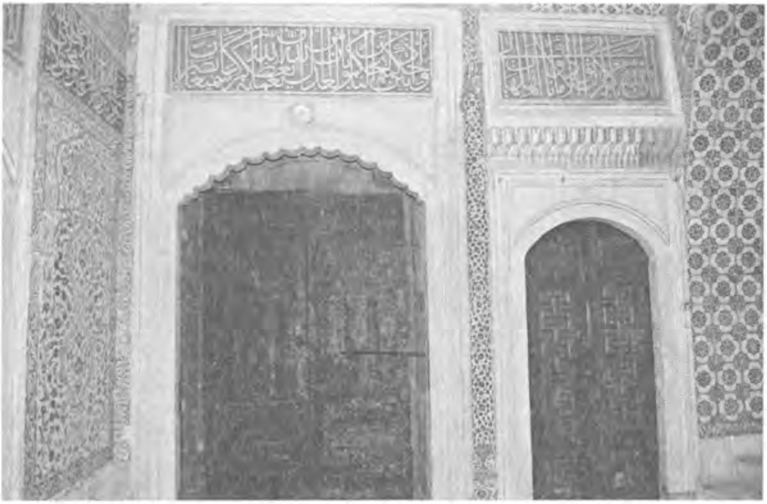
Resim 31. Şadırvanlı sofa (Lev. 6/2)

de belirtildiği gibi Naîmâ, Valide Turhan Sultan ile Köprülü Mehmed Paşa'nın haremde görüştüklerini söylüyordu.

Sarayın ikinci avlusunda "araba kapısı"[136] (Lev. 1/c; Res. 29) olarak bilinen kapıdan girilen kara ağaların mekânları haremin diğer bölümlerinde olduğu gibi kendi içinde dışarıdan bağımsız bir mimari yapılanmaya sahiptir. Araba kapısından sonra geçilen yer "dolap kubbesi" olarak bilinir[137] (Lev. 6/1; Res.30). Duvarlarında altı dolap bulunan ancak penceresi bulunmadığından karanlık olan bu bölümden geçilince de "şadırvanlı sofa" olarak

136 Araba kapısı Harem dairesinin ana kapısıdır. A. Şeref, saray kadınlarının bu kapıda arabadan indikleri için, kapıya "Araba Kapısı" adı verildiğini söyler; Şeref 1329: 8. Cüz, 457.

137 Bu bölüme "dolap kubbesi" denilmesinin nedeni duvarlarındaki dolaplardan kaynaklanır. Şeref, haremi gezdiği sırada, hizmetlilerden birinin bu dolaplardan birine Valide Kösem Sultan'ın saklandığını ve diğer dolapların da Ravza-ı Mutahhara'ya ait bazı hesapların defterleri için kullanıldığını söylediğini aktarır; Şeref 1329: 8. Cüz, 459; N.M. Penzer, bu bölümdeki dolaplardan yola çıkarak burasını hem giriş odası, hem de yatakhane olarak tanımlıyor; Penzer 2000: 160; Ancak bu kısmın yatakhane olarak kullanılmaya elverişli olmadığı açıktır.

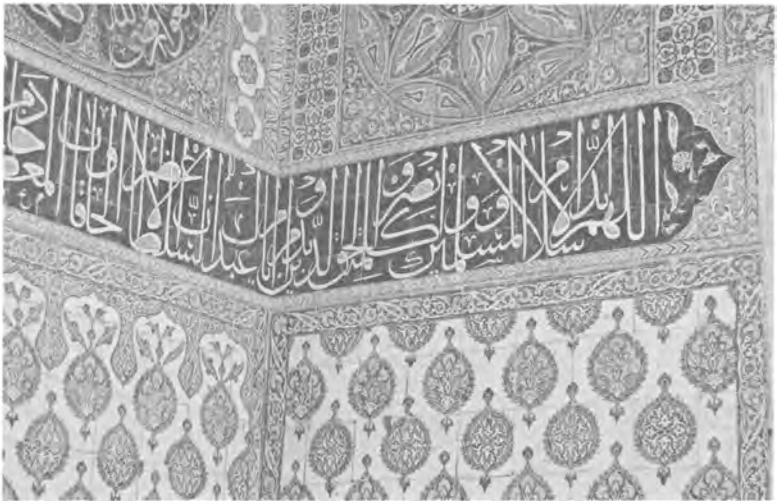

Resim 32. Büyük Bini ve Ağalar Camisi kapıları (Lev. 6/4, 8, solda)
Resim 33. Şadırvanlı Sofa'da çini pano (Lev. 6/2)

adlandırılan bölüme ulaşılır[138] (Lev. 6/ 2; Res.31). Dikdörtgen bir plana sahip olan şadırvanlı sofaya girilen kapı üzerindeki kitabe 1077/1666 tarihini vermektedir.[139] Sofaya girildiğinde kuzeydoğuda "Adalet Kulesi"nin kapısı[140] (Lev. 6/3) güney-batısında ise padişahların hareme atla girdikleri "büyük bini" kapısı yer alır. (Lev. 6/4) Kapının üzerindeki kitabede 1078/1667 tarihi okunmaktadır.[141] Bu tarih sofanın 1076/1665 yangını sonrasında onarıldığına işaret eder. Ayrıca kapının hemen yanında "ağalar camisi"ne girişi

138 A. Şeref, "şadırvanlı sofa"ya geçilen kapının kanatlarının Mısır'dan getirildiğine dair söylentilerin doğru olabileceği görüşündedir; Şeref 1329: 8. Cüz, 459.
139 Kitabede "Lâ ilâhe ilaallah Muhammeden Resûlullah, sene 1077" yazılıdır; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 461.
140 Kule kapısı üzerindeki kitabede Hz. Muhammed'in adaletle ilgili söylediği hadis-i şerifi yazılıdır: "Hz. Peygamber şöyle dedi: Bir saat adalet yetmiş sene ibadetten hayırlıdır;" Acluni. *Keşfu'l Hafa,* Beyrut: Dar-u Ihla'it-Turasi'l-Arap, 1252: 58 (III. Baskı).
141 Kitabede Nisâ Süresi'nin 58. Ayetinin bir kısmı yazılıdır: "ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir;" bu kitabenin yanındaki Ağalar Mescidi kapısı üzerindeki kitabede ise ayetin eksik olan kısmı yazılıdır; padişahın kullandığı bir kapıda hükmetmek ve adalet kavramlarının kullanılması bilinçli bir tercihin sonucudur; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 461.

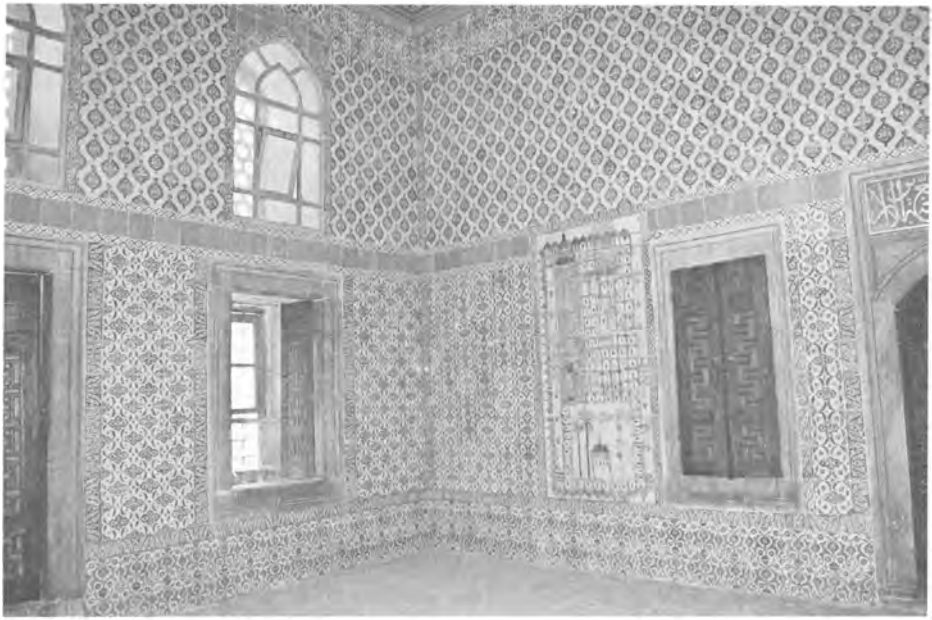

Resim 34.
Şadırvanlı Sofa
çini yazı kuşağı
(Lev. 6/10)

sağlayan bir kapı bulunur[142] (Lev. 6/11; Res. 32). Sofa ortadan bir kemerle ikiye ayrılmıştır. Bu bölümün duvarları tavana kadar 17. yüzyılın ortalarında üretilmiş çinilerle kaplanmıştır[143] (Res. 31). Mekândaki çiniler valide sultana ait mekânlar ile çifte kasırlarda görülen çinilerle üslup ve teknik olarak aynı özellikleri göstermektedir. Çinilerdeki bu birliktelik adı geçen bu mekânların aynı dönemde onarıldığına (yenilendiğine) işaret eder.

Özellikle çini panolardaki yeşil ve kırmızı renklerin canlılıklarını kaybetmeleri ve boyalarda görülen akmalar da üretim sırasındaki sorunları göstermektedir. Büyük Bini'den sofaya girilen kapının yanındaki duvarda bulunan bir çini panonun üslup ve teknik özellikleri, panoyu 17. yüzyıl ortalarına tarihler. Bir vazodan çıkan sarmaşıklar ve çiçeklerden oluşan bu çini pano, valide sultanın yatak odası, IV. Mehmed odası gibi haremin farklı odalarında görülür (Res. 33). Sofanın duvarını dolaşan çini yazı kuşa-

142 Bu kapı üzerindeki kitabede Nisâ Süresi 58. Ayetin başındaki "Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi" kısmı yazılıdır; Bu kitabenin hemen yanında ve Büyük Bini kapısı üzerindeki kitabede ise ayetin geri kalan kısmı bulunur. Kitabede geçen emanetleri ehline veriniz ifadesi haremin korunmasıyla görevli kara ağaların yüklendikleri sorumlulukla ilgili olmalıdır.
143 Bununla birlikte burada bulunan çini kitabeler üzerinde "Allah" ve "Muhammed," "Hasan," "Hüseyin," Aşere-i Mübeşşere (cennetle müjdelenen on sahabe) ile "Esmâ-i Hüsnâ" (Allah'ın isimleri) okunur; Şeref 1329: 8. Cüz, 461; Sakaoğlu 2002: 321.

Resim 35. Kara Ağalar Camisi, iç mekân (Lev. 6/10)

ğında IV. Mehmed döneminde haremin onarıldığı anlatılmaktadır. (Res. 34) Yapılan onarım hakkında bilgi veren başka bir kitabe ise sofadan kara ağalar taşlığına geçilen kapının üzerinde yer alır (Lev. 6/13).

Kara ağaların kullanımına sunulan mescidin bir girişi "şadırvanlı sofa"dan (Lev. 6/11; Res. 32) diğer girişi ise "kara ağalar taşlığı"ndandır. (Lev. 6/12.) Kara ağalar taşlığından girişteki iç kapının üzerindeki kitabe 1078/1667 tarihini vermektedir. Kara ağalar koğuşuna bitişik cami kare planlı küçük bir mekândır[144] (Lev. 6/10). Duvarları bitkisel desenli ve ayet yazılarını içeren 17. yüzyılın çok renkli sıraltı tekniğinde (Res. 35) çinilerle kaplı olan cami, düz ahşap bir tavanla örtülüdür. Mihrap çinileri, Mekke'yi, Kâbe'yi, Arafat'ı, Medine'yi betimleyen resimleri yansıtır. 17. yüzyıla ait çiniler bu mekânın, haremdeki diğer birçok mekân gibi 1076/1665'teki

144 Sakaoğlu padişah şeyhülislamı haremde kabul edeceği zaman, şeyhülislamın öncelikle bu mescide alınmasının bir gelenek olduğunu söyler; Sakaoğlu 2002: 323.

yangın sonrasında başlatılan yenileme projesi kapsamına alındığını gösterir.

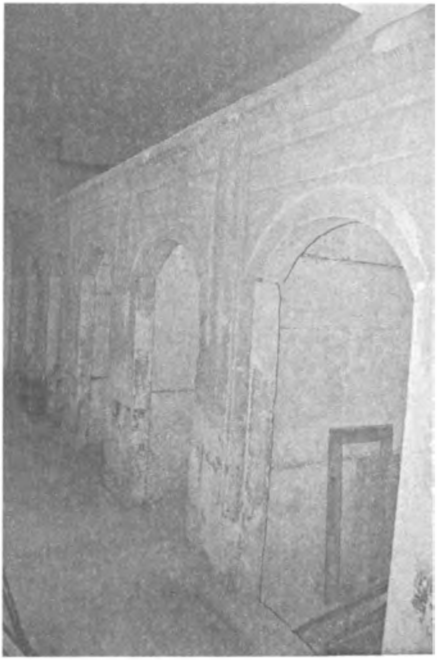
Mescidin mihrabında bulunan Kâbe tasvirli çini pano kara ağaların kutsal yerlerle olan (Mekke ve Medine) ilişkisini yansıtır. Dârüssâade ağasının kutsal yerlerin harcamalarını yönetmesi onu bir şekilde kutsal yerlerle ilişkilendiriyordu. Kendi yaşam alanlarındaki bu tasvirler görevlerinin hatırlatılmasının yanında, akıllarının sürekli bu yerlerle meşgul olduğu izlenimi verme amaçlı olmalıydı. Zira 17 ve 18. yüzyıllarda Kahire'ye sürülen dârüssâade ağalarının evlerinde de bu kutsal yerlerin tasvirleri görülmektedir.[145] İstanbul'dan uzakta yaşadıkları kendi evlerinde de kutsal yerlerin tasvirlerinin olması görevden uzaklaşmalarına karşın yine de bu yerlerle kendilerini ilişkilendirme çabası içinde olduklarını gösterir. Bununla birlikte haremde valide sultanın "namaz odası" duvarındaki benzer panonun varlığı da valide sultanın dindarlığına vurgu yapma amaçlı olmalıdır. Müslümanlığı sonradan kabul etmiş valide sultanların, dine olan bağlılığı belki de böyle vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca hacca gidemeyen valide sultanların kutsal yerlere olan özlemleri de bir şekilde dile gerilmiştir.

Resim 36. Kara Ağalar Avlusu (Lev. 6/A)

Şadırvanlı sofanın kapısından (Lev. 6/13) kara ağalar taşlığına girilir (Lev. 6/A; Res. 36). Uzun bir taşlık etrafında birçok mekândan oluşan bu kısmın en ilginç yapısı hiç kuşku yok ki kara ağalara ait koğuştur (Lev. 6/18a-n). Haremin kara ağalara ait koğuş ve çevresindeki yapıları

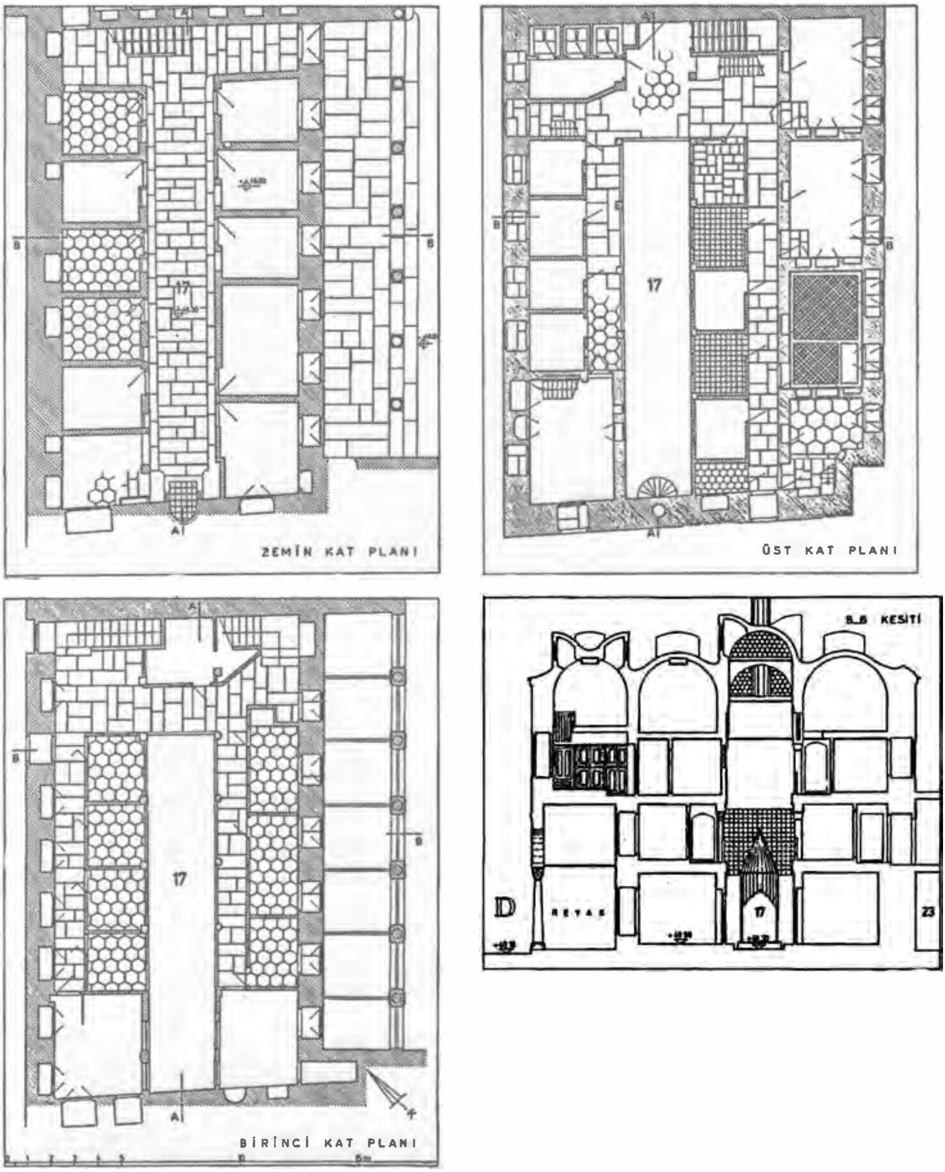
145 Hathaway 2005: 309.

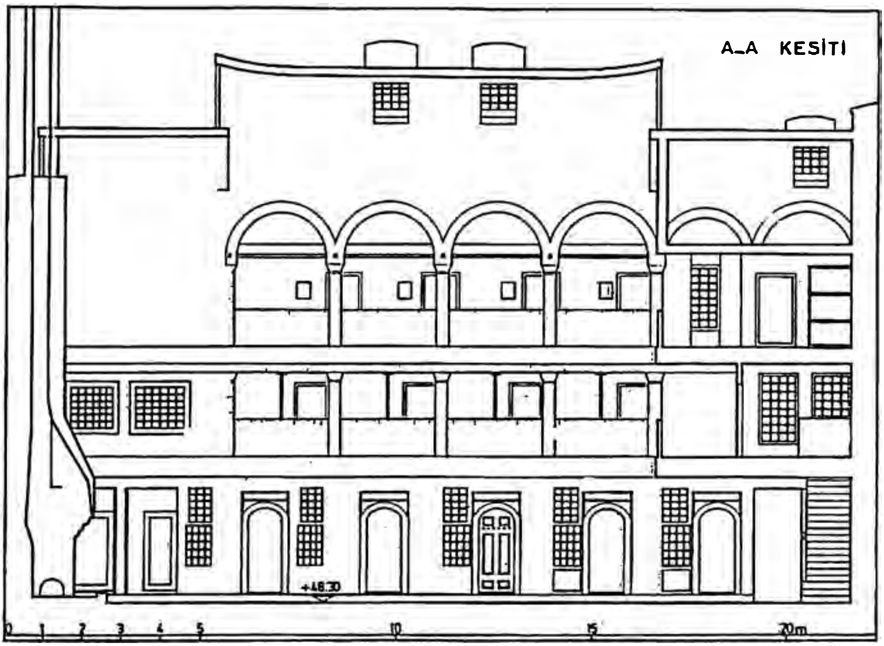
Resim 37. Kara Ağalar koğuş cephesi (Lev. 6/16, solda)
Resim 38. Koğuşun zemin kat helâları (Lev. 6/18n)

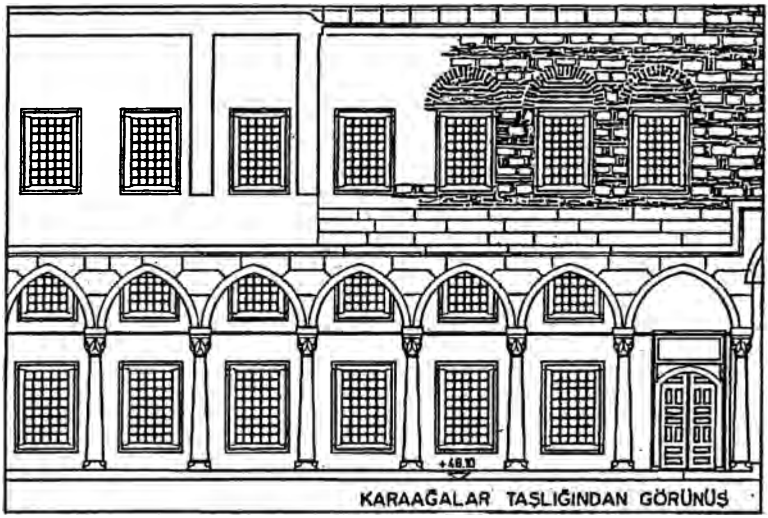
III. Murad dönemi yenileme projesi kapsamında yapılmış olmalıdır.[146] Şadırvanlı sofadan taşlığa girildiğinde güneyde bulunan iki katlı kâgir bina musahipler ve cüceler dairesi olarak bilinir[147] (Lev. 6/14). Şeref Bey, binayı gezdiğinde, buranın çinilerin konulduğu depo olarak kullanıldığını söyler.[148] Günümüzde de bina yine depo olarak kullanılmaktadır. İki katlı binanın hemen yanında olan tek katlı mekân ise kara ağaların nöbet yeridir[149] (Lev. 6/15) ve günümüzde haremin güvenlik görevlileri burayı kullanmaktadırlar. Bu odanın doğusunda bulunan (Lev. 6/24) ve üzerin-

146 Bkz. Bölüm 4.
147 A. Şeref, burasının "baş kapı gulâmı" ağalarına ait olduğunu söylüyor. Şeref 1329: 8. Cüz, 467; İki ayrı girişi olan bu mekânın birinci kapısını üzerinde; "Ey kapıları açan Allah'ım! Bize maddi manevi en hayırlı kapıları aç/Ey lütufları gizli olan Allahım! Bizi korktuklarımızdan emin eyle;" ikinci kapının üzerinde ise "*Bismillâhirrahmânirrahîm*" yazılıdır; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 468.
148 Şeref 1329: 8. Cüz, 468.
149 Şeref 1329: 8. Cüz, 468; Bu odada asılı olduğu söylenen ve ağaların uyması gereken kuralların yazılı olduğu 1325 (1907) tarihli talimatname için bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 468-482.

Levha 13. Kara Ağalar Koğuşu, plan ve kesit; Eldem-Akozan 1982

Levha 14. Kara Ağalar Koğuşu, kesit; Eldem-Akozan 1982

Resim 39. Kara Ağalar Koğuşu girişinde duvardaki H. 1078 tarihli çini pano

deki kitabede 1077/1666 tarihini veren kapı geçildiğinde bir koridorla da "kuşhane meydanı"na yani üçüncü avluya ulaşılır.[150]

Kara ağalar taşlığında bulunan binalar içindeki en ilginç yapı hiç kuşku yok ki ortaçağ manastırlarını veya kervansarayların iç mimarisini hatırlatan ağalara ait koğuştur[151] (Lev. 6/18a-n). Üç katlı olan bu koğuşa 18. yüzyılda kara ağaların sayısının artmasından dolayı bir kat daha eklenmiştir[152] (Lev. 14). Koğuşun zemin katı "baş kapı gulâmı"na (Lev. 13/A), orta kat "neferlere" üst kat ise "ortancalar"a ayrılmıştı (Lev. 13/C). Şeref Bey, zemin katta bulunan ve güneybatı yönündeki odaları "baş kapı gulâmı" tarafından; selamlık, yatak ve misafir odaları (Lev. 6/18b-e) sonda bulunan açık mekâ-

150 A. Şeref, haremi gezdiği sırada bu meydana çıkan koridorda bulunan demir parmaklıklı yerin Valide Kösem Sultan'ın öldürüldüğü yer olarak anlatıldığını söylüyor; Kuşhane meydanına çıkılan kapı üzerindeki kitabe için ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 483.
151 N.M. Penzer, benzer bir yaklaşımla "binanın sağlamlığı ve manastırdaymış hissi veren atmosferi" olarak tanımlıyor; Penzer 2000: 161.
152 Sakaoğlu 2002: 326.

Resim 40. Kara Ağalar Koğuşu zemin kat (Lev. 6/18a)

nın cami, (Lev. 6/18f) bunların karşısında bulunan odaların ise yemek ve kiler odası olarak kullanıldığını söyler[153] (Lev. 6/18h-L).

Koğuşa kara ağalar taşlığında sütunlu bir revaktan girilir[154] (Lev. 6/16; Res. 37). Kapıdan (Lev. 6/17) sonra girilen geçidin güneybatı duvarı yerden yukarı kadar 17. yüzyıl sıraltı tekniği çinileriyle kaplıdır. Bunun ortasında kalın bir şerit halindeki çini kitabede 1078/1667 tarihi okunmaktadır.[155] Bu çini kitabe koğuşun 1076/1665 yangını sonrasında onarıldığına işaret eder (Res. 39). Bunun altında yer alan 1235/1819 tarihli başka bir kitabe ise haremde kara ağalar ile cariyeler arasındaki işbirliğini göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre dönemin darüssaade ağası Hâfız İsâ Ağa 1235/1819 döneminde, harem halkından merhum Naile Hatun'un malından Bedr-i Cihan Kalfa ve ortanca Mahmud Ağa elleriyle harem-i hümayun hastaları için mum ve zeytinyağı yardımı yapmıştır.[156] Bu çini panonun bulunduğu duvarın kuzeyinde bulunan (Lev. 6/18m) merdivenler birinci kata çıkışı sağlar. Merdivenlerin batısında ise koğuşun helaları bulunur (Lev. 6/18n); Res. 38). Merdivenlerin güneybatısında koğuşun uzun ve yüksek orta sofası uzanır (Lev. 6/18a). Bu sofanın her iki yanında, kat galerileri ve galerilerde yer alan odalar bulunur (Lev. 6/18b-L; Res. 40). Zemin katta güneydoğu uçta ise büyük bir ocak bulunur (Lev. 6/18a; Lev. 12). Bugün ocak üzerindeki çiniler dökülmüş ve yerleri yeşile boyanmıştır.

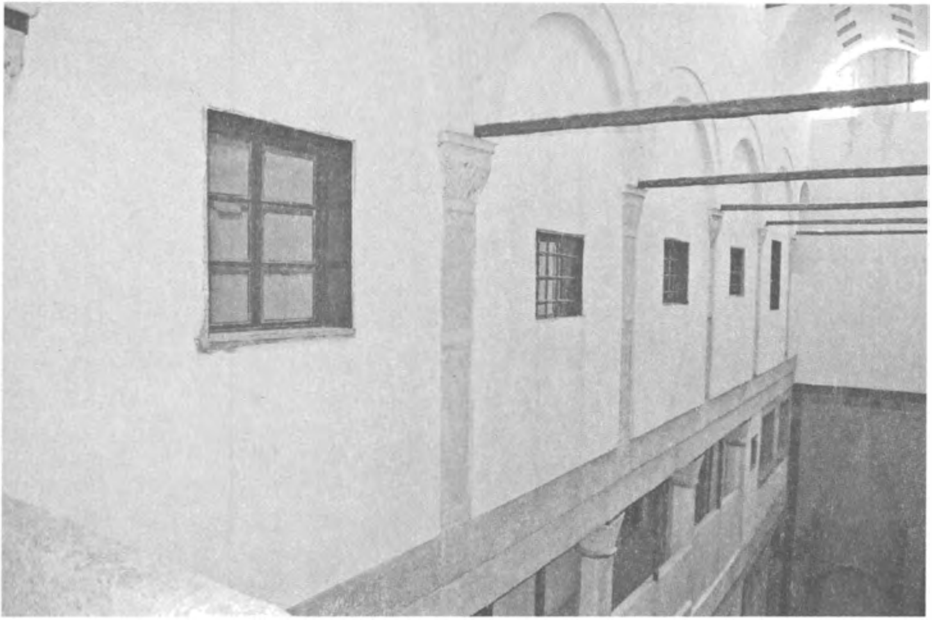
153 Şeref 1329: 8. Cüz, 481; A. Şeref, haremi gezdiği sırada koğuşun haremin birçok yerinden dökülen çinilerin konduğu bir depo olarak kullanıldığını söylüyor; Şeref 1329: 8. Cüz, 467.
154 Koğuşa girilen kapı üzerinde "müminler kardeştirler, o halde kardeşlerinizin arasını bulun, barıştırın;" yazılıdır; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 479.
155 Kitabede "Ey kapıları açan Allah'ım! Bize maddi manevi en hayırlı kapıları aç. 1078" yazılıdır. Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 479.
156 Kitabe için Bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 479; Sakaoğlu 2002: 327.

Resim 41. Kara Ağalar Koğuşu birinci kat güney-batı yönündeki odalar (Lev. 6/18a)

Zemin katta bulunan karşılıklı odalar kara ağaların üst düzey amirleri tarafından kullanılıyor olmalıdır[157] (Lev. 6/18b-L; Res. 40). Güneybatı yönünde dört oda (Lev.6/18b-c) ve eyvan şeklindeki bir mekân (Lev.6/18f) bulunmaktadır. Bu odaların karşısında ise beş oda (Lev.6/18h-L) ve yine eyvan şeklindeki bir mekân (Lev.6/18f) yer alır (Lev. 13/A). Bu odalardan ocağın her iki yanındaki önü açık mekânlara eskiden ocak başı denilmekteydi.[158] Güneybatıdaki eyvan şeklindeki odanın (Lev. 6/18h) güney duvarında bir çeşme[159] vardır. Bu odanın kuzey duvarında ise kara ağalar arasındaki yardımlaşmayı teşvik eden mermer üzerine 1079/1668 tarihini veren bir kitabe[160] bulunmaktadır. Ayrıca güneydo-

157 Bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 467; Sakaoğlu 2002: 327.
158 Ayrıca bu mekânlar cezalandırma amacıyla da kullanılıyordu; Şeref 1329: 8. Cüz, 480.
159 Çeşme üzerindeki kitabede İnsan Sûresi 21. Ayet'in bir kısmı yazılıdır; "Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir;" Altında ise: "Baş gulâm ağası Ahmet Bedir efendi bu çeşmeyi tamir etti; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 480-481.
160 Sebeb-i âlamet oldur ki iş bu asıtane-i devlete bizim/zamanımızda ve bizden sonra gelup hizmet-i padişahî ile müşerref olan karındaşlarımız öyle ma'lumunuz ola/ ki bin on beş tarihinde mevcut olan ağa karındaşlarımız atik ve cedid sağır ve kebir cümle/ni ma'rifeti ile mâbeynimizden bir ağa

Resim 42. Kara Ağalar Koğuşu ikinci kat güney-batı yönündeki odalar (Lev. 6/18a)

ğu yönündeki odaların birinin duvarındaki 1099/1687 tarihli mermer kitabe[161] darüssaade ağasının duasını içermektedir. Bu kitabenin bulunduğu cephedeki odaların birinin kapısının üzerinde başka bir kitabede ise –taşlıkta bulunan müsahipler dairesinin kapısı üzerindeki ve koğuşun girişindeki koridorda bulunan çini kitabede olduğu gibi– burada yaşayanlara Tanrı'nın hayırlı kapılar açması ve onları koruması dilenmektedir.[162]

karındaşımız azad oldukda hasbeten lillah üçer aylık ulûfemizi ol yoldaşımıza in'am/etmek ma'kul görülüp lâkin âlâyim-i mezbur ihrak olmağın sonradan devletlü saadetlü darüssaade ağa/sı Abbas ağa ve lala Hızır ağa ve saray-ı atik ağası Mahmud ağa ve başkapı oğlanı lala Şuayip ağa zamanında üslubu-ı sabık/üzere tahrir olunup bizden sonra gelen ağa karındaşlarımız dahi muhalefet etmeyüb vaz'ından ha/ric hilafa sa'y itmeyeler. Sene 1079; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 480-481; Sakaoğlu 2002: 328.

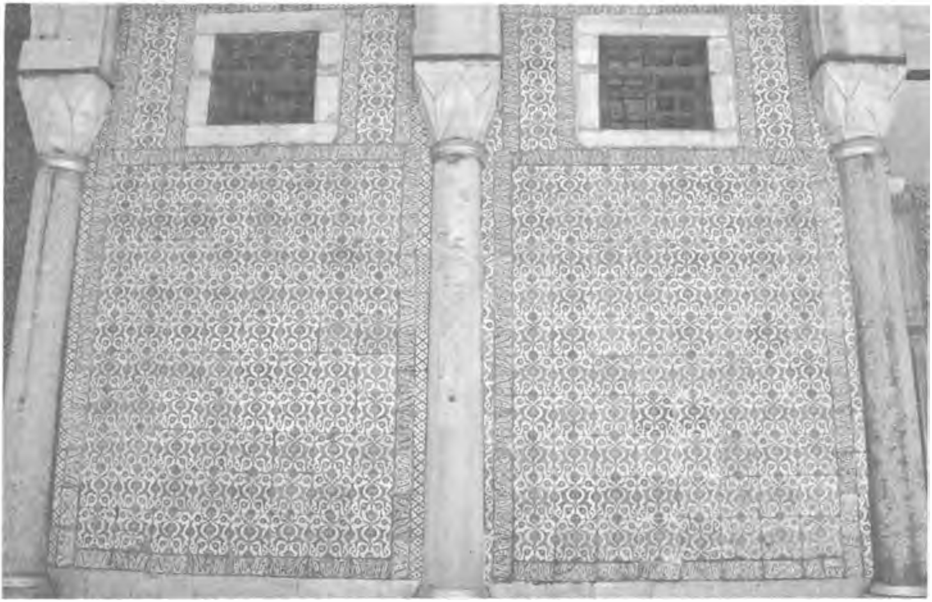
161 Erdi halk-ı âleme feyz-i Hudâ-yı lemyezel
Çün olub Darüssaade ağası ol şûh vefâ
Zühd-i takvaya belin bağlayub etdi hizmeti
Kıl şefaat yâ Muhammed ümmetindir Mustafa 1099; Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 480; Sakaoğlu 2002: 327.

162 Kitabede: "Ey kapıları açan Allah'ım! Bize maddi manevi en hayırlı kapıları aç/ Ey lütufları gizli olan Allahım! Bizi korktuklarımızdan emin eyle;" yazılıdır.

Resim 43. Dârüssaâde ağasına ait mekânlara giriş kapısı (Lev. 6/20)

Koğuşun birinci katına giriş kapısının doğusundaki merdivenlerden çıkılır (Lev. 6/18m; Lev. 13/B; 10). Bu kat zemin kata göre daha özensiz odalara sahiptir. Her iki yönde galerilerle oluşturulan bu katın güneydoğu tarafına bakan cephesinde üç küçük ve bir büyük, güneybatı tarafında ise iç içe iki odanın yanında dört küçük ve bir büyük olmak üzere toplam on oda bulunur (Lev. 13/B; Res. 41). Birinci kattan tekrar merdivenlerle ikinci kata çıkılır (Lev. 13/C). Birinci katta olduğu gibi bu kat da iki galeriden oluşur. Ancak farklı olarak güneybatı yönündeki galeri açık yapılmamış ortada bir koridor ve etrafında odalardan oluşur (Res. 42). Koridorun, orta sofaya bakan odaları tek pencereli ve hücreyi andırır biçimde yapılmış altı odadan oluşur (Lev. 13/C:1-6). Ancak koridorun orta sofaya bakan tarafındaki revakların önceden açık olduğu ve daha sonra kapatıldığı açıkça görülür (Res. 42). Güneybatı yönündeki odalar ise kendi içinde ahşaptan bölünerek iki kat olarak yapılmış ve diğerlerine göre daha özenlidir. Koridorun karşısında bulunan beş oda-

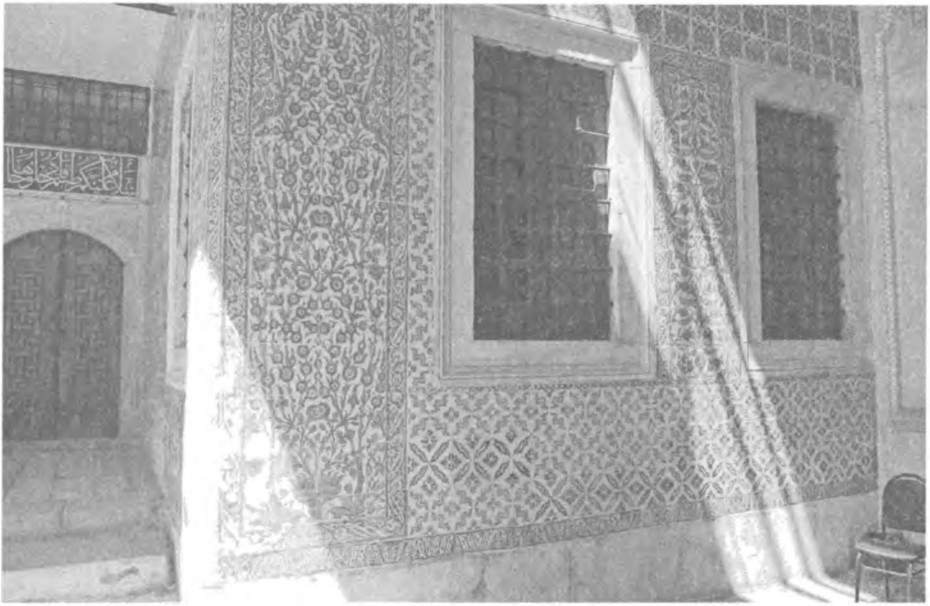

Resim 44. Revağın sonradan kapatılan kısmı (Lev. 6/A)

dan sonuncusu diğerlerine göre daha büyüktür ve bu mekân şadırvanlı sofanın üzerine kadar uzanır (Lev. 13/C-15). Bu koridordaki odaların önündeki koridor açıktır ve orta sofaya bakmaktadır. Ayrıca burayı kullananlar için helalar da bulunur. İkinci katı kara ağaların "acemi ağalar"ı ve "ortancalar"ın kullandığı ihtimali düşünüldüğünde[163] bu durum mimari örgütlenmeyi anlaşılır kılmaktadır. Zira saraya alınan kara ağalar içinde "en aşağı" sınıfının bir üstünde olan bu grup daha sonra terfi ediyor ve "hasıllı" oluyordu.[164]

Taşlığın en ilginç yapısı olan koğuşun kendi içinde bir hiyerarşiye sahip olduğu açıkça görülür. Üç katlı mekânın zemin katının odalarının üst kat odalara göre daha özenli ve büyük olması bu katı kara ağaların üst düzey amirlerinin kullanmış olabileceği ihtimalini güçlendirir. Zemin kattan merdivenle çıkılan birinci katta bulunan

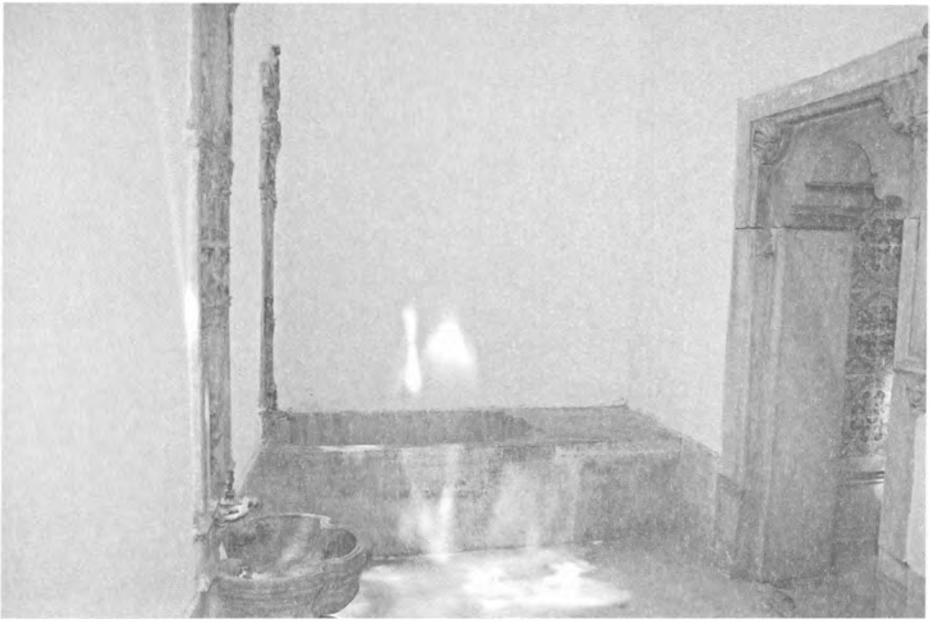
163 Şeref 1329: 8. Cüz, 480.
164 Pakalın "Ortanca" 1983: II/732.

Resim 45. Dârüssaâde ağasının özel odası (Lev. 6/20)

odaların, zemin kattakiler kadar özenli olmadığı açıktır. Bu katı kullananlar zemin katta kalanlardan daha alt sınıfa mensup olmalıdırlar. Birinci kattan çıkılan ikinci kat ise diğer iki kata göre daha özensizdir. İkinci katı ise kara ağaların acemi ve ortancaları kullanmış olmalıdırlar. Burada bulunan helalar, ikinci katta yaşayanların alt katlara inmelerinin istenmediğini gösterir. Ayrıca birinci katta helaların olmaması ve zemin katta bulunan helaların büyüklüğü her iki katın sakinlerinin burayı ortak kullandıklarını gösterir. Öyle anlaşılıyor ki koğuşun mimari örgütlenmesinde hiyerarşi zeminden yukarı doğru olmuştur. Zemin katta daha üst düzey yöneticiler kalırken üst katları alt sınıfa mensup kara ağalar kullanmıştır.

Koğuşun, kara ağalar taşlığına bakan dış duvarları 17. yüzyılın ortalarında üretilmiş çok renkli sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır (Res. 37). Ayrıca koğuşun kapısı üzerinden başlayarak şadırvanlı sofadan geçilen kapının üze-

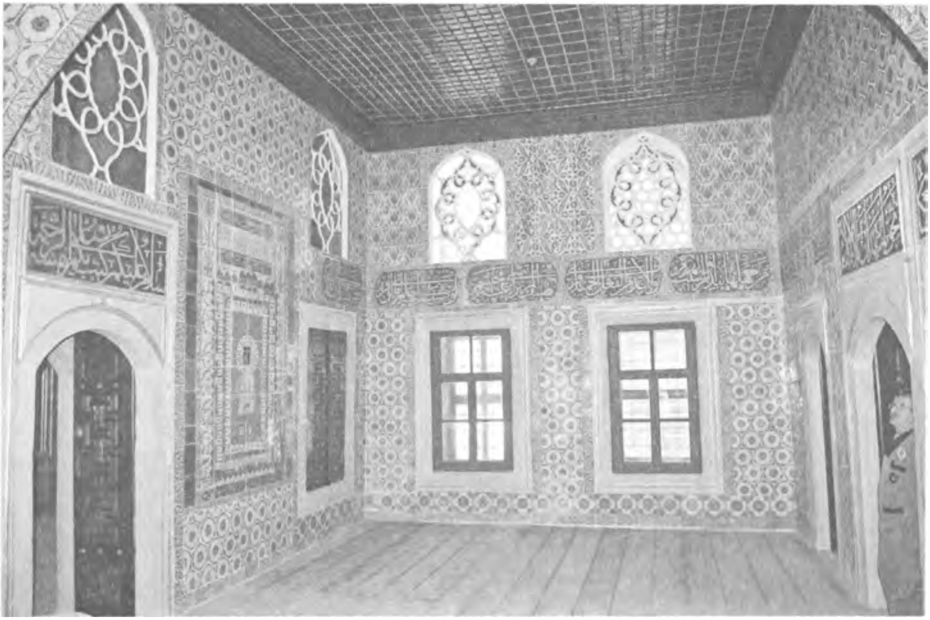

Resim 46. Dârüssaâde ağasının hamamı (Lev. 6/21)

rine kadar çini bir pano şeridinde kaside-i bürde'nin bir bölümü yazılıdır.[165] Bunun altında ise koğuşun duvarında 19. yüzyıla ait birçok kitabe bulunur.[166]

Kara ağalara ait mekânların belki de en önemlisini darüssaade ağasına ait bölüm oluşturur (Lev. 6/21a-c). Ağalar nöbet yerinin (Lev. 6/15) karşısında yer alan ve cephesi 17. yüzyılın ortalarında üretilmiş çok renkli sıraltı tekniğinde çinilerle kaplı olan mekân, kara ağaların başı darüssaade ağasının kullanımına sunulmuştur (Res. 43). Ağaya ait mekânlara girilen kapının (Lev. 6/20) güneyinde, koğuş revağının iki sütun arası kapatılarak bir mekâna dönüştürülmüştür (Lev. 6/19; Res. 44). Bu kısmın dış yüzeyi 18. yüzyıl çok renkli sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır (Res. 44). Ancak mekâna girilen kapını üzerindeki kitabede görülen 1078/1667 tarihi, bu kısmın 1076/1665 yangını sonrasında

165 Şeref 1329: 8. Cüz, 473.
166 Kitabeler için bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 475-477; Sakaoğlu 2002; 33-331; Şimşirgil 2005:164-169.

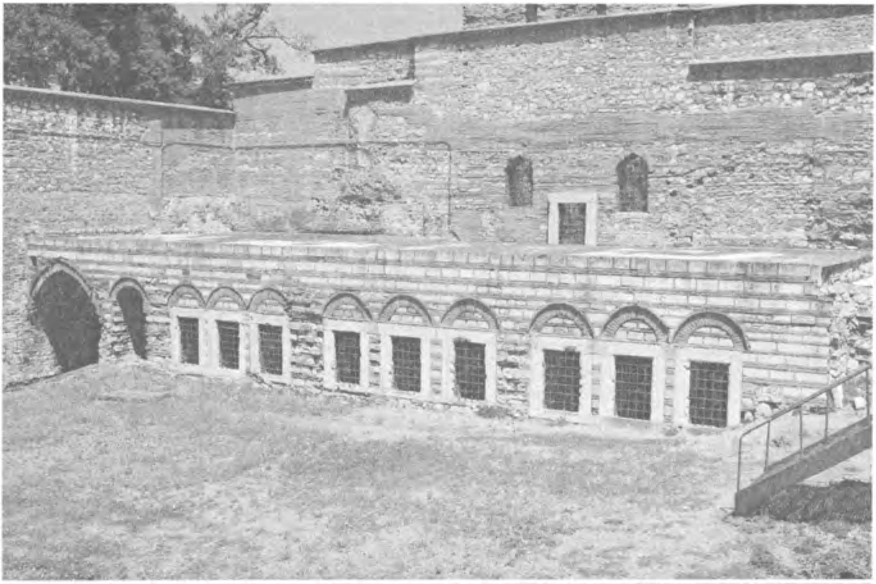

Resim 47. Şehzade Mektebi giriş sofası (Lev. 6/30)

onarıldığına işaret eder. Cephede kullanılan çinilerin 18. yüzyıl üretimi olması ise 1076/1665 sonrasında da bir onarım geçirdiğini açıkça gösterir. A. Şeref Bey, bu kısmın bir dönem "ortanca"lara ait hapishane olarak kullanıldığını söyler[167] (Res. 44).

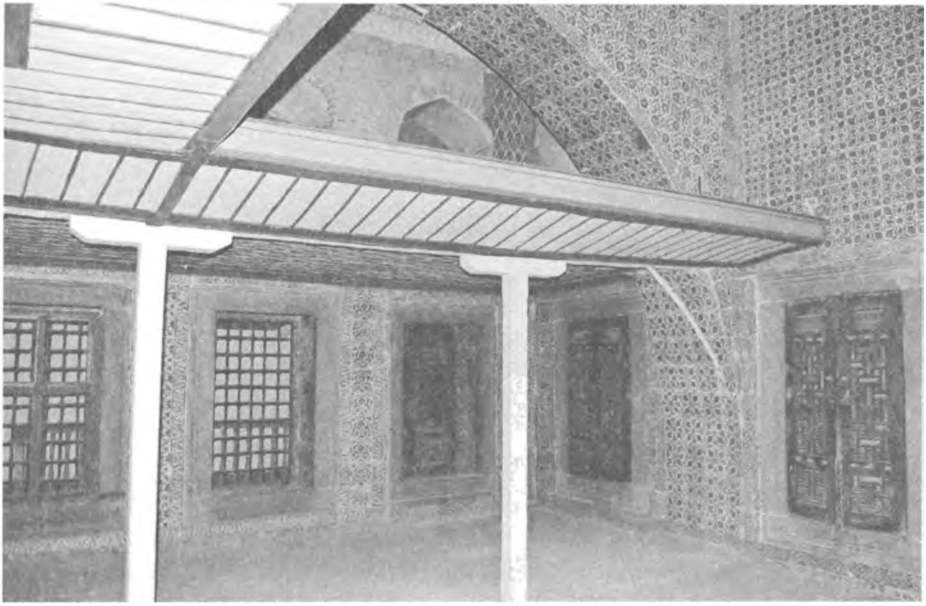
Kâgir ve iki katlı olan darüssaade ağasına ait binaya girildiğinde (Res. 45) kuzeyde ağaya ait mekânlar yer alırken, güney tarafta ise haznedar ağa odaları bulunur[168] (Lev. 6/21a-c). Ağanın yaşam alanı onun tüm ihtiyaçlarını karşılayacak düzene sahiptir. Zira iki katlı bu bölüme girildiğinde (Lev. 6/21a) alt katında, darüssaade ağasının özel odası ile ocaklı iki oda (Lev. 6/21b), küçük bir hamam (Lev. 6/21c; Res. 46), çeşme, farklı kullanım

167 Bununla birlikte A. Şeref burayı gezdiğinde bu mekâna pabuçluk denildiğini söylüyor; Şeref 1329: 8. Cüz, 478.
168 Şeref 1329: 8. Cüz, 481; Ağaya ait mekânlara girilen kapının üzerinde Zümer Sûresi 73. Ayet'in bir kısmı yazılıdır: Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya girin;" Ayr. bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 481.

Resim 48. Şimşirlik, üstte şehzadelerin kapatıldıkları odalar ve altta ise odalardan biri

Resim 49. Şehzadeler ait mekânlar, veliaht şehzade odası (Lev. 6/83)

amaçları olan birkaç oda ile hela ve bir de kahve ocağı bulunur. Kara ağalar taşlığına bakan ağanın özel odası 17. yüzyıl ortalarında üretilmiş sıraltı tekniğinde çinilerle kaplıdır.[169] Özellikle duvardaki çini pano (Res. 45), 1076/1665 sonrası yenileme projesine dahil edilmiş diğer mekânlardaki panolarla teknik ve üslup açısından benzer özelliklere sahiptir. Bugün depo olarak kullanılan bu mekân iç içe iki odadan oluşur (Lev. 6/21b; Res. 45). Ağanın alt kat odasının iki penceresinden biri haremin giriş kapısına diğeri ise kara ağaların taşlığına bakmaktadır. Böylece Ağa hem haremin girişini hem de taşlığı rahatlıkla gözetim altında tutabiliyordu (Res. 45).

Darüssaade ağasına ait bölümün önemini artıran, ikinci katta yer alan ve şehzadelerin eğitimine ayrılmış okulun burada olmasıdır[170] (Lev.

169 Öney 1976: 111.
170 M. Anhegger, okulun haremin içinde değil de kara ağalara ait bölümde olmasını, küçük yaşta aile bağlarından kurtulmaları, ileride padişah olacakları için küçük yaştan başlayan, değerli hocaların kontrolünde yetiştirilmek istenmesi olabileceğine bağlar; Anhegger 1986: 60.

Resim 50. Harem, kadınlar bölümüne geçilen birinci kapı (Lev. 6/23, solda)
Resim 51. Altın Yola açılan kapı (Lev. 6/27)

6/22). Bu okul darüssaade ağasının üst katında yer alır. Şehzadeler eğitim amacıyla okula geldiklerinde yol boyunca hiçbir kadınla göz göze gelmemeleri için kara ağalar tarafından götürülürdü.[171] Ağaya ait odaların üst katında, kara ağalar koğuşuna bitişik olan ve bugün "şehzadegân mektebi" diye adlandırılan okul 17. yüzyıldan itibaren haremde yetiştirilen şehzadelerin eğitimi için ayrılmıştır. Darüssaade ağasının alt kat mekânlarından merdivenle üst kattaki okula çıkılır. 17. yüzyıl ortalarında üretilen çok renkli sıraltı tekniğindeki çinilerle kaplı girişteki sofadan şehzadelere ders verilen odaya geçilir. Bu odanın giriş kapısının sağındaki büyük bir Kâbe tasvirli çini pano kara ağalar camisi mihrabındakiyle aynı teknik ve üsluba sahiptir. Şehzadelere eğitimin verildiği asıl büyük odanın ortası kubbe ile diğer iki kısım ise beşik tonozla örtülmüştür (Res. 47). 17. yüzyılın çini panolarının yanında sonradan yapılmış yaldızlı barok ahşap panolarla kaplı ders odası bazen gizli toplantılar için de kullanılırdı.[172] Bu bölümde ayrıca ders veren

171 Ottoavio Bon: 92; Akt. Necipoğlu 2007: 230-31.

172 Böyle bir toplantı III. Mehmed döneminde 1009/1600'de yapılmıştır. Şeyhülislâm Sunullah Efendi ile padişah bu odada buluşurken, toplantıyı valide sultan bir perde arkasında dinlemiştir. Bu toplantıda Yahudi Esther Kira'nın hayatına mal olan askeri ayaklanmanın neden olduğu kargaşa tartışıldı: "ve bu esnâda sa'detlü Pâdişâh-ı dîn-penâh hazretleri Şeyhülislâm Sun'ullâh Efendi'yi Dârüssa'âde kapusına istedüp, şehzâdeler mu'allim-hânesinde mülâkāt idüp;" Selânikî/İpşirli 1999: II/857.

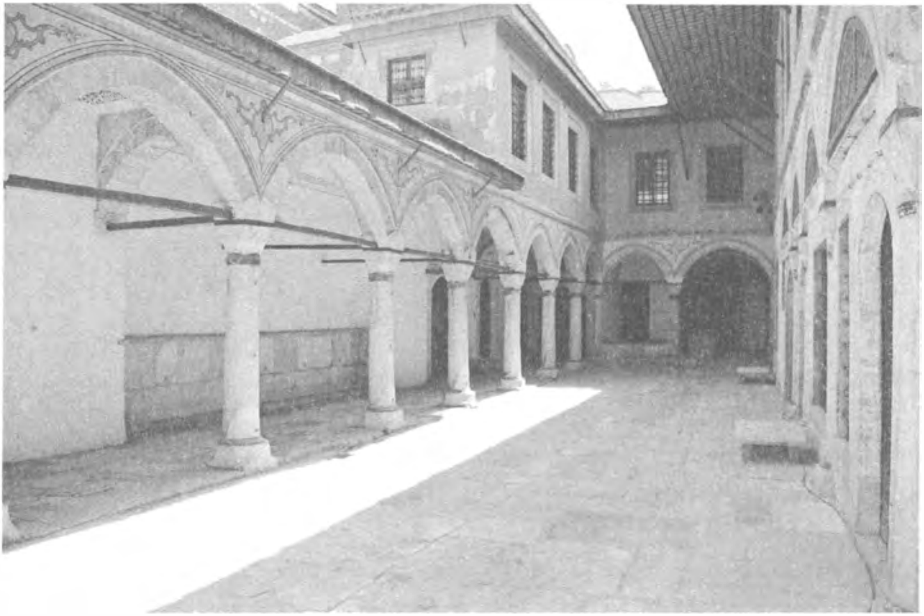

Resim 52. Valide Sultan Taşlığına açılan kapı (Lev. 6/30)
Resim 53. Cariyeler Taşlığına açılan kapı (Lev. 6/31, sağda)

hocaların dinlenmesi için ayrıldığı sanılan bir oda, darüssaade ağasının kullanımı için başka bir oda ile hela ve çeşme de bulunur.

17. yüzyılın başında şehzadeler hareme hapsedildikten sonra eğitimlerini de burada alıyorlardı. Beş altı yaşına gelen şehzadeye bir hoca tayin edilir ve merasimle de derse başlatılırdı. İ.H. Uzunçarşılı, şehzadelerin saraya kapatılmasından sonra özellikle babaları hayattayken daha rahat bir hayat sürdüklerini söyler.[173] Şehzadelerin eğitim aldığı bu okuldan başka haremde bir de yaşadıkları odalar bulunmaktaydı. Özellikle babası ölen şehzade için zor bir süreç başlardı. Bugün "Şimşirlik"[174] (Lev. 1/J) olarak bilinen yerde bulunan odalarda sıkı bir kontrol altında tutulurlardı. Yüksek duvarlarla çevrili olan ve küçük bir bahçesi bulunan bu bölümdeki odalara aynı zamanda "kafes"[175] de denilmekteydi (Res. 48). Burada tam bir gözetim altında yaşayan şehzadenin on, on iki cariyesi, hazine, kiler ve seferli koğuşlarından alınmış ağaları bulunurdu.[176]

173 Uzunçarşılı 1988: 113.
174 Şimşirlik adını buranın şimşir ağaçlarıyla kaplı olmasından alıyordu; Uzunçarşılı 1988: 113.
175 N. Sakaoğlu, şehzadelerin kafese kapatılan aslanlara benzetildiğinden, onların yaşadıkları yerlerin de böyle tanımlandığını söyler; Sakaoğlu 2002: 383.
176 Uzunçarşılı 1988: 113-114.

Resim 54. Cariyeler Taşlığı (Lev. 6/B)

Şehzadelerin yaşadığı başka bir yer ise Valide Sultan Taşlığı'nın (Lev. 6/C) kuzeybatı köşesinde bulunan ve III. Murad odasına (Lev. 6/90-92) giden bugün "Cinlerin Meşveret Yeri" (Lev. 6/85) olarak adlandırılan revaklı bölümün üst tarafında bulunan şimşirlike bakan mekânlardı. Günümüzde bu odaya ocaklı sofadan bir kapıyla girilir[177] (Lev. 6/83). Girişin kuzeyinde küçük bir hamam, çeşme ve bir de hela bulunmaktadır. Merdivenlerle çıkılan üst kat, üç büyük odadan oluşur ve bir de hela vardır.[178] Odaların en büyüğü "Veliaht Şehzade Odası" olarak adlandırılır (Res. 49). Bir ocağı bulunan ve duvarlarında 17. yüzyıl sıraltı tekniğindeki çiniler olan büyük odanın içinden ahşap bir merdivenle çıkılan, asma kattan geçilen birbirine eklemeli odalar da bulunmaktadır. Bu oda içinde duvarlarda

177 Kapı üzerindeki kitabede Ra'd Sûresi 24. Ayet: "Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!" yazılıdır.
178 Harem mekânlarını gösteren Lev. 6 zemin kat planı olduğundan bu oda plan üzerinde gösterilmemiştir.

Resim 55. Cariyeler Koğuşu alt ve üst katlar (Lev. 6/B)

kullanılan çinilerin farklı dönemlerde onarıldıkları farklı sıva izlerinden anlaşılmaktadır. Anhegger odada 17. yüzyıldan sonra tahttan indirilen padişahların tutulduklarını söyler.[179] Zira Naîmâ, Sultan İbrahim'in tahttan indirildikten sonra kapatıldığı yeri tasvir ederken yan yana iki odadan bahseder. Tarihçinin anlatısına göre, sultan iki cariye ve ihtiyaç duyacağı malzemeler ile birlikte abdesthanesi ve ocağı bulunan yan yana iki odadan oluşan bir yere kapatılmıştır.[180]

179 Anhegger 1986: 29.
180 Naîmâ, Sultan İbrahim'in tahttan indirildikten sonra kapatıldığı yer hakkında bilgi veriyor: "Tâ ki meclis kapısına vardılar, bir kâr-gîr odanın demir penceresinden ta'âm sahanı girecek kadar kesip sâ'ir pencerelerin ve camların duvar yapmışlar idi. ... İki câriye ve mâlezime (malzeme) her ne ise oda içine konup hâzırlanmış idi. Hemen devletlüyü içeri itip, demir kapısını çekip, bir kebîr kufl-i hadîd asıp, filhâl kurşun eridip, kufülün içine akıtıp döndüler... Bahâ'î Efendi der idi ki: "Hamen hayyen (canlı) defn olundu, zira bir magsil (gasilhane) ve bir müsterâh (abdeshane) ve bir ocağı müştemil iki mütelâsık (birbirine bitişik) beyt idi ki bir küçük bacası gök yüzüne bakar ve bir penceresi ki ta'âm sahanı sığacak kadar yeri kesilip önünde dehlîz duvarı ancak görünürdü. Dahi âlem görünmezdi ve padişah-ı merhumun lutf u ihsânını gördüğümüze binâ'en habishâneye girdikte bana bir mertebe hüzn-i tâdî oldu ki bî-ihtiyar bükâ eyleyip dest-mâl ile eşk-i çeşmimi agyârdan setr ederdim;" Naîmâ/

Bilindiği üzere 17. yüzyılda artık sancaklara gönderilmeyip haremde tutulmaya başlanan şehzadelerin kendi cariye ve hizmetlileriyle bir yaşam sürmelerine izin veriliyordu. Tahta çıkma sıralarının gelmesini bekleyen şehzadeler kafes adı verilen yerlerde halktan uzak bir yaşam sürüyorlardı. Yaşadıkları bu yer haremin kadınlar bölümünden uzak bir yere ve o dönem için neredeyse en uç kısmına yapılmıştı.

Mimari örgütlenmede cariyelere ait mekânların kara ağalarınkilere bitişik olmasına karşın birbirlerini görmelerine olanak tanımaz (Lev. 6/B). Bu bölüm kara ağalar bölümünde olduğu gibi,[181] farklı amaçlar için kullanılan hiyerarşiye göre düzenlenmiş odalardan oluşur. Cariyeler Taşlığının üç yanında bulunan revakların ardında, haseki daireleri (Lev. 6/43a-b-c), cariyeler koğuşu (Lev. 6/41), çamaşırhane, mutfak, kiler (Lev. 6/38), hamam (Lev. 6/34), çeşmeler (Lev. 6/45) ve helalardan (Lev. 6/39) oluşan yaşam ihtiyaçlarını karşılayacak yapılar bulunur. Haremin kadınlar bölümüne geçilen kapıları (Lev. 6/23, 25) kapandığında arkasında kalan dünyaya kimsenin girmesine olanak vermemekteydi. Öyle ki haremin mimari örgütlenmesi içinde girilen bir kapı kapatılmadan diğer kapı açılamazdı. Alınan bu mimari önlem, yüzyıllar boyunca haremi girilmesi zor olan bir konuma taşırken korunmasını da kolaylaştırmış olmalı. Haremin kadınlar bölümüne giriş daha önce de belirtildiği üzere darüssaade ağasının önündeki iki kapıdan yapılıyordu[182] (Lev. 6/23, 25; Res. 50). Harem kapısından girildiğinde nöbet yeri olarak bilinen küçük bir mekâna ulaşılır (Lev. 6/26). Bu bölümde üç kapı bulunur. Bunlardan kuzeydoğu tarafında olan "Altın Yol"a[183] (Lev. 6/27; Res. 51), ikincisi "Valide Sultan Taşlığı"na[184] (Lev. 6/30;

İpşirli 2007: III/1167-1168.

181 A. Şeref, cariyelere ait mekânların mimari örgütlenmesini kara ağların mekânlarına benzetir; Şeref 1329: 12. Cüz, 724

182 İki girişten ilk kapının üzerinde Ahzâb Sûresi 53. Ayet; "Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin. (33:53)," arkasındaki ikinci kapının kitabesinde ise "lailaheillah muhammeden resulullah" (Kelime-i Tevhid yazılıdır) yazılıdır; Ayr. bkz. Şeref 1329: 9. Cüz, 521.

183 Kapının üzerindeki kitabe Zumer Süresi 73. Ayetin bir kısmı yer alır: "Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya girin." Kitabede geçen ve ebedî kalmak üzere girilmesi istenen yer ayetin başka bir yerinde cennet olarak tanımlanır.

184 Kapının üzerindeki kitabede Hûd Süresi 56. Ayet "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım" yazılıdır.

Res. 17) ve batı yönündeki üçüncü kapı da "Cariyeler Taşlığı"na[185] (Lev. 6/31; Res. 53) açılır.

Batıdaki kapıdan geçildiğinde uzun bir koridordan sonra ulaşılan Cariyeler Taşlığı'nın hemen başında burada yaşayanların kullanabileceği bir hamam bulunur (Lev. 6/34). Bunun yanında yer alan ve kara ağaların koğuşlarına bitişik mekânlar cariyelere ait odalardır[186] (Lev. 6/26-27) Bu odaların karşısında yer alan iki katlı koğuş, (Lev. 6/41) kara ağaların koğuşundan daha küçüktür; ancak taşlığa bakan pencereleri sayesinde iç mekânı daha aydınlıktır[187] (Res. 55). M. Anhegger bu koğuşun manastır ya da şapellerden esinlenerek oluşturulduğunu ileri sürer (Lev. 6/41). Koğuşun orta sofasında yer alan ocak, mekânı ısıtacak büyüklüktedir. İçeride bulunan ikinci kata çıkış ancak taşlıkta bulunan muslukların (Lev. 6/35) yanındaki odanın merdivenlerinden (Lev. 6/36) çıkılıp sonra da bugün "kalfalar dairesi" olarak adlandırılan yerden sağlanır (Lev. 6/37). Cariyelere ait helalar koğuşun güney-doğusunda bulunur (Lev. 6/ 39). Hamamın karşındaki yan yana üç oda "başkadınefendi odaları" olarak adlandırılır (Lev. 4/43a-c; Res. 76). S.H. Eldem, bu odaların 1079/1668'deki onarım projesinin önemli bir bölümünü oluşturduğunu ve Haliç cephesine bakan üç ayrı odadan oluşan bu bölümün dekorasyonunun zengin olmasından dolayı haremin önemli kişileri tarafından kullanıldığını söyler.[188] G. Necipoğlu, benzer bir yaklaşımla bu odaların sultanın hasekilerine ait odalar olabileceğini ileri sürer.[189] Burada bulunan odaların her birinin bahçeye bakması ve ocaklı olmaları, hizmetçiler için ayrılmış mekânları ve helalarının olması bu odaların önemli kişiler tarafından kullanıldığını göstermektedir. Bu

185 Kapı üzerindeki kitabede: "Ey kapıları açan Allah'ım! Bize maddi manevi en hayırlı kapıları aç" yazılıdır.
186 A. Şeref bu odaların, ocaklı ve ortancı kalfalar, vekil usta, saray ustası, hastalar kâhyası tarafından kullanıldığını söyler. Şeref 1329: 12. Cüz, 723.
187 S.H. Eldem de benzer bir yaklaşımla koğuşu kara ağalar koğuşuna benzetir. Ancak uzunluk ve kat sayısı olarak farklılık gösterdiğine dikkat çeker; "cariyeler koğuşu, kara ağalarınkine benzer. Şu farkla ki, uzunluğu altı yerine dört kemerlidir. Kat sayısı da dört yerine ikidir;" Eldem-Akozan 1982: Lev. 145.
188 Eldem-Akozan 1982: Lev. 143.
189 Necipoğlu 2007:228-229; M. Anhegger de bu odaları aynı şekilde tanımlamakta ve padişah ailesine ait odalar olduğunu belirtmektedir. Anhegger haremde yaptığı onarımlar sırasında bu mekânlarda yaptığı çalışmalarda bulduğu kimi mektuplardan yola çıkarak bu tanımlamayı yaptığını söylüyor; Anhegger 1986: 49.

odalardan güneydoğuda bulunanı diğer iki daireden daha büyüktür. Daha fazla ek odası ve valide sultan odasından sonra kubbeli bir odası olan tek daire de budur. Necipoğlu sultanın "başhasekisinin" odasının burası olabileceğini söyler[190] (Lev. 6/43a). Oda ile cariyeler koğuşu arasında ise bir kapıdan merdivenlerle cariyelerin hastane kısmına inilir.

Üzerinde durulan mimari teşkilatlanma şunu açıkça göstermektedir ki; kara ağaların, cariyelerin ve haremde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılayacak her birim düşünülmüştür.[191] Birbiri içine bu kadar girmiş mimari örgütlenme içinde her birimin ihtiyaçlarını kendi yaşam alanı içinde görme imkânı bulması dikkat çekicidir. Mesela, ağaların üç katlı koğuşu (Lev. 6/18) ve bunun alt katında bulunan helaları (Lev. 6/18n), Büyük Bini (Lev. 6/4) kapısından çıkıldığında ulaşılan hamam (Lev. 6/6) ve caminin (Lev. 6/10) varlığı bu bölümü kullananlara haremin veya sarayın herhangi bir yerine geçme ihtiyacı duymadan yaşayabilme olanağı sağlar. Mimarideki bağımsız görüntü aynı zamanda harem içinde bir bütünlük de oluşturur. Böyle bir mimari yapılanma sadece bu bölüm için geçerli değildir. Zira valide sultana ve cariyelere ait bölümlerde de hamam, hela, yatakhane ve odaların varlığı bu örgütlenmeyi açıkça gösterir. Böylece haremde yaşayan halkın kendi sınırları içinde yaşamasına olanak tanıyan –belki de zorlayan– bir yapılanma söz konusudur. Dahası bu yapılanma sınırların korunmasına ve her bölümün kendi sınırları içinde kalmasına imkân tanımakta veya zorlamaktadır. Mimari teşkilatlanmanın bilinçli bir tercih olduğu açıktır. Haremin kapıları kapandığında bu kısımda yaşayan harem halkının dışarıyla bağlantısını zorunlu kılan tek neden mutfaktır. Ancak Saray-ı Amire'de hazırlanan yemekler harem kapısından teslim alındıktan sonra, harem içinde dağıtılarak sorun da çözümlenmiştir.

Yukarıda üzerinde durulan ve haremde oluşturulan mimarı örgütlenme, hane halkının yaşam alanlarının sınırlarını belirlemekteydi.[192] Her

190 Necipoğlu 2007:229; Ayr. bkz. Eldem-Akozan 1982: Lev. 143; Adı geçen odalar bugün depo olarak kullanıldığından görülememiştir.

191 Bugünkü mevcut mekânlar arasında sadece mutfak kısmı bulunmamaktadır. Bunun dışında kalan ihtiyaca dönük tüm bölümler bulunur: Koğuşlar, hamamlar, helalar, cami vs.

192 M. Anhegger, benzer bir yaklaşımla mimari yapılanmadaki bu örgütlenmeye dikkat çekiyor: "Cariyeler dairesi ile padişah kasırları ve şehzadeler dairesi arasında hiçbir geçit yoktur. Saray kalfaları dairesi, valide sultan dairesi, padişah ve şehzade kasırlarını cariyeler dairesinden ayırmaktadır. Bu daire

sınıfın kendi sınırları içinde yaşamasının istendiği, her birimin yaşam ihtiyaçlarını karşılayacak mekânların varlığı ile anlaşılmaktadır. Bununla birlikte haremde uygulanan bu sınır çizgileri, sarayın genel yapısıyla da örtüşür. Nasıl ki sarayın birinci, ikinci ve üçüncü avlu sistemi oraya girebilecekleri belirliyorsa, haremde de bunu görmek mümkündür. Kara ağaların kullandığı bölüme birinci avlu denilebilir. Buraya harem halkının tamamı girebiliyordu. Cariyelerin kullandığı yer ise ikinci avluya benziyordu. Buraya kara ağalar giremiyor ama valide sultan girebiliyordu. Valide sultanın odası ile padişahın kullandığı mekânlar ise sarayın üçüncü avlusu gibiydi. Valide sultan odası, üçüncü avluda yer alan Babüssaade Kapısı gibi bir işlev görüyordu ve bu kısımdan diğer tarafa ancak çok az kişi geçebiliyordu. Mekânların mimari örgütlenmesi doğrudan valide sultanın haremdeki siyasi varlığıyla örtüşmekteydi.

Haremde Sınırları Korumak

1064/1653 yılına gelindiğinde yaşanan bir olay haremdeki güç oyunlarına önemli bir örnek oluşturur. Olayı aktaran Naîmâ'nın anlatısı harem ile Enderun arasındaki çekişmenin boyutunu göstermesi yanında, sahnede bulunan oyuncuların rollerini kaybetmemek için nasıl bir mücadele verdiklerini de kanıtlıyordu. Buna göre, sarayda dolaşmaya başlayan bir söylenti, has oda ve diğer oda ağaları tarafından yanlış anlaşılmaya yol açtı. Darüssaade ağası başta olmak üzere harem-i hümayunun ileri gelenleri: "miknet ü ikbâlimiz sebebiyle mahsûd avâmiz bir fitne zuhûr ederse ibtidâ ile hücûm-ı nâs bize olur, şevketlü padişahın birâderleri ki filhakīka şerîklerdir, anlar dâ'ire-i vücuddan mefkūd olsalar istiklâl tarafımıza münhasır olur" düşüncesindeydi.[193]

içindeki kadın efendi odasının da cariyelerin, padişah ve şehzadelerle habersiz ilişki kurmalarını engelleyecek biçimde yerleştirilmiş olması, dikkat çekicidir. Bu durum bize hasekiler ile gözdeler dışında, cariyelerle padişahın izinsiz ya da habersiz ilişkilerinin engellenmek istendiğini düşündürmektedir. Padişah ile yatmış olan hanımın saray kalfaları denetiminde bulunması şartı haremde çok sıkı uygulanmaktaydı. Çünkü padişahtan erkek çocuğu olan kadın, hiçbir zaman padişah sarayından ayrı yaşamazdı. Şehzadesi olan hanım ya Yeni Saray'da, ya Eski Saray'da ya da kara ağalar denetiminde bulunan kendine ait başka bir sarayda yaşayabilirdi. Bu bize erkek çocuğu doğurmanın kadınlara kazandırdığı maddi refah ve toplumsal güvenceyi gösterdiği gibi başka bir evlilik veya erkek ilişkisi kuramama bağımlılığını veya yasağını da göstermektedir;" Anhegger 1986: 29.

193 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1533.

Olayın yaşandığı süreç bayrama denk gelmişti ve padişah arife günü Sinan Paşa Köşkü'nde kendisi için düzenlenen eğlenceyi izledi. Daha sonra has odaya geçildi. Sarayda bu gecelerde padişahı eğlendirmek ve daha sonrasında bahşiş almak bir gelenekti. Zira Naîmâ bu geleneği savunur. Tarihçiye göre, ağalar arasında ilim ve irfan sahibi birçok kişi vardı ve padişahın bunların sohbetlerinde bulunması gerekiyordu. Bununla birlikte bu ortamlarda has odalılar hünerlerini sergileme fırsatı da bulabiliyorlardı. Naîmâ töreni bir gereklilik olarak görse de, elde ettikleri gücü kaybetmek istemeyen harem halkının yaklaşımı farklıydı ve padişahın has odada kalması büyük bir tehlike oluşturuyordu:

> padişah-ı ma'sûm bu gece taşrada kalıp inşirâh-ı sürûr ile anların dilfirîbâhe hareket ü sekenâtlarına firîfte olup ba'zı ukalâsından gafletten îkāz edici sözler işitip rüşd ü sedâd erbâbından birini mukarreb-i has edecek olursa lâ-cerem ta'ayyün ol cânibe düşüp bizim bâzâr-ı ikbâlimiz fâsid ve metâ'ı ra'betimiz kasid olur. Zîrâ sohbet mü'essirdir ve tabî't sârıktır.[194]

Sarayda önemli bir gücü oluşturan kara ağaların başı o dönemde Behram Ağa'ydı. Valide sultanı bahane ederek padişahın hareme geçmesi için yanındakilerle birlikte huzura çıktı. Naîmâ anlatısında padişahın ağanın yaptığının yanlış olduğunu zarif bir şeklide ima ettiğini söyler: "Ağa lala, ecdâd-ı izâmımız 'îd geceleri Has-oda'da eğlendiklerinin meğer ağaların bu makūle sürû u neşât ile la'b u hüner gösterdikleri için imiş, yine hazzı var tabî'at eğlenir vâfir zaman uyku getirmez."[195]

Ancak ağa, ne olursa olsun padişahı hareme getirmek niyetindeydi ve bunun için valide sultanın huzuruna çıktı: "Devletlü bu gece padişahımız Has-oda'da kalmanın ma'nâsı nedir, iç-oğlanların bilmez misiniz? Kulağına söz girer musâhibler peydâ olur. Sonra oğlunuz inkıyâddan çıkarılmış olur, siz a'lemsiz." Tüm imkânları zorlama niyetinde olan ağa beklenmedik bir cevap alır: "Behey ağa, bu bayram gecesidir, arslanım

194 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1533-1534.
195 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1535.

dahi ma'sûmdur. Bu gece ağaların la'b ve hünerlerin seyr etmek kānûn-ı kadîmdir. Nısfü'l-leylden sonraya dek eğlensinler, sonra da'vet ile makām-ı beytûtetlerine gelsinler." Ancak, pes etme niyetinde olmayan ağa has odaya geri döner ve padişahı tekrar hareme buyur eder. Naimâ ağanın böyle bir cürette bulunmasını yadırgar ve padişahın valide sultana olan hürmetinden dolayı hareme geçmek zorunda kaldığını söyler.[196]

Naimâ'nın bu aktarımı sarayda taraflar arasında devam eden siyasi güç mücadelesini göstermesi bakımından önemlidir. Tarafların padişahı buna bağlı olarak da yönetimi ellerinde tutmak için her türlü yolu denemekten geri durmadıkları görülür. Behram Ağa'nın ısrarıyla padişahın hareme girmek zorunda kalması darüssaade ağasının padişah üzerindeki etkin gücünü gösterir.

Yukarıda üzerinde durulan olay sarayda meydana gelen iktidarı elinde tutma çabalarından birini oluşturmaktaydı. Hiç kuşku yok ki bu mücadelenin en önemli nedeni grupların saraydaki konumlarını da belirlemekteydi. Üzerinde durulan bu olay 17. yüzyılda haremin artan önemini göstermesinin yanında, yönetimin Enderun'dan hareme taşındığına da işaret eder.

L. Peirce, 17. yüzyılın akışı içinde Osmanlı hareminin dinamiğini cinsellikten çok, aile politikasının oluşturduğunu söyler.[197] Her sınıf için ayrı odalar, yer yer üç dört katlı mekânların yanında, çok sayıda oda, sofa, taşlık, koğuş ve koridordan meydana gelen bu alanda yaşayan harem halkı arasında en önemli konumda olan valide sultandı. Onun herkesten üstün konumu aynı zamanda harem kurumunun neredeyse temelini oluşturmaktaydı. Peirce, Nurbanu Sultan'a günlük 2000 akçe gibi yüksek bir maaş bağlanmış olmasını, hanedan ailesinin bir üyesi olan valide sultanlara harem içinde tanınan üstün statünün bir göstergesi olarak görür.[198] Daha sonra III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın maaşını 3000 akçeye çıkarması Peirce'in tezini destekler.[199] Bu bağlamda G. Necipoğlu valide sultanların elde etmiş

196 Naîmâ/İpşirli 2007: III/1535.
197 Peirce 2002: 1.
198 BOA. MAD. 422; Yay. Peirce 2002: 169.
199 Bununla birlikte yaz ve kış ayları başında aldığı 360.000 akçe daha vardı; Hammer 1829: 612; 18. yüzyılın başında ise valide sultanın yıllık geliri, 18,3 milyon akçeydi ve bu miktar sadrazamın hazineden

oldukları önemli yetkilerin bir göstergesi olarak, valide sultan unvanını resmi olarak ilk kullanmaya başlayan[200] Nurbanu için haremde yapılan yeni mekânların varlığı üzerinde durur.[201] Necipoğlu, haremde mimari ve kurumsal örgütlenmede önemli değişiklikler gerçekleştiren III. Murad'ın haremde yapmış olduğu değişiklikler ve eklemelerin yeni bir aile ortamı içerdiğini, III. Murad'ın haremde kadınlar için yaptırdığı konutların, iki kuşak önce başlayan mimari ve idari değişikliklerin bir devamı olduğunu ve bu gelişmenin Enderun Avlusu'nun terk edilmesi anlamına geldiğini söyler. Ayrıca yazar, artık seferlere bizzat katılmayan sultanın, hareminde büsbütün inzivaya çekilerek, geride bıraktığı siyasi boşluğu da güçlü kadınlar ve onların dış dünya ile aracılığını yapan kara ağaların doldurduğunu vurgular.[202] Zira haremin Yeni Saray'a taşınmasını zorlayan unsurlardan birinin kadınların oynadığı önemli rol olduğu düşünüldüğünde Necipoğlu'nun bu yaklaşımı anlam kazanır. Kabul edilmelidir ki, haremin varlığı Peirce'ın da üzerinde durduğu gibi, kısmen hükümdarın cinsel faaliyetlerini denetlemesi yanında, hanedan soyunun devamının da sağlanmasını amaçlar.[203]

Harem, kara ağaların sıkı kontrolünde olmakla birlikte mermer döşeli odalarda sadece sultanın zevki için bekleyen çok sayıda kadının yaşadığı bir yer değildi. Bunun aksine erkekler tarafından değil kadınlar tarafından yönetilen ve kendine has bir sistemi ve dünyası olan bir kurumdu. Her bireyin görevinin belli olduğu, belirli sayıda görevlinin çalıştığı ve bu görevlilerin statüsüne, yaşına, aldığı eğitime göre farklı pozisyonlarının olduğu bir hiyerarşi içermekteydi. Öyle ki N.M. Penzer, bu yerleşik düzeni bir krallığa benzetmekteydi:

> şüphesiz ilgi çekici bir krallıktır ancak bir başbakan seviyesinde yöneticisi, kabinesi, teşkilatlanma ile ilgili daha alt seviyelerdeki memurları, en son sırada da kulları bulunan ve herkesin ileride

aldığı 7,3 milyonun çok üzerindeydi; Yavuz Cezar. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih.* İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986: 47.

200 Uzunçarşılı 1988:154.

201 –nev-sâḫten-i kilâr-ı cedîd berâ-yı ḥażret-i vâlide sultân– BOA. MAD. 48, 1582-83 tarihli hesap defteri; Yay. Necipoğlu 2007: 213; Bu defterin bir kısmı saray binaları ile bahçe ve çiftliklerin tamirini içeriyor.

202 Necipoğlu 2007: 214.

203 Peirce 2002: 1; Kösem Sultan'ın I. İbrahim'in çocuğunun olması için yaptıkları unutulmamalıdır.

yükselebilmesine açık, sınırları kesinlikle çizilmiş bir teşkilat.[204]

L. Peirce, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait harc-ı hassa defterlerinde "harem" teriminin haremin hemen tüm sakinlerini, hem aile hem de hane halkını kapsadığını söyler ve terimin daha sonra sadece haremdeki görevlilerle sınırlandırıldığı üzerinde durur.[205] Yazara göre, bu durum, harem halkının nüfusunun artmasıyla ilişkiliydi, daha da önemlisi haremin padişah sarayının bir bölümü haline dönüşmesiyle ve bir eğitim kurumu olarak öneminin artmasıyla bağlantılıydı. Bununla birlikte, haremde oluşturulan görevli kadronun yapısının ve padişahın üçüncü avludaki has oda kadrosu ile yapı benzerliğinin, sultanın haremdeki mevcudiyetinin bir sonucu olduğunu da ileri sürer.[206] G. Necipoğlu da benzer bir yaklaşımla, Topkapı Sarayı'nda bulunan haremin, içoğlanları sistemiyle bir bütünlük oluşturduğuna dikkat çeker.[207]

Sonuç olarak, Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı ve Enderun Avlusu'nun da bir parçası olan harem, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren valide sultan ve darüssade ağaları makamının artan önemine paralel olarak, 17. yüzyılın akışı içinde önemli siyasi figürleri barındıran bir yer oldu. Özellikle tahta çıkma geleneğinde meydana gelen değişiklik sonrası güçleri artmaya başlayan, valide sultan ve darüssaade ağası makamlarına gelen kişiler, elde ettikleri güçleri başarılı bir şekilde kullandılar. Siyasi çalkantıların ve hiziplerin gerçekleştiği 17. yüzyıldaki gerilim, haremde de devam etti. Bununla birlikte sahneyi paylaşmaya ve rolleri korumaya yönelik girişimler de şiddetli oldu.

Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı harem, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi ortamda etkisini artırmasına rağmen gizemini sürekli korudu. Girilmesi son derece zor olan hareme ait betimlemeler de Necipoğlu'nun belirttiği gibi, ancak sarayda yaşamış kişilerden toparlanan ve meraklı Batılıların düş gücüyle süslenen hikâyelerden oluştu.[208]

204 Penzer 2000: 213.
205 L. Peirce, 17. yüzyılın başına ait harc-ı hassa defterlerinde haremin adının Darüssaade (Saadet Evi) olarak geçtiğini söyler; BOA, AE Kanuni 24; KK Saray 7098; Yay. Peirce 2002: 179.
206 Peirce 2002: 179.
207 Necipoğlu 2007: 208.
208 Necipoğlu 2007: 208.

Haremin bu kadar merak edilmesindeki en önemli etken hiç kuşku yok ki girilmesinin yasak olmasına ve içerdiği gizliliğin korunmasına verilen önemden kaynaklanıyordu. Gizli olan bu yere giremeyenler çareyi, duydukları söylenceleri abartarak aktarmakta buldu.

Osmanlı coğrafyasında ve özellikle de İstanbul'da padişah ve ailesi tebaa için çok önemliydi. Gereğine uygun davranmaları ideolojik ve pratik düzlemde imparatorluğun selameti için temel unsur olarak görülürdü. Sultan hanesinde düzen bozukluğu varsa, büyük resimde de bozulma olurdu.[209] Tebaanın bakış açısı bir anlamda Osmanlı hanedan yapısının da sınırlarını çiziyor gibiydi. Sınırların aşımının doğuracağı sonuç ise çoğunlukla şiddetli bir ölüm oluyordu.

17. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde tahta çıkma geleneğindeki farklılığın sonucu olarak yerleşik düzenin değişiminin Osmanlı hanedan ailesi içindeki iki gücün kaderini etkileyeceğini kimse bilemezdi. Dahası bu iki figürün elde edecekleri gücün geleceğinin birbirine bağlı olacağı da düşünülemezdi. Valide sultan ve darüssaade ağalarının önlenemez gücünün[210] ardında yatan nedenlerden biri olarak kabul edilen yüzyılın başındaki bu değişim, iki siyasi figürün yaşam alanı olan haremin ön plana çıkmasında da en önemli nedendi. Tebaanın hanedan ailesine bakışının yanında bir de sahne değişiminin doğurduğu atmosfer siyasi mücadelelerin daha şiddetli yaşanmasını kaçınılmaz kılacaktı. Yüzyıllardır oynanan oyunda figürlerin değişiminin yanında, asıl önemli olan ise hiç kuşku yok ki oyunun oynandığı yerin farklılığıydı. Saray hatta harem büyük trajedilerin yaşandığı bir mekâna dönüşmüştü.

Şiddetli rekabetin yaşandığı haremde ikamet eden valide sultan ve darüssaade ağalarının önlenemez yükselişi yaşam alanlarındaki değişimin yanında, kalitesinin de artmasına yol açtı. Haremde var olan mekânlar arasında görülebilen en önemli ayrıntı mekânlar arasındaki kalite farklılığıydı. Hünkârın ve ona yakın hane halkının ihtişamlı ve gösterişli odalarına karşılık, kara ağalara ve cariyelere tevazu ve itaatin öğretildiği karanlık, penceresiz ve özensiz odalar kesin bir zıtlık oluşturuyordu.

209 Peirce 2002: 353.
210 Bkz. Bölüm 2.2 ve 2.5.

G. Necipoğlu'nun da dikkat çektiği üzere[211] bugün ziyaretçiler araba kapısından girdikten sonra her geçilen mekân sonrasında daha ihtişamlı ve daha özenli odalarla karşılaşırlar. Ancak yine de sultanın kullandığı odalar öncesindeki bu loş geçiş ve koridorların bir kısmındaki özen ve ihtişam dikkat çekicidir. Hiç kuşku yok ki bu rastlantısal bir durum değildi. Haremin "büyük bini" (Lev. 6/4) olarak adlandırılan kapısından girildikten sonra "şadırvanlı sofa"dan (Lev. 6/2) başlayarak sultan odasına "Hünkâr Sofası"na kadar olan bölümlerinin duvarları çiniyle kaplıydı (Lev.14). Bu güzergâhtaki mekânların süslü olması iki durumdan kaynaklanmış olmalıydı.

Bunlardan birincisi kara ağaların 16. yüzyılın sonundan itibaren elde etmeye başladıkları güç ile birlikte yaşam mekânlarının kalitesinin de artmasıydı. İkinci ihtimal ise; şadırvanlı sofanın iç duvarları ve kara ağalar taşlığı olarak adlandırılan kısma bakan mekânların –kara ağalar koğuşu, darüssaade ağası odası– dış cephelerinin 17. yüzyıl çok renkli sıraltı tekniğinde kaliteli çinilerle kaplı olması padişahın bu yolu kullanarak hareme girmesiyle ilgili olmalıydı. Buna göre Büyük Bini'den (Lev. 6/4) atla gelen padişah, haremin şadırvanlı sofasına (Lev. 6/2) girdiğinde onu göz alıcı çiniler karşılıyordu. Buradan geçince kara ağalar taşlığı (Lev. 6/A) dış cephesi boydan boya çini kaplıydı, atından indiği yer valide sultan taşlığıydı (Lev. 6/C) ve buranın duvarları da çiniyle kaplıydı. Daha sonra, III. Murad odasına geçerken kullandığı ocaklı sofa (Lev. 6/81) ve çeşmeli sofa da (Lev. 6/76) çini kaplıydı. Sultan bu güzergâh sonrasında kendi odasına ulaşıyordu. Ancak bu yol burada bitmiyordu. Cinlerin meşveret yerinin (Lev. 6/85) duvarları ve daha sonrasında Altın Yol'un (Lev. 6/28) has oda arkasındaki uzantısı da çini kaplıydı. Görülen o ki haremin kuruluşundan itibaren kullanılan bu güzergâh, zaman geçtikçe daha özenli bir hal almış ve padişahın geçeceği mekânlar çiniyle kaplanmıştı. Padişahın kullandığı bu yolun (Lev. 15) özenle –açık– kapalı mekân olması gözetilmeden çinili olması akla çini kullanımının statüye bağlı bir anlayışın sonucu olabileceğini getirir. Sarayda çininin en çok haremde kullanıldığı ve kullanılan mekânların sarayın hiyerarşik düzeninde üst tabakada olan kişilerin yaşam alanlarında ağırlıklı olduğu görülür. Mekânlara bakıldığında; valide sultan odalarının (Lev. 6/50, 51,

211 Necipoğlu 2007: 231-232.

54), 1, 2, 3. kadın efendi (baş kadın efendi odaları) (Lev. 6/43a-c) odalarının çinili olması da bu sınıfın padişaha olan yakınlığından kaynaklanan bir ayrıcalık gibi durmaktadır. Şehzadeler tahtın varisi olduğundan onların yaşadığı yerler de unutulmamıştır. Kara ağalar mescidinin ve darüssaade ağasının odasının çini kaplı olması onun önemli bir statüye sahip olmasının yanında, şehzadelerin bu mekânları kullanmasıyla da ilişkili olmalıdır. Bu varsayım padişahın harem dışında kullandığı ve bugün çini kaplı olmayan mekânların bazılarının da çinili olması olasılığını destekler.[212]

Haremde yaşayan hane halkının yaşam alanlarındaki bu farklılık statüyle doğrudan ilgiliydi. Saray ailesine mensup olanların iktidarın merkezine yaklaştıkça ve saray kademelerindeki konumları artıkça yaşam kaliteleri de buna bağlı olarak arttı. Bugün haremde hünkâr ve ona yakın olanların havuzlu bahçelere bakan, içinde çeşmelerin ve ocakların bulunduğu odalarla hizmetli kesimin kullandığı odalar arasındaki farkın altında yatan gerçek hiç kuşkusuz ki statü arasındaki farktan kaynaklanmaktaydı. Sultan kendisine ayrılan kubbeli ve içi tamamen çinilerle kaplı gösterişli odayı kullanıyordu. Onun hemen arkasında annelik rolünün sağlamış olduğu avantajla valide sultanın odaları geliyordu. Ancak her ne kadar sultanın mekânlarından daha az gösterişli ve küçük olsa da kimi yönüyle valide sultan odaları daha ayrıcalık konuma gelebiliyordu. Valide sultanın kullandığı mekânlara geri dönelim. Haremde başka bir mekânda bulunmayan[213] her yere ulaşma imkânı veren sistem onu bir anlamda haremin hâkim gücü konumuna getiriyordu (Lev.7). Valide sultanın hemen altında sultana bir çocuk vermiş olan hasekilerin kaldığı daha küçük ancak kubbeli mekânlar onların ikincil rollerini gösteriyordu. Cariyelerin birden çok kişiyle birlikte paylaşmak zorunda kaldıkları koğuşlar da (Lev. 6/41) onların sıralamadaki yerlerinin açık bir göstergesi gibiydi.

Bu örgütlenme içinde kara ağaların ve onların amiri konumundaki darüssaade ağasının kullanımına sunulan mekânlarda da statünün farklılığı açıkça okunmaktaydı. Bu çalışmada üzerinde durulan ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir güç elde etmeye başlayan darüssaade

212 Zira, G. Necipoğlu, Arz Odası'nın da çini kaplı olduğunu öne sürer: Bkz. Necipoğlu 2007: 139.
213 Her ne kadar hünkâr sofasının da birçok yere açılan kapıları olsa da sofanın ortak kullanılan bir mekân olduğu dikkate alınmalıdır.

ağalığı makamını işgal edenlerin yaşadığı mekânlar ihtişam bakımından dikkat çekiciydi. Bununla birlikte geleceğin sultanlarının ders aldığı yerin burada olması da hiç kuşku yok ki rastlantısal bir durum değildi. Belki de haremde şehzadelerin eğitim alabileceği en uygun yer burasıydı. Zira haremde yaşayan şehzadelere ders vermek için gelen hocaların hareme alınmaması için böyle bir tercih yapılması haremin yapısına da uygundu. Üstelik haremin erkek bölümündeki en uç yere inşa edilmiş olan ve kapalı oldukları odalardan haremin hiçbir yerine uğramadan Altın Yol'dan buraya getirilen şehzadelerin harem içindeki kadınlarla karşılaşma olasılığı da önlenmiş oluyordu.

Dördüncü Bölüm

MURAD'TAN MEHMED'E TOPKAPI SARAYI HAREMİ'NDE YENİ MEKÂNLAR VE ONARIMLAR

Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı haremin Topkapı Sarayı'na ne zaman taşındığı kesin olarak bilinmediğinden, kimi araştırmacılar Evliya Çelebi'nin aktarımından yola çıkarak Fatih Sultan Mehmed'in Yeni Saray'ında bir harem bulunmadığını düşünürler:

> Ammâ bu sarâyda harem bünyâd olmamışdır. Ba'dehu Süleymân Hân asrında harem binâ olunup bir oda tavâşî ağalar ve bir oda teberdâr[â]n-ı hâssa ve bir adâlet köşkü bir dîvânhâne bünyâd olunup yedi vezîr-i sâhib-tedbîr haftada dörd gün dîvân olmak kânûn-ı pâdişâhî oldu.[1]

Evliya Çelebi, II. Mehmed döneminde sarayda harem olmadığını ve ancak Kanuni Sultan Süleyman devrinde harem yapıldığını söyler. B. Miller bu aktarımdan yola çıkarak benzer bir yaklaşımla II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yaptırdıktan sonra burayı resmi bir yönetim merkezi olarak kullandığını, ayrıca Eski Saray'da yaklaşık üç yüz kadın ile yetmiş hadım bıraktığını ve kendisi için her iki sarayda birer daire ayırttığını ileri sürer.[2] T. Öz de aynı tutumu sergileyerek Yeni Saray'da devlet yönetiminin ihtiyaçlarını karşılayacak binaların yapıldığını belirtir.[3] Kimi modern araştırmacılar ise Evliya Çelebi'nin tarihi aktarımından yola çıkarak III. Murad devrine kadar haremin Yeni Saray'a taşınmadığını dahi ileri sürmektedirler.[4] Ama

1 Evliya Çelebi/Gökyay 1995:I/46.

2 Miller 1931: 25.

3 Tahsin Öz. *Topkapı Sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953: 3; Godfrey Goodwin. *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities*. Londra: Saqi Books, 1999: 132; ayr. bkz. Bu konuda İffet Akdağ. *Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tesbiti Hakkında Bir Deneme*, (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 1959: 23; Davis 1970: 7; Anhegger 1981: 23; Sezer Tansuğ. "Topkapı Saray Bütününün Niteliği Üzerine Bir Deneme." *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*. İstanbul, 1983: 149; Peirce 2002: 160-161; Bununla birlikte 'Atâ, II. Mehmed'in Yeni Saray'ı yazlık bir saray olarak kullandığını söyler, 'Atâ 1292-93: I/56; Babinger de aynı savı ileri sürer, F. Babinger. *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev. Dost Körpe). İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002: 218.

4 Haremin Kanuni Sultan Süleyman döneminde Yeni Saray'a taşındığı görüşleri için bkz. Evliya

G. Necipoğlu modern araştırmacıların yaklaşımının tutarlı olmadığı görüşündedir. Ona göre arşiv belgeleri açıkça göstermektedir ki; Kanuni Sultan Süleyman döneminin başmimarı Alâeddin'in gözetiminde yapılan yenileme esnasında, başka binalarla birlikte Topkapı Sarayı'nda eskiden var olan bir harem de yeniden yapılmıştır.[5] Dolayısıyla da Necipoğlu, Evliya Çelebi'nin söylediklerinin sultanın, zülüflü baltacılar ve kara ağaların koğuşlarıyla birlikte harem ve hizmetlerin genişletilmesiyle ilgili olduğu tezini savunur.[6]

Bu bölümde haremin biçimlenmesinde önemli katkısı olan III. Murad'dan, seksen üç yıl sonra[7] 1076/1665'teki yangın sonrasında haremde yenileme projesi başlatan IV. Mehmed'e kadar geçen sürede meydana gelen değişim üzerinde durulacaktır. Özellikle her iki dönem arasında geçen süre bugün haremin var olan mimari yapısının oluştuğu bir dönemi kapsar. Hiç kuşku yok ki bu bölümün başını ve sonunu oluşturan her iki dönemin – Murad ve Mehmed– en önemli farklılığı III. Murad'ın başlattığı yenileme projesi bir tercihin sonucuyken, IV. Mehmed'in bunu zorunluluktan dolayı yapmış olmasıdır. Bu bölümde mimari yapılanmanın tercihlere bağlı olmasının yanında kimi zaman zorunluluktan dolayı bir değişimin varlığı da ele alınacaktır. Ayrıca tartışılacak bir başka konu ise harem yapıları içinde önemli bir yeri olan hünkâr sofasının inşa edildiği tarih ve işlevi olacaktır.

Haremin Büyütülmesi: III. Murad'ın Tercihi

Günümüzde ortalama 150 m. uzunluğunda ve 75 ile 85 m. arasında bir alanı kapsayan Topkapı Sarayı haremi, dört tarafı duvarlarla çevrili bir alandır (Lev. 1). Kuzey tarafında fil bahçesi ve şimşirlike dayanan duvarlar,

Çelebi/ Gökyay 1995:I/46; 'Atâ 1292-93: I/57; Miller 1931: 86-90; R. E. Koçu. *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı*. İstanbul, 1960: 236; Penzer 2000: 166, 214, 226; Peirce 2002: 161; Kuban 2007: 411; III. Murad döneminde haremin taşınması hakkındaki görüşler için bkz. Davis 1970: 207; Mualla Anhegger- Eyüpoğlu. "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?" *Sanat Tarihi Yıllığı*. 8, 1981: 23–27; Tahsuğ 1983: 149; Ziya Egkins. "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası*. 9, 1950: 365; Kemal Çığ. "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?" *Kemal Çığa Armağan*. İstanbul, 1984: 26-27.

5 G. Necipoğlu'nun bahsettiği bu defter bazı binaların onarılmasını içerir, BOA, MAD 17884, y. 53-54, 69, 71; 1526-27 tarihli defter ise saray masraflarıyla ilgilidir; BOA, KK 7097, y. 22, 24, 58.

6 Necipoğlu 2007: 209. 15. ve 16. yüzyıllar haremi hakkında özellikle bkz. Necipoğlu 2007: 209-213; bununla birlikte Tahsin Öz de haremin Fatih döneminde kurulduğu görüşündedir; Öz 1949: 62,63.

7 Murad'ın başlattığı imar faaliyetinin bitim tarihi olan 996/1588 ile Mehmed'in başlattığı imar faaliyetinin bitim tarihi olan 1079/1668-69 tarihi arasında geçen süre.

kuzeydoğuda Enderun duvarları ve silahhane ile divan yeri, güneyde ise baltacılar koğuşu tarafında meşkhane ve büyük bini bu bölümün sınırlarını oluşturmaktadır. Haremin kurulduğu bu alan meyilli bir yapıya sahip olduğundan Sedat Hakkı Eldem'in de belirttiği gibi mekân ihtiyacı arttıkça ileriye doğru setler, sonra ayaklar ve son olarak da asma bahçe ve teraslar ilave edilerek günümüze kadar gelmiştir.[8]

Topkapı Sarayı Haremi önceleri küçük bir alana yayılan ve hünkâr ailesinin değil seçkin cariyelerin yaşadığı bir yerdi.[9] Daha sonra genişlemeye başlayan haremin, saltanatı süresince, mimarisinde ve kurumsal örgütlenmesinde önemli değişiklikler meydana getiren hiç kuşku yok ki III. Murad oldu. Peçevi'nin anlatısına göre, Sultan Murad, babası öldükten sonra yerine geçmek için 982/1574'te Manisa'dan geldiğinde yeni saltanatının tebriklerini has odadaki tahtında kabul etti. Ardından annesi Nurbanu Sultan ile görüşmek üzere hareme geçti ve o gece beş erkek kardeşini boğdurtarak ertesi günkü cülûs öncesi onları ortadan kaldırdı.[10]

Tahta oturan yeni sultan, saltanatının üzerinden henüz kısa bir süre geçmeden, haremi yeterli büyüklükte bulmamış olmalı ki kapsamlı bir imar faaliyeti başlattı.[11] Murad'ın inşaat seferberliği bu döneme kadar haremin gördüğü en kapsamlısıydı. Zira dönemin şehnamecisi Lokman[12] (ö. 1601) yenileme projesini *Şehinşâhnâme*'sinde[13] ayrıntılı olarak anlatmaktaydı.

8 Eldem-Akozan 1982: 67.

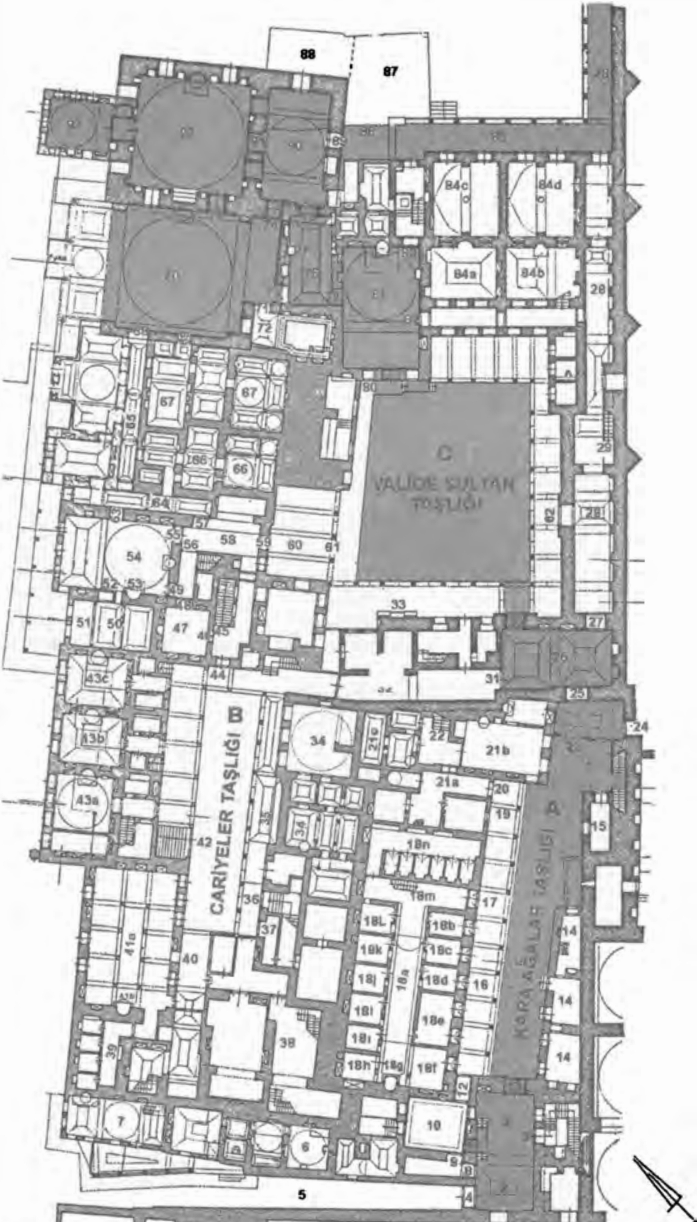
9 Necipoğlu 2007: 210; S. Emler de, bu kadar sistemli bir planda inşa edilmiş bir sarayda II. Mehmed devrinde bir haremin olmamasını olası görmemektedir; S. Emler. "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları." *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri.* I, İstanbul, 1963: 212–213.

10 Peçevî/Baykal 1992: I/21; Selânikî/İpşirli 1999: I/100.

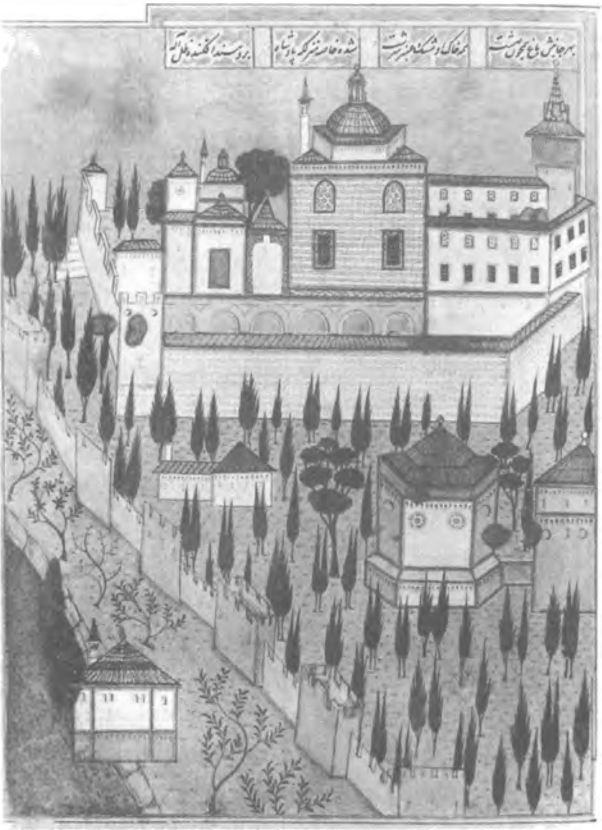
11 Bugün haremin araba kapısı olarak adlandırılan kapısı üzerinde yer alan kitabede açıkça ifade edildiği üzere III. Murad haremde kapsamlı bir imar faaliyeti başlatmıştır. Kitabe için bkz. Res. 29.

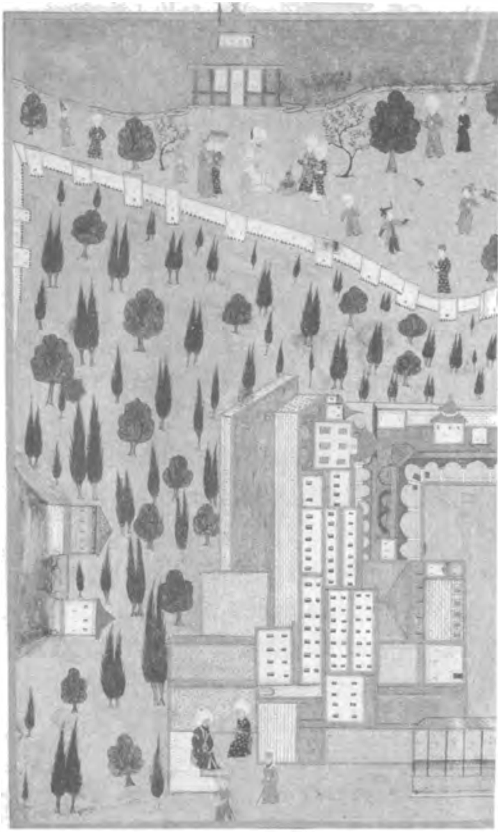
12 16. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da yaşamış tarihçi ve şair Lokmân'ın Azerbaycan'ın Urmiye kasabasında doğduğu sanılmaktadır. Eserlerinde kendini "Seyyid Lokmân b. Hüseyin el-Âşûrî el-Hüseynî el- Urmevî" olarak tanıtan Lokmân'a 7 Şevval 976/24 Mart 1569 tarihinde şehnâmecilik görevi verildi ve III. Murad dönemine kadar uzun yıllar devlet hizmetinde çalıştı; bkz. Hüsamettin Aksu. "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi," *Sanat Tarihi Yıllığı,* IX-X, 1979–80, İstanbul, 1981, 1–22; Bekir Kütükoğlu. "Şehnameci Lokman," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul, 1991: 42; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı 2006: 116.

13 Lokman tarafından Farsça olarak kaleme alınan *"Şehinşâhnâme I. Cilt,"* III. Murad'ın tahta çıkışı olan 982/1574'ten saltanatının 988/1580 yılına kadar olan dönemi kapsar. Eserde yer alan 58 tasvir, başta Nakkaş Osman olmak üzere birçok musavvir tarafından yapılmış olmalıdır; İÜK, F. 1404; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı 2006: 116; ayr. bkz. Atasoy-Çağman.1974: 36-38; Aksu 1981: 6-22.

Levha 15. Padişahın Harem'de Kullandığı Yol

Levha 16. Yenilenen Harem ve III. Murad Odası, Lokman, *Şehinşehnâme* 1581-82, İÜ, F1404, y.18a (solda)

Levha 17. Arz Divanhanesi, Bab-ı Ali, Sur-ı Sultanı, deniz ve bazı köşkler, *Hünernâme*, TSMK, H. 1523, y. 232a

Lokman' göre, Sultan Murad haremin çok küçük olduğunu düşünerek, haremin bir sıra taş bir sıra tuğla olmak üzere büyütülmesini ister. İnşaat başlamadan evvel sultan, Eski Saray'a taşınır ve projeyi mimara açıklaması için veziriazamı çağırır. Daha sonra da veziriazam mimarı haremin yenilenmesiyle görevlendirir.[14] İnşaat süresince sultan, Topkapı Sarayı'ndan zorunlu olarak ayrılır ve bu sürede Eski Saray, Üsküdar yazlık sarayı ve Yenikapı'da bir hasbahçede annesinin yeni bitmiş sarayında kalır.[15]

Mimar, Lokman'ın ayrıntılı olarak anlattığı inşaata başlamadan önce, kullanılacak taş ve kireci hazırlamak için ustalar getirtti. Gerekli olan tüm malzeme hazırlandıktan sonra da Lokman'ın söylemiyle inşaata uğurlu bir saatte başlandı ve sultanın küçük bulduğu eski yapı baştan aşağı değiştirildi. İnşaat sonrası harem eskisinin üç katı büyüklüğe getirildi.[16]

İnşaata, Rebiülevvel 986/Mayıs 1578'de başlandı ve Receb 987/Eylül-Ekim 1579'da bitirildi. Murad'ın emriyle başlanılan imar faaliyeti sonrası yenilenen haremi betimleyen 989/1581-82 tarihli *Şehinşâhnâme*'deki bir tasvir, birkaç yıl önce bitmiş olan haremi tüm ihtişamıyla betimler (Lev. 16). Resmin tam ortasında kemerli tonozlar üzerinde yükselen Murad'ın kendisi için yaptırmış olduğu kubbeli ve ihtişamlı oda, tam da Lokman'ın anlatısında geçtiği gibi bir sıra taş bir sıra da tuğlayla yapılmış olarak betimlenmiştir. Arkasında Adalet Köşkü ve yanında ise haremin yeni mekânları bulunmaktaydı. Yine Lokman'ın yazdığı ve sultanların hünerlerinin anlatıldığı *Hünernâme*[17] adlı eserin 991/1584'de tamamlanan birinci cildinde sarayın tanıtımını görselleştiren tasvirde, eskisinden üç kat fazla büyütülen yeni harem, çok katlı binaları ve Murad'ın ihtişamlı kubbeli odasıyla yansıtılıyordu (Lev. 17).

> Emr idüb Hazret-i Sultan Murad-ı âdil
> Yapdılar yümnile bu kasr-ı şerif oldı temâm

14 Lokman. *Şehinşâhnâme*, İÜK, F1404, y. 66b-67a; Akt. Necipoğlu 2007: 214.
15 Akt. Necipoğlu 2007: 214.
16 Akt. Necipoğlu 2007: 216.
17 İki ciltten oluşan eserin birinci cildinin yazımı şehnâmeci Ârifî tarafından başlandı, Eflâtûn Şirvâni tarafından devam ettirildi ve Lokman tarafından tamamlandı. Bu eserde I. Osman'dan başlayarak I. Selim'e kadar ilk dokuz padişahın hünerleri anlatılmaktadır. Türkçe olarak yazılan eserin yazımına 987/1579'da başlanıldı ve ancak 5 Ramazan 992/10 Eylül 1584'te bitirildi; TSMK. H. 1523; Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı 2006: 141; ayr. bkz. Kütükoğlu 1991: 39-48.

Hâkı anber, yîlı can-perver ü âb-ı kevser,
Yeridir cennete teşbih olunsa bu makâm
Şemsedir şems-i cihân-tâb kevâkib gül mîh
Yaraşur mâh-ı şeb üfürse olur ânâ câm
Hâtif'i gayb duâyile didi târihin
Şâh-ı devrâna mübârek ola bu oda müdâm sene 986 '1578-79].[18]

III. Murad başlattığı kapsamlı projede kendisi için Sinan'a yaptırdığı[19] odanın kapısı üzerinde bulunan yukarıda belirtilen kitabede (Lev. 6/91; Res. 57) geçen "şâh-ı devrâna mübârek ola bu oda müdâm" ifadesi bitim tarihi olarak 986/1578-79 tarihini vermektedir.[20] Odanın yapılışı sırasında 15 Zilkade 985/24 Ocak 1578 tarihli bir fermanda sultan Gelibolu ve İmroz kadılarından inşaat için acil olarak usta ve marangoz gönderilmesini buyururken[21], 19 Rebiülâhir 986/25 Haziran 1578 tarihli Tire kadısına yazılan bir fermanda ise saraydaki inşaatta çalışan mermercilerden Edirneli Hızır, Divane Veli ve Divane Ali'nin inşaatı bırakıp kazaya geldikleri ve bu üç mermercinin hizmete dönmelerinin tembih edilmesi, muhalefet ederlerse de mahfuzen gönderilmesi emrediliyordu.[22]

18 Sultan Murad-ı âdil hazretleri emredip
Yaptılar, bereketle bu köşk oldu tamam
Yeri anber, yeli canperver (ruh okşayan), suyu Kevser
Yeridir cennete benzetilse bu makam
Cihanı aydınlatan güneş şemsesidir, yıldızlar gül mih
Yaraşır mehtap üfürse olur ona cam
Gizli bir ses dua ile dedi târihin
Şâh-ı devrane mubârek olsun hep bu odada kalmak; (Şimşirgil 2005: 207; ayr. bkz. Şeref 1329: 11. Cüz, 652; Sakaoğlu 2002:377).

19 Miller 1931: 109; Sedat Hakkı Eldem. *Köşkler ve Kasırlar*, I, İstanbul, 1969: I/125; Necipoğlu 2007: 214-221.

20 Kubbeli ana odanın önündeki giriş mekânının kapısı üstündeki bir başka kitabede ise Murad'ın "sarây-ı ḫâṣṣa [içinde] bir ḳaṣr-ı laṭîf-i dilkeş ve bî-hemtâ" yapılmasını emrettiği belirtilir: "çün ḳaṣr-ı cenân oldı sarây-ı a'lâ" sözleriyle düşülmüş tarihle aynı yıl verilir; Necipoğlu 2007: 217; Giriş mekânına sonradan eklenmiş bir bölme duvarındaki çini kitabede ise sevinç artıran, zevk veren ve coşturan bir binadan söz edilir ve bu evin sultanın mutlu hanesi olması dilenir; Kitabeler için bkz. Şeref 1329: 11. Cüz, 651-652; Sakaoğlu 2002: 377; Şimşirgil 2005: 207.

21 BOA. MHM.d. 33, sayı: 655; ayr. bkz. Necipoğlu 2007:217.

22 BOA. MHM.d. 35, sayı: 145; ayr. bkz. Necipoğlu 2007:217.

Resim 56. Murad Odası ve Çifte Kasırlar kuzey cephe (Lev. 6/92)

Günümüzde III. Murad odası olarak bilinen ve hünkâr sofasına bitişik iki kattan oluşan bu oda[23] haremde 16. yüzyıl çinilerinin korunduğu neredeyse tek mekândır. Sultan havuzu (Res. 56) olarak bilinen havuzun tonozlu bir katın üzerine kubbeli bir oda (Lev. 6/92) ve bir giriş sofasından (Lev. 6/90) oluşan haremin 16. yüzyıl yapısının duvarları kubbe eteğine kadar İznik çinileriyle bezelidir.[24] Ayet el-Kürsî[25] yazılı kesintisiz çini bir kitabe şeri-

23 Eldem bu odanın yapılışı sırasında zeminin yükseltilmesi zorunluluğuna dikkat çeker; " Köşk zemini sun'i surette vücuda getirmek lazım geliyordu. Çünkü saray tepesinin bu tarafa nazır cephesi çoktan istiab hududunu doldurmuş ve aşmıştı. Tepeyi ilk çevreleyen ve tutan istinad dıvarlarının önüne, ayaklar üzerine oturtulmuş yeni yapı sahaları eklenmiş, fakat hep aynı zemin seviyesi muhafaza edildiğinden, vücuda getirilen yeni sahaların, tabii araziden gittikçe uzaklaşması gibi bir netice ile karşılaşılmıştır. Bu suretle, yeni eklemeler, gittikçe daha fazla yükselen istinad ayaklarına lüzum göstermiştir;" Eldem 1969: I/125.

24 Eldem 1969: I/132; Öney 1976:112; Necipoğlu 2007: 217.

25 Bakara Süresi, 255. Ayet: "Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindekileri ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır (O, göklere, yere, bütün evrene

Resim 57. Murad Odası giriş kapısı (Lev. 6/91)

di odanın tüm duvarını dolaşır[26] (Res. 59). Odanın kuzey duvarının ortasında İznik çinileriyle çevrilmiş altın yaldızlı pirinç bir ocak, bunun karşısındaki duvarda üç katlı mermer bir çeşme bulunur. Bu oda sonraki yıllarda I. Ahmet odası (Lev. 6/93), yanına hünkâr sofası (Lev. 6/70) ve giriş sofasına da IV. Mehmed'in odası (Lev. 6/88) eklenmesine kadar, son derece görkemli bir manzaraya sahip olmalıydı. Hiç kuşku yok ki yapı klasik dönem saray mimarisinin göz alıcı bir örneğini oluşturur.[27]

G. Necipoğlu, Sultan Murad'ın kendisi için yaptırdığı yatak odasının, başlangıçta üçüncü avludaki asma bahçesinin bölme duvarındaki bir kapıdan odanın kapısına kadar uzanan ve "L" biçimindeki mermer sütunlu revak ile Enderun avlusundaki has odaya bağlandığını söyler. Yazarın belirttiği "L" biçimli revakın bir rekonstrüksiyonunu Eldem ve Akozan yapmıştır[28] (Lev. 19). Necipoğlu, Altın Yol ile birleşen revakın önüne tonozlu altyapılar

hükmetmektedir). Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür."

26 Şeref 1329: 11. Cüz, 654; G. Necipoğlu, ayette geçen "izni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir?" sözünün hükümdarların etkinliklerine meşruiyet kazandırmayı ve Tanrı'nın yer ve göklerdeki mutlak egemenliğine işaret etmeyi amaçladığını söyler; Necipoğlu 2007:220..

27 Eldem 1969: I/125; Necipoğlu 2007: 219-220; III. Murad odası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Miller 1931: 109-110; Eldem 1969: I/125-142.

28 Eldem-Akozan 1982: Lev. 109.

Resim 58. Murad Odası giriş kapısının iki yanındaki 1570-1580 tarihli çini panolar (Lev. 6/91)

üzerine oturtulmuş, hâlâ büyük havuza ve aşağıdaki bugün şimşirlik diye bilinen bahçeye bakan, mermer zeminli bir sofanın yapıldığını belirtir.[29]

Lokman, sultan için yapılan kubbeli odanın bir şâhnişîninin bulunduğunu ve parlaklıkta güneşle yarışan yaldızlı nakışlarla süslenmiş olduğunu söylüyor. Bununla birlikte hadislerde geçen altın ve gümüş tuğlalarla yapıldığı söylenen cennet köşkleriyle kubbeli odayı ilişkilendirir. Dahası almaşık döşenmiş taş ve tuğlalarının "altın ve gümüş tuğla sırlarını" çağrıştırdığını ve güneşle aya benzediğini; sürekli akan sularıyla cennetteki Kevser'i hatırlatan mermer bir havuza baktığını belirtir.[30] Odanın kapısı üzerindeki kitabe de benzer bir şekilde sultanı âdil olarak tanımlarken,

29 Necipoğlu 2007: 221.
30 Lokman. *Şehinşâhnâme*, İÜ, F1404, y. 67b, 117b-118a; Akt. Necipoğlu 2007: 215-216.

odanın yapıldığı yer övülür. Dahası burası güzelliği ve altından akan çeşmeleriyle adeta cennetteki köşklere benzetilir.

III. Murad'ın odasında bulunan kitabeler, çini bezemeler ve Lokman'ın anlatısı birlikte değerlendirildiğinde sultanın kendisi için son derece ihtişamlı yeni bir yatak odası yaptırmış olduğu açıkça görülür. Sultan Murad'ın atalarından hiçbiri haremde kendisi için bu ölçekte bir oda yaptırmamıştı. Sultanın tercihi aslında bu dönemde haremin öneminin artmasıyla ilgiliydi. Önceki bölümlerde üzerinde durulduğu gibi 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasi oyunda iki önemli rolü elde eden valide sultanlar ve darüssaade ağalarının yaşadığı haremde, III. Murad'ın böyle bir tercih yapması onun hareme yakınlığının sonucuydu.[31]

III. Murad'ın başlatmış olduğu inşaat etkinliğinde diğer bir proje ise 987/1580'de yaptırılan hamamdı. Bu inşaat sırasında sultan geçici olarak yine saraydan ayrıldı. İtalyan Balyos Paolo Contarini, 19 Cemaziyelevvel 988/2 Temmuz 1580 tarihli bir mektubunda sarayda yapımı süren hamam yüzünden sarayın kapalı olduğunu anlatıyor ve bu nedenle de sultanla görüşmenin zor olduğundan yakınıyordu.[32] Bundan birkaç yıl sonra sultan için haremde yapılan başka bir hamam -Sultan Hamamı- III. Murad'ı 990-992/1583-1585 arasında bir kez daha Eski Saray'a gitmek zorunda bıraktı (Lev. 6/67). Yeni hamam için gerekli olan malzeme 990/1582'de toplandı. 16 Ramazan 991/3 Ekim 1582 tarihinde bostancıbaşına gönderilen fermanda ihtiyaç duyulan mermer sütunlar ile kaplamalar için mermerci Kasım görevlendiriliyor ve kentteki evlerden sahipleri mağdur edilmeden, bedelleri ödenmek şartıyla, mermerlerin sökülerek gönderilmesi emre-

31 III. Murad'ın hasekisi Safiye Sultan, Valide Nurbanu Sultan 990/1583'te öldükten sonra siyasi olarak güçlendi ve Sultan Murad'ın almış olduğu kararlarda etkin bir rol oynadı. Safiye Sultan'ın haremde en önemli müttefiki ise darüssaade ağası Gazanfer Ağa'ydı; Pierce 2002: 125-129; Murad'tan birkaç kuşak sonra tahta çıkan II. Osman da III. Murad devrinden itibaren benimsenen bir politikayı uyguladı ve kendine yandaş olarak darüssaade ağalarını seçti; zira Sultan Osman'ın tahta çıkmasını sağlayan da Sultan Mustafa'yı odaya kapatan darüssaade ağası Mustafa Ağa'ydı; Kâtip Çelebi/Aycibin 2007: 433; Peçevî/Baykal 1992: 338-339; Ahmed Resmî Efendi/Turan 2000: 48.

32 Paolo Contarini. *Relazione*, 1583; Akt. Necipoğlu 2007:221; 988/1580 yazında tutulmuş hesap defterleri "puşiş-i minder-i hâssa ki hammâm-ı cedîd"ın masraflarını verir; BOA. KK. 682, y. 63; Yay. Necipoğlu 2007: 221; Başka bir kaynak 988/1580 yazı sonunda "harem-i hâssada bir hammâm ve ba'zı yapular binâ olundukda" iki ak hadımağasının (hazinedarbaşı ile saray kethüdası) kaftan ve parayla ödüllendirildiğini gösteriyor; Recep 988/Ağustos-Eylül 1589, TSMA, D 34, y. 52a; Yay. Necipoğlu 2007: 221.

Resim 59. III. Murad Odası, iç mekân, Ayet'el Kürsi yazı kuşağı (Lev. 6/92)

diliyordu.[33] 29 Rebiülahir 993/30 Nisan 1585 tarihli iki ferman bu defa inşaatta kullanılacak çinilerin temini için gönderilen çiniçibaşı Silahdar Mehmed'e İznik ve Karamürsel kadılarının yardım etmelerini buyuruyordu. Olasılıkla çinilere acil ihtiyaç duyulduğundan hazır çini yoksa hemen yapılıp Karamürsel Limanı'ndan gemiyle İstanbul'a yollanması isteniyordu.[34] Anlaşılan daha önce istenen çiniler gelmemiş olmalı ki Recep-Şaban 993/Temmuz-Ağustos 1585 tarihinde bir fermanla sultan, İznik kadısından sarayda yapılmakta olan hammâm-ı cedide lâzım olan çinilerin (kâşî) daha gelmediği bildiriyor ve siparişler bitene kadar da çinicilerin başka sipariş

33 15 Ramazan 990; BOA. MHM.d. 48, sayı: 318; Başka bir fermanda ise yine inşaatta kullanılmak üzere mermer direk istenmektedir; BOA. MHM.d. 48, sayı: 371; Bu belge için ayr. bkz. Necipoğlu 2007: 221.

34 Her iki ferman da herhangi bir yapı ismi belirtmeden saraya lazım olan kâşî için diyor; BOA. MHM.d. 58, sayı: 117,119; Bu belge için ayr. bkz. Ahmet Refik, "İznik Çinileri." Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası. 7, 1932: 39; Robert Anhegger. "Quellen Zur Osmanische Keramik (K. Otto-Dorn, Das Islamische Iznik)," Istanbuler Forschungen, 13, Berlin, 1941: 168.

almasını yasaklıyordu.[35] 5 Ramazan 993/31 Ağustos 1585 tarihli Galata kadısına yazılan fermandan Yeni Saray'da bina olunan hamamda çalışmak için isimlerini yazdıran ustaların derhal bulunup gönderilmesi isteniyordu.[36] Belgeden anlaşılacağı üzere bu dönemde inşaatın sorumluluğunu Mimar Davud üstlenmişti. G. Necipoğlu, Mimar Davud'un 991/1584'te Sinan'ın Mekke yolculuğu sırasında bu görevi üstlenmiş olduğunu belirtir.[37]

16. yüzyılın sonlarına doğru başlatılan imar faaliyeti sadece bunlardan ibaret değildi. Önceki bölümlerde üzerinde durulduğu üzere siyasi bir güç elde etmeye başlayan[38] kara ağalara ait mekânların inşa projesi de bu dönemde oldu.[39] S.H. Eldem ve F. Akozan kara ağalara ait bu mekânlar ile cariyelere ait mekânların inşa tarihinin 1076/1665 yangınından sonra olduğu tezini savunur. Bunu desteklemek için de adı geçen mekânlarda yangın sonrasına ait kitabelerin varlığını gösterir.[40] M. Anhegger kara ağalara ait bölümün yapım tarihini daha eskiye götürerek Kanuni Sultan Süleyman devrine tarihler.[41] Ancak Eldem ve Akozan ile Anhegger'in bu görüşlerine karşın, Lokman'ın ayrıntılı olarak anlattığı, inşaatın betimlendiği 991/1584 tarihli Hünernâme tasvirinde (Lev. 16) açıkça görüldüğü gibi harem, III. Murad odasına bitişik olarak ikinci avluya doğru uzanmaktadır. Minyatürde görülen çok katlı binalardan bir kısmı olasılıkla kara ağalar için yapılmış koğuşlar olmalı. Günümüzde divanhane ile cariyeler taşlığı arasında bir avluda bulunan kara ağalara ayrılan mekânlarda bulunan, Eldem ve Akozan'ın sözünü ettiği, haremin farklı yerlerindeki kitabeler 1076/1665

35 BOA. MHM.d. 58, sayı: 393; Bu belge için ayr. bkz. Refik 1932: 8, no. 4/ 39-40; R. Anhegger 1941: 168-169.

36 BOA. MHM.d. 58, sayı: 633. Bu belge için ayr. bkz. Refik 1932: 8, no. 4/ 39-40; çev. R. Anhegger 1941: 168-169.

37 Necipoğlu 2007: 222.

38 Bkz. Bölüm 3.5.

39 III. Murad'ın sarayında 1574-1590-91 arasında darüssaade ağası olan Habeşî Mehmed Ağa'nın etkin gücü bunda önemli rol oynamış olmalı. G. Necipoğlu, Mehmed Ağa'nın, darüssaade ağası görevinin Osmanlı Sarayı'nda önem kazanmasını sağlayan ilk siyahi ağa olduğunu söyler; Necipoğlu 2005: 498; Böyle bir güce sahip olan biri haremde kara ağalar için yapılan mekânların şekillenmesinde etkin olmuş olmalı; 1574'te darüssaade ağası olan Mehmed Ağa (ö.1590) on yedi yıl, Sultan III. Murad'ın saltanatı boyunca bu görevini sürdürdü; Mehmed Ağa için bkz. Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 45.

40 Eldem-Akozan 1982: 67-68.

41 M. Anhegger, hünkâr hamamı, kara ağalara ait bölümünü Kanuni Sultan Süleyman dönemine tarihleme eğilimindedir; Anhegger 1981: 23.

yangınından sonra başlatılan yenileme projesi sonrasına aittir. Zira kitabeler mekânların yeni inşa edildiğine dair bir bilgi de içermez.[42]

III. Murad'ın emriyle başlatılan imar faaliyeti sonrası daha geniş bir alana yayılan harem, aynı zamanda neredeyse günümüze kadar gelen sınırlarına da ulaşmış oluyordu. Eldem ve Akozan, Sultan Murad döneminde haremin valide sultan taşlığının kuzeybatı sınırına kadar uzandığını söyler.[43] Anhegger, haremde günümüzde görülebilen en eski bölümlerin valide sultan odasından has odaya kadar uzanan kısımda havuzlu köşk, hasekilere ait odalar, valide sultan taşlığı çevresindeki hasekiler, ustalar ve cariyelerin odaları ile kiler, mutfak, çamaşırlık ve harem bahçesi olarak kabul eder ve bunlarında III. Murad döneminde yapıldığını belirtir.[44] Hiç kuşku yok ki Murad'tan sonra gelen ardılları da hareme bazı eklemeler yaptırdı. Ancak onun başlattığı bu yeniden yapılanma haremin sınırlarını belirlemekle kalmadı, aynı zamanda ileride elde edeceği güçlü konumun da temellerini atmış oldu. III. Murad dönemindeki imar faaliyeti o zamana kadar görülmeyen bir durumdu. Yahudi bir doktor olan Haham Rabbi Salomon, Murad'ın hareme kendinden önce gelen tüm sultanlardan daha fazla katkısı olduğunu söyler.[45]

Bugün araba kapısı üzerinde yer alan 996/1587-88 tarihli kitabe III. Murad döneminde başlatılan inşaat etkinliğinin bitim tarihini vermektedir (Res. 29). Aşağıda verilen kitabede görüleceği üzere kitabe Sultan Murad'ı âdil[46] bir sultan olarak tanımlayıp, Hakk'ın gölgesi olan bu sultanın fetihlerini sıralayıp övdükten sonra, haremin tüm kapılarını yücelttiği ve bu gönül

42 Kitabeler için bkz. Şeref 1329; 8. Cüz, 461-465, 478, 481; 9. Cüz, 521, 524; 10. Cüz, 593, 12. Cüz, 723; Sakaoğlu 2002; 321-324, 327-329, 333, 343, 346, 348,367, 392; Şimşirgil 2005; 185-186,188, 209.

43 Eldem 1969:I/125, Eldem-Akozan 1982: Lev. 98-99; Bununla birlikte Eldem haremin yapı strüktürlerinin incelenmesinden, valide avlusunun etrafındaki binaların haremin en eski yapısı olduğu ve Altın Yol'un da ilk binalar arasında yer alabileceği görüşündedir. Eldem-Akozan 1982: 67.

44 Anhegger 1986: 23.

45 Akt. Necipoğlu 2007: 223; Benzer bir gözlemi John Sonderson 1594'te yapmıştır: "(Asya ve Avrupa'yı ayıran boğazın ağzında bir noktada) kentin köşesinden birinde Grand Sigron'un II. Mehmed tarafından yaptırılan, bütün ardıllarınca genişletilmiş ve bezenmiş, çok güzel konutu (Topkapı Sarayı) bulunur. Güzel saraylar, görkemli bahçeler, mermer havuzlar, hoş çeşmeler ve gösterişli hamamlarla öyle doldurulmuş ki onları betimlemek aptallık olur, özellikle şimdiki Sultan Murad onu böyle bir ihtişamla donatmaya başlamışken; çünkü o tek başına burada bütün öncellerinin hepsinden çok inşaat yaptırmıştır; Akt. Necipoğlu 2007: 223; Miller 1931: 109.

46 Daha önce de belirtildiği üzere III. Murad odasının kapısı üzerindeki kitabede de sultan âdil olarak tanımlanıyordu.

açan kapının daha önce pek tanınmadığını ama III. Murad'ın kapının şanını artırdığını ve kapının darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın (1574-1590)[47] önerisine uyularak yaptırıldığını söylüyor.

Güzin-i padişâhân Han Murad-ı âlişân
Yegane-i şah sahib-kırân u zıll-ı Yezdânı
Şu padişah-ı cihandır ki feth idüb revân
Kemine bendesi taht-ı Revân ü Şirvânı
Ne canla hareket ide Gürci vü Simûn
Yapıldı kal'a-yı Kürî alındı her yanı
O padişah-ı saadet zaman-ı adlinde
Şerefle verdi yapup her mekama ünvânı
Cemi bâb-ı sarây-ı şerif olup âli
Bu bâb-ı dilkeşin ol denlü yoğ idi şânı
Harim-i bâb-ı adaletde ol Mehmed Ağa
Seâdetile yapılmağa arz ider ânı
O padişah-ı cihân eyleyüp yine târih
Müşerref eyledi yapup bu bâb-ı divânı
Felekde şems-i dırahşân altun üsküfle
Bu bâbın olsa yaraşur önünde derbânı
Bu bâb-ı devletin oldı dü mısrâ-ı târih
Getürse serine âsârı nola a'yânı
Letafetiyle biridir der-i behişt acîb
Harîm-i cennet-î 'âlide bâb-ı sultâni 996/1588.[48]

47 Ahmed Resmi Efendi/Turan 2000: 45
48 Hükümdarların seçkini şanı yüce Murad Han
Eşsiz padişah, cihangir ve Hakk'ın gölgesi (temsilcisi)
Şu cihan padişahıdır ki fetih için yola çıkınca
Revan (Erivan) ve Şirvan tahtı en küçük kulu olur
Ne yürekle hareket edebilir Gürcü ve Simon
Kür kalesi yapıldı alındı her yanı
O saadetli padişahın âdil zamanında
Şerefle her makamı yapıp, unvanını verdi
Şerefli sarayın bütün kapıları yüceldi
Bu gönül açan kapının o kadar şanı yoktu
Yüce adalette vazifeli Mehmet Ağa
Buranın yapılmasını şevkle arz eder

III. Murad genişlettiği haremde sayısız haseki için de daireler yaptırdı. Saray hekimi Domenico Hierosolimitano sultanın Topkapı hareminde ayrı daireleri bulunan kırk kadar hasekisi olduğunu söyler.[49] Peçevî de, padişahın kadınlara olan düşkünlüğünün aşırıya kaçmış olduğunu ve hareminde yatağına aldığı hasekilerinin sayısının bazen kırka yaklaştığını bazen de aştığını belirtir.[50] Tarihçinin anlattığına göre her ne kadar sultan başlangıçta tek bir hasekiye sadık olduysa da,[51] annesi ve Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa ile kardeşleri güzel cariyeler sunarak onu etki altına almaya çalıştılar. Sultan Murad'ın haremin büyütülmesini istemesinde belki de annesinin, artık ak ağalardan daha yetkili kıldığı kara ağaların ve sayısız hasekinin mekânlarını çoğaltmak istemesi de etkili olmuş olmalı. Yeni sultan haremi yeterli bulmayıp büyütmek istediğinde bu projede annesi için de yeni yerler yaptırdı.[52] Nurbanu Sultan, II. Selim'in tahta çıktığı 974/1566 tarihinden 991/1583'te ölene kadar haremin tartışmasız tek etkin gücü olmuş olmalı. Zira çoğu kez Venedik'e karşı oğlunun politik kararlarını etkileyebilme gücünün bilinciyle Avrupalı krallarla mektuplaşan Nurbanu, Osmanlı devleti sistemindeki hükmetme dengelerini ustaca kullandı. G. Necipoğlu, politikada önemli bir rol oynayan ilk valide sultanın Nurbanu olduğunu söyler. Buna bağlı olarak da haremdeki yeni dairelerin, onun daha önce hiç görülmemiş yetkilerini simgelediği görüşündedir. Bununla birlikte Necipoğlu, Nurbanu'nun politikada oynadığı rolün daha sonra 17. yüzyılda kadınlar saltanatı ile doruğa çıkan bir eğilim olduğuna da dikkat çeker.[53]

O cihan padişahı yine tarih eyledi
Şereflendirdi yapıp bu divan kapısını
Kâinatta parlak güneş altın yüksükle
Bu kapının önünde kapıcısı olsa yaraşır
Bu devlet kapısının oldu iki mısra tarihi
Eserlerini ayânı başına getirse ne olur
Şaşılacak güzellikteki cennet kapılarından biri gibidir
Cennet-i âlâ katında sultan kapısı
(Şimşirgil 2005: 179; Ayrıca bkz. Şeref 1329: 8. Cüz, 458; Sakaoğlu 2002: 318).

49 Akt. Necipoğlu 2007: 214.

50 Peçevî/Baykal 1992: II/3-2

51 Bu haseki Sultan Mehmed'in annesi Safiye Sultan'dı.

52 Bu projede Murad annesi için yeni bir kiler –nev-sâḫten-i kilâr-ı cedîd berâ-yı ḥażret-i vâlide sulṭân– BOA. MAD. 48, 1582-83 tarihli hesap defteri; Yay. Necipoğlu 2007: 213; Bu defterin bir kısmı saray binaları ile bahçe ve çiftliklerin tamirini içeriyor.

53 Necipoğlu 2007: 213-214.

III. Murad dönemi genişleyen haremdeki değişim G. Necipoğlu'nun da belirttiği gibi kara ağaların ve kadınların yeni politik gücünün açık bir göstergesiydi.[54] L. Peirce, Murad'ın saltanatının başladığı 982/1574 tarihinden itibaren Harc-ı Hassa Defterlerinin Yeni Saray'da bulunan kadın sayısında önemli bir artış olduğunu gösterdiğini belirtir. Buna göre III. Murad'ın yirmi bir yıllık saltanatı süresinde Yeni Saray'ın nüfusu II. Selim'in hareminin birkaç katı büyüklüğüne ulaşmıştı.[55]

L. Peirce'in, Harcı Hassa Defterlerinden yola çıkarak hazırladığı haremin büyümesini verdiği tabloda görüleceği üzere Yeni Saray'da, haremin nüfusu özellikle 983/1575'te kırk dokuz iken, başlatılan inşaat seferberliği sonrasında nüfus iki katına çıkmış ve yüz dörtte ulaşmıştır. Bu tarihten sonra sayının ve buna paralel olarak da masrafların arttığı açıkça görülür. Ancak Yeni Saray'daki artışa karşın Eski Saray'daki nüfus da belirgin bir oranda düşmemiş hatta artış göstermiştir. Doğal olarak bu durum her iki saraydaki haremin nüfusunun yıllar geçtikçe artmasına yol açmış ve 983/1575'te her iki haremin toplam nüfusu yüz yirmi ikiden, 1063/1652'ye gelindiğinde dokuz yüz altmış yediye ulaşmıştır. Buna paralel olarak masraflar da 983/1575'te 24.360 akçe iken 1063/1652'de 334.763 akçe olmuştur.[56] Yeni Saray'ın harcama içindeki payının ise Eski Saray'ınkinden daha fazla olduğu görülür. Hiç kuşku yok ki bu durum Yeni Saray'da sultanın hane halkının oturmasıyla ilgiliydi. Bunun yanında Yeni Saray'da haremde yaşayan üst mevkideki hane halkının sayısının artması, bunların ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetli sınıfının sayısının da artmasına yol açmıştı.

Sonuç olarak III. Murad'ın başlatmış olduğu imar faaliyeti 16. yüzyılın sonlarından itibaren statüleri yükselen valide sultan ve darüssaade ağasının yaşadığı haremin daha geniş bir alana yayılmasını sağladı. Dahası siyasi güç elde etmiş olan her iki sınıf için yapılan yeni mekânlardaki değişim ve ihtişam elde etmiş oldukları politik gücün de açık bir göstergesi gibiydi. Özellikle Sultan Murad'ın kendinden önce tahta çıkan atalarından farklı olarak haremde bir oda yaptırması, haremin gücünün bu dönemde

54 Necipoğlu 2007: 224.
55 Peirce 2002: 163.
56 Peirce 2002: 164.

arttığını göstermekteydi. Hiç kuşku yok ki III. Murad'ın başlatmış olduğu imar faaliyeti sonrasında harem sultanın yeni yaşam alanı oldu. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim dönemlerinde de sultanlar haremde vakit geçiriyorlardı. Ancak asıl yaşam mekânları hala üçüncü avludaydı ve henüz harem sultanın ikametgâhı olmamıştı.[57] Sultan Murad'ın haremin sınırlarını genişletmesinin yanında asıl önemli olan kendisi için bir oda yaptırmış olmasıydı. Böylece üçüncü avludan hareme kesin olarak taşınılmış, harem yönetimin kalbi olurken, bu değişimde en önemli rolü ise kadınlar oynamıştı.

III. Murad Ardıllarının Mimari Etkinlikleri

III. Murad'tan sonra tahta çıkan oğlu III. Mehmed babası kadar hareme katkıda bulunamadı ve haremin temel düzenini değiştirmedi.[58] Ancak, Selânikî'nin aktarımından anlaşılacağı üzere tahta çıktıktan hemen sonra haremde bulunan hamamın onarımı için 1003/1594-95'te Üsküdar bahçesine geçmek zorunda kaldı: "ve gurre-i şehr-i zilkaʿdede içerü Dârüssa'âdeʿde vâki olan yeni hammâm binâsına halel geldi, tecdîde muhtâc oldı. Saʿâdetlü Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretleri Üsküdar bahçesine göçmek lâzım gelmeğin Dârüssa'âde ile göçüldi...."[59] Selânikî, sultanın Üsküdar bahçesinde kaldığı sürede, buradan Topkapı Sarayı'na gidip geldiğini söyler.[60] Sultan ancak Eylül sonunda Üsküdar bahçesinden Eski Saray'a geçti "Üsküdar bağçesinden Darüssaade İstanbul'a Sarây Atîk'a göçdiler." Sultan, Selânikî'nin anlatısına göre: "Sarây-ı Âmire'de harem-i muhteremde müceddeden âbâd olunacak hammam ve oda-i hassa itmam bulunca" ya kadar Topkapı Sarayı'na buradan gidip geldi.[61] Devam eden yenileme çalışması 1004/1595 yılı Kasım'ında tamamlanınca sultan tekrar Topkapı Sarayı'na: "sarây-ı 'âmirede müceddeden binâsı fermân olınan mükellef ve müzehhep kâşî oda ve ḥammâm-ı laṭîf yapılup itmâm olunca" dönebildi.[62]

57 Necipoğlu 2007: 214.
58 Necipoğlu 2007: 225.
59 Selânikî/İpşirli 1999: II/490, 497,
60 Selânikî/İpşirli 1999: II/500, 503, 511,
61 "ve evâhir-i şehr-i muharremde hazret-i Pâdişâh-ı zemîn ü zemâm Üsküdar bağçesinden Dârüssa'âde İstanbul'a Sarây-ı Âmire'de harem-i muhteremde müceddeden âbâd olunacak hamam ve oda-i hassa itmâm bulunca Eski Sarây'da âşâyiş ü karar buyrulup...," Selânikî/İpşirli 1999: II/525, 536.
62 M. İpşirli'nın transkripsiyonunu yaptığı *Selânikî Tarihi*'nde odaların sayısı sekiz olarak geçiyor: "ve evâsıt-ı şehr-i rebîʿulevvelde Sarây-ı Âmire'de müceddeden binâsı fermân olunan mükellef ve müzeyyen

Tarihçi anlatısında odaların büyüklükleri ve konumları hakkında bilgi vermiyor. Yapılan yenileme projesine dahil edilen odalar için gerekli olan çinilerin İznik'ten getirtildiği anlaşılıyor. Zira 8 Muharrem 1004/13 Eylül 1595 tarihli bir fermanda sultan, İznik kadısına Başmimar Davud'un Saray-ı Âmire ve III. Murad'ın Ayasofya arkasındaki türbesi için derhal istediği çinilerin üretimini yavaşlatmasın diye çinicilerin tabak ve bardak üretimlerinin engellenmesi emrini veriyordu.[63] Necipoğlu, Selânikî'nin anlatısında geçen ve Mimar Davud tarafından yenilenen iki yapının da Sinan Mekke'de iken 993/1585'te tamamlanan, hünkâr hamamı ile ona bitişik hünkâr sofası olabileceğini ileri sürer.[64]

III. Mehmed'in başlatmış olduğu projede annesi olan ve sarayda güçlü bir konuma sahip Safiye Sultan'ın etkisinin ne kadar olduğu bilinmez. Ancak haremde devamlı olarak yaşayan ilk valide sultan olan bu kadının[65] hiç kuşku yok ki haremdeki imar faaliyetinde etkisi olmuş olmalıdır.[66]

III. Mehmed'den sonra tahta çıkan ardıllarının da –I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman ve I. İbrahim– hareme katkıları III. Murad kadar olmamıştır. I. Ahmed'in 1017/1608'de kendisi için bir oda yaptırma düşüncesi III. Murad odasının Haliç'e bakan cephesinin manzarasını da etkileyecek-

sekiz kâşî oda ve hammâm-ı latîf kemâl-i letâf etde yapılup itmâm buldı;" Ancak Bağdat Köşkü nüshasında odaların sayısı verilmiyor sadece "kâşî" kaplı olduğu söyleniyor; bkz. TSMK. No: 202, y. 138b; Bu durum tek cilt olarak düzenlenen eserin birden fazla ve birbirinden farklı nüshalarının olmasından kaynaklanıyor olabilir. İpşirli de Selânikî Tarihi'ni yayına hazırlarken mevcut nüshaları değerlendirerek ve karşılaştırarak metni oluşturduğunu söylüyor; Selânikî/İpşirli 1999: I/X; Necipoğlu ise Selânikî'den aktarımında oda sayısı vermiyor; Necipoğlu, 1281/1864-65 tarihli İstanbul matbu baskısını kullanıyor; Necipoğlu 2007: 225, 382; Selânikî Tarihi'nin Bağdat Köşkü Kitaplığı nüshasının fotokopi baskısını okuduğum İslam Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesinde nüshanın varak numaraları görünmemektedir. Orijinal metni kontrol edip varak numarasını bana ileten Zeynep Atbaş'a yardımları için teşekkür ederim.

63 BOA. MHM.d. 73, sayı: 118; İznik işliklerine kil ve öteki kimyevi maddeleri sağlayan Sahib Karahisar ve Lefke kadılarına aynı tarihte gönderilen başka bir ferman ise daha çok kâr yapmak için tüccarların bu maddeleri saklamalarını engel olunmasını emrediyor. BOA. MHM.d. 73, sayı: 117; Yay. Necipoğlu 2007: 225.

64 Necipoğlu 2007:225.

65 Bununla birlikte Hürrem Sultan Yeni Saray'da yaşayan ilk önemli kadın olmalı; Miller 1931: 95; Peirce 2002: 163; B. Miller, Hürrem'in Yeni Saray'da yaşamış olmasının, Eski Saray'daki haremin geri kalanın taşınmasının yolunu açmış olduğunu söyler; Miller 1931: 95; M. Anhegger ,Valide Nurbanu Sultan'ın Yeni Saray'ın hareminde yaşayan ve burada ölen ilk valide olduğunu belirtir; Anhegger 1986: 36; Buna karşın G. Necipoğlu haremde devamlı yaşayan ilk validenin Safiye Sultan olduğunu belirtir; Necipoğlu 2007: 227.

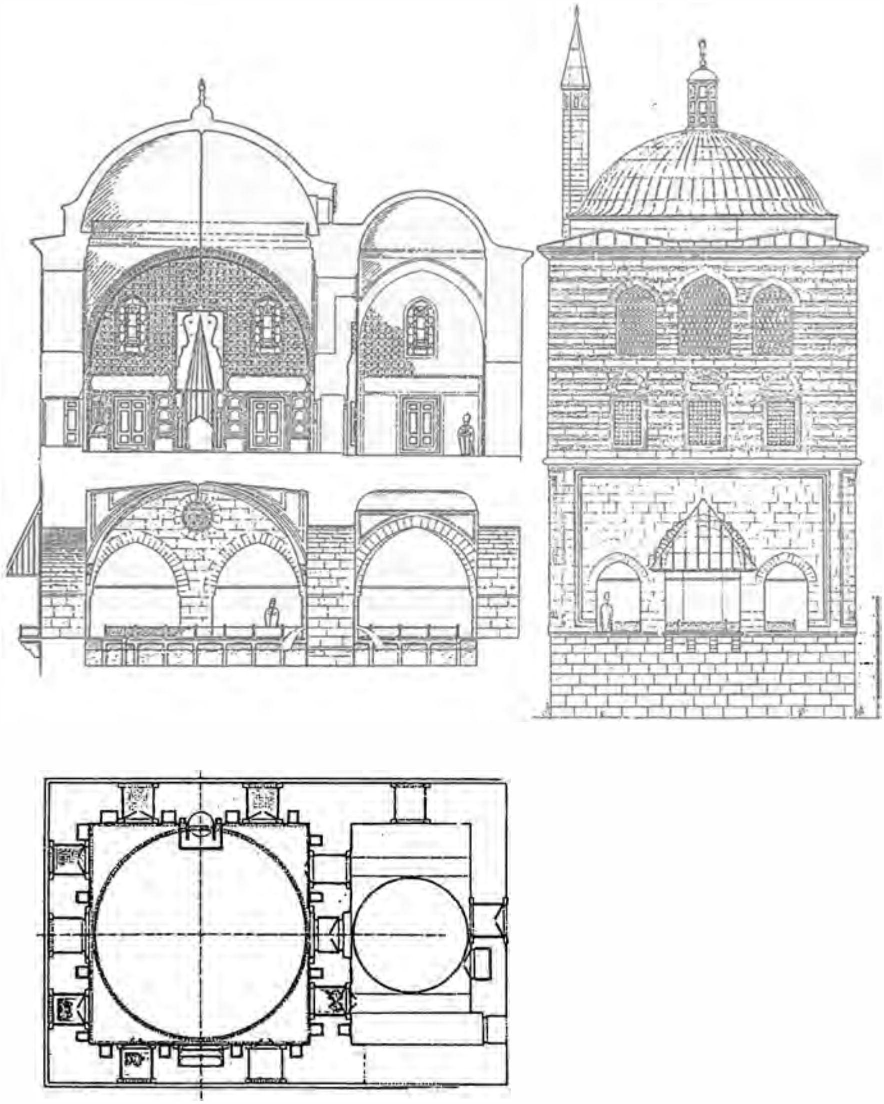
66 Kimi Avrupalı kral ve kraliçelerin, oğlunun kararlarını kendi amaçları doğrultusunda etkileyeceğini umarak yolladıkları hediyeleri Safiye Sultan taht odasında kabul ediyordu; Penzer 2000: 226; Necipoğlu 2007: 227.

tir[67] (Lev. 6/93, Lev. 18; Res. 60). Sultan Murad'ın odasıyla boy ölçüşemeyecek kadar küçük, kubbeli kare bir plana sahip ve duvarları İznik çinileriyle kaplı olan odaya III. Murad odasından geçiliyordu (Lev. 6/92). Aşağıda verilen kitabelerden birinde de görüleceği üzere Kasr-ı Sultan Ahmed,[68] Âdil Köşkü adlarını taşıyan oda dönemin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın eseriydi.[69]

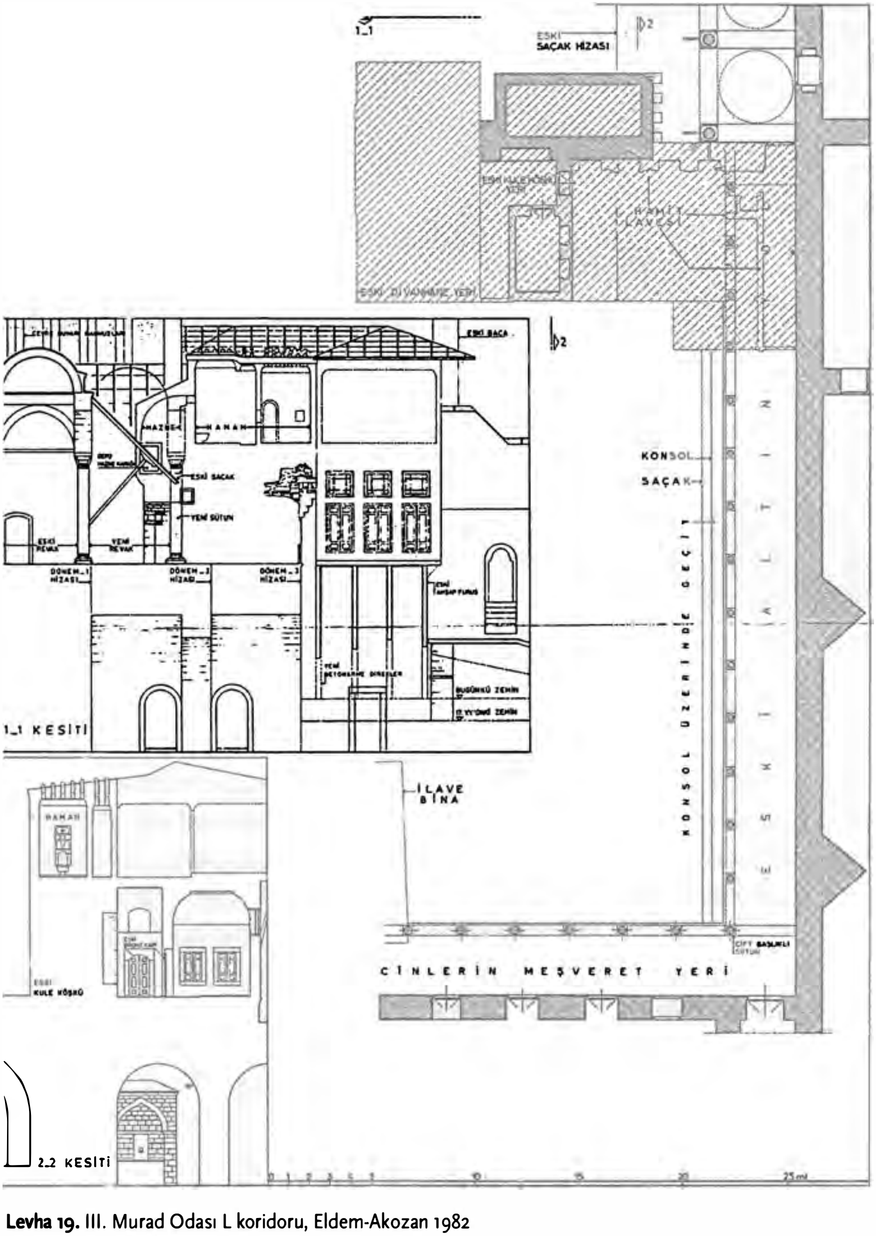
> Lûtf ü itâsından mübârek eyleye ol Zülcelâl
> Yapdı bu kasr-ı dil-keşi Han Ahmed-i sâhib-i kemal
> Nâmını Adil Köşkü deyü yümn indürüb kıldı binâ
> Dahi esası ol olduğu gün oldu işbu fal
> Sular akıtdı hem içine dünyâda manendi yok
> Sovukluğu her birinin buzdan sovuk şeker misâl
> Çün cümlesin nûş eyledi Hâfız dedi târihi
> Hep sulan oldu bu nev kasrın âb-ı zülâl.[70]

Oda, III. Murad'ın yaptırmış olduğu kubbeli odanın batı cephesine yüksek kemerli ayaklar üzerinde ve neredeyse Sultan Murad'ın odası biçiminde, ancak daha küçük olarak eklendi. Günümüzde III. Murad'ın odasından geçilen küçük ölçekli mekân iki kattan oluşur (Res. 60). Üçlü bir pencere düzenine sahip olan odanın iç kısmında kullanılan beyaz üzerine koyu ve açık maviyle işlenmiş çiçek ve dallarla bezeli çini panolar ile beyaz üzerine kırmızı, mavi, yeşil, lacivert ve firuze renkli karanfil, lale, sümbül, şakayık ve yapraklarla, vazodan çıkan çiçekli sarmaşıklarla bezenmiş tek karo ulama çiniler 17. yüzyılın başına aittir[71] (Res. 61).

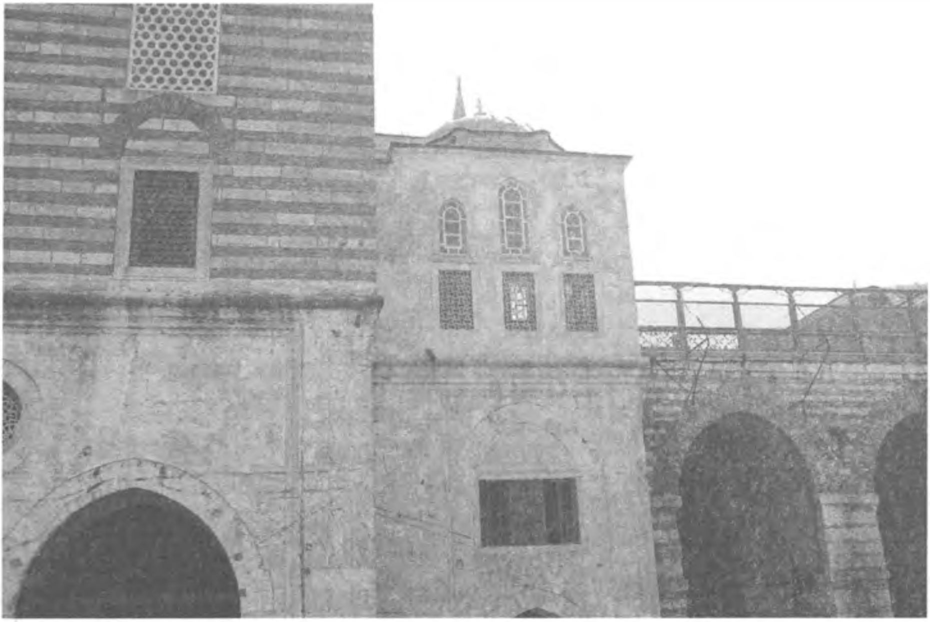
67 Şeref 1329: 11. Cüz, 654-655.
68 İçindeki 1017 (1608-09) tarihli bir kitabede oda Kasrı Sultan Ahmed olarak geçer:
Sürsün anda daima zevk u safâ
Her sürür etdikçe anda sûr ola
Dedi Es'ad Daî târih âna
Kasrı Sultan Ahmed'in ma'mur ola 1017; Odadaki diğer kitabeler için bkz. Şeref 1329: 11. Cüz, 655-656; Sakaoğlu 2002: 370; Şimşirgil 2005: 206.
69 Mimar Mehmed Ağa odanın inşasından bir yıl sonra Sultan Ahmed Camisi'nin inşasına başlayacaktı. N. Sakaoğlu köşkün dış mimari çizgilerinin Sultan Ahmed Camisi'nin bir parçası izlenimi verecek kadar benzediğini söyler; Bkz. Sakaoğlu 2002: 378.
70 N. Sakaoğlu 2002:379; odadaki diğer kitabeler için bkz. Şeref 1329: 11. Cüz, 655; Sakaoğlu 2002:378-379.
71 Öney 1976:112-113; Gurre-i Zilhicce 1016/16 Nisan 1608 tarihli bir ferman sarayda kullanılmak

Levha 18. III. Murad Odası, plan ve kesit; Eldem-Akozan 1982

Levha 19. III. Murad Odası L koridoru, Eldem-Akozan 1982

Resim 60. I. Ahmed Odası kuzey cephe (Lev. 6/93)

I. Ahmed'in kendisi için bir oda yaptırmasından sonra III. Murad odası, bugün çifte kasırlar (Lev. 6/87-88) olarak adlandırılan iki odanın inşası sırasında bu defa giriş sofasının bir kısmını kaybedecekti. Her iki oda 17. yüzyılda ve ayrı dönemlerde inşa edilmiş iki has odadan oluşuyordu ve odaların duvarları 17. yüzyılın kaliteli çinileriyle kaplıydı. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi III. Murad'ın kendisi için yaptırdığı oda, eklemelerden önce hiç kuşku yok ki görkemli bir manzaraya sahipti ve bugünkünden daha aydınlıktı.

I. Ahmed'den sonra tahta çıkan I. Mustafa çalkantılı geçen saltanatı süresince haremde bir iz bırakmadı. Padişah olduğu süreç ve bu dönemde yaşananlar göz önüne alındığında mevcut durum şaşırtıcı değildir. Bilindiği üzere Sultan Mustafa iki kez tahta çıktı.[72] Peçevî, ilk çıkışında

üzere İznik'te üretilecek çinilerin malzemesinin hazırlanmasını Kütahya kadısına buyuruyordu.

72 Mustafa'nın tahta ilk çıktığında gelişen olaylar için bkz. Hasan Beyzâde/Aykut 2004: 915-916; Peçevî/Baykal 1982: 337-338; Mehmed Bin Mehmed, "Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin

Resim 61. I. Ahmed Odası iç mekân (Lev. 6/93)

durumunun belli olmadığını, I. Ahmed'in çocuklarının küçük olmasından dolayı I. Mustafa'nın tahta çıkarıldığını ancak padişahlığı istemediğinden yerine II. Osman'ın geçtiğini söyler. Sultan Mustafa'nın ikinci kez tahta çıkışı ise Sultan Osman'ın indirilmesinden sonra oldu.[73] Daha saltanatının üzerinden üç ay geçmeden padişahlığı elinden alınan ve yerini yeğeni II. Osman'a bırakmak zorunda kalan I. Mustafa ikinci kez tahta çıkmasına karşın haremde mimari bir etkinlikte bulunmamış görünüyor.

I. Mustafa'nın yerine geçen II. Osman'ın dört yıllık çalkantılı saltanatı, sıra dışı cülûsu, yaşanan karmaşa belki de onun ileride sürdüreceği siyaseti de belirledi.[74] Tahta geçtikten sonra bir yandan önemli bir güç elde

Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri-Tahlilleri)," (haz. Abdurrahman Sağırlı), (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2000: 13.

73 Peçevî/Baykal 1992: 365; Mustafa'nın tahta çıkışı sırasındaki gelişen olaylar için bkz. Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Bey-zâde Târîhi*, II-III, (haz. Sevki Nezihi Aykut) Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004:915-916.

74 Osman'ın tahta çıktığı süreçte yaşananlar için bkz. Hasan Beyzâde/Aykut 2004: 917-919; Peçevî/

Resim 62. Kubbeli Odadaki kitabe

etmiş olan ulemanın gücünü kırmaya çalışırken, diğer taraftan radikal politikalarını hayata geçirme çabası içinde oldu.[75]

II. Osman'ın kısa süren saltanatı süresince haremin şekillenmesine nasıl bir katkıda bulunduğu açık değildir. Bununla birlikte M. Anhegger, hünkâr sofası (Lev. 6/ 70) gibi büyük ölçekli bir mekânı ona atfeder.[76] Ancak tahtta bu kadar kısa süre kalmış Sultan Osman'ın, bilinen reformcu kişiliği, bunun yanında özellikle paralı askerlerden oluşan bir ordu kurma düşüncesi, başkenti değiştireceğine dair çıkarılan dedikodular ve bir de haremi kaldırma planları gibi Osmanlı devlet yapısında yapmayı planladığı radikal değişiklikler düşünüldüğünde böyle bir mekânı yaptırmış olması olası görünmemektedir.[77]

Baykal 1982: 338-339.
75 Sultan Osman, Kaymakam Sofu Mehmed Paşa'yı, Sultan Mustafa'yı tahta çıkararak hazinenin maddi zararına neden olduğu gerekçesi ile görevinden azlederek Sivas valisi olarak tayin etti, yerine ise Damat Mehmed Paşa'yı getirdi; Peçevî/Baykal 1982: 346.
76 Anhegger 1986: 61, 88.
77 Bununla birlikte II. Osman'ın en azından zülüflü baltacılar koğuşunu onarttığı bilinmektedir. Bu onarıma ait çini bir kitabe bugün koğuşun duvarında bulunmaktadır; Kitabe için bkz. Sakaoğlu 2002: 97-98.

M. Anhegger'in, II. Osman'a atfettiği başka bir yapı ise kubbeli oda olarak adlandırılan odadır. Günümüzde III. Murad odasının giriş sofasının bir kısmını içine alan ve birbirine bitişik iki odadan oluşan mekânlar "Çifte Kasırlar" olarak bilinmektedir (Lev. 6/87-88). Olasılıkla 17. yüzyılda ayrı dönemlerde inşa edilen iki has odadan oluşan mekânlardan ikballer taşlığı (Lev. 1/M) tarafında olan kubbeli oda[78] olarak adlandırılır (Lev. 6/87; Lev. 30; Res. 63). N. Sakaoğlu, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen odanın II. Osman tarafından Hotin Seferi sonrasında tamamlandığını söyler.[79] Sakaoğlu'nun bu görüşü ileri sürmesinde mekânda bulunan bir kitabenin etkisi olmuş olmalıdır. Zira odanın pencerelerinin birinin içinde bulunan kitabede Osman'ın adının geçmesi –Emir-i âdilsin dâd ile hilmle Hazret-i Osman– bunu destekler[80] (Res. 62). Ancak, Eldem ve Akozan, haremde IV. Mehmed dönemine kadar yapılan mekânları belirttiği planlarında çifte kasırlara yer vermez[81] (Lev. 6/87-88). Eldem ve Akozan, her iki kasrın da 1077/1666'dan sonra III. Murad odasının giriş sofasının bir kısmının kullanılarak yapıldığını ileri sürer.[82] M. Anhegger ise odanın 16. yüzyılda III. Murad döneminde havuzlu köşke eklendiği görüşündedir. Bununla birlikte Anhegger, odanın adının Veliaht Dairesi olarak adlandırılmasına karşın, içinde bulunan kitabelerden anlaşılacağı üzere odanın bir padişah için yapıldığının açık olduğunu söyler.[83] Yazarın bu yaklaşımı kubbeli oda bulunan kitabe ve iç mekândaki özen göz önüne alındığında kabul edilebilir durmaktadır.

1960'da haremde yaptığı onarımlar sırasında her iki odada da çalışan M. Anhegger, yapmış olduğu çalışmaları değerlendirdiği çalışmasında[84], onarıma başlamadan önce yaptığı inceleme sonrasında şaşırdığını ve bu

78 Günümüzde bu iki odadan ikballer avlusu tarafındaki oda "sofa" "Kubbeli Kasır" veya "Şehzade Dairesi," Murad odasına bitişik olan ise "Veliaht Dairesi" olarak da adlandırılmaktadır; Şeref, 1329: 10. Cüz, 591; Eyüboğlu 1981: 53; Sakaoğlu 2002:388.

79 Sakaoğlu 2002: 391.

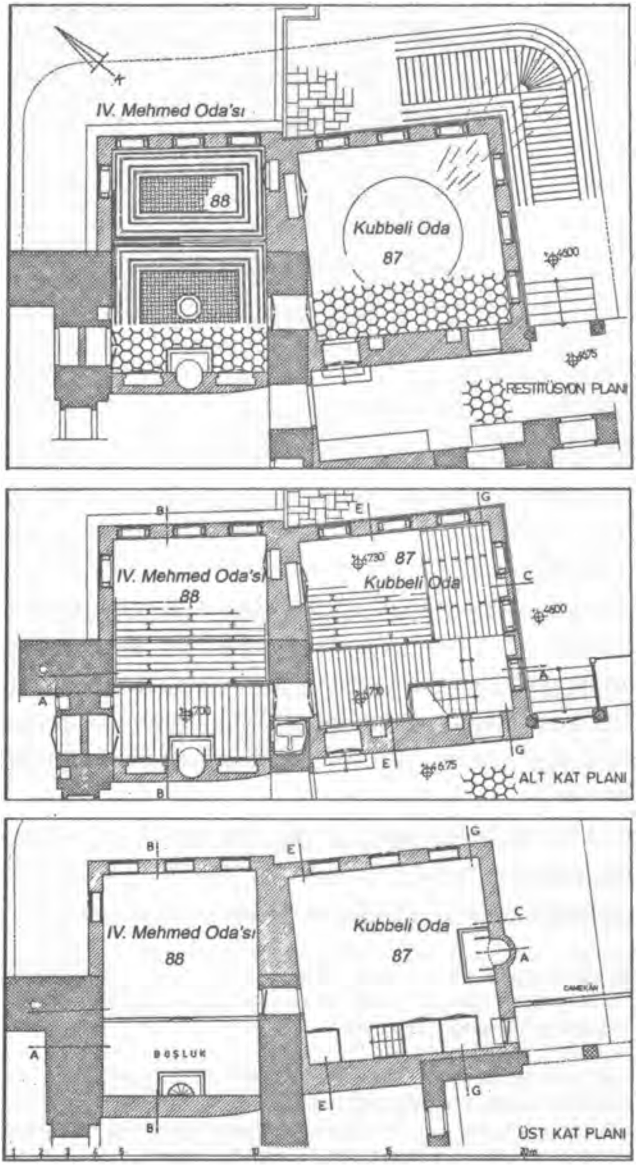
80 Emir-i âdilsin dâd ile hilmle Hazret-i Osman
Şeca'atde salâbetde hemân şîr-i âlî sensin; Sakaoğlu 2002:391.

81 Bkz. Eldem-Akozan 1982: Lev. 100, 102; Eldem ve Akozan her iki odayı da 18. yüzyılın ortalarında haremi tasvir ettiği planında yer vermektedir; Bkz. Eldem-Akozan 1982: Lev. 101 ve 103.

82 Eldem-Akozan 1982: Lev. 118.

83 Anhegger 1981: 53, 55.

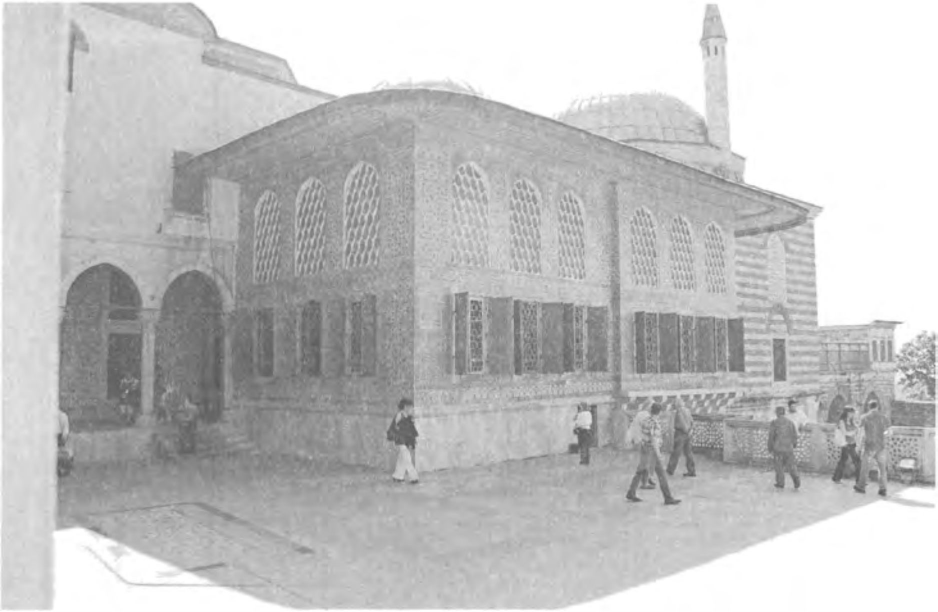
84 Anhegger 1981: 53-81; Anhegger 1986.

Lev. 20. Çifte kasırlar; Eldem-Akozan 1982

Lev. 21. Çifte Kasırlar kesit; Eldem-Akozan 1982

Resim 63. Çifte Kasırlar. Kubbeli Oda ve IV. Mehmed Odası (Lev. 6/87-88)

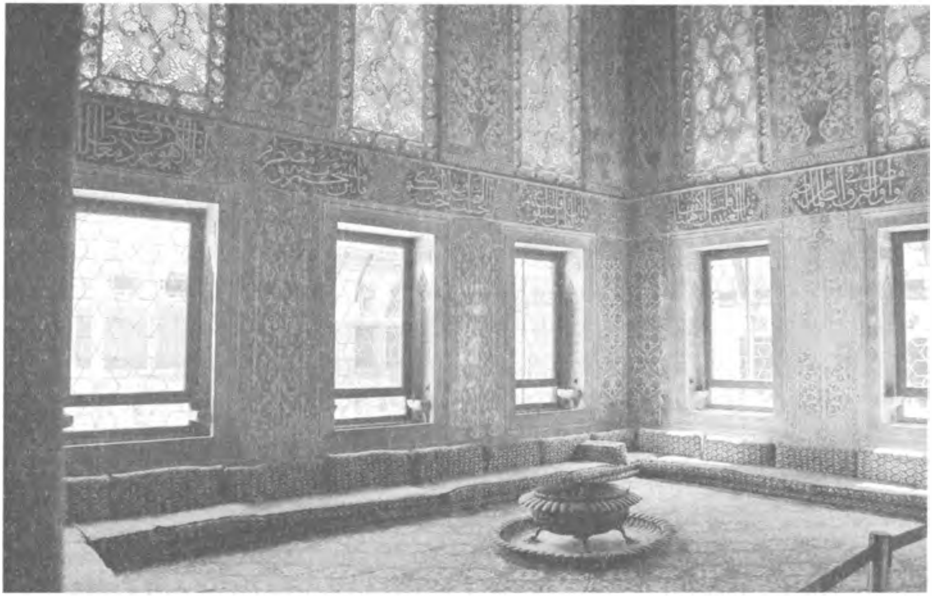
binaların ne şekilde inşa edildiğini gösteren bir ipucu bulamadığını söyler.[85] Abdurrahman Şeref Bey, her iki odayı gördüğünde iç kısımları ahşaptan bölmelere ayrılmış birçok oda bulunuyordu.[86] Ancak 1960 onarımları sırasında Anhegger odada ahşaptan yapılmış bu bölümleri kaldırttı[87] (Lev. 21).

Günümüzde cinlerin meşveret yerinden tek kapıyla girilen oda kubbe ile örtülüdür (Lev. 20). İç duvarlarının 17. yüzyıla ait kaliteli çini

85 Anhegger 1981: 53; Öyle ki Anhegger binanın ahşap mı kâgir mi olduğunu bile anlayamadığını söylüyor; her iki odada yapılan daha erken tarihli bir onarım için bkz. Öz 1949: 66; Bununla birlikte yapılan tüm onarımların değerlendirildiği bir çalışma için bkz. Ümran 2005: 246-261. Bu iki onarım öncesi iki odanın ayrıntılı tasviri için bkz. Şeref 1329: 10. Cüz, 591-594. Her iki odada yapılan onarımları Eldem ve Akozan eleştirir: "Veliaht dairesinde hem içte hem dışta yapılan işler abartmalı ve teatraldir. Buradaki o sevimli asma katlarının kesinlikle kaldırılmamaları gerekiyordu. Kalıyor ki çoğu boşalan duvarlara sonradan çini taklidi boyalar yapmak yersizdi. Burada alçı pencereleri, kesinlikle sivil mimarimizde, saray bile olsa, benzerine bu derece rastlanılmayan (sonradan görme) zenginliktir. Dış çephe ve saçakları için de aynı şey söylenebilir." Eldem-Akozan 1982: 92.

86 Şeref 1329: 10. Cüz, 594.

87 Anhegger 1981: 53-81; Anhegger 1986; 63-79. Ayrıca her iki odanın sonraki onarımlarda kaldırılan bölmelerin ayrıntılı anlatımı açın bkz. Şeref 1329: 10. Cüz, 591-594.

Resim 64. Çifte Kasırlar, Kubbeli Oda, iç mekân (Lev. 6/87)

panoları ile kaplı olmasının yanında (Lev. 20) dış yüzeyinde de çini kullanılmıştır[88] (Res. 63). İç mekânda yer alan ocak (Lev. 20) ve içinde kullanılan çinileriyle oda son derece ihtişamlıdır. Pencerelerin içinde kullanılan çeşmelerin her birinin bir kurnası bulunur ve bu kurnalardan akan sular kurnadan kurnaya, yani bir pencereden diğerine akmaktadır (Res. 64).

II. Osman'dan sonra tahta çıkan IV. Murad'ın haremi ne kadar kullandığı bilinmez. Haremdeki mimari etkinliği hakkında fikrimiz olmamakla birlikte, sarayda iki önemli köşk Bağdat ve Revan Köşklerini inşa ettirmekten de geri durmamıştır (Lev. 1/48-49).

IV. Murad aniden öldüğünde arkasında bir varis bırakacak erkek çocuğu olmadığından, tahta kardeşi İbrahim çıktı. İbrahim'in de hareme nasıl bir katkıda bulunduğu bilinmez. Bununla birlikte M. Anhegger,

88 1960 onarımları sırasında, önceki yıllarda binanın özellikle de pencere aralarındaki çini panoların bordürlerinin sökülerek dış cephede kullanıldığını tespit eden Anhegger, bu çinileri tekrar eski yerlerine taşımış ve dış cephede eksilen çinilerin yerlerine de Kütahya'da yaptırmış olduğu çinileri koymuştur; Anhegger 1981: 60; Anhegger 1986: 66.

bugün büyük havuz olarak bilinen yerin İbrahim döneminde yapıldığını söyler. Buna delil olarak da havuzun döşemesi üzerine oturtulmuş olan taşıyıcı kemer ayağı üzerinde daha sonradan inşa edilmiş olan IV. Mehmed'in yaptırdığı odayı gösterir.[89]

Sonuç olarak III. Murad'ın saltanatının son bulduğu 1004/1595'ten IV. Mehmed'in tahta çıktığı 1058/1648'e kadar geçen elli üç yıllık sürede haremdeki değişim Murad'ın başlattığı mimari etkinlik kadar büyük boyutta olmadı. III. Murad'dan sonra tahta çıkan oğlu III. Mehmed'in haremin yapısını çok fazla değiştirmek istemediği anlaşılıyor. Bunun yanında özellikle III. Mehmed'in başlattığı projelerde annesi Safiye Sultan'ın etkisi olmuş olmalı. I. Ahmed'den, IV. Mehmed'e kadar geçen sürede haremde büyük bir inşaat faaliyetinin olmaması bu dönemde tahtta olan sultanların kısa süren saltanatlarıyla veya I. Ahmed'den sonra tahta çıkanların iktidarda kaldıkları süre içinde siyasi ortamda meydana gelen şiddetli rekabetle açıklanabilir. Bu dönem içinde IV. Murad'ın kazandığı zaferler sonrasında haremde kendisi için bir oda yaptırmak yerine, harem dışına iki köşk inşa ettirmesi belki haremin sıkışık olan alanıyla ilgiliydi. Ancak, bu tercihte Sultan Murad'ın otoriter kişiliğinin ve belki de haremin elde ettiği siyasi güçten duyduğu hoşnutsuzluğun etkisi olmalıydı.

IV. Mehmed Dönemi: Zorunlu İmar

Haremdeki yeniden yapılanma, genel olarak kişilerin tercihine ve beğenisine göre şekillendi. Bununla birlikte haremin bir yaşam alanı olmasından dolayı ihtiyaç duyulan mekânların da yapımı sürdü. Yeniden yapılanma içinde bir de yangınların ve depremlerin verdiği tahribattan dolayı meydana gelen zorunlu imar faaliyetleri oluyordu.[90] Bu bölümde özelikle IV. Mehmed döneminde meydana gelen 1072/1662 ve 1076/1665 yangınları sonrasındaki mimari etkinliğin yanında, haremin önemli mekânlarından biri olan hünkâr sofasının inşa tarihi ve işlevi üzerinde durulacaktır.

89 Anhegger 1986: 44.

90 B. Miller 1665'te meydana gelen yangının 1574'te başlanan ve 1665 yılına kadarki tüm imar faaliyetleri sonucu yapılan binaların birkaçı hariç çoğuna zarar verdiğini söyler; Miller, 1931: 33.

1072 (1662) ve 1076 (1665) Yangınları

IV. Mehmed döneminde iki yangın haremde büyük hasara yol açtı. 1072/1662'de çıkan ilk yangın özellikle valide sultan odasına büyük zarar verdi. Dönemin tanığı Eremya Çelebi, yangını Osmanlı döneminde sarayda o tarihe kadar görülmemiş bir olay olarak tanımlar. Tarihçi anlatısında yangının haremde en çok valide sultana ait mekânlara hasar verdiğini, bununla birlikte yangının şiddetinden hiçbir eşyanın kurtarılamadığını ve büyük bir korkuya kapılan cariyelerin ve harem ağalarının kısmen araba ile kısmen de yaya olarak Eski Saray'a göç etmek zorunda kaldıklarını söyler.[91]

Eremya, 1072/1662'de meydana gelen yangının haremde nerede ve neden çıktığı hakkında bir bilgi vermez. Ancak yangında en fazla hasarı valide sultana ait mekânların görmüş olması en azından yangının bu kısımda bir yerde çıktığını düşündürür. Bununla birlikte harem halkının büyük çoğunluğunun Eski Saray'a taşınmak zorunda kalması yangının büyüklüğünü açıkça gösterir. Yangın sonrası haremde hasar gören yapılar dönemin başmimarı Kasım Ağa tarafından yeniden yapılmış olmalıdır.[92]

Harem, bu yangının verdiği hasarı atlatmadan, üç yıl sonra başka bir yangınla büyük bir yıkıma daha uğradı. 11 Muharrem 1076/24 Temmuz 1665'te[93] meydana gelen yangın o tarihe kadar haremde yapılanların büyük bir kısmını geri aldı.[94] Dönemin kaynaklarında yangının bir cariye tarafın-

91 Eremya Çelebi/Andreasyan 1973: 74.

92 Fatma Afyoncu'nun vermiş olduğu 17. yüzyıl hassa mimarları listesine bakıldığında 1032 /1622-23 tarihinde Kasım Ağa'nın hassa mimarbaşı olduğu görülmektedir; Bkz. Fatma Afyoncu. *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı*. İstanbul, 2001: 26–27; Mimar Kasım Ağa, 17. yüzyılın önemli devlet adamlarından biriydi ve mimar olmasının yanında siyasetteki etkinliği ile de döneminde önemli bir rol oynadı. Kasım Ağa'nın siyasi hayatı Sultan İbrahim ve IV. Mehmed döneminin hareketli tarihi içinde iniş-çıkış gösterdi. Zira mimarbaşı olarak dört defa bu göreve geldi. Kasım Ağa için bkz: Naîmâ/İpşirli 2007: III/998, 1025-1026, 1060, 1372; Ahmed Refik. *Türk Mimarları*. İstanbul, 1933; İzzet Kumbaracılar. "Türk Mimarları." *Arkitekt*. 2, 1937: 59–60; Zarif Orgun. "Hassa Mimarları," *Arkitekt*, 8/12, 1938: 333–342; Şerafettin Turan. "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I /I, Ankara, 1963: 157–202; Orhan Erdenen. "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtları." *Mimarlık*. 1(27), İstanbul, 1966: 15–18; Orhan Erdenen. "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri," *Mimarlık*, 6(32), İstanbul: 1966: 19–22; İsmet Parmaksızoğlu. *"Kāsım Agha,"* Encyclopédie de L'islam, IV, 1978: 748–749; İsmet Parmaksızoğlu. "Kasım Ağa," *IA*, VI.: 379–380; Semavi Eyice. "Mimar Kasım Hakkında," *TTK Belleten*. 172, Ekim 1979, 1979: 767–808; Cengiz Orhonlu. "Şehir Mimarları," *Osmanlı Araştırmaları* II, İstanbul, 1981: 1–30; Afyoncu. 2001.

93 Silahdar 1928: 384.

94 Miller 1931: 33.

dan başlatıldığı sonra kontrolden çıkıp neredeyse tüm hareme hasar verdiği aktarılır.[95] Olayın tanığı Eremya Çelebi, yangın sırasında harem halkının Edirne'de olduğunu söyleyerek yangını şu satırlarla nakleder:

> Gecenin altıncı saatinde çıkan bir gürültü ile uyanıp dışarı çıkınca, padişah sarayı sahasının ateşle parlamakta olduğunu gördük. Sarayın harem dairesinde valide sultanın, haseki sultanın odaları ile cariye ve hizmetçilere ait bölümler, matbah ve hamamları, içinde bulunan sandıklarla beraber tutuşmuş olup göklere alev ve duman çıkıyordu. Yanan kısımların, valide ve haseki sultanlar beraber hepsi Edirne'de bulunuyorlardı. Bütün eşya ile beraber mücevherler, kıymetli elbiseler ve sayısı meçhul altın ve gümüş paralar kül oldu. Kadınlar ve cariyeler dışarı çıkarılıp Eski Saray'a nakledildi ve sarayın dış kapıları kapatıldı.[96] Yangın, harem dairesi tamamıyla yandıktan sonra söndü. Yangından haberdar olan valide, Edirne'den gelerek, kızlarağası, bostancıbaşı, defterdar ve kuyumcubaşı yanında durmuş oldukları halde yanan yerlerin karşısında oturdu. Yanan binanın enkazı kazıldı, taş, tahta ve toprak büyük titizlikle kalburdan geçirildi, kırılmış kıymetli taşlar ve elmaslar ayrıldı. Kalcılar da altın ve gümüşü ayırdılar. Kazılan topraktan bir avuç da kaçırılmaması için her bir kalcının başında bir kolcu duruyordu. Çünkü zanaatlarında pek mahir ve hırsızlıkta dahî adamlar olan Çıfıtlar çeşitli yollarla bunu becerebiliyorlardı. Yangının sebep olduğu zayiatın miktarını tespit edemedik. Yalnız şu var ki bu 1662 yılına ait olup anlattığımız yangından daha büyüktü ve harem dairesinde bir ayak basılacak yanmamış yer kalmamıştı.[97]

95 Eremya Çelebi/Andreasyan 1973: 75-76; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 200; Hezarfen Hüseyin Efendi. *Telhîsü'l Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, (haz. Sevim İlgürel). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998: 56; Silahdar 1928: 384; Hezarfen Hüseyin Efendi (1600-1676) *Telhîsü'l-Beyân Fi Kavânîn-i Âli Osman* isimli eserinde devletin içine düştüğü sebepleri göstermeye çalışmıştır; Robert Anhegger, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları." *Türkiyat Mecmuası*. IX İstanbul 1951: 365- 393; Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul, 1997: 27-28, 91-94.

96 Silahdar da harem halkının önce Çayır Köşkü'ne sonra da Eski Saray'a taşındığını söyler: "cümle harem halkı Çayır Köşk'ine kaçup, andan Eski Sarây'a nakl olundukların" ; Silahdar 1928: 384.

97 Eremya Çelebi/Andreasyan 1973: 75-76

Tarihçinin yangını tasvir ettiği anlatısı olayın büyüklüğünü gözler önüne serer. Yangın, haremde büyük bir yıkıma yol açmış ve yeni bir onarım faaliyetinin başlamasına neden olmuştur. Yangın sırasında harem halkının büyük çoğunluğunun Edirne'de olması can kaybını önlemiş olmalı.[98]

Eremya Çelebi, yangının nedeni hakkında ipucu vermemektedir. Buna karşın Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa yangını bir cariyenin başlattığını ileri sürer: "Cum'a gicesi dahi sarây-ı cedîd-i pâdişâhînin harem-i hâssına bir câriye mübâşeretiyle âteş isâbet eyledi."[99] Yangına sebep olan cariyenin sonu yine Silahdar'ın aktarımına göre Tunca Nehri'ne atılmak olmuştur.[100] Ne var ki birkaç gün sonra suçlunun sadece bu cariye olmadığı, ikisi kadın üç kişinin daha olaya karıştığı anlaşılmıştır.[101]

Eremya, haremde "valide sultanın, haseki sultanın odaları ile cariye ve hizmetçilere ait bölümler, matbah ve hamamların" yandığını belirtir. Silahdar da anlatısında yaklaşık olarak aynı yerlerin yandığını söyler: "Umûmen Harem-i şerîf ve Adl Köşk'i ve dîvân olan kıbâb ve taşra hazîne ve defterhânelerin bâlâsı ve dârü's-sa'âde kapusı ve kara-agalar otaları ve vâlide sultân yeri ve iç matbah mülhakātıyla muhterik olup..."[102]

Her iki anlatı birlikte değerlendirildiğinde yangının III. Murad odası dışında kalan kısımlarda büyük hasara yol açtığı anlaşılmaktadır. Silahdar yanan yerleri şöyle sıralar: "Umûmen Harem-i şerîf ve Adl Köşk'i ve dîvân olan kıbâb ve taşra hazîne ve defterhânelerinbâlâsı ve dârü's-sa'âdekapusı ve kara-agalarotaları ve vâlidesultân yeri ve iç matbah mülhakatıyla...."[103] Bununla birlikte Eremya Çelebi'nin harem tamamıyla yandıktan sonra yangının söndürüldüğünü söylemesi bunu destekler. Dahası tarihçi 1072/1662'de çıkan yangın ile 1076/1665 yangınını karşılaştırırken son yangın için haremde bir ayak basılacak yanmamış yer kalmadı benzetme-

98 Abdurrahman Abdi Paşa yangın haberi Edirne'ye ulaştığında sultanın olayı sükûnetle karşıladığını ve "emir Allah'un"dur dediğini söyler; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 200.
99 Silahdar 1928: 384.
100 "kasda mukārin ihrâka sebeb olan câriye Edirne'ye götürülüp, bostâncıbaşıya teslîm ve mahnûk kılınup, bogazına bir taş baglayup, Tunca'ya atdılar;" Silahdar 1928: 384.
101 İstanbul kā'immakāmı tarafından bâis-i harîk olan kundakcılardan iki avrat ve bir nefer giriftâr ve ber-dâr olduklarının arzı geldi;" Silahdar 1928: 386.
102 Silahdar 1928: 384.
103 Silahdar 1928: 384.

sinde bulunur.[104] Yangın sırasında Edirne'de bulunan valide sultan olaydan haberdar olunca İstanbul'a dönerek hasarın tespitini sağlamıştır.[105]

IV. Mehmed yangın sonrasında haremin hemen onarılmasını istedi.[106] Başlatılan imar faaliyeti sırasında kendisi Edirne'de kaldı. Ancak inşaat bitiminden sonra İstanbul'a gelen IV. Mehmed,[107] yapılan onarımı beğenmedi ve haremin tekrar yenilenmesini emretti:

> Edirne Kapusı'ndan İstanbul'a duhûl… salı gün Dâvud Paşa Sarayı'na göç buyuruldı ve sarây-ı cedîd binâsı vâfir yapılmışiken ekserî agaç olmakla emr idüp cümlesi beraber yere yıkılup, bi'l-külliye kâgîr ve agaç yerine demür konmak fermân olundı.[108]

İstanbul'a dönem sultan inşaattan dolayı zorunlu olarak saraydan ayrıldı. Abdurrahman Abdi Paşa, sultanın önce Yeni Saray'a geldiğini ancak daha sonra Davut Paşa Sarayı'na geçtiğini söyler.[109] IV. Mehmed Şevval ayının yedinci gününe/25 Nisan 1666 kadar İstanbul'da kaldı ve Yeni Saray'a gidip geldi.[110]

Sultan Mehmed yapılan inşaatı beğenmeyerek haremin ahşap yerine demir kullanılarak yeniden yapılmasını istedi. Sultanın emriyle başlayan yeni inşaat faaliyeti belki haremin sınırlarını genişletmeyecekti ama haremde III. Murad'dan yaklaşık doksan iki yıl sonra yeniden bir inşaat faaliyeti başlıyordu. Günümüzde haremde şadırvanlı sofa olarak bilinen yerden kara ağalara ait mekânların bulunduğu yere geçilen

104 Eremya Çelebi/Andreasyan 1973: 76.
105 "Menzil-i ta'yîn me'kûlât ve meşrûbâtı taraf-ı mîrîden emr olundı ve irtesi bâzâr gün Vâlide Sultân hazretleri Sultân Süleymân ve Sultân Ahmed ve Sultân Selîm nâm üç nefer şehzâde ile İstanbul'a azîmet idüp;" Silahdar 1928: 384; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 200; Eremya yangından haberdar olan valide sultanın, Edirne'den gelerek, kızlarağası, bostancıbaşı, defterdar ve kuyumcubaşı yanında durmuş oldukları halde yanan yerlerin karşısında oturduğunu söyler. Ancak geliş tarihinin ne zaman olduğunu belirtmez. Eremya Çelebi/Andreasyan 1973: 76.
106 "bi-emr-i hümâyûn Adl Köşk'iyle dîvânhâne ve bâb-ı dârü's-sa'âde muzâfâtıyla sarây-ı sultânî mücedded bina olunmasına fermân-ı sâdır;" Silahdar 1928: 384.
107 Mehmed yangından yaklaşık üç ay sonra İstanbul'a gelmiştir; Abdurrahman Abdi Paşa/Derin 2008: 211; Silahdar 1928: 390
108 Silahdar 1928: 390.
109 Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 211.
110 Sultan Şevval'ın yedinci günü Edirne'ye hareket etmiştir. Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 222.

kapının üzerinde yer alan aşağıdaki kitabe bu dönemde başlatılan inşaat faaliyetini anlatır:

Ebü'l-Fetḥ-i Cihān Ḳostantiniyye fetḥin etdikde
Ki etmiş bu sarāy-ı dil-küşāyı (dilgūşe) serbeser ma'mūr
Nice yıllar olub şāhān cilve-nişīn bu güzīde
İlāhī anların ḳıl her birinin ravzāsın pür-nūr
Gelüb Şulṭān Mehmed bin İbrāhim Ḫān devri
Ki zāt-ı pākine vābeste ḥüsn-i ḥāl-i maẓlūmān
Ki oldur padişāhān içre azm-i rezmle meşḥūr
Cihāna adl ü dād-baḫşā-çün ḥūr
Cenāb-ı ḥazret-i şultān Mehmed Ḫān Ġazinin
Der-i adlinde derbān olsa lāyıḳ Sencer ü Fağfūr
Bihamdi lillah zamān-ı devlet-i ferhunde fālinde
Olub ādā-yı dīn ü devlet üzere askeri mansūrī
Şehinşāh-ı (şāhenşāh) ḳadr-i ḳudret cihāda eyleyüb ḥimmet
Maḳarr-ı şalşanatı zātından oldu bir zamān mehcūr
Taḥammül etmeyüb nār-ı firaḳ şehriyāriye
Çınār-ı āsa- maḥrūr derūnun āteşle eyledi maḥzūn
Murād-ı şehriyārī kārgir olmağla tekrār
Mühendisler edüb ol ḳāra şarf-ı ḥimmet ü maḳdūr
Zer ender-zer nuḳūşla müzeyyendir nazīr olmaz
Ḳıbābı ḳubbe-i eflāke hemser dūdīde-i bedr
Göreydi ger Sinimmār olur idi tarza ḥayrān
Bu tarḫa ḳādir olmaz bu alā olsa eğer mezdūr
Rām-veş ol ismet-i ḥaremde Meryem-iffet Āişe
Ḫusūsa Vālide-i şultān ki oldur ḫayr - ile meşḥūr
Ḥayat-ı efzā-yı ādem nūr-baḫş dīde-i ālem
Vücūd-ı pāk-i şehzādeyle dāim ḫalḳ ola meşrūr
Duā-yı devletin edüb Zekkī tāriḫini dedim
Sarāyı ḥimmetle şultan Mehmed eyledi ma'mūr 1079/1668-69. [III]

III Cihan Fatihi Konstantiniye'yi fethettikte
Gönül açan bu sarayı baştanbaşa etmiş mamur

III. Murad yaptırmış olduğu inşaatı anlatan kitabeyi nasıl araba kapısı (Lev. 1/c) üzerine koydurduysa ondan seksen üç yıl sonra bu defa IV. Mehmed kendi başlattığı yenileme projesini anlatan kitabeyi şadırvanlı sofaya (Lev. 6/13) koydurmuştur. Kitabe öncelikle İstanbul'un fethinden başlayarak sarayın ilk inşasını anlatır. Daha sonra İbrahim'in oğlu Mehmed'e sıra geldiği ve mazlumlara iyi muamelede bulunmanın onun özelliği olduğuna, padişahlar içinde savaş azmiyle tanındığına vurgu yapılır. Mehmed'in yönetimi zamanında din ve devlet düşmanlarına karşı askeri zaferler kazanıldığı, saltanat makamının padişahın zatından bir süre bile kalmaya tahammül edemeyip, çınar ağacı gibi içten yanarak mahzun kaldığı belirtilir. Daha sonra sarayın onarımıyla ilgili bilgiler verilir. Buna göre padişah, sarayı tekrar yaptırmak istediğinde mühendisler işe kudret ve himmetlerini sarf ettiler. Alt alta emsali olmayan nakışlarla süslediler. Yapılan iş o kadar iyi olmuştu ki Sinimmâr'ın[112] bile bu işe hayran kalaca-

Nice yıllar şahlar olmuş, oturmuş bu güzide
Tanrı onların her birinin bahçesini aydınlat
Sultan Mehmet bin İbrahim Han devri geldi
Mübarek zatına bağlıdır mazlumun hali
Padişahlar içinde büyük savaşlarıyla odur meşhur
Dünyaya adalet ve ihsan veren içindir huri
Gazi Sultan Mehmet Han Hazretinin
Adalet sarayında kapıcı olsa layıktır Sencer ve Fağfur
Şükürler olsun kutlu devlet devrinde
Galip oldu din ve devlet düşmanı üzerine
Şerefli, kudretli şahlar şahı savaşa gayret edip
Saltanat başkenti zatından bir zaman oldu uzak
Öfkeli zümreler tahammül etmedi şaha
İçi ateşle yanan çınar gibi oldu mahzun
Şahın muradının olmasıyla tekrar
Mühendisler o işte yaptı çaba, karar
Ender altın nakışla süslüdür, bakılmaz
Kubbesi felek kubbelerine çift dolunaydır
Görseydi eğer Sinimmar olurdu bu tarza hayran
Eğer üstü (üzeri) buysa, bu düzene sahip olunmaz (Böyle bir düzen ise buna sahip olunamaz)
Haremde masum Meryem, Ayşe iffet (Ayşe gibi iffetli), itaatkâr ol
Hayırıyla meşhur o valide sultandır ki
İnsana fazla hayat, nur veren, dünyanın gözüdür
Şehzadenin mübarek vücuduyla daim sevinçlidir
Devlete dua edip Zekki tarihini dedim
Sarayı gayretiyle Sultan Mehmet eyledi bayındır; Kitabe için ayr. bkz. Sakaoğlu 2002: 324.

112 Sinimmâr: İran efsanelerinde adı geçen bir mimardır. Efsaneye göre İran Şahı Numan İbn-i

ğı belirtilir. Daha sonra valide sultanın hayır işleriyle tanındığı ve Sultan Mehmed'in sarayı onardığını anlatılır.

1076/1665 Yangınının Tamiri: Haremin Yeniden Yapılanması

Haremde günümüze kadar gelmiş bazı odaların işlevlerini biliyor olsak da genel anlamda tüm odaların hangi amaca hizmet etmiş oldukları bilinmemektedir. Dahası hanedan üyelerinin yaşadığı bu alanda meydana gelen değişim sonucunda mekânların neredeyse büyük bir kısmının inşa tarihinin tespit edilmesi de oldukça güçtür. E. H. Ayverdi'nin haremin ilk şekillenmeye başladığı yerin valide sultan taşlığı etrafında olduğunu söylemesi,[113] S.H. Eldem ve F. Akozan'ın[114] veya M. Anhegger'in,[115] buna benzer yaklaşımları, yine de mekânlarda yüzyıllar boyunca meydana gelen değişimleri sağlıklı olarak açıklamaya yetmemektedir. Hiç kuşku yok ki haremdeki mimari değişimin takibini güçleştiren faktörler –deprem, yangın veya yeni tercihler– göz önüne alındığında mevcut sorunun çözümünün pek de kolay olmadığı açıktır.

1076/1665 yangını sonrasında IV. Mehmed'in başlattığı imar faaliyeti, günümüzde haremde farklı mekânlarda bulunan ve 1079/1668-69 inşaatın bittiği tarihten birkaç yıl önceki tarihleri veren birçok kitabenin[116] (Lev. 6) varlığından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte dönem kaynaklarının aktardıkları yangının boyutu hakkında bilgi verirken, inşaat sırasında işçilere ve ihtiyaç duyulan malzemelere ödenen ücretleri gösteren defter ise yenileme projesinin süreci hakkında bilgi sunmaktadır. S.H. Eldem ve F. Akozan, gerçekleştirilen yenileme projesinde haremin büyük ölçüde kâgir olarak yeniden yapıldığını belirtir. Yapılan yenilemenin yer yer tamir, bazen de temelden

Munzir Havernak Kasrı'nı Mimar Sinimmâr'a yaptırmıştır. Köşk bittikten sonra bir benzerini daha yapmasın diye Şah, Sinimmâr'ı sarayın damından attırarak öldürtmüştür.

113 Ekrem Hakkı Ayverdi. *Fatih Devri Mimarisi.* İstanbul: Fethi Derneği Neşriyatı, 1953: 301.

114 Eldem ve Akozan da valide sultan avlusu ve bunun etrafındaki binalarla Altın Yolu ilk binalar arasında gösterir. Eldem-Akozan 1982: 67.

115 M. Anhegger, haremin araba kapısından girildikten sonra en eski yapılar olarak; Adalet Kasrı, kara ağalar dairesi, şehzadeler mektebini sayarken valide sultan avlusu çevresindeki; hasekiler dairesi, saray ustaları dairesi, şehzadegan dairesi ve Altın Yol üzerindeki odaları da bunlara dahil eder; Anhegger 1986: 60.

116 Kitabeler için bkz. Bu tezde farklı bölümlerde; ayr. bkz. Şeref 1329; 8. Cüz, 461-465, 478, 481; 9. Cüz, 521, 524; 10. Cüz, 593, 12. Cüz, 723; Sakaoğlu 2002; 321-324, 327-329, 333, 343, 346, 348,367, 392; Şimşirgil 2005; 185-186,188, 209.

inşa şeklinde olabileceğini söyler.[117] G. Necipoğlu, ise yangın sonrasında özgün düzenin kaybedilmeden haremin çabucak yeniden yaptırıldığını ve eski duvarların büyük bir bölümünün de korunmuş olduğunu belirtir.[118]

Yangın sonrasında başlatılan inşaat projesinin başında Mehmed Paşa –Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan–[119] ve dönemin mimarbaşısı Ali Ağa vardı. Zira yenileme çalışması için ihtiyaç duyulan bir kısım mermerin Başmimar Ali Ağa'ya teslim edildiği görülür.[120]

Mimar Ali Ağa, harap olmuş ve sonradan yeniden yaptırılmış ancak sultan tarafından beğenilmeyen haremi daha sağlam olarak inşaa etti. Bu durum kitabede, kubbelerin efsanevi mimar Sinimmâr'ı bile hayran bırakacak tarzda yapıldığı şeklinde ifade edilmiştir. Günümüzde Haliç'e bakan haremde bulunan üç kubbe belki kitabede olduğu kadar hayranlık uyandırmaz, ancak dikkat çekici oldukları açıktır (Res. 1).

Silahdar, 1076/1665'te meydana gelen yangın sonrasında yapılan inşaatın sultan tarafından beğenilmemesini, yapıların ahşap olmasına ve bunun yıkılıp yerine demir konularak yapılmasının istenmesine bağlıyordu. Zira yeni imar faaliyeti için gerekli malzemeler arasında demir de bulunmaktaydı. Toparlanan tüm malzeme farklı yerlerden getirildi.

Yangın sonrasında başlatılan yapı etkinliği için alınan malzemeler ile inşaatta çalışan işçi ve ustalara ödenen ücretleri içeren bir defter günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır.[121] Yetmiş yapraktan oluşan defter siyakat ile yazılmıştır. Defterin büyük bir bölümü işçi, usta ve taşıma ücretlerini içerir. Bununla birlikte inşaatta kullanılmak üzere alınan; gec-i seng-i (kireç taşı), gec-i gubâr (kireç),[122] mermer, keres-

117 Eldem-Akozan 1982: 82.
118 Necipoğlu 2007: 231.
119 Saray-ı Âmire binâsına me'mûr olan izzetlü Mehmed Paşa hazretleri saray-ı âmire binâsı için peşîn verdikleri akçelerdir ki zikr olunur. Fî 17 Cemazielevvel sene 1076 (25 Kasım 1665); BOA. MAD. 908. y. 12, 24, 27, 32, 33, 64, 82.
120 "Be-cihet-i bahâ-i mermer an-cânib-i Marmara teslîm be-Ali Ağa ser-mi'mâr-ı râh [ser-mi'mârân?] ber-vech-i peşîn fî 5 Receb sene 1076/11 Ocak 1666;" BOA. MAD. 908. y.50; ayr. 2 Temmuz 1666 tarihli maaş defterinde "ser-mi'mâr-ı hassa Ali Ağa" diye geçmektedir: BOA. MAD. 5967. y. 62; Yine 2 Temmuz 1668 tarihili başka bir maaş defterinde de yine "ser-mi'mâr-ı hassa Ali Ağa" adı geçiyor: BOA. MAD, 3772, y. 61; ayr. bkz. Afyoncu 2001.
121 BOA. MAD. 908. G. Necipoğlu yaptığı çalışmasında sadece defterin varlığına değinir ve kısaca içeriğini aktarır; Necipoğlu 2007: 231.
122 Gec (Kireç) en yaygın olarak tuğla örgüsü için; söndürülmüş kireç, kum ve su karışımı yapılan

te, seng-i moloz,[123] seng-i kalıb, pehlü, âhen-i hâm (ham demir), mesâmîr (kazık veya çivi) [124], çerçeve ve ceviz kanat, tutkal, yaldız, alçı, cam, tuğla, kiremit, kilid, kazgan (kazan), künk, keten, resen (urgan halat) gibi farklı malzemelere ödenen ücretler de yazılıdır.

Muharrem 1076/Ağustos 1665 ile Ramazan 1076/Nisan 1666 tarihleri arasında yaklaşık dokuz aylık bir süre içinde Yeni Saray'daki inşaat faaliyeti sırasında yapılan harcamaları kapsayan hesap defteri, sultanın ilk inşaattan üç ay sonra İstanbul'a geldiğinde beğenmediği ve tekrar yapılmasını istediği haremin ikinci inşaat faaliyetini içerir. Defterin otuz sekizinci yaprağından sonra haremde devam eden inşaat ile ilgili olarak 5 Rebiülâhir 1076/15 Ekim 1665 tarihinden itibaren her ay yapılan masraflar kaydedilmiştir.

Defterin başında öncelikle yenileme projesi için hangi kaynaklardan ne kadar para geldiği belirtilir. Buna göre Halep, Erzurum, Şam, Mardin, Tokat, Diyarbakır, Kıbrıs, Trablusşam, Safed gibi farklı yerlerden gelen paraların yanında, hazineden de para aktarıldığı görülür.[125] Anlaşılan o ki yangından yaklaşık on sekiz gün sonra 29 Muharrem 1076/11 Ağustos 1665 tarihinde inşaat masrafları için para toplanmaya başlanılmıştır. Toplanan paraların belirtilmesinden sonra inşaatın başında bulunan Mehmed Paşa'nın vermiş olduğu para ile alınan kimi malzemelere yer verilir. Buna göre; 23 Muharrem 1076/5 Ağustos 1665 tarihinde özellikle Darıca, Tuzla, Pendik, Kartal, Üsküdar, Boğazhisarı, Marmara gibi farklı yerlerden getirilen gec-i toz (kireç tozu) için ne kadar masraf yapıldığı belirtilir.[126]

harçta kullanılır. Bu harç yapıda kullanıldıktan sonra suyun fazlası buharlaşır ve ilk kuruma meydana gelir. Daha sonra harç yine ıslatılır. Bu suyun buharlaşmasından sonra ise harç kurur ve sertleşir. Kum tanecikleri ve kâgir yapı gereçleri, taş sertliğindeki kalsiyum karbonat ile birbirine bağlanarak tek bir taş kitlesi meydana getirirler. Tarihi kaynaklara geldiği yer (gec-i Anadolu, gec-i Rumeli), türü (gec-i mermer, gec-i revgani) veya özelliği (gec-i safi, gec-i süzme) belirtilerek kaydedilmekte; okka, kanlar, kelle gibi ağırlık ölçüleri ya da sandık, çuval, keyl gibi hacim ölçüleri ile satılmakta; çuval ile nakledilmektedir; Neslihan Sönmez. *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997: 45.

123 Seng-i moloz: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar. Sönmez 1997: 98.

124 Mismâr (çivi): tarihi kaynaklarda üretildiği (veya satın alındığı) kent, kullanıldığı yer, kaplaması, boyutu veya birkaç özelliği birlikte belirtilerek adlandırılmakta, 100 ya da 1000 adet hesabıyla satılmaktaydı. Kantra, okka/kıyye veya dirhem olarak ölçülendirilirdi. Sönmez 1997: 78-79.

125 Sa'âdetlü ve şevketlü pâdişâh-ı âlem-penâh hullide hilâfetuhû ve ubbide saltanatuhû hazretlerinin Enderûn-ı hümâyûnları için evâmir-i şerîfe ile havâle olunan akçelerinden yine Saray-ı Âmireleri için ihsân buyurulan akçelerin defteridir Fî 29 Muharremü'l-harâm sene 1076; BOA. MAD. 908. y. 10.

126 BOA. MAD. 908. y. 12.

Defterden anlaşılacağı üzere, inşaata başlamadan önce 6 Cemazielevvel 1076/14 Kasım 1665'te harem-i hümayundaki inşaat için[127] Samako'dan Hacı Hasan'a ham demir (âhen-i hâm) alması buyrulmaktaydı.[128] Buna göre alınan demirin 1.000 Samako kantarına 4.500 kuruş ödendi.[129] İnşaat için alınan demir sadece bundan ibaret değildi. 4 Rebiülâhir 1076/14 Eylül 1665 tarihli başka bir fermanda yine inşaatta kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan demirin İstanbul'a nakledilmesi emrediliyordu. İstenen demirin Tekfurdağı'ndan 1.000 Samako kantarının 6.000 kuruşa alındığı görülmektedir.[130] Defterde alınan demirin toplam 4.000 Samako kantarı olduğu anlaşılmaktadır.[131]

İnşaatta kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan kireç tozunun ise farklı yerlerden getirildiği görülmektedir. Özellikle Rebiülâhir/Ekim ayından başlamak üzere yüklü miktarda gec-i gubâr (kireç tozu) alınmaya başlanıldığı anlaşılmaktadır. Mesela, 2 Rebiülâhir 1076/12 Ekim 1665 tarihinde Mihaliç'ten 12.000 kantar kireç istenmiş ve bu kirecin 3.318 kantarı Cemazielevvel 1076 ile 5 Ramazan 1076/Aralık 1665 ile 11 Mart 1666 tarihleri arasında hareme teslim edilmiştir. Yine birkaç gün sonra 6 Rebiülâhir 1076/16 Ekim 1665'te Mudanya'dan istenen 6.000 kantar kireç tozunun yaklaşık 3.016,5 kantarının 17 Cemazielâhir 1076 ile 20 Şaban 1076/25 Aralık 1665 ile 25 Şubat 1666 tarihleri arasında harem-i hümayuna teslim edildiği görülmektedir. Rebiülâhir ve Cemazielevvel/Ekim–Kasım aylarında Yalakabad ile Gemlik'ten de kireç tozu alındığı ve Cemazielâhir 1076 ile Ramazan 1076/Aralık 1665 ile Mart 1666 tarihleri arasında bir kısmının harem-i hümayuna teslim edildiği anlaşılmaktadır.[132]

127 Demirin hareme alındığı açıkça belirtiliyor: "iştirâ-i mühimmât-ı mezkûrîn ve ücret-i sofra-keşân ki ber-vech-i peşîn dâden berây-ı ebniye-i harem-i hümâyûn der-Saray-ı Cedîd," denildikten sonra alınan demir miktarı ve nereden geldiği belirtiliyor, BOA. MAD. 908. y. 14.

128 BOA. MAD. 908. y.14, .

129 Beher kantar fi 59 kıyye fî 4,5 guruş; BOA. MAD. 908. y.14.

130 Beher kantar fi 59 kıyye fî 6 guruş BOA. MAD. 908. y.14; ayr. bkz. y. 22, 29, 38-40, 46, 60, 70, 78, 79, 87.

131 BOA. MAD. 908. y.87; Samako kantarı yaklaşık 75-76 kilogram arası olarak kabul edilir. Buna göre alınan ham demir 304.000 kilogramdı; Bkz. İdris Bostan. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*. Ankara, 1992: 122; Ünal Taşkın. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005: 55.

132 BOA. MAD. 908. y.15.

Rebiülâhir/Ekim ayı içinde getirilen bir başka malzeme ise kerestedir. Özellikle İznikmid'den (İzmit) getirilen keresteler sadece hareme değil aynı zamanda tersaneye ve Üsküdar bahçesine de teslim edilmiştir. Kerestenin büyük bir kısmının hareme verildiği görülür. Mesela, 8 Rebiülâhir 1076/18 Ekim 1665'te İznikmid'den alınan 4.000 adet (kıta'at) kerestenin (çûb-ı çifte çubuk) [133] 11 zira[134] boyunda ve 6 parmak[135] kalınlığında olması istenmektedir.[136] İstenilen kerestelerin toplam 1.546 adedi harem-i hümayun, tersane-i amire ve Üsküdar bahçesi arasında dağıtılmış ve bunun 1.282 adedi ise hareme gitmiştir.[137] Yine aynı tarihte getirilen 340 adet kerestenin (çûb-ı verdinâr [vürdinar])[138] 199 adedi hareme teslim edilmiştir.[139] Tüm bu keresteler yeni başlanacak inşaatta iskele olarak kullanılmış olmalıdır.[140]

8 Rebiülâhir 1076 ile 12 Ramazan 1076/18 Ekim 1665 ile 18 Mart 1666 tarihleri arasında getirilen kerestenin yine üç yere dağıtıldığı görülür.[141] Bu yerler arasında Davud Paşa'ya gönderilen toplam 2.801 adet kereste burada devam eden bir inşaatın varlığına işaret eder.[142] Zira Abdurrahman Abdi Paşa bu tarihlerde Davut Paşa Sarayı'nda yeni odaların yapılması için emir verildiğini söyler.[143] Davut Paşa Sarayı'na verilen malzemenin hareme

133 Cûb/çûb kelime anlamı olarak 1- Sap, lif, 2- Çöp, değnek, sopa, 3- (Çûb-ı hatıl, cûb-ı kullanımlarındaki anlamıyla) Kereste, ağaç, dikdörtgen kesitli ahşap, çıbuk, küçük tahta parçaları vb. demektir; Sönmez 1997: 36.

134 zira': dirsekten orta parmak ucuna kadar olan ve uzunluğu 75 cm. ile 90 cm. arasında değişen uzunluk ölçüsü.

135 1 parmak yaklaşık 31 cm; M. Cerasi Maurice. *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. Ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi* (çev. Aslı Ataöv). İstanbul, 2001: 257; Taşkın 2005: 127.

136 İstenilen kerestelerin her birinin ortalama uzunluğu yaklaşık 8 m. ve genişliği de yaklaşık 18 cm. kalınlığındaydı.

137 1.546 kıta'ât kerestenin: 1.282 kıta'âtı Berây-ı harem-i hümâyûna; 210 kıta'âtı Berây-ı Tersâne-i Âmire'ye; 54 kıta'âtı ise Berây-ı bağçe-i Üsküdar'a teslim edildi; BOA. MAD. 908. y.16.

138 Verdinar/Vürdinar = Köknar: Çamgiller (Pinaceae) familyasının Abies cinsini oluşturan ve yapraklarım dökmeyen 40 kadar ağaç türünün ortak adı. Tarihi kaynaklardaki kayıtlara göre, kagir yapıların iskelelerinde ya da ahşap yapılarda dikme ve kiriş olarak kullanılmıştır; Sönmez 1997: 110.

139 340 kıta'ât: 199 kıta'âtı Berây-ı harem-i hümâyûna; 141 kıta'âtı Berây-ı Tersâne-i Âmire'ye teslim edildi; BOA. MAD. 908. y.16.

140 Bu keresteler arasında ayrıca "çûb-ı İznikmid tabanı," "çûb-ı mazılık-ı köprülük," "çûb-ı mazılık-ı Başiskele" gibi farklı türden keresteler de bulunmaktaydı. BOA. MAD. 908. y.16-17.

141 Berây-ı harem-i hümâyûn; Berây-ı matbahı-ı Davud Paşa; Berây-ı Tersâne-i Âmire.

142 Gelen bu keresteler arasında bulunan "çûb-ı taban-ı vergeh" çoğunlukla dikmelerin birbirine bağlanmasında, çatı ve döşeme kirişi, taban ya da hatıl olarak kullanılmaktaydı. Sönmez 1997: 111.

143 "Dâvûd Paşa Sarayı'nda yeniden odalar yapılmağa ve Hâss-oda tecdid mübâşeret ü ihtimâm olunmuşidi;" Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 211.

gönderilenden fazla olduğu dikkat çekicidir.[144] Malzemenin fazlalığı burada devam eden inşaatın biran önce bitirilmek istenmesinden olmalıdır.

4 Rebiülâhir 1076/14 Ekim 1665 tarihinde bu defa Mihaliç'ten belirtilen çaplara göre ücreti hazineden karşılanmak üzere yeterli miktarda direk ve taşın kesilerek uygun olan iskeleye nakli ve oradan da İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi. Aynı tarihte Edirne kadısı ve Edirne bostancıbaşısından saray-ı âmire binasında çalışmak üzere mismâr (kazık veya çivi) ve bazı demir aleti kesme işi için Edirne'de bu işi yapan ustaların miktarının belirlenerek İstanbul'a gönderilmesi buyrulmaktaydı.[145] Malzeme ve usta istekleri yeni başlanılacak olan işaatın hazırlığını gösterir. Yukarıda belirtildiği gibi farklı yerlerden alınan kerestelerin iskele yapımında kullanılacak olması, iskelenin kurulması sırasında ihtiyaç duyulan kazık veya çivinin hazırlanmasını gerekli kılmaktadır. Edirne'den gelecek olan ustalar bu amaç için istenmiş olmalıdır.

Muharrem 1076/Temmuz 1665 tarihinde Hasköy'den alınması için emir verilen tuğla ve kiremidin 26 Rebiülâhir 1076 ile 8 Ramazan 1076/26 Ekim 1665-14 Mart 1666 tarihleri arasında saraya teslim edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihler arasında 772.660 adet tuğla, 47.104 adet kiremit, 72.487 adet beylik çavuş[146], 700.174 adet ise beylik hime ve topaçın[147] teslim edildiği görülür. Yine Rebiülâhir/Ekim ayı içinde hareme farklı cinste mesâmîr (çiviler) alınmıştır. Alınan mesâmîr içinde 7.681,5 kıyye mesâmîr-i mütenevvi'a-i Frenk ve 1.098 kıyye de mesâmîr-i kurşun bulunmaktadır.[148]

Rebiülâhir 1076 ile 14 Cemazielâhir 1076/Ekim 1665-22 Aralık 1665 tarihleri arasında neccârân, hammâmcıyân, küfegeciyân, mermerciyân, lağımcıyân, ırgadân ve meremmetciyâna ödenen ücretlerden anla-

144 BOA. MAD. 908. y. 18
145 BOA. MAD. 908. y. 18.
146 Beylik: Büyük ve önemli devlet inşaatları için kurulmuş harmanlarda üretilen tuğla ve kiremitleri tanımlamak için de kullanılırdı. Belgelerde geçen beylik çavuşun özellikleri bilinmemektedir. Sönmez 1997: 30.
147 Topaç kaynaklarda tam olarak tanımlanamamaktadır. Ancak tuğlanın biçimini ifade ettiği tahmin edilmektedir; Sönmez 1997: 30.
148 BOA. MAD. 908. y. 24.

şılacağı gibi bu tarihte inşaatta farklı işler yapılmaktadır.[149] Özellikle hammâmcıyânın ve mermerciyânın olması hamamda bir inşaatın devam ettiğini gösterir. Bunun yanında küfegeciyânın varlığı ise yangın sırasında kimi duvarların –ne ölçüde hasar gördüğü açık olmamakla birlikte– hasar gördüğüne ve bunların onarıldığına işaret eder.

27 Rebiülâhir 1076/6 Kasım 1665 tarihinde Trabzon'dan dört zira boyunda, 1,5 zira genişliğinde ve iki parmak kalınlığında 1.000 adet ceviz ağacı isteniyordu.[150] Bu malzeme hasar görmüş olan mekânların iç dekorasyonu için istenmiş ve dolaplarda kullanılmış olmalıdır.

9 Cemazielevvel 1076/17 Kasım 1665 tarihinde İznikmid'den istenen keresteler arasında yer alan 5.000 adet "çûb-i elvâh-ı imâret"in 1.500 adedi İstanbul'a getirilmiş ve bunun 1.450 adedi hareme teslim edilmiştir. Bununla birlikte yine sipariş verilen 6.000 adet çûb-i elvâh-ı ağanın 2.857 adedi ile 8.000 adet çûb-i elvâh-ı pellüd-i ağanın 4.364 adedinin hareme verildiği görülür.[151]

1076 Cemazielevvelinde/Kasım 1665 getirilen bir başka malzeme ise taştır. İstenilen taşlar Büyük Çekmece'ye getirilmiş ve oradan da arabalarla saraya taşınmıştır. Bu tarihlerde hareme teslim edilen taşlar farklı özellik ve boyutlardadır. Getirilen taşların büyük boyutlarda olması bunların tabanda kullanılmış olabileceğini akla getirir. Mesela, istenen bir adet seng-i taban 1.627 ziradır.[152] 8 Rebiülâhir 1076 ile 4 Ramazan 1076/18 Ekim 1665-10 Mart 1666 arasında hareme değişik cinste taşlar teslim edilmiştir.[153] 7 Cemazielevvel 1076/15 Kasım 1665 tarihinde Yalakabad, Edincik, Kapıdağı, Marmara'dan kireç tozu alınmış, bir gün sonra ise gemilere ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere farklı yerlerden alınan mermer ve taş

149 BOA. MAD. 908. y. 39, 40.

150 1.000 aded, tûlen 4 zira' arzan 1,5 zira' ve ... ve 2 parmak. Kerestelerin yaklaşık 3 m. boyunda, 1,12 cm. genişliğinde ve 62 cm. kalınlığında olması isteniyordu. Sipariş verilen bu ceviz daha sonra dolaplar için kullanılmış olmalı.

151 BOA. MAD. 908. y. 22-23. Elvah: yassı, düz yüzeyli levha anlamına gelir. Tarihi kaynaklarda döşeme ve cephe kaplama tahtaları, diğer tahtalar ve kurşun levhaları tamamlamakta kullanılır. "çûb-i elvâh-ı ağa" ve "çûb-i elvâh-ı pellüd-i ağa" malzemenin kullanıldığı yere göre bir tanımlama olarak kabul edilirken, "çûb-i elvâh-ı imâret"in özelliği ise tanımlanamamaktadır. Sönmez 1997: 42-43.

152 Yaklaşık olarak 122 m.

153 BOA. MAD. 908. y. 26.

İstanbul'a getirilmiştir.[154] 18 Cemazielevvel ile 23 Cemazielevvel 1076/26 Kasım - 1 Aralık 1665 tarihinde bu defa gemilerle Mihaliç ve Mudanya'dan kireç, taş ve mermer taşınmıştır.[155]

Aynı tarihlerde seng-ı traşân-ı, mermerciyân, küfegeciyân ve horasancıyâna ödenen ücretlerden anlaşılacağı üzere inşaat devam etmekte, duvar işi yapılmaktadır. Zira yine bu tarihte mermerciyân-ı bostaniyân ve mermerciyân-ı bîrûnî olarak zikredilen iki sınıftan mermerciyân-ı bîrûnî saraya ait bir sınıf olmalıdır.[156]

Malzeme taşıma işi Cemazielâhir (Aralık) ayında da devam etmiştir. Mesela, 25 Cemazielevvel 1076/5 Aralık 1665 tarihinde Kavak, İznikmid, Marmara'dan taş, mermer ve kereste getirilmiştir. Bu ay içinde getirilen seng-i moloz (moloz taş) devam eden inşaatta duvar aralarında kullanılmış olmalıdır.[157] Yine 9-12 Cemazielevvel 1076/7-20 Kasım 1665 tarihleri arasında İznikmid, Kavak civarından taş ve kerestenin taşındığı görülmektedir.[158] 21 Cemazielevvel ile 11 Cemazielâhir 1076/29 Kasım-19 Aralık tarihleri arasında taşcıyân-ı küfegena[159] ücret ödenmiş olması, bu tarihlerde duvar işinin devam ettiğini gösterir.

20 Cemazielâhir 1076/28 Aralık 1665 tarihindeki masraflar arasında camcıyâna ödenen ücret de sayılmaktadır. Bunun yanında yine aynı tarihte çilingîrâna pencere ve kapı için ücret ödenmesi inşaatta duvar ve benzeri işlerin yanında, kapı pencere gibi işlere de başlanıldığını gösterir. Zira yine aynı tarihlerde harem için alınan sarı ve siyah tutkal (tutkal-ı sarı ve siyâh) onarılan mekânların iç kısımlarına yönelik işlere başlanıldığının açık bir gös-

154 BOA. MAD. 908. y. 40.
155 BOA. MAD. 908. y. 41-42.
156 BOA. MAD. 908. y. 43.
157 BOA. MAD. 908. y. 43. Seng-i moloz: duvar örgüsünde veya değişik amaçlarla ocaktan çıktığı şekliyle, düzeltilmeden kullanılan, çeki birimiyle satılan, kaba ve değişik büyüklükteki taşlar. Sönmez 1997: 98.
158 BOA. MAD. 908. y. 45-46
159 Küfeke/köfeke (Küfeki taşı), doğadan çıktığı andan itibaren her türlü işleme uygun olan bu taş, havayla temastan sonra sertleşme özelliğine sahiptir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde genellikle Bakırköy çevresindeki ocaklardan elde edildiği için daha çok "Bakırköy taşı" olarak da bilinir. Küfeki taşı, Sinan ve diğer Osmanlı mimarlarının eserlerinde ana yapı malzemesi olmuş; kaba işlenmişlikten kesme taş ve yoğun bezemeli düzeye kadar değişik, zengin bir kullanım alanı bulmuştur. Yalnızca örgü ve dış cephe malzemesi olarak değil, aynı zamanda iç mekânlarda, döşeme kaplamalarında, kemerlerde, portal, mihrap ve minberlerde de kullanılmıştır. Sönmez 1997: 65-66.

tergesidir.[160] Ayın sonlarında gemilerle Mudanya, Gemlik, Kavak, Mihaliç, İznikmid gibi farklı yerlerden kireç, taş ve kereste taşınmıştır.

Recep/Ocak ayı masrafları içinde –25 Cemazielâhir 1076/2 Ocak 1666– sıvacıyana teslim edilen ağaç tekne, sıva işlerinin yapılmaya başlandığını gösterir.[161] Ay içinde taş, kereste, mermer ve kireç tozu getirilmeye devam edilmiştir. Ayrıca Avanos'tan künk alınması için ücret ödendiği görülür.[162] 12, 16, 20 Recep 1076/18, 22, 26 Ocak 1666 tarihlerinde Üsküdar ve Galata'dan lökün malzemesi revgan-ı bezîr alınmıştır.[163] Alınan malzemeler hamamdaki inşaatla ilgilidir. Zira 12-20 ve 2-23 Recep 1076/18-26 ve 8-29 Ocak 1666 tarihleri arasında hamamcıya ödenen ücret belirtilir. 16 Recep/22 Ocak'ta râh-ı âbyana ücret ödenmesi, yine hamamdaki çalışmaya işaret eder.[164] Recep/Ocak ayı içinde demirciyâna kiriş, pencere, ceviz kanat ile kapılar için ödenen ücretler bu ayda onarılan yerlerin iç kısımlarındaki çalışmanın devam ettiğini gösterir.[165]

Şaban/Şubat ayı içinde inşaatın devam ettiği ve yine kereste, taş, mermer ve kireç tozu getirildiği görülür. 10 Şaban 1076/15 Şubat 1666'da râh-ı âbyana ücret ödenmesinin yanında, 13, 16 ve 18 Şaban 1076/18, 21, 23 Şubat 1666 tarihinde lökün malzemesinin alınmasından anlaşılacağı üzere suyolu işi devam etmiştir.[166] 10 Şaban 1076/15 Şubat 1666'da tuğla-i

160 BOA. MAD. 908. y. 47; tutkal kaynaklarda tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytuni gibi farklı çeşitlerde görülür. Ancak bunların bileşimleri ve hazırlanışı hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Tutkal muhtemelen kapı, pencere kanatları, kürsü gibi çeşitli ahşap elemanların yapıştırılmasında kullanılmıştır. Sönmez 1987: 108.
161 10 adet tekne alınmıştır.
162 BOA. MAD. 908. y. 48.
163 BOA. MAD. 908. y. 51. Lökün: Sönmemiş kireç, çiğ bezir ve iyi cins atılmış pamuğun karıştırılıp katı bir harç haline gelinceye kadar tokmaklanmasıyla ya da daha basit olarak kireç ve zeytinyağının dövülmesiyle elde edilen; eskiden muslukların takılrnası ve künklerin eklenmesi sırasında aradaki delikleri kapatmak için kullanılan bir tür macun. Künklerin bağlantı yerleri ya doğrudan bu harçla sıvanır, ya da yedirme (lökünün, içine bezir yağı eklenerek üstüpü ya da keten lifleri üzerine sürülmesi işlemine yedirme denir) uygulanarak aralık ve çatlaklardan su sızması önlenirdi. Sönmez 1997: 74.
Revgan-ı bezîr (Bezir yağı): Keten tohumu ezilip sıkıldığında çıkan yağın oldukça yüksek, belli bir sıcaklıkta ısıtılmasıyla elde edilen; boya, vernik yapımında ve löküncülükte kullanılan, çabuk kuruyan bir yağ. Kaynaklarda kantar, okka ve müdre gibi ağırlık ölçüleriyle satıldığı belirtilmektedir. Sönmez 1997: 90.
164 BOA. MAD. 908. y. 58. Râh-ı âbyana: Suyolları yapımında çalışan işçiler grubuna verilen ad. Sönmez 1997: 88.
165 BOA. MAD. 908. y. 49, 51, 52.
166 BOA. MAD. 908. y. 58-59.

beylik, topaç ve çarşı için ücret ödenmiştir.[167] Alınan tuğlalar kubbe veya kemerlerde kullanılmış olmalıdır. 25 Recep ile 15 Şaban 1076/13 Ocak ile 20 Şubat 1666 tarihlerinde ödenen ücretler içinde sıvacıyân-ı Ermeniyân ve Rûmiyân, horasancıyân ile sakacıyânın olması[168] inşaatta sıva işlerinin devam ettiğini gösterir.

Ramazan/Mart ayı içinde Kavak, Kirmastı ve İznikmid'den taş, kireç ve kereste getirilmeye devam edilmiştir. Bunun yanında demirciye kiriş ve köprülük için ödenen ücretten inşaatta onarımın devam ettiği ve üst örtünün çalışmalarına başlanıldığı anlaşılır. Zira 25 Şaban/2 Mart 1666'da haremde çalışan kurşuncuya ücret ödenmiştir.[169] Ayrıca 5 Ramazan/11 Ocak 1666 tarihinde harem için tuğla ve kiremit alınmıştır. Alınan malzeme içinde 72.485 adet çarşı-i kebir, 700.673 adet beylik-i tetimme ve topaç ile 47.102 adet kiremit bulunmaktadır.

Defterin yetmişinci yaprağından sonra 10 Rebiülâhir 1076 ile 20 Ramazan 1076/10 Ekim 1665 – 20 Mart 1666 tarihleri arasındaki masrafların dökümü verilir. Buna göre toplam masraf 14.124.767 akçedir. Yapılan harcamanın 4.836.199 akçesi malzeme alımına aittir.[170] Geri kalan ise inşaatta çalışan usta ve işçiler ile taşıma ücretlerine kullanılmıştır. İnşaatta çalışanlar arasında demir işleri için âhengerân, haddâdân ve demirciyân, hamam ve su işleri için hammâmcıyân, küfegeciyân, mermerciyân, lağımcıyân ve ırgadân, taş yontma için horasancıyân, kapı ve menteşeler için çilingirân, kurşun işi için dökümcüyân, süsleme için nakkāşân bulunmaktadır.

Yapılan masraflar önemli bir tutar oluşturur. Zira 1027/1617'de açılışı yapılan Sultan Ahmed Camisi'nin 1.811 yük[171] 2.945 akçeye mal olduğu[172] düşünülürse, bundan kırk dokuz yıl sonra harem için yapı-

167 BOA. MAD. 908. y. 59. Tuğla-i mîrî (Beylik tuğla): Devletin kurup işlettiği harmanlarda üretilerek öncelikle resmi inşaatlarda kullanılan ve miri için gerekenden fazlası serbest piyasada satılan adi tuğla; Tuğla-i harîci (Tuğla-i çarşu): Özel harmanlarda üretilerek serbest piyasada satılan; duvar ve kemer örgüsünde kullanılan adi, yassı tuğla. Sönmez 1997: 107

168 BOA. MAD. 908. y. 61.

169 BOA. MAD. 908. y. 61.

170 BOA. MAD. 908. y. 70.

171 1 yük 100.000 bin akçe; 1811 yük = 181.100.000 akçe. Yusuf Halaçoğlu. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, 76.

172 TSMA. 42/1, bu belge için Ahmet Arslantürk'e teşekkür ederim.

lan 14.124.767 akçelik harcama oldukça cömert davranıldığını göstermektedir.[173]

Yenileme projesinin masraflarının tutulduğu hesap defteri daha önce de belirtildiği gibi ikinci inşaata aittir. Bu imar faaliyetinden önce başlanılan birinci projenin yangından üç ay sonra İstanbul'a gelen sultan tarafından beğenilmemesi inşaatın çabucak yapıldığını gösterir. Haremin bir yaşam alanı olması bu hızlı inşaatı zorunlu kılmış olmalıdır. Eremya ve Silahdar'ın yangın hakkındaki aktarımlarına geri dönelim. Hatırlanacağı gibi Eremya yanan yerleri sıralarken valide sultan, haseki sultan odaları ile cariye ve hizmetçilere ait bölümler ile hamamın yandığını söylemekteydi. Silahdar da benzer yerleri saymaktaydı. Yanan yerlerin bir kısmının ahşap olduğu ve yangında hızla yok olduğu anlaşılmaktadır. Eremya'nın anlatısında "göklere alev ve duman çıkıyordu" benzetmesi de yanan yerlerin ahşap olduğu tezini güçlendirmektedir.

Hesap defterinde sıkça karşımıza çıkan hamamın (veya hamamların) inşaat faaliyeti sırasında önemli bir yenileme projesine dahil edildiği anlaşılmaktadır. Hesap defterinde hamam için alınan kazan ve mermerler buna işaret ediyor. 5 Rebiülâhir 1076/15 Ekim 1665 tarihinde kazancıya (kazgancıyân) 200 kuruş verildiği ve ayrıca hamam için bir de kazan (kazgan) alındığı görülüyor.[174] 15–29 Rebiülâhir 1076 /15 Ekim – 8 Kasım 1665 tarihleri arasında ustalara ödenen ücretlerin verildiği listede hamamcı da sayılır ve neccaran ile birlikte kendisine 42.973 akçe ücret ödenmiştir.[175] 29 Rebiülâhir 1076 ilâ 10 Cemazielevvel 1076/8-18 Kasım 1665 tarihleri arasında hamamcıya ödenen miktar ise 22.046 akçedir.[176] Yine 12 Cemazielâhir 1076/20 Aralık 1665 tarihinde hamamın kazanındaki sorunu gidermesi için bakırcı Mehmed'e ücret ödendiği görülüyor.[177] 12 Cemazielâhir 1076 ile 3 Receb/20 Aralık 1665–9 Ocak 1666 tarihleri

173 1756-1760 yıllarında inşa edilen Ayazma Camisi için harcanan tutar 506.095 kuruş 49 akçeydi. Sadi Bayram-Adnan Tüzen. "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)," *Vakıflar Dergisi*, 22, (1991): 200; Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1 kuruş 80 akçe iken, 1720'ye gelindiğinde 1 kuruş 120 akçe olmuştur. 506.095 kuruş = 60.731.400 akçe.
174 BOA. MAD. 908. y. 30, 39.
175 BOA. MAD. 908. y. 40.
176 BOA. MAD. 908. y. 43.
177 BOA. MAD. 908. y. 45.

arasında farklı işler yapanlar arasında hamamcılar da sayılmaktadır.[178] 16 Şaban 1076/21 Şubat 1666 tarihinde ise bu defa hamamcıya inşaatta kullanması için lökün teslim edildiği anlaşılıyor.[179] Bu hamam günümüzde hünkâr sofasının bitişiğindeki hamam olmalıdır.

Harem inşaatının hangi bölümleri kapsadığı defterde ayrıntılı olarak belirtilmemiştir. Bununla birlikte hamamdan başka yerlerin de projeye dahil edildiği anlaşılmaktadır. Mesela, 15 Cemazielevvel 1076/23 Kasım 1665 tarihinde oda-i dârü's-sa'âde için alınan malzemelerin listesi verilir. Alınan malzemeler arasında pencere kanadı, kapı ve dolaplar için ceviz tahta bulunmaktadır.[180] Yine aynı oda için 10 Cemazielevvel/18 Kasım 1665 tarihinde farklı cinste camların alındığı da görülmektedir. Bunlar arasında 100 adet elvâh-ı cam-ı Edirne ve bir adet de çerçeve-i cam bulunmaktadır.[181] Bu oda ilk akla geldiği gibi darüssaade ağasının odası değildir ve haremdeki bir başka oda olmalıdır.[182] Zira daha önce de belirtildiği gibi harc-ı hassa defterlerinde harem darüssaade olarak geçmektedir. Ayrıca Selânikî, III. Mehmed'in 1003/1593 tarihinde dârüssa'âde'de vâki olan yeni hammâm binâsına helal geldiği için Üsküdar bahçesine geçmek zorunda kaldığını söylemektedir. Silahdar da, 1076/1665 yangınında hasar görmüş yerler arasında dârü's-sa'âde kapusı"nı saymaktadır.[183] Her iki tarihçinin bu ifadeleri ile harc-ı hassa defterlerinde yer alan tanımlamalar hesap defterinde belirtilen oda-i dârü's-sa'âdenin haremdeki bir oda olduğunu açıkça göstermektedir.

Haremde meydana gelen yangın sonrasındaki yenileme projesine dahil edilen iki mekânın dışında başka yerler de bulunmaktadır. 20 Cemazielâhir 1076/28 Aralık 1665 tarihinde haremde bulunan bir odanın toplarının yaldızlanması için üç adet sikke-i frengî alınmıştır.[184]

178 Cemâat-i hammâmcıyâna bu tarihte ödenen üret 26.010 akçeydi, BOA. MAD. 908. y. 53; 4 Receb sene 1076 ile 23 Receb arasında ödenen ücret ise 26.200 akçeydi, BOA. MAD. 908. y. 58; 2 Receb 1076 ile 15 Şaban arasında ödenen ücret 38.560 akçeydi, BOA. MAD. 908. y. 61.
179 BOA. MAD. 908. y. 59.
180 BOA. MAD. 908. y. 43.
181 BOA. MAD. 908. y. 60.
182 Be-cihet-i mühimmât-ı ta'mîr-i oda-i Dârü's-sa'âde der-saray-ı cedîd el-vâki' fî 15 Ca. sene 1076 bâtezkire-i mi'mâr ağa; BOA. MAD. 908. y. 47.
183 Silahdar 1928: 384.
184 Be-cihet-i yaldız-ı top berây-ı oda-i harem-i hümâyûn. BOA. MAD. 908. y. 47.

28 Receb 1076/3 Şubat 1666 tarihinde ise nakkaşbaşına boya için para verildiği görülür. Sernakkāşân Veli'nin çalışacağı oda odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar olarak geçer.[185] Bu oda günümüzde hünkâr sofası olarak bilinen yer olmalıdır. Gurre-i Şaban 1076/6 Şubat 1666 tarihinde saraydaki bir başka odanın kubbesi için yumurta alınmıştır.[186] 20 Şaban 1076/25 Şubat 1666 tarihli masraflar içinde haremdeki oda-i hâss-ın kubbe kanadı için otuz adet altın yaldıza ödenen ücret verilir.[187] 19 Ramazan 1076/25 Mart 1666 tarihinde bu defa saraydaki bir oda için bahâ-i raht-ı yaldız ve pencereye verilen ücretler görülüyor.[188]

Hesap defterinde geçen mekân isimleri haremdeki onarımın izlerini sürmeye yetmemektedir. Ancak haremdeki kimi mekânlarda görülen kitabeler (Lev. 6) bu konuda bir fikir verir. 1076/1665 tarihinde başlanılan inşaatı anlatan şadırvanlı sofadaki (Lev. 6/13) kitabe inşaatın bitim tarihi olarak 1079/1668-69 yılını işaret eder.[189] Oysaki hesap defteri 20 Ramazan 1076/26 Mart 1666 tarihine kadar olan masrafları içermektedir.[190] Elbette ki 1076/1665 inşaatın bitim tarihi olmayabilir. Olasılıkla bu tarihten sonra haremde başka işler de yapıldı. Zira kimi mekânlarda bulunan 1077/1666-67, 1078/1667-68 ve 1079/1668-1669 tarihlerini veren başka kitabelerin varlığı bu görüşü desteklemektedir.[191] Ancak, Abdurrahman Abdi Paşa 24

185 Teslîm be-nakkāşbaşı berây-ı odahâ-i hâss-ı hazret-i Hudâvendigar berây-ı lâzıme-i boya-i mütenevvi'a, BOA. MAD. 908. y. 56, 83; Boyahâ-i Mütenevvi'a/Lâzıme-i Boyacıyân/Lâzıme-i Nakkaşân: Kaynaklara vakiyye/okka birimiyle satıldığı belirtilerek kaydedilmiş çeşitli boyalar, cilalar ve boyacıların katkı malzemesi olarak kullandığı organik ya da inorganik ürünler. Bunlardan boya-i altun sarısı, sarı top boya, sarı-i Ohri, boya-i sarı miyane, boya-i yeşil, boya-i siyah, penbe, beyza, beyza-i mürg-ü şütür, boya-i Obri-i sebz... gibi boyalarla revgan-ı zib, revgan-ı pih, tutkal-i siyah, tutkal-i sarı, tutkal-i zeytûnî, cila toprağı... gibi bazı malzemelerin ne oldukları, bileşimleri, hazırlanma ve uygulanma yöntemleri hakkında incelenen kaynaklarda herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır. Sönmez 1997: 33.

186 Be-cihet-i bahâ-i yumurta berây-ı kubbe-i odahâ-i saray-ı cedîd fî gurre-i Ş. sene 1076; BOA. MAD. 908. y. 56; Kaynaklarda yumurtanın sıva için kullanıldığı belirtilmektedir. Sönmez 1997: 112.

187 Be-cihet-i yaldız-ı kanad-ı kubbe-i oda-i hâss-ı harem-i hümâyûn-ı saray-ı cedîd; BOA. MAD. 908. y. 59.

188 Be-cihet-i bahâ-i raht-ı yaldız ve pencere berây-ı odahâ-i saray-ı âmire; BOA. MAD. 908. y. 62; Rah (Takım): 1. Mefruşat ve ev takımları, 2. Atı hazırlamada kullanılan takım, 3. Kapı ve pencere kanatlarını, kafesleri pencereye bağlayan erkekli-dişili menteşe takımı. Ancak bu sözcük ile tanımlanan menteşenin özelliği ve reze türlerinde birine benzeyip benzemediği bilinmemektedir. Sönmez 1997: 88. Burada geçen raht-ı yaldız olasılıkla dolap veya kapılarda kullanılan menteşelerin üzerlerinin kaplanması içindi.

189 Bkz. Bölüm 4.3..

190 BOA. MAD. 908. Y. 70.

191 Tespiti yapılan bu kitabeler, bugün haremde girme şansı bulabildiğim yerlerde görülebilenlerdir. Bununla birlikte görülemeyen yerlerde de kitabe olma olasılığı vardır.

Ramazan 1076/30 Mart 1666 tarihinde Sultan IV. Mehmed'in Davut Paşa Sarayı'ndan İstanbul'a geldiğini ve bir gece kaldığını söyler.[192] Tarihçinin verdiği tarih hesap defterinde verilen 20 Ramazan 1076/26 Mart 1666 tarihinden dört gün sonrasıdır. Sultan bu tarihte sarayda kaldığına göre en azından inşaatın büyük bir bölümünün bittiği söylenebilir. Zira bir gün sarayda kalan sultan on dört gün sonra Edirne'ye geçmiştir.[193] Şadırvanlı sofanın 1079/1668-69 tarihi aynı zamanda sultanla birlikte Edirne'de olan valide sultan ve haseki sultanın daha sonra İstanbul'a döndükleri yıldır.[194] Valide sultanın bu tarihte İstanbul'a dönmesi o sırada haremdeki inşaatın bitmiş olduğunu gösterir. Kitabeyle hesap defteri arasındaki farklılık, geçen iki yıllık süreçte mekânlardaki bazı işlerin zamanında bitirilmemiş olabileceğini akla getirmektedir.

Günümüzde harem mekânlarında okunabilen 1077/1666-67 ve 1079/1668–69 tarihlerinin bir kısmı mermer kitabelerde, bir kısmı ise çini frizlerinde karşımıza çıkar –şadırvanlı sofa, kara ağalara ait mekânlar, haremin giriş kapısı, valide sultan taşlığı, valide sultana ait mekânlar, çeşmeli sofa, hünkâr sofası ve çifte kasırların IV. Mehmed'e atfedilen odası gibi.

IV. Mehmed Kasrı olarak adlandırılan ve 1077/1666-67 tarihli bir kitabesi olan oda, Sultan Mehmed'e atfedilir. Ne yazık ki hesap defteri IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığına dair bir bilgi içermemektedir. Ancak kimi modern araştırmacılar tarafından 1076/1665 yangını sonrasında IV. Mehmed'in kendisi için bir oda yaptırdığı ileri sürülmektedir.[195] III. Murad odasına bitişik ve III. Murad odasının giriş sofasının bir bölümü kullanılarak yapılmış olan odanın IV. Mehmed'e atfedilmesinin en önemli nedeni odanın içindeki 1077/1666-67 tarihli Farsça kitabedir.[196]

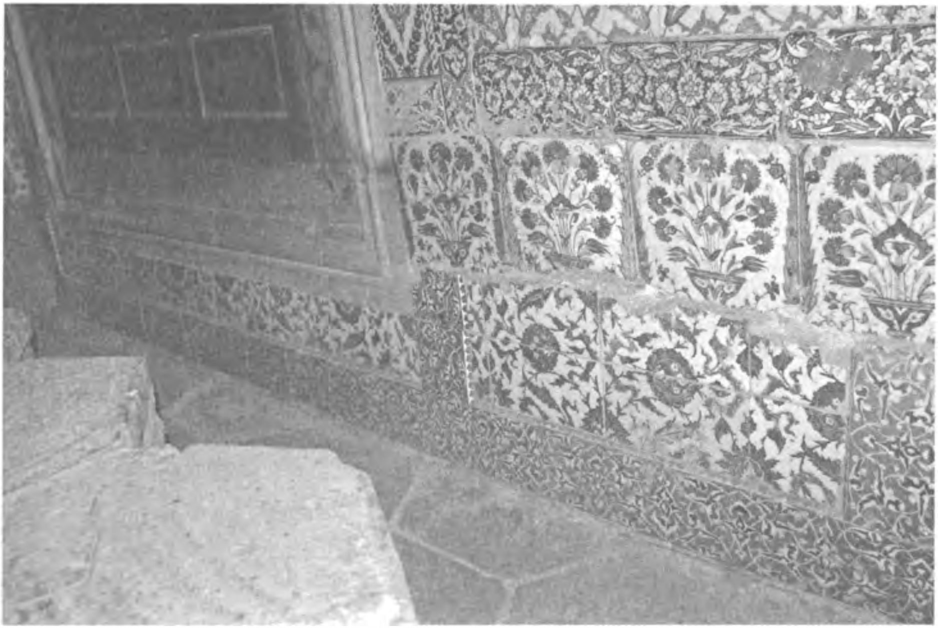
192 Yirmi dördinci Çihâr-şenbih güninde Dâvût Paşa Sarâyı'ndan İstanbul'a varılup bir gice sarâyda yatılup irte ki yigirmi beşinci Penc-şenbih günidür; azîm alaylar ile otak-ı hümâyûna nüzûl buyruldu; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 221.

193 Mâh-ı mezbûrun yedinci Pazar-irtesinde Dâvûd Paşa sahrâsından ordu-yı hümâyûnla hareket ve Edirne'ye doğrı azamet olundu; Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 222.

194 Abdurrahman Abdi Paşa /Derin 2008: 292.

195 Anhegger 1981: 55, 58; Eldem-Akozan 1982: 67; Anhegger 1986: 65-66, 75-79; Sakaoğlu 2002: 388-392.

196 1924-1926 yılları arasında görev yapan tahrir komisyonu raporunda IV. Mehmed odasını Kanuni Sultan Süleyman Dairesi olarak isimlendirmiştir; Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı 2: 22, 24.

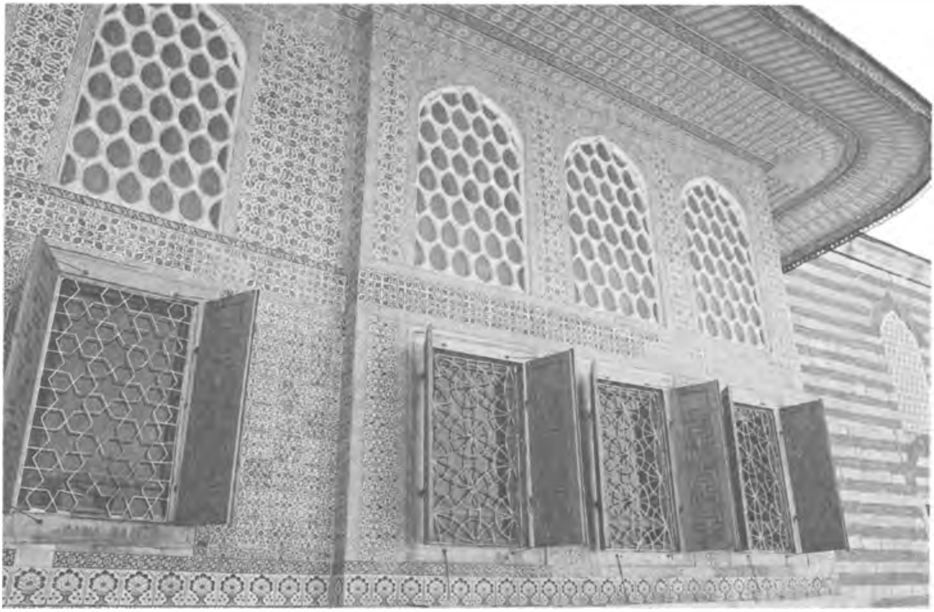

Resim 65. Mehmed Odası önceki zemin ve 16. yüzyıl sonu çiniler (Lev. 6/88)

Dembe dem saat be saat bâd ikbâl fizûn
Düşmenet çün şişe-i saat bemişe ser-nigûn Sene 1077 (1666-1667).[197]

III. Murad odası ile kubbeli oda arasında kalan boşluğa eklenen oda (Lev. 19) dikdörtgen bir plana sahiptir (Lev. 6/88). Kitabedeki tarih odanın inşa tarihini veriyor, olasılıkla IV. Mehmed bu odayı yaptırırken III. Murad odasının giriş sofasının kuzey duvarını yıktırtmış (Res. 82) ve döşeme seviyesini de yükselttirmiştir. Zira zemindeki farklılık sonraki onarımlarda ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Sultan Murad odasının giriş sofası duvarındaki 16. yüzyılın sonlarına ait çok renkli sıraltı tekniğindeki İznik üretimi çinilerin bir kısmı bugün de görülmektedir (Res. 65). Böylece bu

197 Her an her saat talihin yükselsin/Düşmanın, saat şişesi gibi baş aşağı olsun; N. Sakaoğlu, odanın dört penceresinde yer alan kitabelerde adı anılmadan övülen padişahın IV. Mehmed olduğunu söyler Bkz. Sakaoğlu 2002: 392; Kitabe için bkz. Şeref 1329, 10. Cüz: 593; Sakaoğlu 2002:392.

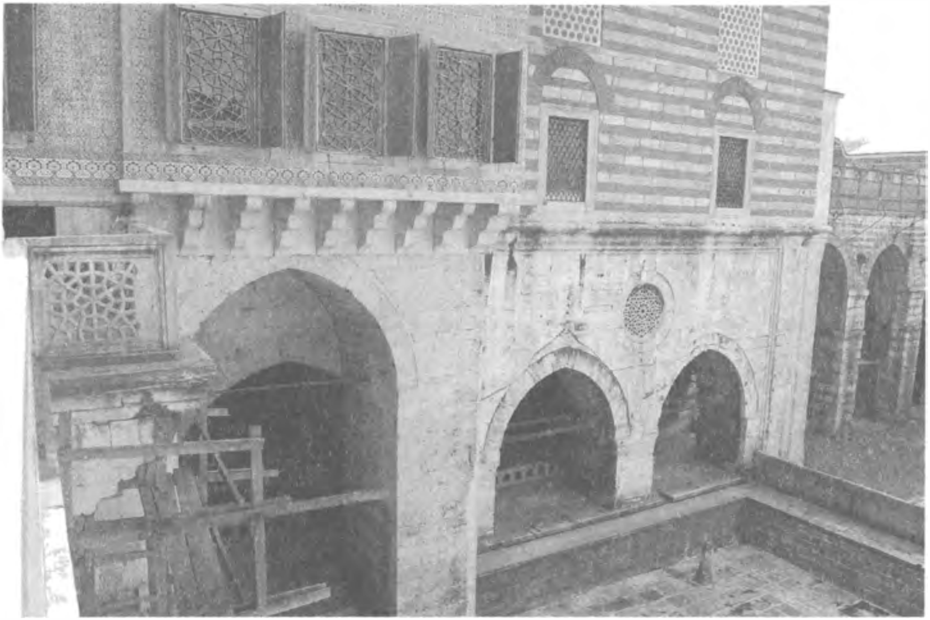

Resim 66. Çifte Kasırlar, Mehmed Odası (Lev. 6/88)

oda bir kapıyla Murad odasına (Lev. 6/92) diğer bir kapı ile de kubbeli odaya bağlanmıştır[198] (Lev. 6/87).

IV. Mehmed'e atfedilen oda, büyük havuzun zeminine taşıyıcı bir kemer inşa ettirildikten sonra kubbeli odanın yanına inşa edildi (Res. 66). Taşıyıcı kemerin yüzeyinin dışına uzatılan konsolların üzerine de (Res. 67) odanın zemin ve duvarlarının bir kısmı oturtuldu. S.H. Eldem ve F. Akozan, IV. Mehmed'in odasının 1077/1666'dan sonra III. Murad odasının giriş sofasının bir kısmının kullanılarak yapıldığını ileri sürerler.[199] M. Anhegger, odanın IV. Mehmed döneminde padişahın oturması için devrin mimarları tarafından yapıldığını söyler.[200] N. Sakaoğlu ise bu odanın yerinde öncesinde başka bir oda

198 M. Anhegger her iki odanın 18. yüzyıldan sonra birleştirilerek kullanıldığını söyler; Anhegger 1986: 75, 77.
199 Eldem-Akozan 1982: Lev. 118.
200 Anhegger 1981: 55, 58; Anhegger 1986: 66.

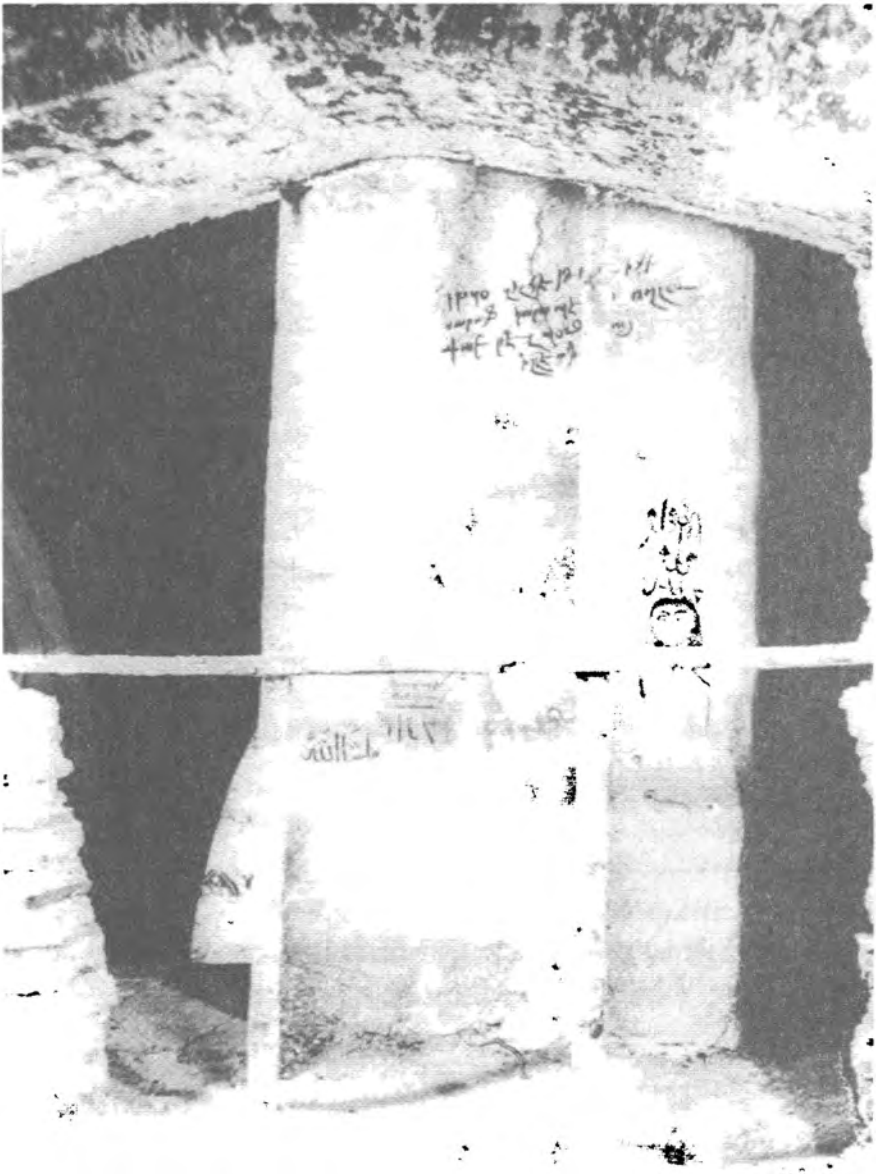
Resim 67. Mehmed Odası taşıyıcı payeler (Lev. 6/88)

bulunduğunu ve IV. Mehmed odasının sonradan bunun yerine yapılmış olabileceğini belirtir. [201]

M. Anhegger, IV. Mehmed döneminde yapılmış olduğunu düşündüğü bu odanın onarımı sırasında tavan aralığına çıkma imkânı bulmuştur.[202] Bu bölümde ilginç gözlemler yapan Anhegger temizliğini yaptırdığı iki kasır arasındaki bacanın arka sıvası üzerinde daha önceki dönemde yapılan onarımlarda çalışmış olan işçilere ait isimlere ve tamir tarihlerine de rastladığını söyler[203] (Res. 68). Çalışma sırasında odanın III. Murad odasına nasıl eklendiğine dair gözlemde de bulunur:

> III. Murad Havuzlu Köşkü'nün kemerli üst penceresi bulunan duvar kalıntısı, Veliaht dairesi denilen iki kasrın, Havuzlu Köşke (Murad

201 Sakaoğlu 2002: 392.
202 Anhegger 1986: 65, 75-79.
203 Bu tarihler 18. yüzyıl ve sonrasına aittir.

Resim 68. Anhegger'in onarım sırasında bulduğu işçi isimleri ve imzalar (Anhegger 1986)

odası) nasıl eklendiğini açıkça göstermekteydi. Çatı arasındaki baca IV. Mehmed zamanında yaptırılmış olan ikinci kasrın tombak davlumbazlı büyük ocağın bacasıydı. Bu baca Havuzlu Köşkün giriş sofası kubbesini delerek çatı dışına çıkarılmıştı. 16. yüzyılda III. Murad için yaptırılan Havuzlu Köşkün giriş sofasının kuzey (1.80 m. kalınlığında) kesme taş ve tuğla karışık duvarı yıktırılmış, kesilen 16. yüzyıla ait köfeki taşından işlenmiş saçak silmelerinin maktaları (kesilen yer) da Havuzlu Köşk'ün giriş sofası yüksekliği belli edecek şekilde çatı arasında bırakıldığı görüldü.[204]

Görüldüğü gibi Anhegger gözlemiyle odanın III. Murad odasına nasıl eklendiği açıklarken, odanın yapım tarihiyle ilgili bir ipucu vermemektedir.

Günümüzde odaya, kubbeli odadan bir kapıyla geçilir (Lev. 19). Kapının iç tarafında yukarıda belirtilen 1077/1666-67 tarihli kitabe bulunmaktadır (Res. 69). Kapı üzerindeki kitabenin Oda'nın tamamlanma tarihini verdiği kabul edilecek olunursa, 1076/1665 tarihinde başlatılan onarma projesine odanın da dahil edildiği veya bütünüyle yeni bir mekân olarak inşa edilmiş olduğu varsayılabilir. Ayrıca kitabenin, üç parçadan oluşan mermer kapıdan bağımsız değil de kapının kemer kısmıyla bir bütün oluşturması kitabenin kapıyla birlikte buraya eklendiğine işaret eder. Bu ayrıntı odanın kapısının 1077/1666-67 tarihinde yerine konduğunu göstermektedir. Öyleyse oda ya Mehmed döneminde yaptırıldı veya bu dönemde kapsamlı bir onarım geçirdi. Ancak daha önce de belirtildiği üzere inşaatın hesap defteri yeni bir oda yapıldığına dair bir bilgiyi içermediğinden birinci varsayımı desteklemez. Odanın pencerelerinin iç kısımlarında bulunan kitabelerde devrin padişahı övücü bir dille anlatılır. Sultanın devrinde memleketin düzeninin yeniden sağlandığı ve dönemin mimarlarının bir araya gelerek cennetten bir kasır inşa ettiklerini söyler. Kitabelerin sonuncu satırında gönül açan yüce bir kasır yapılmasını emrettiği belirtilen sultanın kim olduğu ise açık değildir.

Pādişāhā her ne denlü medḥin etsem rūzü-şeb
Vaṣfına olmaz nihāyet tā ilā yevmi'l-amān

204 Anhegger 1981: 58; Anhegger 1986: 77.

Resim 69.
Mehmed Odası,
1077 tarihli kitabe
(Lev. 6/88)

Tabiī bir āyine-i İskenderīdir ālem
'Ālem-i lūṭf ü seḥāyı gösterir deḥre ayān
Taḫt-ı Rūm'a geçdi İskender gibi iclāl ile
Devr-i adlinde nizām-ı memleket oldu cedīd
Ol şehinşāh-ı (şāhenşāh) cihānın devlet ü iḳbāl ile
Eylesün Bāri Te'ālā hemīşe ömrün mezīd
Hāmī-i dīn-i Muḥammed ṣāḥib-i ḫalḳ-ı azīm
Būy-i ḥulḳun āleme neşr etmiş olmasa (?) nesīm
Ḳaṣr-ı āli-ḳadr oldu ġayret-i Dār-ı Na'īm
Muḳtezā-yı lūtf-i tab'ü zehīn-i neḳḳād-ı fehīm
Cem' olub fermān-ı āli üzre üstādān-ı aṣr
Ḳaṣr-ı bālā-yı aşurdu bārekallāhü'l –Mecīd
Eyleye feyẓ-i ilāhī kevkeb-i baḫtın sa'īd
Emr ḳıldı yapıla bir ḳasr-ı āli dil-küşā (dilgūşe).[205]

205 Padişaha her ne kadar gece gündüz methini yapsam
Kıyamet gününe kadar vasfının sonu gelmez
Tabii, dünya bir İskender aynasıdır
Dünya lütuf ve cömertliği (yansıtır) gösterir açık
Rum Tahtı'na geçti İskender gibi ihtişam ile,
Adaletinin devrinde (zamanında) memleket düzeni oldu yeni
O, dünyanın padişahı devlet ve mutlulukla
Tanrı Te'ala ömrünü eylesin fazla
Muhammet Dini'nin, yüce halkın sahibi,
Huyunun kokusunu dünyaya yaymasa rüzgâr

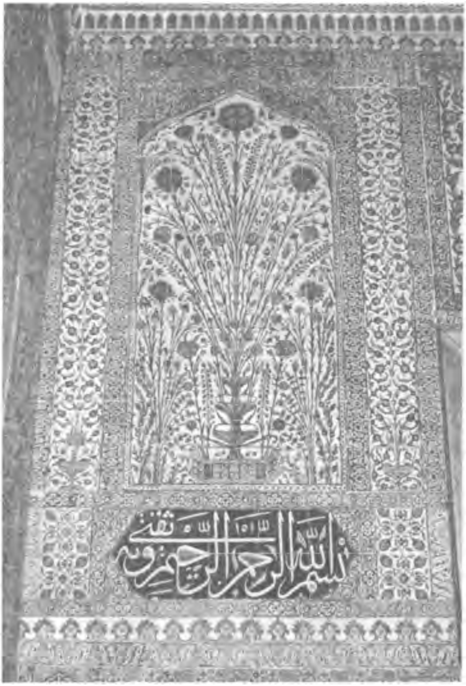

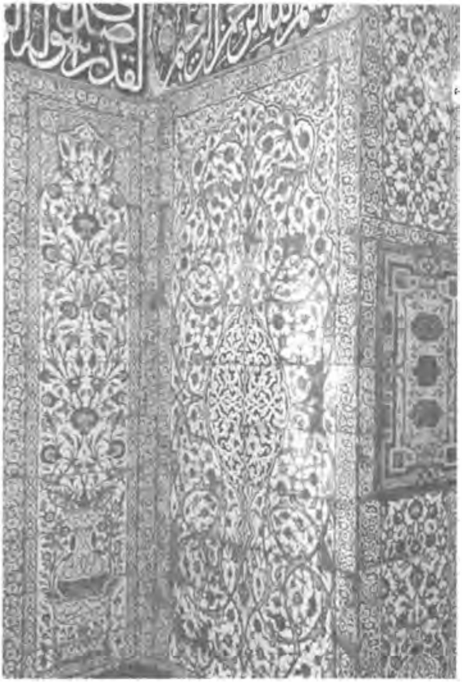
Resim 70. Mehmed Odası, iç mekân (Lev. 6/88)

Odanın içinde bulunan ocağın güneydoğusundan başlamak üzere duvarda besmele-i şerif ve kaside-i bürde kalın sülüs hatla levha halinde çini üzerine yazılıdır[206] (Res. 70). Duvarlar 17. yüzyılın ortalarına tarihlenen çok renkli sıraltı tekniğinde yapılmış bitkisel desenli çini panolarla kaplıdır. Özellikle pencere duvarının üst kısımlarındaki vazodan çıkan (Res. 71) çiçekli sarmaşıklar, palmetler ve büyük rozetler, iç içe üç vazodan çıkan lale, sümbül, gül ve bahar çiçekleri ile bezenmiştir. Odada kullanılan çiniler 16. yüzyılın kaliteli üretimlerinden uzaktır. Özellikle kimi çini parçalarında boyanın akması üretim sırasında sorun

Yüce, değerli kasr oldu Naim Sarayı'nın gayreti
Gücün gerekli lütfu ve anlayışlı zekâsı
Devrin üstatları yüce ferman üzere toplandı
Yüksek kasrı yıktı, mübarek Mecid (ulu, padişahın sıfatı),
Tanrının bereketi talih yıldızını parlak etsin (aydınlatsın)
Emretti gönül açan, yüce bir kasır yapılsın (Kitabe için ayr. bkz. Sakaoğlu 2002: 392).

206 Şeref 1329: 10. Cüz, 593.

Resim 71. Mehmed Odası çini pano 17. yüzyıl ortaları (Lev. 6/88, solda)
Resim 72. Yeni Cami Hünkâr Mahfili çini pano

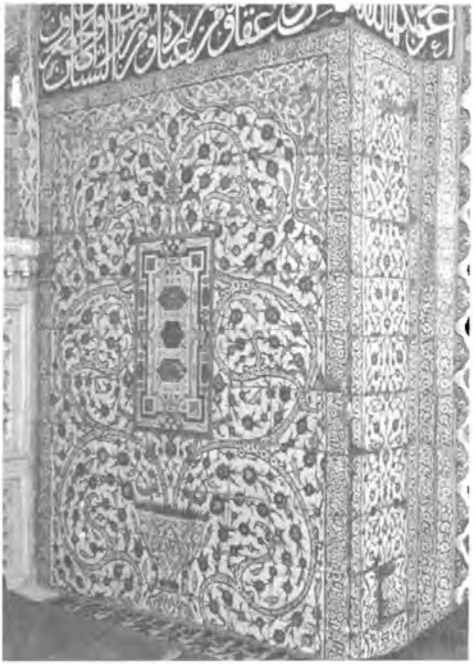
yaşandığını açıkça gösterir. Bunun yanında çinilerde görülen kırmızı renk 16. yüzyıl çinilerinde görülen canlı mercan kırmızısından farklı olarak canlılığını yitirmiştir. Sadece kırmızı renk de değil diğer renklerde de bu canlılığın olmadığı görülür. Tüm bu üretim hatalarına ve renklerin canlılığını yitirmesine karşın odada kullanılan çiniler yine de kaliteli bir üretimi gösterir.

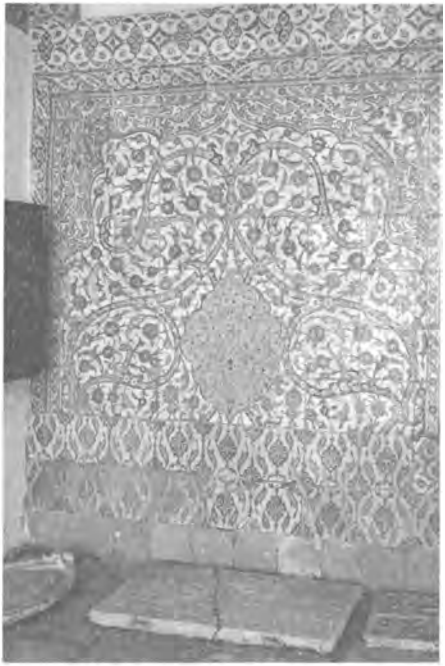
Sonuç olarak odada bulunan kitabe ve iç mekânda kullanılan çiniler gözönüne alındığında, odanın 17. yüzyılın ortalarında inşa edildiği söylenebilir. Ancak hesap defterinde IV. Mehmed'in kendisi için yeni bir oda yaptırdığına dair bir bilgi içermemesi, bu tarihlemeyi kesin olarak yapmayı zorlaştırır. Eldeki veriler ışığında odanın en azından 17. yüzyılın ortalarında önemli bir onarım geçirdiğini söylenebilir.

Haremdeki 1076/1665 sonrası diğer kitabelerden en erken tarihlisi 1077/1666'dır. Bunlardan biri dolap kubbesinden şadırvanlı sofaya (Lev. 6/1) geçilen kapı üzerinde bulunur. Bununla birlikte aynı tarihin okunduğu diğer yerler ise kuşhane kapısı üzerinde (Lev. 6/24), valide sultan namaz odasında çini pano üzerinde (Lev. 6/51), hünkâr sofasında (Lev. 6/70) çini frizi üzerinde, çeşmeli sofada çeşme ve kapı üzerinde (Lev. 6/77-78) ve çifte kasırlarda Mehmed'e atfedilen odanın (Lev. 6/88) kapısı üzerindeki kitabelerdir. Daha sonra 1078/1667 ve 1079/1668 tarihli kitabeler gelir. 1077/1666 tarihini taşıyan iki kitabenin yeri dikkat çekicidir. Bu iki kitabe şadırvanlı sofa ve kuşhane kapısı üzerinde bulunur (Lev. 6/1, 24). Kapılardan biri ikinci avluya, diğeri ise üçüncü avluya geçişi sağlamaktadır. Anlaşılan o ki onarıma başlandığında öncelikle her iki kapı yenilenmiş ve haremin giriş çıkışlarının kontrol altına alınması sağlanmıştır. IV. Mehmed'in kasrındaki ve çeşmeli sofadaki mermer kitabeler ile valide sultan namaz odası ve hünkâr sofasında çini üzerinde bulunan 1077/1666 tarihleri bu yerlerin yenileme çalışmasında ilk onarılan yerler arasında olduğuna işaret eder.

Dolap kubbesinden şadırvanlı sofaya geçilen kapı üzerindeki kitabede yer alan 1077/1666 tarihi de inşaatın bu dönemde bitmiş olabileceğini gösterir. Yine valide sultan namaz odasındaki çini pano üzerindeki kitabede 1077/1666 tarihinin olması bunu desteklemektedir. Anlaşılan o ki 1077/1666 tarihine gelindiğinde artık yangının hasar verdiği bölümler tamamen onarılmış, ancak valide sultan ve harem halkının Edirne'de olmasından dolayı kimi yerlerdeki onarım devam etmiştir. Onarımın devam ettiği yerler 1078/1667 tarihini veren mekânlar olmalıdır –kara ağalar koğuşu ve valide sultan odasını, valide sultan taşlığına bağlayan bölümler gibi–. 1079/1668 tarihinde valide sultan da İstanbul'a geldiğinde haremdeki inşaat faaliyetinin tamamlandığını ilan eden kitabe şadırvanlı sofadaki yerine konulmuş olmalıdır.

Yangın sonrası onarım ve yeni inşaatlar kitabede belirtildiğine göre 1079/1668 tarihinde tamamlanmıştır. Hesap defterinde geçen son tarih ise daha önce de üzerinde durulduğu gibi 20 Ramazan 1076/26 Mart 1666'yı gösterir. İki tarih arasında geçen sürede bir kısım işlerin devam ettiği anla-

Resim 73. Yeni Cami Hünkâr Mahfili (solda) çini pano
Resim 74. Harem Valide Sultan Taşlığı çini pano (Lev. 6/C)

şılmaktadır. Ancak sultanın defterde geçen son tarihten dört gün sonra sarayda bir gece kalmış olması en azından inşaatın bir bölümünün bitmiş olduğunu göstermektedir. Bu durumda 1079/1668 tarihli kitabe inşaatın büyük bir kısmının bitiminden çok sonra yerine konmuştur. Geçen sürede ise belki de iç mekânlardaki dekorasyon işleri yapılmıştır.

1079/1668 tarihli kitabede geçen bir ayrıntı haremde başlatılan projede valide sultanın katkısı olasılığını ileri sürmeyi mümkün kılar: "hususa Valide-i Sultan ki oldur hayr ile meşhûr."[207] Burada valide sultanın hayır işlerine verdiği önem öne çıkarılmaktadır. Daha önce belirtildiği üzere III. Murad'ın inşaatını anlatan kitabede nasıl darüssaade ağası Mehmed Ağa'nın haremin yapılmasına öncülük ettiği belirtiliyorsa, bu defa IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan'ın harem projesine katksına vurgu

207 Valide sultan ki hayır ile meşhur olmuştur.

yapılmaktadır. Hiç kuşku yok ki kitabede IV. Mehmed ile birlikte valide sultanın adının geçmesi, Turhan Sultan'ın kurumsal gücünü göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır. Bununla birlikte kitabede valide sultanın adının geçmesi 1076/1665 yangını sonrası haremin şekillenmesinde Turhan Sultan'ın etkisinin olabileceğini akla getirir.

Osmanlı kadınlarının siyasi alandaki güçleriyle birlikte kendilerini mimari projelerde de gösterdikleri bilinmektedir. Özellikle Turhan Sultan'ın bâniliğe olan ilgisi, kendinden önceki valide sultanların geleneğini devam ettirmek kararlılığıyla ilgilidir. Valide sultanın mimariye olan ilgisi, onun siyasi gücüyle açıklanabilir. Turhan Sultan'ın himayesinde gerçekleşen projelere bakıldığında bu açıkça görülür. Çanakkale Boğazı'nda yaptırdığı iki kale ile oğlu IV. Mehmed'in saltanatını desteklemek ve yüceltmek istemiş olsa da[208] aslında kendi siyasi gücünü ortaya koymayı, dahası devletin koruyucusu olduğu mesajını vermeyi amaçlamış olmalıdır. Zira belirtilen iki kale projesinden yaklaşık beş yıl sonra bu defa Safiye Sultan'ın başlattığı ve uzun yıllar bitirilemeyen Eminönü Yeni Cami Külliyesi'nin projesini finanse ederek 1073/1663'te ibadete açılmasını sağlayacaktır. Ekonomik zorluklar yüzünden yıllarca bitirilemeyen görkemli caminin tamamlanmasını sağlayan Turhan Sultan, Lucienne Thys-Şenocak'ın da belirttiği gibi kendinden önceki valide sultanların mirasıyla doğrudan bir bağ kurmayı amaçlıyordu.[209] Külliyenin tamamlanmasından sonra valide sultan İstanbul'da, Edirne'de ve Kandiye gibi başka yerlerde daha küçük ölçekli birkaç proje daha gerçekleştirdi.[210]

Turhan Sultan'ın mimariye olan ilgisi haremde de kendini göstermiş görünmektedir. Zira Yeni Cami'nin hünkâr kasrı ve hünkâr mahfilinde görülen çini panolar ile haremdeki valide sultan yatak odası, IV. Mehmed odası, valide sultan taşlığı gibi odalarda bulunan çini panolar kompozisyon ve üslup açısından birbirlerinin aynıdır. Aynı atölyeden çıktığı açıkça görülen çinilerdeki kompozisyon ve üslup benzerliği dönemin ortak beğenisini gösterir ve aynı döneme işaret eder. Yeni Valide Camisi hünkâr mahfilinde

208 Thys-Şenocak 2009: 198.
209 Thys-Şenocak 2009: 227.
210 Thys-Şenocak 2009: 289.

bulunan ve bir vazodan çıkan sarmaşık desenli çini panonun (Res. 73) bir benzeri haremde valide sultan taşlığında da bulunmaktadır (Res. 74). Bu benzerlik Yeni Cami'nin 1070/1663'te ibadete açıldığı göz önüne alındığında 1076/1665 yangını sonrasında haremdeki çinilerin seçiminde valide sultanın etkin olduğunu gösterir. Ayrıca Yeni Cami'de kullanılan Kâbe tasvirli çininin benzerinin haremde valide sultan namaz odasında bulunması da aynı savı destekler.

Günümüzde haremde kullanılan çinilerdeki desen, renk kullanımı ve üslup benzerliği aynı döneme işaret eder. Mesela, IV. Mehmed Kasrı'nın duvarlarında bulunan ve üçlü bir vazodan çıkan yapraklı çini panonun benzeri valide sultan yatak odasında görülür. Her iki panodaki bu benzerlik panoların aynı fırında üretildiklerini açıkça gösterir. Bunun yanında yine IV. Mehmed Kasrı'nda yer alan servi ağaçlı çini panonun desen, renk ve üslup açısından aynısı şadırvanlı sofada görülür. Çinilerde görülen benzerlikler mekânların aynı dönemde yani 1076/1665 yangını sonrasında çiniyle kaplandığını açıkça göstermektedir. 17. yüzyılın ortalarına tarihlendirebileceğimiz çiniler yüzyılın tüm özelliklerini gösterir. Özellikle yüzyılın ortalarında önemli bir gerilemenin görüldüğü çini üretiminde, üretilen çinilerde kalite düşmeye başlamıştır.[211] Üretilen çinilerde ışıltısını kaybeden sırların pürüzlü, çatlak olduğu ve renklerin aktığı, donuk yüzeyler elde edildiği bilinmektedir. Hiç kuşkusuz çinilerdeki renklerdeki canlılığın kaybolmasının en önemli nedenlerinden biri ustaların renklerde kısıtlamaya gitmesidir. Doğal olarak da ustaların yapmış olduğu bu tercih renklerde bozulmaları beraberinde getirmiştir. Mesela, 16. yüzyılın canlı kırmızısı, kiremit kırmızısına dönüşmüştür. Bunun yanında kompozisyonda motiflerde büyüme ve bozulmalar ile konturlarda kalınlaşma görülmektedir.[212]

Bu bölümde haremde 11 Muharrem 1076'da meydana gelen yangın sonrasında başlatılan yenileme projesi ele alınmaya çalışılmıştır. III.

211 Özellikle İznikte'ki üretimin düşme nedeni olarak 17. yüzyılda yeni keşiflerle birlikte deniz yollarıyla Avrupa'ya ulaşılması, yani ticaret yollarının değişmesi gösterilmektedir; F. Kırımlı. "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları." *Antika,* 1987: 50-54.

212 Sitare Turan Bakır. "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri." *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı.* İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 279-308.

Murad'ın hareme taşınmasından doksan iki yıl sonra başlatılan bu yenileme projesi aslında bir zorunluluk sonucu ortaya çıkmıştır. IV. Mehmed'in vaktinin çoğunu İstanbul yerine Edirne'de geçirmesi böyle bir yangın felaketiyle karşılaşılmaması halinde haremin yenilenmesiyle fazla ilgilenmediğini gösterir. Zira yangından üç ay sonra İstanbul'a gelmesi ve kısa süre sonra da Edirne'ye dönmesi sultanın Topkapı Sarayı ile sıkı bağlarının olmadığının göstergesidir.

Sonuç olarak 1076/1665'teki yangın sonrasında başlatılan inşaatın haremin özgün düzenini değiştirmediği ve kısa sürede bitirildiği hesap defterinden anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi masrafların kayıtlı olduğu hesap defterinde yeni bir odanın yapıldığı belirtilmiyor. Bu bölümde tartışılan ve bugün IV. Mehmed Kasrı olarak adlandırılan odanın 1076/1665 inşaat faaliyetinde yapıldığını hesap defterinden öğrenemesek de, odanın içindeki kitabe ve iç mekânda kullanılan çiniler yapıyı en azından 17. yüzyılın ortalarına tarihliyor.

1076/1665 yangını sonrasında başlatılan yenileme projesinde, haremin bir bölümünün kapsamlı bir onarımdan geçtiği açıktır. Hesap defterinde yapılan toplam masraf bunu göstermektedir. Günümüzde haremdeki mekânlarda görülen yangın sonrası kitabeler de bunu destekler. Yangın sonrasında haremin neredeyse tamamı elden geçmiş olsa da, asıl onarılan mekânlar: şadırvanlı sofa (Lev. 6/2), kara ağalar camisi (Lev. 6/10), kara ağalara, cariyelere ve valide sultana ait mekânlar, (Lev. 6/A, B, C) hamamlar, ocaklı sofa (Lev. 6/81), çeşmeli sofa (Lev. 6/76), hünkar sofası (Lev. 6/70) ve çifte kasırlardı (Lev. 6/87-88). Ancak mekânlardaki hasar aynı olmadığı gibi onarım da aynı olmamıştır. Defterden anlaşılacağı üzere hamamda (hamamlar) yapılan kapsamlı onarım buradaki hasarın da büyük olduğunu gösteriyor.

Hünkâr Sofası

Sofanın İnşaat Tarihi Sorunu

Daha önce de belirtildiği gibi haremin mimari örgütlenmesi sürekli yenileme ve yeniden yapım nedeniyle çok açık olarak tanımlanamaz. Özellikle Haliç cephesinin günümüze gelinceye kadar geçir-

diği değişim modern araştırmacılar tarafından tartışıla gelen bir konu olmuştur. Bu bölümde üzerinde durulacak konu haremin Haliç cephesinde yer alan hünkâr sofasının tarih sorunu olacaktır. Hiç kuşku yok ki bugün olduğu gibi haremin Haliç cephesinde, 17. yüzyılın ortalarındaki en önemli üç yapı III. Murad odası, hünkâr sofası ve valide sultan odasıydı. Ancak üç odadan tarihi kesin olarak bilinen sadece III. Murad'ın kendisi için yaptırmış olduğu odadır. Diğer iki yapının inşaat tarihi tam olarak bilinmez. Bu bölümde haremin ihtişamlı yapısı hünkâr sofasının ne zaman yapıldığı tartışılacak, daha sonra da sofanın işlevi üzerinde durulacaktır.

Abdurrahman Şeref Bey, Topkapı Sarayı çalışmasının haremi tanıttığı bölümünde hünkâr sofasını "muhteşem" olarak tanımlar.[213] Hünkâr sofası olarak bilinen bu yer haremin en ihtişamlı yeriydi. Guillaume-Joseph Grelot'un 1091/1680 tarihinde haremin Haliç cephesini tasvir ettiği çiziminde de (Lev. 29) açıkça görüleceği üzere bu cephede kubbeli olarak betimlenen üç oda bulunmaktaydı.[214] Gravürde "Çifte Kasırlar" onun yanında "Murad Odası" önünde "Ahmed Odası" ve hemen bitişiğinde tüm ihtişamıyla "Hünkâr Sofası" ve bunun yanında birkaç mekân, sonra "Valide Sultan Odası"nın kubbesi açıkça görülmektedir. Gravürdeki mekânlar içinde en görkemli kubbeye sahip olan ise hiç kuşku yok ki hünkâr sofasıydı.

Günümüzde hünkâr sofasının, Murad odası (Lev. 6/92) ile hünkâr hamamı (Lev. 6/67) arasında kalan açıklığın kapalı bir mekâna dönüştürülerek oluşturulduğu görülür. Dört sivri kemer ve pandantiflerin taşıdığı ahşap büyük kubbesiyle ihtişamlı bir görüntü sergileyen sofa, ilk yapıldığı tarihten itibaren birçok değişiklik geçirmiştir.[215]

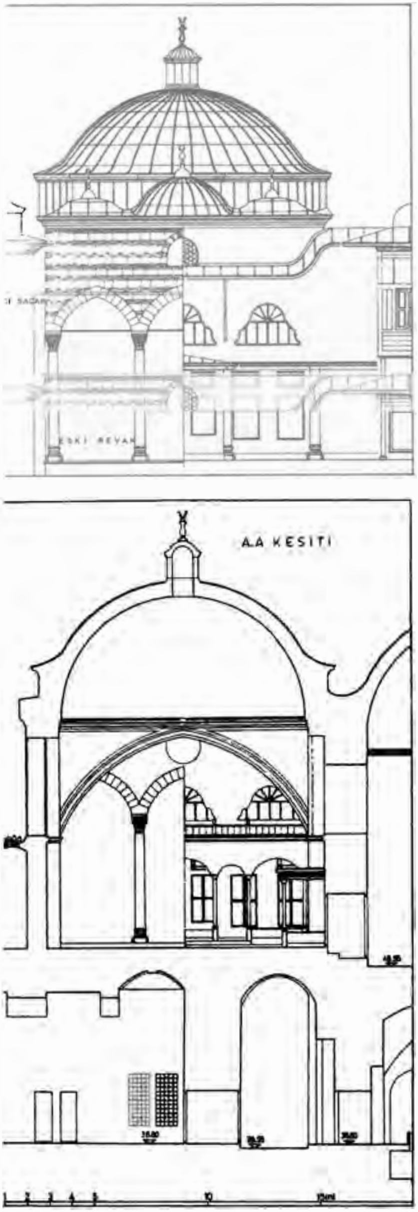
Sofada bulunan 1167 ve 1170/1754,1757 tarihli Avrupa tarzı süsleme kitabeler, III. Osman dönemindeki onarımlara aittir. Bu dönemde sofanın önüne tonozlu bir alt yapıyla desteklenen bir asma bahçe eklenmiştir.[216] A. Şeref, "bu sofanın inşâ'sında osmânî usûlî mi'mârîsi ihtiyâr

213 Abdurrahman Şeref 1329: 9. Cüz, 523.

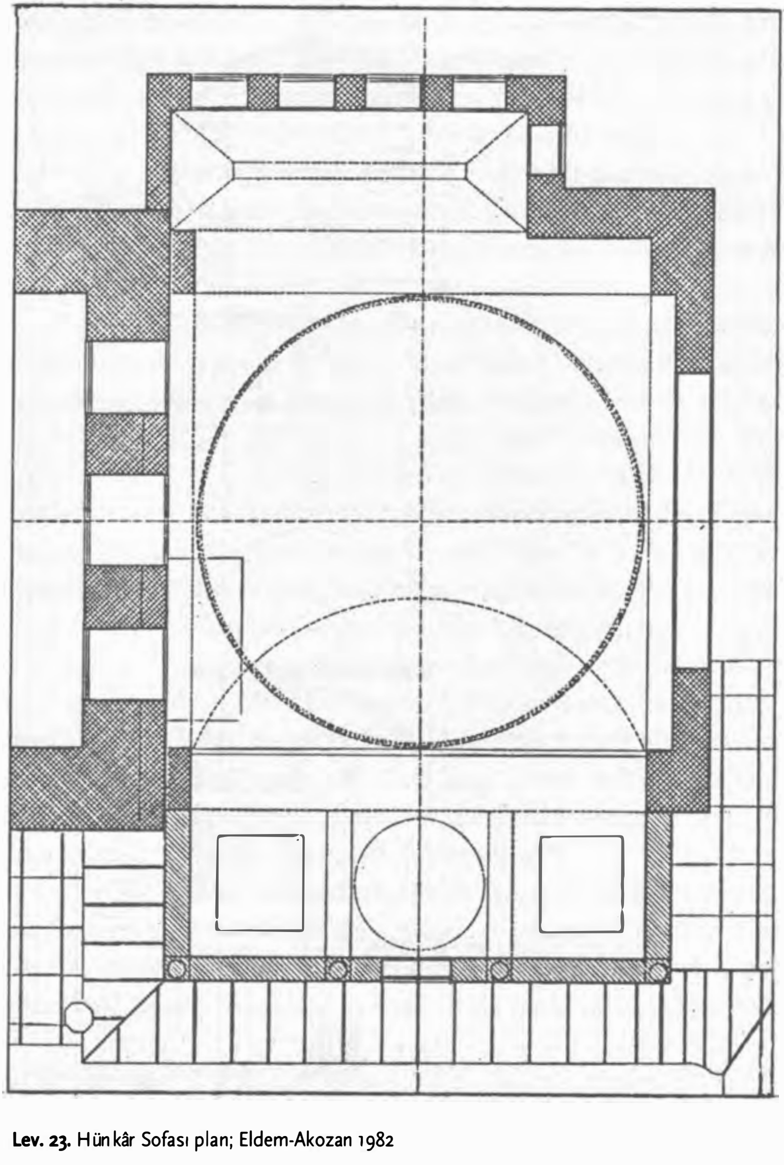
214 Guillaume-Joseph Grelot. *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*. Paris 1680.

215 Cumhuriyet dönemi onarımları için bkz. Anhegger 1986. özellikle: 86-94; Karahasan 2005: 271-280.

216 Kitabeler ileriki dipnotlarda verilmiştir, ayr. bkz. Şeref 1329: 10. Cüz, 585-586; Sakaoğlu 2002: 371.

Lev. 22.
Hünkâr Sofası önceki ve sonraki halini gösteren kesiti; Eldem-Akozan, 1982

Lev. 23. Hünkâr Sofası plan; Eldem-Akozan 1982

Resim 75. Hünkâr Sofası iç mekân (Lev. 6/70)

olunduğu halde tezyînât dâhiliyyesinde Avrupa'nın 18. karn-ı mîlâdîdeki tarz-ı tezyîni isti'mâl olunmuştur" diyerek iç süslemedeki farklılığa dikkat çeker.[217] Hünkâr sofasının batıdaki pencereleri bahçe terasına bakmaktadır. Bu pencerelerin önünde bir seki ve bunun üzerinde de sazendeler galerisi bulunur (Res. 75). Kubbeli ve geniş bir mekân olan sofanın pencerelerinin önünde bulunan sekinin hemen yanında, üçüncü avluda bulunan sultanın Arz Odası ve has odasında da olduğu gibi yastık döşeli ve bir köşeye konmuş tahtı yer alır (Res. 75). Sofaya "Valide Sultan Odası" koridorundan (Lev. 6/68; Res. 76), "hünkâr hamamı"ndan (Lev. 6/69), "çeşmeli sofa"dan (Lev. 6/73; Res. 77), ve "III. Murad Geçiş Sofası"ndan (Lev. 6/74) olmak üzere dört kapıdan giriş sağlanmıştır. Ayrıca III. Murad odasının penceresinin sonraki yıllarda kapıya dönüştürülmesiyle sağlanan bir kapı

217 Şeref 1329: 9. Cüz, 525; Bugün hünkâr sofasında bulunan çiniler Hollanda'dan 18. yüzyılda ithal edilmiştir; III. Osman dönemine ait bir hattı hümayunda Belgrat'tan istenen çiniler bu mekân için olmalıdır; Bu belge Ahmet Refik tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Ahmet Refik. 1930:182.

Resim 76. Valide koridoruna açılan kapı (Lev. 6/68)

daha bulunur (Lev. 6/75). Kapıların hepsinin üzerinde III. Osman'ın adını taşıyan kitabeler bulunur.[218] Kapıların varlığı mekânın işlevsellik boyutunu da gösterir.

Bununla birlikte sofanın, çeşmeli sofa kapısı yanında bir bölümü kapatılarak küçük bir oda elde edilmiştir[219] (Lev. 6/72). Bütün bu değişiklik ve onarımlar 18. yüzyılın ortalarında sofanın bir onarım geçirdiğine işaret eder. Kitabelerin mermer kapıların üzerine işlenmiş olmaları ise kapıların bu dönemde değiştirilmiş olduğunu gösterir.

S. H. Eldem ve F. Akozan, hünkâr sofasının kesin olmamakla birlikte, III. Murad odasından

218 Valide sultan odası yönündeki kapının üzerindeki kitabede:
Ulû'l el-bâba bu bâb-ı hümâyunun şehinşâhın/Der-i rahmet gibi hemvâre şevkinle küşâd olsun
Desun açtıkça bâd-ı subh-dem Sultan Osman'ın/Safâ-yı hâtırı ikbâl ü devletle ziyâd olsun.
Hünkâr Hamamı yönündeki kapının üzerindeki kitabede:
İlahî eyle melce-î âleme tâ rûz-i rüstahîz/Der-i âlempenâh-ı Hazret-i Sultan Osman
Küşad oldukça dest-i âlem dergâh-ı mennana/Açulsun daimâ nusretle bâb-ı feyz-i hakanî.
Çeşmeli sofa yönündeki kapının üzerindeki kitabede:
Çerh-i şeh-istan Sultan Osman Han-ı zî-şanın/Der-i iclâline rû-sûde şâhân-ı felek dergah
Küşada olup hemişe bâb-ı lûtfumüstemendâne/Nigahban-ı ola dergâhının hıfz-ı Hudâ her gah.
III. Murad geçiş sofası yönündeki kapının üzerindeki kitabede:
Tevecüh eyledi sultan Osman-ı felk-mesned/Açıl ey bâb-ı devlet intisâb-ı meymenet-makrân
Sen oldukça küşâda lûtf-ı şâhenşâh-ı âlemle/Der-baht-ı adüv idbâr ile ola her-dem vârûn.
Murad odasının pencereye dönüştürülen kapısı üzerinde:
Adalet-menkabet Sultan Osman Han-ı zî-şân-kim/Odur gencîne-ı Osmaniyânda gevher-i nâ-yâb
Bu gerdûn-i menzelet şâhenşah-i asr-ı felek-câhın/Sezâ bâbında halka olsa mâhü mihr-i âlemtâb; ayr. bkz. Şeref 1329: 10. Cüz, 585-586; Sakaoğlu 2002: 371.

219 Odanın kapısı üzerinde:
"Dâver-i devr-i zaman Sultan Osman Han-kim/Yüz süren dergâhına Dâra ya ya Efridun olur
Lûtf-i tab'ından yapub bu mesned-i şahâneyi/Südde-i vâlâsına nisbetle gerdûn dûn olur; ayr. bkz. Şeref 1329: 10. Cüz, 586; Sakaoğlu 2002: 371.

sonra 987-992/1580-85 arasında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürerler. Bunun da taşıyıcı sistemden anlaşılabileceğini söylerler.[220] M. Anhegger de Mimar Sinan'ın yaptığı sanılan hünkâr sofasının III. Murad odasından sonra yapılmış olabileceğini ileri sürer. Kanıt olarak da sofanın taşıyıcı duvarlarının, III. Murad odasının açık kemerleri arasını dolduran ayaklar üzerine oturtulmasını gösterir. Ayrıca, odanın iki açık kemeri arasındaki mermer şebekeli yuvarlak hafifletme penceresinin sofa tarafından bugün de yerinde görüldüğü gibi kapatıldığına dikkat çeker. M. Anhegger, bu durumda sofanın inşaatından önce III. Murad odasının kemerleri ve hafifletme pencerelerinin açık bir yola baktığını, açık olduğu anlaşılan geçitten büyük bir taç kapı ile valide sultan cariyelerinin oturduğu kısma geçilebildiği ve bunun da hünkâr sofasının bu yüksek kapıyı örtmesi ile açıklanabileceğini belirtir. Yazara göre hamam ve civarındaki yapıların Mimar Sinan tarafından yapılmış olması mümkündür. Hünkâr sofasının

Resim 77. Çeşmeli sofaya açılan kapı (Lev. 6/73)

220Eldem-Akozan 1982: Lev. 128; "Hünkâr sofası III. Murad odasından 34 metre kadar daha ileri alınmıştır. Büyük kubbeler aynı hizada da olsalar, sofanın kubbesi önünde, bahçeye taşkın bir revak vardır. Bu hiza valide yatak odasına kadar devam ettirilmiştir. Devamına gelen daireler gene geriye alınmış ve III. Murad odası ile bir yüzde tutulmuştur. Böylece hünkâr sofasının önünde başlamak üzere, valide odalarına kadar devam eden örtülü bir teras meydana gelmiştir. Bu teras yalnız bir yerde, ortasında, Hazine odasıyla kesilmiştir. Buradan sonra, direklik ahşap olarak devam etmiştir. Hünkâr sofasının yapı şekli dikkat çekicidir. Kaide katı kemer ve ayakları ile üst kat duvarları arasında sanki hiçbir ilişki yoktur. Üst kat duvarları ise kesinlikle fazla incedir ve o büyük kubbeyi taşıyabilecek kalınlıkta değildir. Buna karşılık kubbenin ahşap olduğu söylenmektedir."

ise Sinan'ın eseri olmadığı kesindir.[221] Anhegger sofanın 17. yüzyılda II. Osman tarafından yapıldığı düşüncesindedir.[222] Araştırmacının bu önerisi daha önce de belirtildiği gibi II. Osman'ın reformcu kişiliği ve Osmanlı devlet yapısında yapmayı planladığı radikal değişiklikler düşünüldüğünde olası görünmemektedir.[223]

Gülru Necipoğlu haremin ihtişamlı yapısının 16. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı görüşünü benimser. Necipoğlu 992/1585 tarihli bir hesap defterinde geçen sultanın "oda-i cedîd"inin bugünkü hünkâr sofası olabileceğini söyler. Zira belgede, sultanın odasının perde ve tahtının örtülerinden söz edilmektedir.[224] Yazarın ileri sürdüğü tarihten önce yapılmış olan 1584 tarihli *Hünernâme* minyatüründe hünkâr sofasına benzer bir yapı görülmemektedir. Ancak Necipoğlu, Selâniki'nin anlatısında geçen: "saray-ı 'âmirede müceddeden yapılan oda-ı hass ve hammâm-ı râhat-bâhşâ ve havzlar tamâm olmagın teşrîf buyurdılar" [225] bilgisine dayanarak sofanın ve onunla birlikte inşa edilen hamamın 992/1585'te tamamlandığını belirtir. Ayrıca 1002/1595'te hünkâr sofasının Mimar Davut tarafından onarıldığını da ekler.[226]

Haremin Haliç cephesinin yapılaşmasını bugüne kadar en kapsamlı olarak irdeleyen Gülsün Tanyeli, çalışmasında hünkâr sofası üzerine yapılan araştırmalarda eksik olan bakış açısını altyapı analizinin yeterince yapılmamış olmasında bulur. Tanyeli, bezeme ve kaplamayla örtülmeyen ve yapım sürecine ilişkin ayrıntıların yapı üzerinde en iyi okunabileceği yer olarak altyapı sistemini gösterir ve altyapının göz ardı

221 Anhegger 1986: 52; "Hamam ile havuzlu köşk arasında yaptığım incelemelerde 17. yüzyıldan önce nasıl bir bağlantı olduğunu kesinlikle saptamak mümkün olmamıştır. Sinan'ın yaptığı söylenen ve iki binayı birleştiren hünkâr sofası, kesinlikle her iki binadan da çok sonra yapılmış olmalıdır. Binanın taşıyıcı temelleri bunu apaçık gösterir;" Anhegger 1986: 87.

222 Anhegger 1986: 61, 88.

223 Peçevî, Osman'ın başkenti değiştireceğine dair dedikoduların kasıtlı olarak çıkarıldığını söylüyor: "darüssa-ade ağasının teşviki ile padişahın, Mısır'ın merkezi Kahire'yi Osmanlı başkenti yapmak istediğini etrafa yaydılar" Peçevî/Baykal 1992: 355; Ayrıca Osman'ın tahttan indirilme sürecinde yaşanan olaylar için bkz. Mehmed Bin Mehmed/ Sağırlı 2000: 14-15.

224 Defterde "perde-i oda-i cedîd der sarây-ı cedid sahte" "perde-i pencere-i oda-i cedid-i hazret-i padişâh-i alem penâh" "nihâlî-i taht-ı hazret-i pâdişâh-ı alem penâh" olarak geçiyor; BOA. KK. 2284. y. 43b, 49b.

225 Selânikî/İpşirli 1999: I/157.

226 Necipoğlu 2007: 224-225.

edilmesi durumunda varılan sonuçların eksik olacağını söyler.[227] Yazar altyapıda III. Murad odasını güneyde taşıyan ayağın diğer yöndekiler gibi bağımsız olmadığını ve güneybatı doğrultusunda uzanan bir duvarla birlikte aynı dönemde inşa edildiğini söyler. Buna göre söz konusu duvarın güneybatıda daha önceden var olan bir altyapıya yanaşıldığı için yapıldığını ve bu alt yapının da üste 1077/1667 tarihli çeşmeli sofayı (Lev. 6) taşıdığını belirtir.[228]

Hünkâr sofasının ne zaman yapıldığı ve burada daha önce hangi yapıların olduğu tartışılması gereken bir sorudur. Bu bağlamda G. Tanyeli, hünkâr sofasının bugünkü durumunun altyapıya uymadığını, bununla birlikte ana kemerlerin oturduğu ayaklar dışında altyapıya uygunluk gösteren tek yerin ise güney köşedeki çıkıntı olduğunu söylemektedir.[229] Oysa M. Anhegger, Tanyeli'nin belirttiği çıkıntının bezm-i âlem valide sultanın yatak odası olarak 19. yüzyılda inşa edildiğini ileri sürmektedir.[230] Ancak, Tanyeli bu yaklaşımın yanlış ve eksik olduğu görüşündedir. Buna göre III. Murad odası ile valide sultan odası arasındaki bölümün yani bugünkü hünkâr sofasının kapladığı alan en azından üç yapım evresi görmüştür (Lev. 24). Yazarın tezine göre, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde burada bir kasır bulunuyordu ve daha sonra belki de haremin Topkapı Sarayı'na tümüyle taşınması sonucu büyüme gereksinimi karşısında ahşap bir yapı olmasından dolayı yıkılması ilk akla gelen de bu yapı oldu. Bununla birlikte Tanyeli, bu yapının tamamen kâgir olduğu ve belki de 16. yüzyılın başında İstanbul'u sarsan bir deprem sırasında yıkılmış olabileceğinin de gözden uzak tutulmaması gerektiğini belirtir. [231]

Tanyeli, altyapının incelenmesi sonucunda doğruluğundan emin olunabilecek tek verinin ise hünkâr hamamının bu kasırdan sonra yapılmış olduğu[232] (Lev. 6/67) ve bunun da kasrı taşıyan eski altyapının bir

227 Tanyeli 1988: 148-149; Bununla birlikte Tanyeli "haremin yapılaşma sürecinin her noktasını aydınlatmanın, 17. yüzyıl ortasında geçirilen yangınlar ve depremler nedeniyle hemen hemen olanaksız" olduğunu da söylüyor.
228 Tanyeli 1988: 149.
229 Tanyeli 1988: 150.
230 Anhegger 1986: 89.
231 Tanyeli 1988: 150.
232 Anhegger de aynı görüşü ileri sürmüştür; Anhegger 1986: 87.

kısmının üstüne hamamın oturmasından anlaşılabileceğini ileri sürer. Buradan yola çıkan Tanyeli eski kasır yıkıldıktan sonra bir kısmı üzerine hünkâr hamamının yapıldığını ve diğer kısmın ise başka bir yapının inşası için kullanılmış olabileceği sonucuna varır. Dahası Altın Yol çinileri olarak bilinen 982/1574-75 tarihli üç adet çini panonun da belki de bu mekâna ait olabileceğini ileri sürer. Oysa G. Necipoğlu panoların, II. Selim'in (1566-1574) yenilettiği Enderun hamamı için yaptırılmış olduğunu söylemektedir.[233] Tanyeli'nin varsayımına göre 1600'lerin başında henüz bugünkü hünkâr sofası ortada yoktu. 1616 yılına ait bir gravürde den hünkâr sofasına benzeyen bir yapı görülmemekteydi[234] (Lev. 26). İstanbul'u Galata tarafından betimleyen P. Van der Keere'nin çalışmasını[235] doğru kabul etmemiz durumunda Tanyeli'nin tezi anlam kazanmaktadır. Sanatçı çalışmasında haremi tasvir ederken sadece büyük kubbeye sahip bir yapı göstermektedir. Bunun yanında yer alan daha küçük kubbeli mekânlar ile Adalet Kulesi de seçilebilmektedir. Zira Tanyeli bu gravürü örnek göstererek tezini desteklemeyi, dahası hünkâr sofasının I. Ahmed odasından önce yapılmadığı sonucuna ulaşmayı amaçlamaktadır.[236] Keere'nin gravüründen yaklaşık otuz yıl önceki 998/1590 tarihli[237] sarayı betimleyen başka bir gravürde de (Lev. 27) haremin mekânları içinde sadece büyük kubbesi ile III. Murad odası görülür. Burada harem, Murad odası yanından Adalet Kulesi'ne doğru uzanmaktadır. 1076- 81/1665-70 yıllarına tarihlenen Willem Wan de Velde'nin Topkapı Sarayı'nı betimlediği çalışmasında ise hünkâr sofası yanında III. Murad odasıyla birlikte tasvir edilmiştir[238] (Lev. 28). Velde'nin bu panoraması hünkâr sofasının görülebildiği en erken tarihli çalışmadır.

233 Sonraki yıllarda haremde yerleştirildikleri yerin ismiyle anılan Altın Yol çinileri İznik üretimi son derece kaliteli üç panodan oluşmaktaydı. Necipoğlu 2007: 147; Bugün bu panolar cariyeler avlusunda başkadın efendiler odasında depoda durmaktadır.
234 Van der Keere 1616; Yay. Rüstem Duyuran. "17. Yüzyılın Başlarına Ait Bir İstanbul Panoraması." *TOKB*. Mayıs 1949: 19-24.
235 Stockholm Devlet Arşivinde bulunan ve yaklaşık 2,17 m. boyunda ve 0,33 m. eninde olan Keere'nin bu eseri, İstanbul'u Galata tarafından Üsküdar'dan Eyüp'e kadar betimlemektedir; Duyuran 1949: 19-24.
236 Tanyeli 1988: 153.
237 Avusturya Ulusal Kitaplığında bulunan bu eser Viyana I adıyla bilinmektedir. 172 varaktan oluşan ve 159 resim bulunan bu albümde Galata tarafından İstanbul'u betimlemesi albüm dışındadır; Bkz. Necipoğlu 2007: 360; Metin And. *16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Yaşam, Günlük Yaşam*, İstanbul: Akbank, 1993: 22-25.
238 Eldem –Akozan 1982: Lev. 164.

Tanyeli, hünkâr sofasının tam olarak ne zaman yapıldığını söylemenin kolay olmadığı, ancak 1017/1608'den önce yapılmadığı görüşündedir. Dahası 1072/1662 ve 1076/1665 yıllarında meydana gelen büyük yangınlardan önce de yapının olmadığını ileri sürer. Haklı olarak Tanyeli, eğer her iki yangında böyle bir büyük yapı yanmış olsaydı en azından dönem kaynaklarında bu konuda bilgi verilmesi gerektiğini belirtir.[239] Bu bağlamda iki büyük yangının tanığı Eremya Çelebi ve 1076/1665 yangını hakkında bilgi veren Silahdar'da böyle bir yapı hakkında bilgi bulunmaz. Eremya, 1072/1662 yangınında yanan yerler arasında valide sultan odasının adını verir ancak başka bir mekân ismi saymaz. 1076/1665 yangını hakkında bilgi veren Silahdar ise haremde yanan yerlerin isimlerini sayarken hünkâr sofasından bahsetmez. Her iki durum da Tanyeli'nin tezini destekler görünmektedir.

Tanyeli, hünkâr sofasının hemen önünde yer alan revağın geçirdiği evrim için de; öncelikle büyük yangın sonrasında hünkâr sofası ve onun önünde I. Ahmed odasından valide sultan dairesine dek uzanan iki dar ve altı geniş açıklıklı kemerden oluşan bir bölüm olarak yapıldığı görüşündedir. Bu dönemde revağın I. Ahmed odası tarafındaki iki dar açıklığı hariç öteki birimleri eş yükseklikteydi ve henüz revak hünkâr sofasıyla birleştirilmemişti, örtüsü de önde sütunlara arkada da masif bir duvara oturan kemerlerle taşınmaktaydı (Lev. 24). Tanyeli'ye göre bu sistem çok uzun süre devam etmedi ve belki de on yıl bile geçmeden hünkâr sofasıyla önündeki revağın üç birimi birleştirildi. Bunun yapılabilmesi için de sofayı revaktan ayıran güneydoğu duvarını yıkmak gerekti, onu yıkınca da revağın örtüsü artık taşınamayacağından yükseltilerek, bir yönde yıktırılan duvarı sınırlayan askı kemeri tarafından taşınan demir kirişlere oturan yeni bir örtü sistemi yapıldı. Böylelikle de özgün eşik revağın üç birimi yükseltilerek hünkâr sofasına katılmış oluyordu. Tanyeli, bu değişimin olasılıkla 1076-1091/1665-1680 arasında gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Buna kanıt olarak da 1091/1680 tarihli Grelot'un gravüründe revağın bugünkü yükseltilmiş durumunda resmedilmiş olmasını gösterir (Lev. 29).[240]

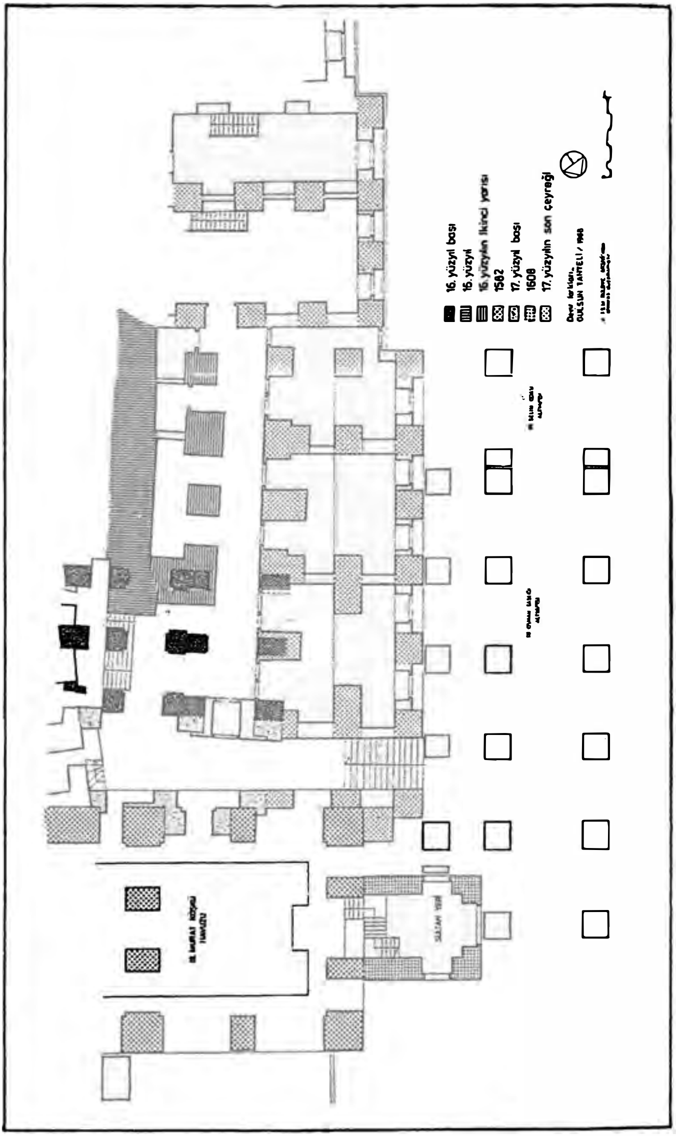
239 Tanyeli 1988: 154.
240 Tanyeli 1988: 156-157.

Sofanın İşlevi

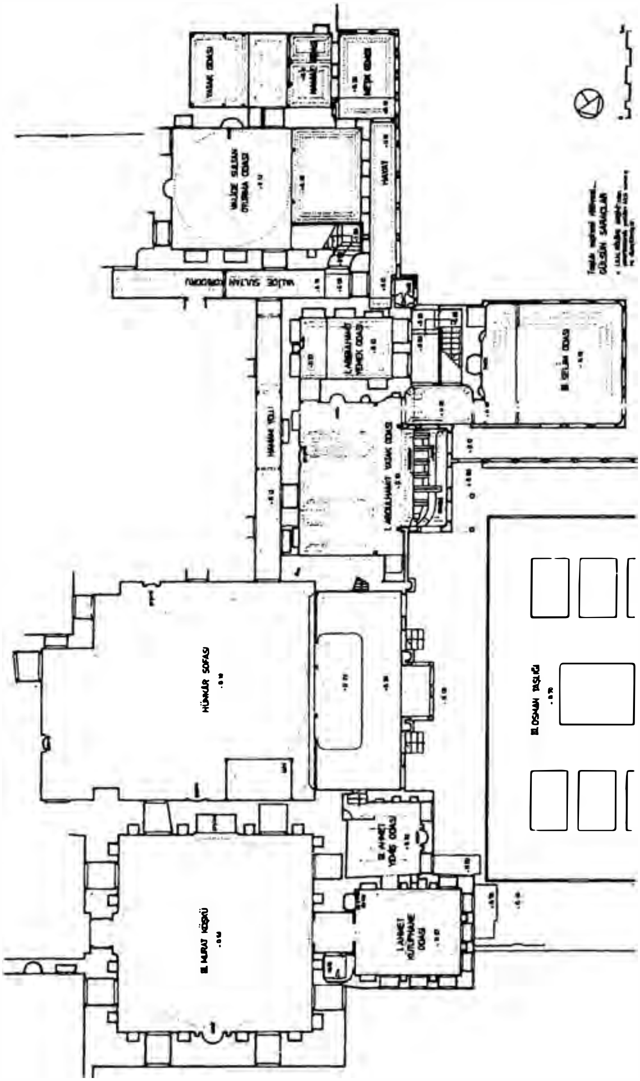
Yukarıda tartışılan hünkâr sofasının yapım tarihi sorununun yanında sofanın hangi amaca hizmet ettiği ve neden yapıldığı da tartışılması gereken bir konudur. Zira III. Murad'ın kendisi için yaptırdığı odadan önce ve daha sonra da hünkâr sofasının[241] yapımına kadar geçen sürede böyle büyük bir mekânın yapılmasına duyulan ihtiyacın nedenlerinin tartışılması daha anlamlı olacaktır.

A. Şeref, eskiden "hünkâr sofası" denilen bu yerin "Haremi-i Hümayun'un en zengin en muhteşem bir mevkii" olduğunu söyler. Tarihçi bu mekânın padişahların zevk ve sefasının gösteren bir yer olduğu görüşündedir.[242] Bununla birlikte sofada bulunan şirvanın alt katının kadın efendiler ve sultana ait olduğunu, belli zamanlarda burada toplanıldığını ve padişahın da özel yerine oturarak eğlenceleri izlediğini belirtmektedir. Tarihçinin hadım ağalarından naklettiği bir olayda geçen ve kubbeye asılı olan bir topa sıçrayarak tutulmaya çalışılan oyunun gerçek olup olmadığı ise bilinmez.[243] Ancak mekânın ilk yapıldığı dönemde ve daha sonraki süreçte törensel bir işlevi olduğu kesindir. M. Anhegger benzer bir tutum ile sofanın oturma, kabul ve müzik salonu olarak kullanıldığını söyler. Orta oyunları, karagöz gösterileri gibi seyirlik oyunların da bu salonda oynandığını belirtir. Buna göre, padişah ailesinin tüm fertleri ile toplanabildiği en büyük ve görkemli sofa hünkâr sofasıdır.[244] N. Sakaoğlu da bu mekânı, haremin muayede (bayram), toplantı, hatta eğlence yeri olarak tanımlar.[245]

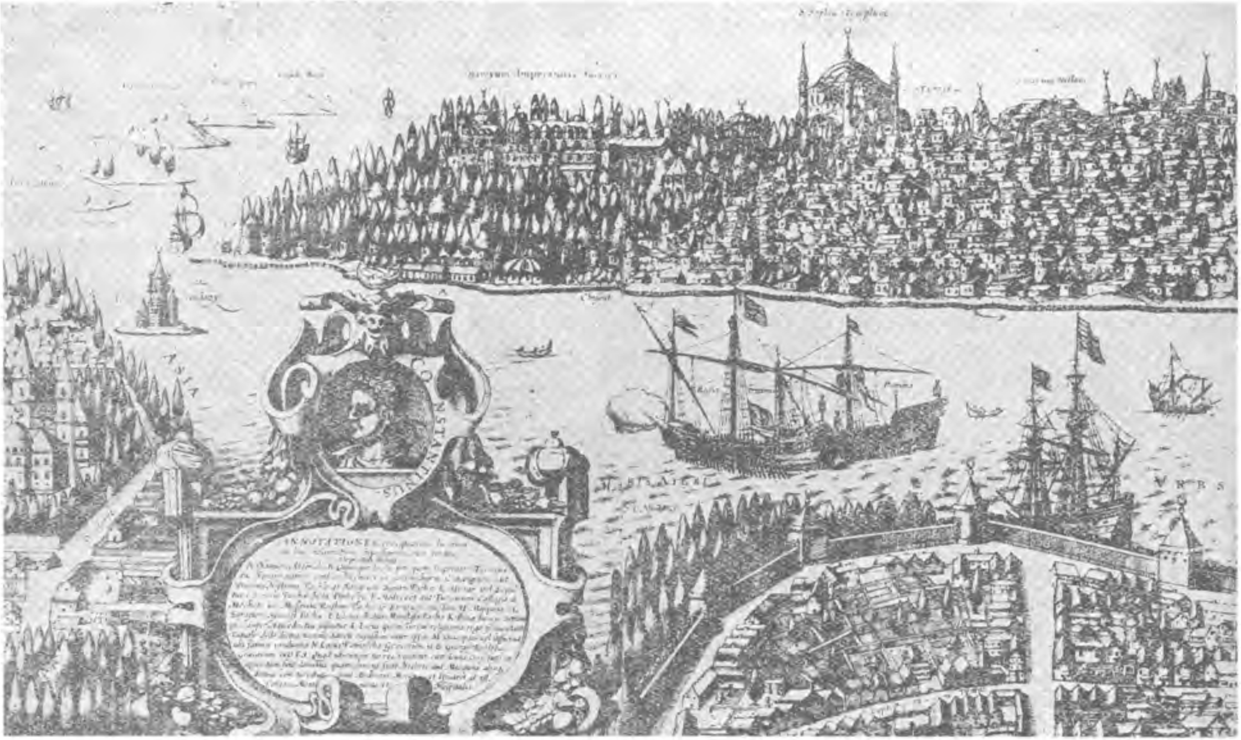
241 Bu mekân ayrıca divan yeri, muayede sofası, büyük oda olarak da bilinir; N. Sakaoğlu mekânın en son aldığı ismin hünkâr sofası olduğunu söylüyor; Sakaoğlu 2002: 367.
242 Şeref 1329: 9. Cüz, 524-525; "topkapu sarayının terkine kadar burada ne kadar pârlak âheng icrâ' olunduğunu ve ne kadar zevk ve safâlar sürüldüğünü hâtıra tebâdür etmemek gayr-i kâbildir."
243 "Hânende ve sâzendelere mahsûs olan şirvânın aşağısı kadın efendiler ve selâtîn hazretine mahsûs imiş. Zaman-ı mu'ayyenede bunlar orada ictimâ' ve padişah mevki' mahsûsuna cülûs ederek icrâ'i zevk ve şâdiye ibtidâr olunur ve yüksek bir mevki'de gayet güzel sadâlarla icrâ' olunan teganniyât-ı rûh nevâzenin âli kubbeye çarpmasından hâsıl olan tanîn-i âhengdâr kalbleri müstagrak-ı zevku meşarebi inhisâr eyler ve padişahın mevki'nin sakfı olunan asılub el'ân mevcud bulunan billûr topun sıçranarak tutulması hakkında cevârîye icrâ' ettirilen müsâbaka ise bu zevk ve sürûra başka bir parlaklık ve sefâ verir imiş. Bu topun o sûretle padişahların zevk ve safâsına bir âlet-i mahsûsa olduğunu o zaman idrâk eden hadım ağalarından rivayet beyân ediyorlar;" Şeref 1329: 10. Cüz, 585.
244 Anhegger 1986: 89-91; M. Anhegger, çalışmasının başka bir yerinde sofanın zamanla genişleyen padişah ailesinin belli günlerde bir araya toplandığı kabul salonu işlevini üslendiğini söyler; Anhegger 1981: 27.
245 Bununla birlikte N. Sakaoğlu, Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonunun tasarımında bu mekândan esinlenildiğini söyler; Sakaoğlu 2002: 367-368.

Levha 24. Gülsün Tanyeli'nin alt yapının yapım evrelerini gösteren planı; Tanyeli 1988.

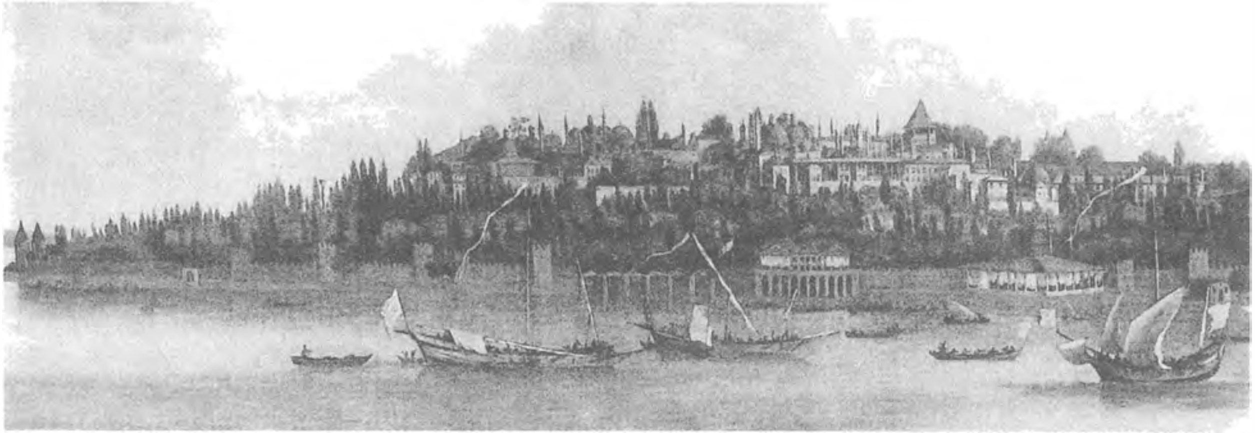
Levha 25. Gülsün Tanyeli'nin Harem'in Haliç cephesi planı; Tanyeli 1988.

Levha 26. Haliç tarafından Topkapı Sarayı görünümü, P. Van der Keere 1616 İstanbul panoraması

Levha 27. Haliç'ten Topkapı Sarayı'nın görünümü, yaklaşık 1590. Viyana Nationolbibiliothek, Cod. 8628, y. 159b, 160a.

Levha 28. Willem Van de Velde, Haliç'ten Topkapı Sarayı Görünümü, 1665-70, Özel Koleksiyon; Eldem-Akozan 1982.

Levha 29. Guillaume-Joseph Grelot. Relation nouvelle D'un Voyage De Constantinople, Paris 1680.

G. Necipoğlu, sofayı tahta oturan sultanın huzurunda resmi tören ve bayram kutlamalarının yapıldığı, haremin toplantı mekânı olduğunu söyler. Buna göre sultan bayramlarda içoğlanlarıyla eski has odada (üçüncü avluda) bayramlaştıktan sonra, kadınlarla burada buluşuyordu. Yazarın bu yaklaşımı akla sofanın inşasında kadınların oynadığı rolü getirir. Zira böyle bir mekânın yapılmasına duyulan ihtiyacın olasılıkla 16. yüzyılın sonundan itibaren olma ihtimali bu dönemde kadınların özellikle de valide sultanların artan gücüne paralel olarak haremin ön plana çıkmasıyla ilgilidir. 17. yüzyılın sonlarında La Croix, hünkâr sofasında düzenlenen bir töreni şöyle tasvir eder: " Sultan, kadınlar has odası sofasının köşesine konmuş küçük bir tahtta oturur, o güzel tutsakların hepsi ona saygı göstermek için kendilerini tanıştıran valide sultanın maiyetinde oraya giderdi."[246] 17. yüzyıla ait bu anlatı göstermektedir ki hünkâr sofası kadınlar ile erkekleri bir araya getiren önemli bir işlev görmekteydi. Buna benzer bir töreni daha önceki yıllarda Domenico Hierosolimitano da ayrıntılı olarak anlatır:

> sonra Grand Signor kalkar ve büyük bir odada toplanmış, kendisini bekleyen hanım sultanlarla bayramlaşmaya gider. Sultanın gelmesi üzerine hepsi kalkar ve hafifçe eğilir; onu neşeli sözlerle selamlayarak bayramını kutlarlar, o da hiç yanıt vermeden onlara gülümseyerek bakar ve olan kadınların sayısı kadar, bir birinin aynısı mücevherler taşıyan bir hadıma döner ve kendi elleriyle, her birine eşit olarak, bir torba altın parayla birlikte birer tane mücevher verir, onların da böylece kölelerine verecek parası olur.[247]

III. Murad'ın hekimi Hierosolimitano'nun anlattığı törenin geçtiği yerin hünkâr sofası mı yoksa haremde başka bir mekân mı olduğu açık değildir. Ancak bu tarihi aktarım sultanın harem halkıyla birlikte olması için gerek duyulan bir mekânın varlığını açıkça gösterir. Yukarıda da belirtildiği gibi 17. yüzyılın sonlarında La Croix hünkâr sofasını kadınların has odası olarak tanımlamaktadır.[248]

246 Akt. Necipoğlu 2007: 226.
247 Akt. Necipoğlu 2007: 226.
248 Akt. Necipoğlu 2007: 226.

Hünkâr sofasının yanında bulunan ocaklı sofa ise padişah ailesinin toplanıp hünkâr sofasına geçmek üzere bekledikleri geçiş sofası olarak tanımlanır (Lev. 6/81). Hünkâr sofasında ocak bulunmadığından, ocaklı sofadan alınan ateş dolu mangallar ile sofayı ısıtmanın mümkün olduğu söylenir.[249] Ocaklı sofanın valide sultan taşlığına bakan kapısının önündeki binek taşı da padişahın evinden çıkarken ya da evine geldiği zaman burada attan ata inip bindiğini gösterir.

İkinci bölümde "Osmanlı Sarayında Siyaset Oyunları:" IV. Mehmed Dönemi (1648-1687)" başlığı altında üzerinde durulduğu gibi 17. yüzyılın başına gelindiğinde sistemdeki değişiklik, on üç kuşak aralıksız devam eden babadan oğula geçen tahta çıkma geleneğinin terk edilmesine yol açmış ve sistemdeki değişim sonrasını izleyen, şiddetli çatışmaların yaşandığı bu dönemde, padişahın çevresinde bulunan güç dengesinde de bir değişiklik olmuştu. Bu değişimde iki siyasi figür ön plana çıktı. Bunlar "valide sultan" ve "darüssaade ağası"ydı. Hiç kuşku yok ki her iki siyasi figürün ön plana çıkmasında en önemli etken şehzadelerin sancağa gönderilmeyip artık haremde yaşamaya başlamasıydı. Böylece ilerde tahta çıkacak olan padişah münzevi bir yaşama itilmiş ve halktan koparılmış oluyordu. Halktan kopan padişah artık valide sultan ve darüssaade ağalığı makamına gelenlerle daha yakın olacaktı. Gelişen olaylar ve şartların olanak tanıdığı ölçüde konumu yükselen valide sultan ve darüssaade ağaları oyunun oynanacağı yeri de belirledi. Artık "harem" oyunun oynandığı yer olmuştu.

Ancak unutulmaması gereken 17. yüzyıldaki bu değişim öncesinde de kadınların siyasi olarak güçlenmeye başlamasıdır. Özellikle 17. yüzyıl öncesinde Osmanlı diplomatik faaliyetlerinde göze çarpan Hürrem, Nurbanu ve Safiye sultanlar sonraki sürecin hazırlayıcısı olmuşlardır. Belki Hürrem, valide sultan olmadı ancak Nurbanu ve Safiye sultanlar valide sultan oldukları dönemlerde siyasi olarak önemli bir rol oynadılar. Kudretli her üç kadının oynadığı rolü 17. yüzyılda Kösem ve Turhan sultanlar üstlendi. Kadınların ve bununla birlikte darüssaade ağalarının önlenemez yükselişi, yaşam alanları olan haremin de ön plana çıkmasını kaçınılmaz kıldı. Kadınların oynadığı rol neredeyse hiç değişmeden devam etti. Nasıl

249 Anhegger 1986: 27.

Hürrem Sultan kendi çocukları için iktidar mücadelesi oyununu oynadıysa, ondan yaklaşık yüz yıl sonra ölen Kösem Sultan da hayatına mal olmasına rağmen aynı iktidar oyununu oynadı. Ancak sahnelenen oyunda kendi çocuklarını tahta çıkarmaya çalışan bu iki güçlü Osmanlı kadını bir yandan da kendi geleceklerini garanti altına almaya çalışıyorlardı. Oyunda ortak olan bir şey vardı o da sahne: Harem.

Sahnede valide sultanlar önemli oyunlar sergiliyorlardı. Bunlardan biri de hiç kuşku yok ki yönetime destek vermeleriydi. Dikkat çeken ise oyunun oynanmaya başlandığı günden itibaren yıllar geçse de rolü üstlenenin aynı ciddiyet ve özenle rolüne sadık kalmasıydı. Buna en güzel örnek ise Safiye ve Turhan sultanlardı. Selânikî 1007/1598'de Valide Safiye Sultan'ın savaş hazırlıkları için kaynak sağladığını söylüyor.[250] Yaklaşık yetmiş yıl sonra öncüllerinin sahneledikleri oyunda olduğu gibi bu defa Turhan Sultan aynı rolü oynuyordu. 1070/1659'da bizzat IV. Mehmed'in ziyaret ettiği Çanakkale Boğazı'nı koruyan iki kaleyi yapması Safiye Sultan'ın rolünü kusursuz olarak devam ettirdiğini göstermektedir.[251] İki olay valide sultan makamına gelen kişilerin ülkenin selameti için bunalım dönemlerinde ellerindeki tüm imkânları seferber etmekten geri durmadıklarını da göstermektedir. Valide sultanlar diplomaside de önemli bir rol oynamayı ihmal etmediler. Dahası yönetimdeki kimi atamalara doğrudan müdahale etme gücünü gösterdiler. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi Tarhuncu Ahmed Paşa'nın vezirliğe getirildiği süreçte Turhan Sultan'ın oynadığı rol bunun en iyi örneklerinden biridir.[252] Görülen o ki ülke yönetiminde etkin rol almaktan geri durmayan bu güçlü Osmanlı kadınları kendi oluşturdukları sahnede oldukça başarılı bir oyun sergilediler.

Hünkâr sofası valide sultanların elde ettikleri siyasi gücün haremdeki en önemli yansımasıdır. Dahası mekânın yapıldığı yer ve özellikle de büyük ölçekte yapılmasının altında yatan neden belki de onun üstlendiği işlevden kaynaklanmaktaydı. Tahta çıkan padişahların yaşlarının küçük

250 "vâlide-i pâdişâh hazretleri râh-ı gazâya mâl-ı hasenâtından virdüklaridür... saâdetdestgâh hâlis mâlından iki kîse altun çıkarup, top arabaları tecdîd olunup...." Selânikî/İpşirli 1999: II/790.

251 Abdi Paşa/Derin 2008: 280. Safiye ve Turhan Sultan benzerliğine L. Peirce de değinmiştir. Peirce 2002: 280-281.

252 Bkz. Bölüm 2.

olması ve onların yerine karar veren siyasi güçlerin de haremde yaşıyor olması bunu açıklayabilir. Ayrıca tahtta oturan sultanın huzurunda resmi törenlerin ve bayram kutlamalarının yapılması da sofanın öneminin bir göstergesidir.[253] Bilindiği üzere daha önceleri bayram törenleri ikinci avluda yapılıyordu ve padişah ikinci bir tören için hareme geçmiyordu.

Sofanın haremdeki konumu da dikkat çekicidir (Lev.4/38). Bir yanda valide sultana diğer tarafta ise sultana ait mekânlar. Bu konum sofanın kadın ve erkekleri bir araya getiren bir mekân olduğunun açık göstergesidir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadınların padişah üzerindeki nüfuzunun artması ve buna 17. yüzyılda sistemin de izin vermesi birçok sonuç doğurdu. Görülen o ki haremde doğurduğu sonuç ise hünkâr sofasıydı. Sofa, kadınların sultan üzerindeki etkisini devam ettirmek için kullanılan bir mekân olmalıydı.

Sonuç olarak tarihi aktarımların da gösterdiği gibi hünkâr sofası padişahın kadınlarla bir araya geldiği bir yer olup yapılışından itibaren bu amaçla kullanılmış olmalı. Olasılıkla kadınların siyasette artan gücüne paralel olarak padişahla bir araya gelebilecekleri bir yere duyulan ihtiyaç bu mekânın yapımını zorunlu kıldı. Zira sofanın yapıldığı yer de göz önüne alındığında belki de haremde bundan daha iyi bir yer bulunmamaktaydı. Hiç kuşku yok ki bir tarafta hamama açılan kapı (Lev. 6/69) diğer tarafta şadırvanlı sofa (Lev. 6/73) ve III. Murad odasına giden yollar (Lev. 6/74) bu mekânı daha işlevsel bir duruma getiriyordu. Has odadan hareme gelen padişah önce odasına uğrayıp daha sonra da buraya geçebiliyordu. Bununla birlikte valide sultan odasının da bir koridorla buraya bağlanması sofayı işlevsel bir hale getiriyordu. Haremde bu mekândan başka birçok yere bağlanan sadece valide sultanın kullandığı oda vardı.

Anlaşılan o ki 16. yüzyılın son yarısından itibaren haremin artan gücünün yanında bir de şehzadelerin haremde eğitim görmeye başlamasının harem halkıyla daha sonra tahta çıkması olası padişahlar arasında bir bağ oluşturdu ve bunun sonucu olarak da ortak bir mekân ortaya çıktı.

253 Hünkâr sofasının padişahın eğlendirildiği mekân olduğu yolundaki görüşler için bkz. Şeref 1329: 9. Cüz, 524-525; Uzunçarşılı 1988: 36; Anhegger 1986: 27, 89-91; Necipoğlu 2007: 226; Sakaoğlu 2002: 367-368.

Gücü elde tutmaya yönelik bir oyunun oynandığı ortamda tarafların farklı yollar geliştirmesi doğaldı. Taraflar arasındaki rekabetin en önemli hedefi de sultandı. Daha önce üzerinde durulduğu gibi Naîmâ'nın aktarımında geçen ve 1064/1653'te meydana gelen olayda haremin etkin güçlerinin sultanı kaybetmemesi adına verdikleri mücadele bunun en güzel örneğiydi. Sonuçta kazanan harem olmuştu.[254]

Hünkâr sofası, üçüncü avluda bulunan has odanın yerini tutuyordu. Sultanın, Arz Odası ve has odada olduğu gibi bir köşeye konmuş yastık döşeli tahtı (Res. 75) ve has odada çini kitabelerde yazılı olan ve peygamberin mucizelerini anlatarak onu yücelten "kaside-i bürde" bulunuyorsa, hünkâr sofasındaki çini kitabelerde de bunlar tekrar edildi. Dahası Enderun halkı sultan ile has odada harem halkı da hünkâr sofasında bayramlaşıyordu. Ancak zamanla Sofa, has odanın yerini aldı ve yönetimin kalbi harem olurken sofa da bu süreçte üzerine düşen görevi yerine getirdi.

"Murad'tan Mehmed'e Topkapı Sarayı Haremi'nde Yeni Mekânlar ve Onarımlar" başlığı altındaki bölümde üzerinde durulmak istenen bu süreçte haremde meydana gelen değişimi ortaya koymaktı. Bu dönemin başlangıcını oluşturan III. Murad'ın tahta çıkmasından kısa bir süre sonra başlattığı[255] ve eskisinin üç katı büyüklüğe gelen haremin yenileme projesi bir tercihin sonucuydu. III. Murad atalarının yaptığı haremi küçük bulmuş, daha büyük ve daha sağlam yapılmasını buyurmuştu. Aradan geçen doksan yıla yakın bir süre sonra bu defa IV. Mehmed de dedesi gibi bir yenileme projesi başlattı. IV. Mehmed belki 1076/1665'te meydana gelen yangın sonrasında[256] zorunluluktan böyle bir girişimde bulundu. Ancak projenin ilk uygulamasını beğenmeyip daha sonra yeniden yapılmasını istemesi bunu bir tercihe dönüştürdü. Mehmed'in mimari etkinliği sonrasında haremin özgün yapısı değişmedi, ancak önemli bir onarım geçirdi.

254 Bkz. Bölüm 3.6.
255 Bkz. Bölüm 4.1
256 Bkz. Bölüm 4.3.2

Sonuç

Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı Topkapı Sarayı hareminin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ön plana çıkmasından sonra, 17. yüzyılın başından itibaren etkin bir güç olmaya başlaması haremi iktidar oyunları oynanan bir sahneye dönüştürmüştür. Hiç kuşku yok ki 17. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde tahta çıkma geleneğindeki farklılığın sonucu olarak yerleşik düzenin değişiminin Osmanlı hanedanı içindeki iki gücün kaderini etkileyeceğini kimse bilemezdi. Dahası bu iki figürün elde edecekleri gücün geleceğinin birbirine bağlı olacağı da düşünülemezdi. Valide sultan ve darüssaade ağalarının önlenemez gücünün[1] ardında yatan nedenlerden biri olarak kabul edilen yüzyılın başındaki değişim, iki siyasi figürün yaşam alanı olan haremin ön plana çıkmasında da en önemli nedendi. Tebaanın hanedan ailesine bakışının yanında bir de sahnenin değişiminin doğurduğu atmosfer siyasi mücadelelerin daha şiddetli yaşanmasını kaçınılmaz kılacaktı. Yüzyıllardır oynanan oyunda figürlerin değişiminin yanında asıl önemli olan hiç kuşku yok ki oyunun oynandığı yerin farklılığıydı. Saray, hatta harem büyük trajedilerin yaşandığı bir mekâna dönüşmüştü.

Şiddetli rekabetin yaşandığı haremde ikamet eden valide sultan ve darüssaade ağalarının yükselişi yaşam alanlarındaki değişimin yanında, mekânlarının da daha ihtişamlı olmasına yol açmıştır. Haremdeki mekânlarda görülebilen en önemli ayrıntı mekânlar arasındaki kalite farklılığıdır. Hünkârın ve ona yakın hane halkının ihtişamlı ve gösterişli odalarına karşılık, hadım ve cariyelerin tevazu ve itaat öğrendiği karanlık, penceresiz ve özensiz odaları kesin bir zıtlık oluşturur. Günümüzde ziyaretçiler araba kapısından girdikten sonra her geçilen mekân sonrasında daha ihtişamlı ve daha özenli odalarla karşılaşırlar.

Haremde yaşayan hane halkının yaşam alanlarındaki bu farklılık bu çalışmada da üzerinde durulan statüyle doğrudan ilgilidir. Saray ailesine mensup olanların iktidarın merkezine yaklaştıkça ve saray kademelerindeki

1 Bkz. Bölüm 2.2 ve 2.5.

konumları yükseldikçe yaşam kaliteleri de buna bağlı olarak arttı. Bugün haremde hünkâr ve ona yakın olanların havuzlu bahçelere bakan, içinde çeşmelerin ve ocakların bulunduğu odalarla hizmetli kesimin kullandığı odalar arasındaki fark hiç kuşkusuz statü farkından kaynaklanmaktaydı. Sultan kendisine ayrılan kubbeli ve içi tamamen çinilerle kaplı gösterişli odayı kullanıyordu. Onun hemen arkasında annelik rolünün sağlamış olduğu avantajla valide sultanın odaları geliyordu. Ancak her ne kadar sultanın mekânlarından daha az gösterişli ve küçük olsa da kimi yönüyle valide sultan odaları daha ayrıcalıklı olabiliyordu. Valide sultana her yere ulaşma imkânı veren mimari örgütlenme onu bir anlamda haremin hâkim gücü konumuna getiriyordu.[2] Valide sultanın hemen altında sultana bir çocuk veren hasekilerin kaldığı daha küçük ancak kubbeli mekânlar onların ikincil rollerini gösteriyordu. Cariyelerin birden çok kişiyle birlikte paylaşmak zorunda kaldıkları koğuşlar da harem içindeki yerlerinin açık bir göstergesi gibiydi.

Haremin mimari örgütlenmesine bakıldığında kara ağaların, cariyelerin ve diğer yaşayanların tüm ihtiyaçlarını karşılayacak bir örgütlenme açıkça görülür. Haremin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak bir örgütlenme burada yaşayan hane halkının dışa bağımlılığını hatta kendi içinde de birbirine bağımlılığını ortadan kaldırarak kendi sınırları içinde yaşamasına olanak tanır. Hiç kuşku yok ki bu mimari örgütlenme bilinçli bir tercih sonucudur ve neredeyse haremde yaşayanların sınırlarını da belirler. Haremin mevcut mimari örgütlenmesi sarayın genel yapısıyla da örtüşür. Sarayın birinci, ikinci ve üçüncü avlu sisteminin haremde de uygulandığı görülür. Kara ağaların kullandıkları yere birinci avlu denilebilir ve buraya harem halkının neredeyse tamamı girebilmekteydi. Cariyelerin kullandığı yer ise ikinci avlu gibiydi. Buraya kısmi bir giriş olmaktaydı. Valide sultan odası ile padişahın kullandığı mekânlar ise sarayın üçüncü avlusuna benzemektedir. Buradaki valide sultana ait mekânlar üçüncü avludaki babüssaade kapısı gibi bir işlev görür. Tüm bu örgütlenme doğrudan valide sultanın haremdeki siyasi varlığıyla örtüşür.

Hiç kuşku yok ki Osmanlı tebaası için padişah ve ailesi çok önemliydi. Sultan ve ailesinin gerektiği gibi davranmaları imparatorluğun geleceği

2 Bkz. Bölüm 3.3.

için temel unsur olarak kabul edilirdi. Zira sultan hanesinde düzen bozulduğunda, her şeyin bozulacağı düşünülürdü.[3] Bu nedenle aile içinde bir düzen olmalıydı. Tebaanın bu beklentisi doğal olarak hanedan üyelerinin sınırlarını çizmekteydi. Sınırları çizili bir hayat yaşayan Osmanlı hanedan ailesi kendi yaşam alanlarında oluşturdukları kuralları uygulamak zorundaydı. Haremde sınırlar belirlenirken sadece burada yaşayanların alanı belirlenmiyor, aynı zamanda tebaanın da görmek istediği bir aile ortamı oluşturulmaya çalışılıyordu. Kabul edilmelidir ki bu durum haremde yaşayanlara ağır bir rol biçiyordu. Osmanlı hanedan üyesi olmanın getirdiği bir bedeldi bu.

Kuralların sıkı ve hiyerarşinin katı bir şekilde uygulandığı bir yerde sınırları en iyi belirleyen hiç kuşku yok ki "kapı"lardır. Gaston Bachelard, "kapı"yı yarı açık bir kozmosa benzetir. Kapı adı altında çözümlenmesi gereken birçok düş olduğunu söyler. Dahası temel bir imge, istekleri, iç dürtüleri, varlığı en gizli yerine varıncaya kadar açma dürtüsünü, içine kapalı tüm varlıkları açma isteğini bir araya toplayan bir düşün kökeni olarak tanımlar.[4] Bu bağlamda haremde kapılar ardında yaşanan dünyada birçok hayal kurulduğu gibi, birçok da hayat son bulur. Kimi zaman kapı bir statüyü belirlerken, kimi zaman sınırları hatırlatır. Mimari ve politik açıdan önemli bir yere sahip olan kapı, haremde yaşayanların hiyerarşik yapısını mimari örgütlenmede belirleyen bir öğe olarak karşımıza çıkar. Haremin kapılar açılarak ulaşılan avlu sistemi mimari örgütlenme içinde bir bütünlük sergiler. Geçilen her kapı ardında daha da özelleşen ve hiyerarşik bir gruplaşma sürekliliği gösterir.

Elbet kabul edilmedir ki kapı, haremde güvenliğin ve korumacılığın en temel simgesidir. Ancak haremdeki kapılar arkasında yaşayanların statüsünü de tanımlar. Birkaç kapı aşılarak ulaşılan mekânlar daha önemli kişilere aittir. Araba kapısından hareme girildiğinde kara ağalar taşlığına (Lev. 6/A) geçmek için üç kapının aşılması gerekir (Lev. 6/1, 13).[5] Üç kapı arası geçilerek ulaşılan harem, girilen yerin önemini de hissettirir. Kara ağalar taşlığının bittiği yerde yine iki kapı çıkar karşımıza (Lev. 6/ 23, 25). Bu iki kapıdan birincisi (Lev. 6/23) daha önce de üzerinde durulduğu gibi

3 Peirce 2002: 353.
4 Bachelard 1957: 235-236.
5 Planda araba kapısı görünmemektedir. Bir no'lu kapı dolap kubbesinden şadırvanlı sofaya geçilen kapıdır. Bundan önce bir kapı daha vardır.

haremin kadınlar bölümüne girişi sağlayan ilk kapıdır, üzerindeki kitabe de girilen yeri tanımlar: "Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin [vakitli vakitsiz] peygamberin evlerine girmeyin. (33:53)." Bu kapıdan sonra gelen ikinci kapıdan ise hareme girilir (Lev. 6 /26). Girilen yerin doğusunda, kuzeyinde ve güneyinde yine üç kapı bulunur. Ancak bu kapıların her biri farklı yerlere farklı statüdeki harem halkının geçişine izin verir. Doğu yönündeki kapı (Lev. 6/27) arkasında uzun bir koridoru barındırır. Altın Yol olarak bilinen yolun başlangıcındaki kapı üzerinde "Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya girin 39:73)" yazılıdır.[6] Daha önce de belirtildiği gibi bu yolu şehzadeler ve onları okula getiren kara ağalar kullanıyorlardı. Zira şehzadelerin eğitim için geldikleri okulun girişinde –aynı zamanda darüssaade ağasının kullandığı mekânlar– kapı üzerindeki kitabede de aynı ayet yazılıdır (Lev. 6/20). Kitabeler güzergâhı kullanacak olanlara yol gösterir.[7] Kuzey yönündeki kapı (Lev. 4/30) arkasında valide sultan taşlığını saklar. Kapı üzerindeki kitabe arkasında sakladığı dünyanın kimin tarafından kullanıldığına işaret eder: "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım, 11:56." Sultanın kullandığı bu kapıdan geçildikten sonra girilen taşlıktan (Lev. 6/C) kuzeye doğru yüründüğünde ocaklı sofanın (Lev. 80) kapısı önüne gelinir. Kapının üzerinde "kelime-i tevhid" yazılıdır. Kapıdan ocaklı sofaya girilir (Lev. 81). Sofanın içinde üç ayrı yere açılan üç kapı bulunur (Lev. 6/79, 82-83). Kapılardan doğuda olan, başkadın ve hasekilerin odasına (Lev. 6/82), kuzeydeki kapı şehzadelerin odalarına (Lev. 6/83) kuzeybatıdaki kapı ile de (Lev. 6/79) "çeşmeli sofaya" geçilir (Lev. 6/76). Kapı üzerinde: "sultanın gölgesi, Allahın gölgesi gibidir" yazar.[8] Bu kapının hemen karşısındaki kapıdan (Lev. 6/73) geçildiğinde "hünkâr sofa"sına ulaşılır. Hünkâr sofasına ulaşabilmek için tam on kapı geçmek gerekir ve geçilen her kapı sonrasında da daha ihtişamlı bir yere ulaşılır. Padişahın kullandığı bu yol güzergâh üzerindeki kitabelerde bulunan yazılar sultanı meşrulaştırmasının yanında kendi hanesinde yaşayanlara da onun gücünü hatırlatır.

6 Zümmer Süresi 73. Ayette girilmesi istenilen yer cennet olarak belirtiliyor.
7 Şehzade mektebinin ikinci kat kapılarının birinin üzerindeki kitabede de aynı ayet yazılıdır.
8 Hadis-i Şerif : "zillu sultan ke zıllulah;" [Taberani].

Dikkat edildiğinde hiyerarşik bir yapı açıkça görülmektedir. Zira valide sultanın kullandığı mekânlara girişte de aynı hiyerarşi ile karşılaşılır. Valide sultan taşlığından (Lev. 6/C), valide sultanın kubbeli büyük odasına (Lev. 6/54) kadar üç kapı aşılması gerekir. Yine cariyeler taşlığından (Lev. 6/C) valide sultan odasına geçmek için dört kapıdan geçilir. Haremin bu iki önemli figürünün –sultan ve valide sultan- kullandığı mekânlara ulaşmak için aşılan bu kapılar hiyerarşik yapıyı açıkça gösterirler. Görülen o ki birbiri ardına açılan kapılar ulaşılan yerde ikamet edenin statüsünü de açıkça ortaya koyuyor. Kara ağaların koğuşuna bir kapıyla ulaşılırken (Lev. 6/17), darüssaade ağasının odasına girebilmek için iki kapının geçilmesi gerekmektedir (Lev. 6/20).

Öte yandan haremde bulunan her bir mekânı kullanana, bulundukları mekândaki kitabelerle taşıdıkları sorumluluk hatırlatılır. Bu sadece alt kademedeki cariye ve hadımlar için geçerli değildir. Sultanın kullandığı mekânlarda da ona konumu ve taşıdığı sorumluluk hatırlatılır. Mesela, sultanın hareme atla girdiği Büyük Bini Kapısı (Lev. 6/4) üzerinde yer alan kitabede sultana, insanlara adaletle hükmetmesi öğütlenir.[9] Adaleti simgeleyen ve Adalet Kulesi olarak bilinen kulenin kapısında ise yine sultan, adaletli olması konusunda uyarılır[10] (Lev. 6/3). Valide sultan taşlığına giriş kapısı üzerinde yer alan ve yukarıda da üzerinde durduğumuz "İşte ben, hem benim, hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayandım" ayetle de sultan yüceltilir.[11]

Kara ağalar koğuşunun giriş kapısı üzerindeki Nisâ süresinin 58. ayeti: "Müminler kardeştirler, o halde kardeşlerinizin arasını bulun, barıştırın" (Lev. 6/17) burada yaşayanların birlik ve beraberlik içinde yaşamasını öğütler.[12] Kara ağalara ait caminin şadırvanlı sofa tarafındaki kapısı üzerinde yer alan "emanetleri mutlaka ehline veriniz"[13] (Lev. 6/11) ayeti haremin

9 Kitabede Nisâ Suresinin 58. Ayetinin bir kısmı yazılıdır: "ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."

10 Kule kapısı üzerindeki kitabede Hz. Muhammed'in adaletle ilgili söylediği hadis-i şerifi yazılıdır: "Hz. Peygamber şöyle dedi: Bir saat adalet yetmiş sene ibadetten hayırlıdır." Acluni 1252: 58.

11 Kapının üzerindeki kitabede Hûd Süresi 56. Ayet.

12 Kitabede Nisâ Suresinin 58. Ayetinin bir kısmı yazılıdır: "ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."

13 Nisâ Süresi 58. Ayet'in başında "Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi" yazılıdır; Bu kitabenin hemen yanında ve Büyük Bini Kapısı üzerindeki kitabede ise ayetin geri kalan kısmı görülür.

korunmasıyla görevlendirilmiş olan kara ağalara yüklenilen görev ile ilgili olmalıdır. Kara ağaların haremi korumaya başlamasından önce bu görevin ak ağalarda olduğu düşünüldüğünde, böyle bir görev değişimi sonrası caminin kapısına ayetin asılmış olması, yapılan görev değişiminin doğruluğunu göstermeyi amaçlıyor olmalıdır.

Sonuç olarak Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı haremin mimari yapılanmasının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şekillendiği açıktır. Özellikle III. Murad'ın saltanatı sırasında başlanan bu mimari yapılanmada kadınların rolü önemli olmuştur. Kendi yaşam alanlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan Osmanlı kadınının elde ettiği siyasi gücün yansıması haremde hünkâr sofasıyla açıkça görülür. Bununla birlikte padişahın üçüncü avludan hareme taşınması da kadınların rolüyle açıklanabilir.

Kadınların haremin mimarisinde etkin olmalarını yukarıda üzerinde durulduğu gibi 1076/1665 yangını sonrasında Turhan Sultan'ın etkin rolünden anlıyoruz. IV. Mehmed'in İstanbul'dan uzak durma isteği ve Edirne'yi tercih etmesi sonunda payitahta oluşan boşluk valide sultan tarafından dolduruldu. Sultan Mehmed'in yokluğunda devam eden inşaat ile ilgilenmek de yine valide sultana kaldı. Yangın sonrasında tutulan hesap defteri ve harem mekânlarında bulunan kitabeler birlikte değerlendirildiğinde Turhan Sultan'ın gözetimindeki onarımın kapsamlı olduğu açıkça görülür. Ancak bu imar faaliyeti haremdeki mekânların temelden inşa edilmesi olarak görülmemelidir. Başlatılan yenileme projesinde haremin bir bölümü kapsamlı bir onarımdan geçmiştir. Zira hesap defterinde yapılan masraflar için ödenen ücret bunu açıkça gösterir. Haremin araba kapısından başlamak üzere III. Murad odasına kadar olan kısımlar (Lev. 6) bu yenileme projesine dahil edilmiştir. Buna göre onarılan mekânlar şöyledir: Şadırvanlı sofa (Lev. 6/2), kara ağalar camisi (Lev. 6/10), kara ağalara, cariyelere ve valide sultana ait mekânlar, (Lev. 6/A, B, C) hamamlar, ocaklı sofa (Lev. 6/81), çeşmeli sofa (Lev. 6/76), hünkar sofası (Lev. 6/70) ve çifte kasırlar. (Lev. 6/87-88) Ancak mekânlardaki hasarın aynı olmaması nedeniyle onarım da aynı ölçüde olmamıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

AE Kanuni 24
KK. 682; KK. 2284; KK. 7097; KK. Saray 7098.
MAD. 48; MAD. 422; MAD. 908; MAD. 17884;
MHM. d. 33, sayı: 655; MHM.d. 35, sayı: 145;
MHM. d. 48, sayı: 318; MHM.d. 48, sayı: 371;
MHM. d. 58, sayı: 393; MHM.d. 58, sayı: 633;
MHM. d. 73, sayı: 117; MHM.d. 73, sayı: 118;

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA):

E7200/69; E7200/68
D34
42/1

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK)

TSMK. No. 202

Birincil Kaynaklar

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA. *Vekāyi-nâme,* (haz. Fahri Çetin Derin, yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, 1993.

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA. *Vekāyi-nâme,* (haz. Fahri Çetin Derin). İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2008.

ABDURRAHMAN ŞEREF. *Osmanlı Devleti Tarihi,* (haz. Musa Duman). İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2005.

ABDÜLAZİZ BEY. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri (Âdât ve Merâsim-i Kadîme, Tabirât ve Muâmelât-ı Kavmiye-i Osmâniye),* (haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1995.

ACLUNİ. *Keşfu'l Hafa,* Beyrut: Dar-u Ihla'it-Turasi'l-Arap, 1252: 58 (III. Baskı).

AHMED LÜTFİ. *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye.* İstanbul: 1291-1306.

AHMED RASİM. *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi.* I-IV, İstanbul: 1328-1330.

AHMED RESMÎ EFENDİ. *Ahmed Resmî Efendi ve Hamîletü'l Küberâsı,* (haz. Zeynep Aycibin, yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1997.

AHMED RESMİ EFENDİ. *Hamîletü'l Küberâ,* (haz. Ahmet Nezihî Turan). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2000.

AHMED TAYYÂRZÂDE 'ATÂ. *Târîẖ-i 'Atâ: Târîẖ-i Enderun*, I-V. İstanbul: 1292-93.

AHMED VASIF EFENDİ. *VasıfTarihi*. I. İstanbul: Bulak Matbaası, 1221/1806.

AHMET REFİK. *Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1933.

ALBERTUS BOBOVIUS. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, (çev. Ali Berktay). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2002.

ATSIZ, Buğra, *Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts, Nach den Chroniken des Vecihi (1637-1660) und des Mehmed Halifa (1633-1660)*. München: 1977.

AYVANSARÂYÎ HÜSEYİN EFENDİ. *Hadîkatü'l Cevâmî' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil'mârî Yapılar)*, (haz. Ahmed Nezih Galitekin). İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

BAUDIER Michel. *The History of The Serrail, And Of The Court Of The Grand Seigneur, Emperour Of The Turkes*, Londra 1635.

BAUDIER Michel. *Histoire générall e de serrail, et de la cour de Grand seigneur, empereur des Turcs*. Paris, 1631.

BLUNT, Henry. *A Voyage into the Levant*. Londra: 1638.

BON, Ottoviano. *The Sultan's Seraglio, An Intimate Portrait of Life at the Ottoman Court (From the Seventeenth-Century Edition of John Withers)*, (yay. haz. Godfrey Goodwin). Londra: Saqi Books, 1996.

BORROMEO Elisabetta. *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman, 1600-1644*, Cilt 2. Paris: Maisonneuve et Larose & Institut Français d'Études Anatoliennes, 2007.

BOULLAYE-LE-GOUZ, François de la. *Les Voyages et observations de Sieur de la Boullaye-le-Gouz*. Paris 1653.

BRUYN, Le Corneille. *Voyage au Levant*. 1. Paris, 1725.

BURSALI MEHMED TAHİR. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul, 1342.

CHARDIN, Jean. *Voyages en Perse*. Londra, 1686.

CHARDIN, John. *Travels in Persia. 1673-77*, 1927.

CHISHULL, Edmund. *Travels in Turkey and Back to England*. Londra, 1747.

CHISHULL, Edmund. *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, (çev. Bahattin Orhan). İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

CROIX, François Pétis de la. *Etat général de l'empire Ottoman. 1-2*. Paris, 1695.

CROIX, François Pétis de la. *Mémoires du Sieur de La Croix, cy devant secrétarire de l'ambassade de Constantinople, contenans diverses relations très curieuses de l'Empire ottoman*. Paris, 1684.

ÇÖMCÜOĞLU, Mehmet. *Risale-i Hatib, XVII. Yüzyıl Ortalarına Aid Bir Tarihçe: Metin ve Dizin*, (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü, 1969.

DALLAM, Thomas. "The Diary of Master Thomas Dallam 1559-1600," J.T. Bent. *Early Voyages and Travels in the Levant*. Londra 1839

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA (EFENDİ). *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

DERVİŞ 'ABDULLAH. *Risāle-i Teberdāriye fī Āġvāl-i Āġā-yı Dārü's-sa'āde*. Köprülü Kütüphanesi. No. 233.

DİMİTRİ KANTEMİR, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*. I-II, (çev. Özdemir Çobanoğlu). İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü, 1999.

D'OHSON, Ignaitus Mouredgea, *Tableau General de I'Empire Othoman*, (Paris, 1970), (çev. Ayda Düz). İstabul: Hayat Tarihi Mecmuası İlavesi. III, 1972.

DOMENICO Hierosolimitano [Alfonso Chierici]. *Vera relatione della gran cittá di Costantinopoli et in particolare del Serraglio del Gran Turco.* Bracciana, 1621.

EREMYA ÇELEBİ KÖMÜRCİYAN. *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul,* (yay. haz. Kevork Pamukciyan, Ter. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.

EVLİYA ÇELEBİ. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* I-X, (haz. Orhan Şaik Gökyay, yay. haz. Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

EVLİYA ÇELEBİ. *The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588-1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's Book of Travels,* (çev. ve not. Robert Dankoff). New York, 1991.

GALLAND, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Anılar: 1672-1673.* I-II, (çev. Nahid Sırrı Örik, haz. Charles Schefer). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

GRELOT, Joseph. *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople.* Paris 1680.

GRELOT, Joseph. *İstanbul Seyahatnamesi,* (çev. Maide Selen). İstanbul, 1998.

HAMMER, Joseph von. *Geschichte des Osmanischen Reiches: 1623-1656.* VI. Wien, 1829.

HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA. *Hasan Bey-zâde Tarihi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635).* III, (haz. Şevki Nezihi Aykut). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ. *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân,* (haz. Sevim İlgüren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

İBN-İ KEMAL. *Tevârîh-i Âl-i Osman, VII. Defter,* (haz. Şerefüddin Turan). Ankara, 1954.

İBRAHİM PEÇEVÎ. *Peçevî Tarihi.* I-II, (haz. Murat Uraz). İstanbul: Neşriyat Yurdu, 1969.

İNCİCİYAN, P. G. *18. Asırda İstanbul,* (çev. H. Andreasyan). İstanbul, 1956.

ÎSÂ-ZÂDE EFENDİ. *Îsâ-Zâde Târîhi, (Metin ve Tahlil),* (haz. Ziya Yılmazer). İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1996.

KARA ÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDİ. *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlîl ve Metin) 1732,* (haz. Nevzat Kaya). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

KARSLIZÂDE CEMÂLEDDİN MEHMED. *Ayine-i Zürefa: Osmanlı Tarih ve Müverrihleri.* İstanbul: İkdam Matbaası, 1314.

KARSLIZADE CEMALEDDİN MEHMED. *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri.* İstanbul: Dersaâdet Kitabhane-i İkdam, 1314.

KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturü'l-Amel li Islahi'l-Halel.* İstanbul 1286.

KÂTİP ÇELEBİ. *Fezleke, Tahlil ve Metin,* (haz. Zeynep Aycibin, yayınlanmamış doktora tezi, I-III). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Programı, 2007.

KEYKÂVUS. *Kabusnâme,* (haz. Orhan Şaik Gökyay). İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.

KOÇİ BEY. *Koçi Bey Risaleleri.*(haz. Seda Çakmakcıoğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 220.

MEHMED BİN MEHMED. "Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih Ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri-Tahlilleri)," (haz. Abdurrahman Sağırlı), (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2000.

MEHMED HALİFE. *Târîh-i Gılmânî.* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340.

MEHMED NEŞRÎ. *Kitâb-ı Cihannümâ* II, (haz. Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

MEHMED RÂİF. *Topkapı Sarây-ı Hümâyûnu ve Parkının Târîhi.* İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1322.

MEHMED RÂİF. *Bir Osmanlı Subayının Kaleminden Topkapı Sarayı ve Çevresi-Topkapı Sarây-ı*

Hümâyûnu ve Parkının Târîhi-, (yay. H. Ahmet Arslantürk - Adem Korkmaz). İstanbul: Okur Kitaplığı, 2010.
MEHMET SÜREYYA. *Sicill-i Osmânî*, I-VI, (çev. Seyit Ali Kahraman) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
MEHMET SÜREYYA. *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*. I-IV, (yay. haz. M. Keskin, A. Öztürk, H. Savaş, H. Kurt). İstanbul, 1997.
MOTRAYE, DE LA AUBRY. *La Motraye Seyahatnamesi (Voyages du Sr A. De la Motraye en Europe, Asie Eten Afrique)*, (çev. Nedim Demirtaş, haz. Erkan Serçe). İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.
NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ. *Naîmâ Tarihi: Ravzatu-l-Hüseyin Hulâsat-i Ahbâi-l Hâfikin* I-VI, Matbaa-i Amira. 1281, (çev. Zuhuri Danışman). İstanbul, 1968.
NAÎMÂ MUSTAFA EFENDİ. *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri'l Hâfikayn)* I-IV, (haz. Mehmet İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
OETTINGER, E.M. *Historisches Archiv, Enthaltend ein Systematisch-Chronologisch Geordnetes Verzeichniss von 17000 der Drauchbarsten Quellen zum Studium der Staats-Kirchen und Rechtsgeschichte Aller Zeiten und Nationen*. Carlsruhe, 1841.
PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ. *Peçevi Tarihi* II, (haz. Bekir Sıtkı Baykal). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
P.J. DE LA PORTE. T*ableau de'lEmpire otoman*. Paris 1757.
RÅLAMB, Claes. *İstanbul'a Bir Yolculuk 1657-1658*, (çev. Ayda Arel). Kitap Yayınevi. İstanbul, 2008.
RICAUT, Paul. *The History of the Turkish Empire From the Year 1623 to the Year 1677*. Londra, 1687.
RICAUT, Paul. *The History of the Turks Beginning With the Year 1679*. Londra, 1700.
RICAUT, Paul. *The Present State of the Ottoman Empire*. Londra, 1668, (tıpkıbasım Londra, 1972).
RICAUT, Paul. *Türklerin Siyasi Düsturları*, (çev. Reşat Üzmen). Ankara: Elips Kitap, Ankara, 2004.
SAKA, Pınar. *Derviş Abdullah Risâle-i Teberdâriyye Fî Ahvâl-i Darü's-sa'âde*, (*Değerlendirme-Çeviri Metin*), (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, 2007.
SELÂNİKÎ MUSTAFA EFENDİ. *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)* II, (haz. Mehmet İpşirli). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
SEYYİD LOKMAN. *Hünernâme*. I-II. 1584-1588. Topkapı Sarayı Kitaplığı, H.1523-1524.
SIEUR DU LOIR. *Les Voyage du Sieur Du Loir*. Paris, 1654.
SIMEON D. L. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul: Kesit Yayınları, 1996.
SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA. *Silahdar Tarihi*. I-II. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.
SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMET AĞA. *Silahdar Tarihi: On Yedinci Asır Saray Hayatı*, (haz. Mustafa Nihat Özön). Ankara: Akba Kitapevi, 1947.
SOLAK-ZÂDE MEHMET HEMDEMİ ÇELEBİ. *Solak-zâde Tarihi*, I-II, (haz. Vahid Çabuk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
ŞEMSEDDİN SAMİ, "Harem," Kamus-ı Türkî, haz. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdam Matbaası, 1318.
TAVERNIER, Jean-Babtiste. *Nouvelle Relation de'lInterieur du Serrail de Grand Seigneur contenant plusiers singularitez qui junqu'icy n'ont pas este mises en lumiere*, Paris, 1681.
TAVERNIER, Jean-Babtiste. *Topkapı Sarayında Yaşam*, (çev. Perran Üstündağ). İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1984.

TAVERNIER, Jean-Babtiste. *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı,* (ed.) Necdet Sakaoğlu, çev. Teoman Tunçdoğan). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

THÉVENOT, Jean de. *Relation d'un voyage fait au Levant.* Paris, 1663.

THÉVENOT, Jean de. *1655-1656 Türkiye,* (çev. Nuray Yıldız). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978

THOMAS, Lewis V. *A Study of Naima,* (ed.) Norman Itzkowitz. New York, 1972.

TOURNEFORT, Joseph de. Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy. Amsterdam, 1718.

TOURNEFORT, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi,* (ed.) Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan). II. Kitap. 12. Mektup. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

WITHERS, Robert. *Büyük Efendi'nin Sarayı (A Description of the Grand Signour's Seraglio or Turkish Emperours Covrt; Büyük Efendi'nin Sarayı'nın Bir Betimlemesi veya Türk İmparatoru'nun Saray Halkı),* (çev. Cahit Kayra). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret AŞ. Yayınları, 1996.

VECİHÎ HASAN EFENDİ. *Tarih-i Vecihî (Vecihî, Devri ve Eseri),* (haz. Ziya Akkaya, yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF, 1957.

İkincil Kaynaklar

ABDURRAHMAN ŞEREF BEY. "Topkapı Sarayı-ı Hümayunu." *TOEM.* İstanbul 1329: cüz. 5: 265-269; cüz. 6: 329-364; cüz. 7: 393-421; cüz. 8: 457-483; cüz. 9: 521-594; cüz. 10: 585-594; cüz. 11: 649-657; cüz. 12: 413-730.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Köprülüler* I-II. İstanbul, 1913.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Hicri Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591).* İstanbul, 1917.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi.* İstanbul, 1925.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Samur Devri.* İstanbul: Kütübhane-i Hilmi,1927.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785).* İstanbul, 1930.

[ALTINAY] AHMET REFİK. "İznik Çinileri." *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası.* 8. no. 4.1932: 36-63.

[ALTINAY] AHMED REFİK. *Türk Mimarları.* İstanbul, 1933.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Kadınlar Saltanatı.* I-IV. İstanbul: Kitabhane-i Askeri, 1937.

[ALTINAY] AHMET REFİK, "İznik Çinileri." *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası.* 7, 1932: 36-53.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Kızlar Ağası.* İstanbul: Akbaba-Papağan Kütüphanesi, 1947.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Onbirinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688).* İstanbul, 1988.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Onücüncü Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı* (1786-1882). İstanbul, 1988.

[ALTINAY] AHMET REFİK. *Kadınlar Saltanatı.* I-II. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

ABOU-EL HAJ, Rifat Ali. "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report," *Journal of the American Oriental Society,* 94/4. 1974: 438-447.

ABOU-EL HAJ, Rifat Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu,* (çev: Oktay Özel - Canay Şahin). Ankara: İmge yayınları, 2000.

ADİL, R. "Sanat Dostları Haremde." *T. T. O.K Belleteni.* 105, .1950: 11-13.

AFYONCU, Erhan. "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I." *Belgeler.* 24. 2000: 84-85.

AFYONCU, Erhan. *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi.* İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.

AFYONCU, Fatma. *17. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı.* İstanbul, 2001.

AHMET RASİM. *Osmanlı.* 3, (Düz. Metin Hasırcı). İstanbul: Emir Yayınları, 1999.

AKDAĞ, İffet. *"Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin İncelenmesi ve Tespiti Hakkında Bir Deneme,"* (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1959.

AKDAĞ, Mustafa. *Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1963.

AKDAĞ, Mustafa. *Celali İsyanları (1550-1603).* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1983.

AKDENİZ, Gül. *Topkapı Sarayı Resmi Toplantı Birimlerinin (Divan Yapıları ve Arz Odasının) Geçirdikleri Değişimin Araştırılması,* (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 1. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri.* İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.

AKGÜNDÜZ, Ahmet. "Gerçek Harem Nedir?" *Türk Edebiyatı.* 247. Mayıs 1994: 6-10.

AKGÜNDÜZ, Ahmet. *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem.* İstanbul, 2000.

AKGÜNDÜZ, Ahmet ve Said Öztürk. *Bilinmeyen Osmanlı.* İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2000.

AKKAYA, Ziya. *Vecihî, Devri ve Eseri,* (yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF, 1957.

AKOZAN, F. "Tarih Boyunca Türk Sarayları - Milli Saraylar." *Milli Saraylar Sempozyumu/ Bildiriler.* İstanbul, 1985: 27-30.

AKSU, Hüsamettin. "Sultan III. Murad Şehinşahnamesi." *Sanat Tarihi Yıllığı.* IX-X. 1979-80. İstanbul, 1981: 1-22.

AKŞİN, Sina. "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme." *Toplum ve Bilim.* 2. 1977.

AKŞİT, İlhan. *Topkapı ve Dolmabahçe Sarayları.* İstanbul, 1979.

AKŞİT, İ. *The Topkapı Palaceb* İstanbul, 1996.

AKŞİT, İ. *Osmanlı'nın Gizemi Harem,* Akşit Kültür ve Turizm Yayınları. İstanbul, 2000.

AKTEPE, M. Münir. "Naimâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında." *Tarih Dergisi.* I/1 İstanbul, 1949: 35-52.

AKÜN, Ömer Faruk. *"Vecihi." İA.* XIII. 1986: 224-248;

ALDERSON, Anthony Dolphin. *The Structure of The Ottoman Dynasty,* Oxford: The Clarendon Press, 1956.

ALDERSON, Anthony Dolphin. *Osmanlı Hanedanının Yapısı,* (çev. Şerafettin Severcan). İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

ALİ, Nihat. "Topkapı Sarayı." *Edebiyat-ı Osmaniye Mecmuası.* İstanbul, 1334.

ALPAY, E.-Schneider M. *Le Harem Imperial de Topkapı.* Paris, 1977.

ALSAÇ, O. "Milli Saraylarımızın Bakım Onarım ve Kullanım Sorunlarına Çözüm Bulmada Teknik ve Bilimsel Araştırma Olanağı." *Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler.* İstanbul, 1985: 249-254.

ALTAN, Kemal. "Klasik Tarzından Sonra Mimari Eserlerimiz." *Arkitekt.* VIII. 1938: 238-240.
ALTINDAĞ, Ülkü. "Has Oda Teşkilatı," *Türk Etnografya Dergisi.* 14. 1974: 97-113.
ALTINDAĞ, Ü. "Dârüssaâde." *TDVİA.* 9. 1994: 1-3.
ALTINDAĞ, Ülkü ve H. Bayraktar N. " Topkapı Müzesi Tahrir Komisyonu Çalışmaları I (Harem ve Baltacılar Koğuşu)." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı.* 2. İstanbul, 1987: 7-68.
ALTINDAL, Meral. *Osmanlı'da Harem.* İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1993.
ALTINTAŞ, Gazanfer. *Vecîhî, Hayatı, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
ALTUN, Ara (ed.)). *The Story of Ottoman Tiles and Ceramics.* İstanbul, 1997.
ALTUN, Ara. "Osmanlı Çiniciliğinde İznik." *Osmanlı Kültür ve Sanat.* II. Ankara, 1999: 213-219.
ANAFARTA, N. "İstanbul Saraylarında Adım Adım: Topkapı Sarayı-Arşiv Dairesi," *Hayat Tarihi Mecmuası.* 11. 1965: 60-64.
AND, Metin. "16. Yüzyılda Topkapı Sarayı." *Hayat Tarihi Mecmuası.* 1/4, 1/5, 1969: 24-29.
AND, M. "16. Yüzyılda Saray ve Çevresi." *Hayat Tarihi Mecmuası,* 1/5, 1/6, 1971: 15-19.
AND, M. *Türk Tiyatrosunun Evreleri.* Ankara: Turhan Kitapevi, 1983.
AND, M. *16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Yaşam, Günlük Yaşam,* İstanbul: Akbank, 1993.
ANDREASYAN. H.D. "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 27. İstanbul, 1973: 59-84.
ANDREASYAN, H.D. ve F.Ç. Derin. "Çınar Vak'ası." *İstanbul Enstitüsü Mecmuası."* III, 1957: 58-83.
ANHEGGER-EYÜBOĞLU, M. "Fatih Devrinde Yeni Saray'da da Harem Dairesi (Padişah Evi) Var mıydı?" *Sanat Tarihi Yıllığı.* 8. 1981: 23-36.
ANHEGGER, M. E. "Topkapı Sarayı Veliaht Dairesi Onarımı." *Sanat Tarihi Yıllığı.* IX-X. 1979-80. İstanbul, 1981: 53-81.
ANHEGGER, M.E. "Padişah Evi Gecekonduya Dönmüştü." *İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız.* İstanbul, 1984: 43.
ANHEGGER, M. E. *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem).* İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları, 1986.
ANHEGGER, Robert. "Quellen Zur Osmanische Keramik (K. Otto-Dorn, Das Islamische Iznik)." *Istanbuler Forschungen.* 13. Berlin, 1941: 165-195.
ANHEGGER, Robert. "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Mülahazaları." *Türkiyat Mecmuası.* IX İstanbul 1951: 365- 393.
ANONİM. *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-68,* (Ed. Karin Adahl, çev. Ali Özdamar), İstanbul İsveç Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
ANONİM. "Topkapı Sarayı Harem Dairesi Altın Yol." *Hayat Tarihi Mecmuası.* 1/5, 1965: 54.
ANONİM. "Topkapı Sarayı'nda Köşkler." *Hayat Tarihi Mecmuası.* 1/6. 1965: 33-39.
ANONİM. "Harem." *İA.,* VI/I, 1987:230
ANONİM. *Osmanlı Valide Sultanlarının Hayır Eserleri Mahpekyer Kösem Valide Sultan'ın Haremeyn-i Şerifeyn Vakfiyesi,* İstabul: Çamlıca Yayınları.
ANONİM. *Tarihimizde Vakıf Kuran Kadınlar: Hanım Sultan Vakfiyeleri (Deeds of Trust of the Sultans Womenfolk: Actes de Fonudation de Sultane Hanım),* (ed.) Tülay Duran, İstanbul Araştırma Merkezi, Türkçe. Fethi Kayalı, Vahit Çabuk, İngilizce. Robert Bragner). İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1990.

ANONİM. *Topkapı Sarayı 1990-1991.* İstanbul: Kamu Yararına Çalışan Topkapı Sarayı Müzesi Sevenleri Yayını, 1992.

ANONİM. *Topkapı Sarayı Muhtasar Rehberi.* İstanbul: İstanbul Asar-ı Atika Müzesi Yayınları, 1341, (2. Baskı).

ARIK, R, O. "Topkapı Saraylarında Tarih." *Ülkü.* 8/86. 1945: 8-13.

ARİFZADE, Ş. "Saray Hamamları." *Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler.* İstanbul, 1985: 125-136.

ARMAĞAN, Mustafa, "Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak." *DSOİ.* 7-8. Ağustos-Eylül 1999, 1999:99-118.

ARSEVEN, C. Esad. *Türk Sanatı Tarihi, Menşeinden Bugüne, Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatları.* 2. İstanbul, 1995.

ARSLAN, Mehmet. *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri).* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1999.

ARSLANTÜRK, Zeki. *Naîma'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı.* İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1997.

ARTAN, Tülay. "Topkapı Sarayı Arşivindeki Bir Grup Mimari Çizimin Düşündürdükleri." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı.* 5. 1992: 7-55.

ARZIK, Nimet. *Osmanlı Sarayında Yabancı Kadın Sultanlar.* İstanbul, 1969.

ASIM, Necib. "Osmanlı Tarihnüvisleri ve Müverrihleri." *TOEM.* 2. 425-435.

ASLAN, N. *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul.* İstanbul, 1992.

ASLANAPA, Oktay. "Yeni Araştırmalarda Türk Saray ve Köşklerinin Yeri." *Türk Kültürü.* 3. 1963: 23-28.

ASLANAPA, O. *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri.* İstanbul, 1949.

ASLANAPA, O. *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı,* İstanbul, 1965.

ASLANAPA, O. ve Ş. Yetkin - A. Altun. *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem.* İstanbul: 1989.

ATALAY, Başak. *Batılıların Gözüyle Topkapı Sarayı,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

ATASOY, Nurhan ve Filiz Çağman. *Turkish Miniature Painting.* İstanbul, 1974.

ATASOY, Nurhan ve Julian Raby. İznik Seramikleri. Londra: Alexandria Press, 1989: 246-249.

ATASOY, N. ve J. Raby. *İznik. The Pottery of Ottoman Turkey.* Londra, 1989.

ATASOY, Nurhan. "III. Murat Şehinşâhnâmesi Sünnet Düğünü Bölümü ve Philadelphia Free Library'deki İki Minyatürlü Sayfa." *Sanat Tarihi Yılığı.* V. 1973: 359-370.

ATASOY, Nurhan. *1582 Surname-i Hümayun: Düğün Kitabı.* İstanbul: Koçbank, 1997.

ATASOY, N. *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümünden Yadigâr-ı İstanbul.* İstanbul, 2007.

AYALON, David. *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships,* Jerusalem: The Hagnes Press, 1999.

AYBET-ÜÇEL, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları: 1530-1699.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Mimarisi.* İstanbul: Fetih Derneği Neşriyatı, 1953.

AYVERDİ, E. H. *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri 855-86 (1451-81).* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1989.

BABİNGER, Franz. "Quellen zur Osmanischen Künstlergeschichte." *Jahrbuch der Asiatischen Kunst.* I. 1924: 31-41.

BABİNGER, F. "Abdülaziz Efendi." *İA.* I. 1978: 64.

BABİNGER, F. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri,* (çev. Coşkun Üçok). Mersin: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

BABİNGER, F. *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı,* (çev. Dost Körpe). İstanbul: Oğlak Yayınları, 2002.

BACHELARD, Gaston. *Mekânın Poetikası,* (çev. Aykut Derman). İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1957.

BAĞCI, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı. *Osmanlı Resim Sanatı.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2006.

BAKIR, Sitare Turan. "Osmanlı Sanatında Bir Zirve İznik Çini ve Seramikleri." *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı,* İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007: 279-308.

BALCI, Ramazan. *Sarayın Sırları, Bilinmeyen Yönleriyle Osmanlı Sarayı ve Harem Hayatı.* İstanbul: Elit Kültür, 2009.

BARKAN, Ömer Lütfi. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East." *International Journal of Middle East Studies.* VI, 1975: 3-28.

BARKAN, Ö. L. "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri." *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi.* IX, 13, 1979: 1-380.

BARKAN, Ö. L. "Saray Mutfağının 894-895/1489-1490 Yılına Ait Muhasebe Bilânçosu." *İktisat Fakültesi Mecmuası.* Ekim 1962-Şubat 1963: 380-398.

BARKAN, Ö. L. *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi.* I-II, (yay. haz. Hüseyin Özdeğer). İstanbul, 2000.

BATES, Ülkü. "Women as Patrons of Architecture in Turkey." *Women in the Muslim World,* (Ed. Lois Beck, Nikki Keddie). Cambridge, 1978: 245-60.

BAYARKA, M. Orhan. *Osmanlı Tarihi Yazarları.* İstanbul: Turan Kitabevi, 2002.

BAYKAL, İsmail H. "Hazine-i Hümâyûn ile Bağdad Köşkü ve Revan Odası Kütüphaneleri Hakkında iki Hatt-ı Hümayun."*Tarih Vesikaları II.* 9, 1942: 188 vd.

BAYKAL, İ. H. "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları." *Güzel Sanatlar.* 6, 1949: 75-83.

BAYKAL, İ. H. *Enderun Mektebi Tarihi.* İstanbul, 1953.

BAYRAM, Sadi ve Adnan Tüzen. "İstanbul-Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri, (Üsküdar, Sultan III. Mustafa Camii)," *Vakıflar Dergisi,* 22, (1991), 199-288.

BAYSUN, Cavid. "Evliya Çelebi." *İA.* IV. 1948: 400-412.

BAYSUN, C. "Naîmâ." *İA.* XIII. 1964: 44-49.

BAYSUN, C. "Kösem Sultan." *İA.* VI. 1977: 915-923.

BAYSUN, C. "Mehmed IV." *İA.* VII. 1988: 547-557.

BELGİN, H. Akay. *XVII. Yüzyıl Reform Kaynaklarına Göre Osmanlı Devlet Yapısı ve Bozulmalar,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 1997.

BELL, Jean. *Kösem Sultan: Topkapı'da Bir Gelin,* (çev. Nihal Önol). İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

BORA, Aksu. *Kadınların Sınıfı, Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

BOSTAN, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire.* Ankara, 1992.

BOYLU, Metin. *Topkapı Sarayı'nda XV. Yüzyıl Mimarisi,* (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 1975.

CARSWELL, John. - C.J.F. Dowsett, *Kütahya Tiles and Pottery From the Armenian Cathedral pf St. James, Jerusalem.* I-II. Oxford, 1972.

CEZAR, Mustafa. "Batıya Açılış Döneminde Mimaride Bünye Değişikliği." *Milli Saraylar Dergisi.* l. 1987: 12-21.

CROUTIER, Alev Lytle. *Harem: Peçeli Dünya,* (çev. Mehmet Ali Kayabal). İstanbul: Yılmaz Yayınları, 1990.

ÇAĞMAN, Filiz. "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler." *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildiriler,* 1989: 35-46.

ÇAVUŞOĞLU Semiramis. *The Kadızadeli Movement: An Attempt Şeri'at-Minded Reform in the Ottoman Empire,* (yayınlanmamış doktora tezi). Princeton University, 1990.

ÇIĞ, Kemal. "The Decoration on the Ceiling of the Throne which Belongs to Mehmet III. in the Reception Room of the Topkapı Palace." *IV the International Congress of Turkish Art,* Aix-en-Provence, 1971: 47-48.

ÇIĞ, K. "1960-67 Seneleri Onarımında Topkapı Sarayında Yapılan Restorasyonlar Esnasındaki Buluntular." *VIII. Türk Tarih Kongresi.* Ankara, 1973: 693-697.

ÇIĞ, K. "Topkapı Sarayı Müzesi Binaları ile İç Süslemeleri ve Gösterdiği Değişiklikler." *Sanat Dünyamız.* 6, 1976: 12-17.

ÇIĞ, K. "Fatih Topkapı Sarayı'nı Niçin Yaptırdı?" *Kemal Çığ'a Armağan.* İstanbul, 1984: 17-35.

ÇİMEN, Ali. *Tarihi Değiştiren Kadınlar, Popüler Tarih.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

DANIŞMEND, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.* III. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1967.

DANIŞMEND, İ. H. *Osmanlı Devlet Erkânı.* İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

DAVIS, Fanny. *Osmanlı Hanımı,* (çev. Bahar Tırnakçı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

DAVİS, F. *The Palace of Topkapı in İstanbul.* New York, 1970.

DEĞİRMENCİ, Tülün. *Resmedilen Siyaset: II. Osman Devri (1618-1622) Resimli El Yazmalarında Değişen İktidar Sembolleri,* (yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 2007.

DEĞİRMENCİ, T. *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar, II. Osman Devrinde Değişen Güç Sembolleri,* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

DEMİRİZ, Yıldız. *Osmanlı Mimarisinde Süsleme, I. Erken Devir (1300-1453).* İstanbul, 1979.

DENİZÖZ, Cansen. *Topkapı Sarayı, Harem Dairesinde, Asma Bahçe, Sultan III. Osman Köşkü, Sultan I. Abdülhamit Yatak Odası, Sultan III. Selim Alt Kat Odası,* (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü. İstanbul, 1973.

DENNY, Walter B. "Ceramic Revetments of the Mosque of the Ramazan Oğlu in Adana." *IVème Congrès international d'art turc,* Aix-en-Provence, 1976: 57-66.

DENNY, W. B. *The Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha and the Environment of Change.* New York, 1977.

DENNY, W. B. "Ceramic Revetments of the Mosque of Rüstem Pasha." *Fifth International Congress of Turkish Art.* Budapest, 1978: 269-90.

DENNY, W. B. "Turkish Tiles of the Ottoman Empire" *Archaeology.* 32, 1979.

DENNY, W. B. "Ceramics," *Turkish Art* , (Ed. E. Atıl). Washington D.C: 1980.

DENY, J. "Valide Sultan." *İA.* XIII, 1986: 178-187.

DİLMEN, Güngör. "Harem." *Sanat* 7. Nisan 1987: 44 vd.

DOĞRU, Halime. *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri.* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

DURUKAN, Z. *The Harem of the Topkapı Palace.* İstanbul: 1973.
DUYURAN, Rüstem. "17. Yüzyılın Başlarına Ait Bir İstanbul Panoraması." *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni.* Mayıs 1949: 19-24
EBERSOLT, Jean. *Bizans İstanbul'u ve Doğu Seyyahları,* (çev. İlhan Arda). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret, 1996.
ELDEM, Sedad Hakkı. Topkapı Sarayı. İstanbul, 1931.
ELDEM, S. H. *Köşkler ve Kasırlar.* I-II. İstanbul:1969-1974.
ELDEM, S. H. *Türk Evi.* II, İstanbul: 1986.
ELDEM, Sedad H.-Feridun Akozan. *Topkapı Sarayı, (Bir Mimari Araştırma).* İstanbul: 1982.
ELİF, Naci. "İstanbul Saraylarında Adım Adım: Topkapı Sarayı" *Hayat Tarih Mecmuası,* 8, Eylül 1965: 40-47.
EMLER, Selma. "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları." *Türk Sanatı Tarihi ve İncelemeleri.* I, İstanbul, 1963: 211-312.
EMRE, N. "Türk Mimarları." *Arkitekt.* VII, I, 1937: 11.
ENDERUNOĞLU, N. "Topkapı Sarayı Sahasındaki Meşhur Köşklerden Birkaçı." *T.T.O.K. Belleteni,* l, 1950: 12-13.
ERASLAN, Sibel. *Kadın Sultanlar: Osmanlı Sarayı'nda.* İstanbul: 2007.
ERDENEN, Orhan. "Eski Mimarlarımızın Yetişmeleri." *Mimarlık.* 6(32), İstanbul, 1966: 19-22.
ERDENEN, O. "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilâtları." *Mimarlık.* 1(27), İstanbul, 1966: 15-18;
ERDMANN, Kurt. "Die Fliesen der Sünnet Odası des Topkapı Sarayı in Istanbul." *Aus der Welt der Islamischen Kunst, Festschrift für Ernest Kühnell.* Berlin, 1959: 144-153.
ERDOĞAN, Muzaffer. "Osmanlı Mimari Tarihinin Arşiv Kaynakları." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 5-6, İstanbul, 1953: 95-122.
EREL, Gülten. *Topkapı Sarayı Harem Dairesi Cariyeler Bölümü,* (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk Sanatı Kürsüsü, İstanbul, 1971.
EREN, Burçak ve Dilek Girgin Can. *Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1997.
ERGUN, S. Nüzhet. *Şeyhülislâm Bahâyi.* İstanbul, 1933.
ERKİNS, Ziya. "Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu?" *Tarih Dünyası.* 9, 1950: 362-365,
ERKİNS, Ziya. *Topkapı Sarayı.* İstanbul, 1959.
ERTUĞ, Zeynep Tarım. "Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Sarayı'nda Eğlence ve Meclis." *İnsan Bilimleri Dergisi.* 4, 2007: 1-15.
ESEMENLİ, Deniz. "Topkapı Sarayı Müzesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* C. VII, 1994: 291-292.
ESEMENLİ, D. "Mekânlar-Zamanlar," *Topkapı Sarayı,* (ed.) Filiz Çağman). İstanbul: Akbank Yayınları, 2000: 26-135.
ETHEM, Halil. *Topkapı Sarayı.* İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1931.
EYİCE, Semavi. "İstanbul (Tarihi Eserler -Saraylar)." *İstanbul Ansiklopedisi. VI,* 1950: 1214/48-1214/55.
EYİCE, S. "Mimar Kasım Hakkında." *TTK Belleten.* 172, Ekim 1979: 767-808.
EYİCE, S. *Topkapı Sarayı.* İstanbul, 1985.
EYİCE, S. "Bağdat Köşkü." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* I, 1994: 531-532.
EYİCE, S. "Revan Köşkü." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* VI, 1994: 319-320.

FAROQHI, Suraiya. "Krizler ve Değişim 1590-1699." *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. II,* (ed.) Halil İnalcık-Donald Quataert). İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004: 543-758.

FAROQHI, S. *Osmanlıda Kentler ve Kentliler,* (çev. Neyyir Kalaycıoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

FAROQHI, S. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafindaki Dünya,* (çev. Ayşe Berktay). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

FERRIER R.W. *A Journey to Persia, Jean Chardin's Portrait of a Seventeenth-century Empire,* 1995.

FINKEL, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923,* (çev. Zülal Kılıç). İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.

FISHER C. G. ve A. W. Fisher. "Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description." *AO.* 10, 1985[1987]: 5-81.

FLEISCHER, H.Cornell. *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı,* (çev. Ayla Ortaç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

FREELY, John. *Osmanlı Sarayı Bir Hanedanlığın Öyküsü,* (çev. Ayşegül Çetin). İstanbul, 2000.

GENİM, H. "Sinan'ın Sivil Yapıları." *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri.* I, İstanbul, 1988: 393-402.

GİZ, Adnan. "Yavuz'un Zevcesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Hatunun Mektupları." *Tarih Dünyası.* 18, 1950: 768-69, 789-90.

GLUCK, Heinrich. "16-18. Yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından Önemi. *Belleten.* XXXII, 12, 1968.

GOFFMAN, Daniel. *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700,* (çev. Ülkü Tansel). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

GOODWIN, Godfrey. *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası,* (çev. Sinem Gül). İstanbul: Sabah Kitapları, 1998.

GOODWIN, G. *Topkapı Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities.* Londra: Saqi Books, 1999.

GOODWIN, Jasen. *Ufukların Efendisi Osmanlılar,* (çev. Armağan Anar). İstanbul: Sabah Kitapları, 1999.

GOST, Roswitha. Der Harem, Köln, 1994.

GÖKBİLGİN, Tayyib. "Köprülüler." *İA.* VI, 1977: 892-908.

GÖKBİLGİN, T. "İbrahim." *İA.* V.II, 1988: 880-885.

GÖKYAY, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi'den Seçmeler.* İstanbul, 1968.

GÖKYAY, O. Ş. *Kâtip Çelebi, Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.

GÖKYAY, O. Ş. "Bir Saltanat Düğünü." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı.* I, 1986: 21-56.

GÖKYAY, O. Ş. "Düstûrul-amel," *TDVİA.* 10, 1994: 50-51

GÖKYAY, O. Ş. "Katip Çelebi." *TDVİA.* 25, 2002: 36-40.

GRISWOLD, William J. "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia." *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Anrdeas Tietze,* (ed.) Heath W. Lowry - Donald Quataert, The Isis Press ve The Institute of Turkish Studies. İstanbul, 1993: 37-44.

GRISWOLD, W. J. *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611,* (çev. Ülkü Tansel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

GROSRICHARD, Alain. *Sultan'ın Sarayı, Avrupalıların Doğu Fantezileri,* (çev. Ali Çakıroğlu). İstanbul: Aykırı Araştırma, 2004.

GÜRÇAĞLAR, Aykut. "Klasik Osmanlı Çinilerinde Mekân İlişkisi." *Arkeoloji Sanat.* 77, İstanbul, 1977: 18-21.

HALAÇOĞLU, Yusuf. *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

HAMMER, P. Jozeph Von. *Constantinopolis und der Bosporus.* I-II, Pest, 1822.

HAMMER, P. Jozeph Von. *Geschichte des Osmanischen Reiches,* 5-6, Wien, 1829.

HATHAWAY, Jane. "The role of the Kızlar Ağası in 17th-18th Century Ottoman Egypt." *SI.* 75, 1992: 141-158.

HATHAWAY, J. "The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbās Agha." *JESHO.* 37/4, 1994: 293-317.

HATHAWAY, J. *Beshir Agha, Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem.* Oneworld. Oxford, 2005.

HILL, Christopher . "Introduction," *Crisis in Europe 1560-1660: Essays from Past and Present,* (ed.) Trevor Aston, Routledge and Kegan Paul). Londra, 1965: 3-17;

HODGSON, Marshall. G. S. *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih.* I-III, (çev. İzzet Akyol, Senai Demirci...). İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

IMBER, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1650,* (çev. Şiar Yalçın). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

ITZKOWİTZ, Norman. *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek,* (çev. İsmet Özel). İstanbul: Şule Yayınları, 2008.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin (ed.) *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi.* I-II, İslam Tarihi, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA). İstanbul, 1994.

İLGÜREL, Mücteba. "Kösem Sultan'ın Bir Vakfiyesi." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.* 21, 1966: 83-94.

İLGÜREL, M. "Evliya Çelebi." *TDVİA.* 11, 1995: 529-533.

İLGÜREL, M. "Kösem Sultan." *TDVİA.* 26, 2002: 273-275.

İNALCIK, Halil. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700." *Archivum Ottomanicum.* 6, 1980: 283-337.

İNALCIK Halil. "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi." *Osmanlı Uygarlığı.* I, (yay. haz. Halil İnalcık, Günsel Renda). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002: 30-235.

İNALCIK, H. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* (çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İNALCIK Halil ve Donald Quataert (ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi.* I-II, İstanbul: Eren Yayınları, 2004.

İPŞİRLİ, Mehmet. "Atâ Bey Tayyarzâde." *DİA,* IV, 34-35.

İPŞİRLİ, M. "Mustafa Selânikî and his History." *Tarih Enstitüsü Dergisi,* IX İstanbul, 1978: 416-472.

İPŞİRLİ, Mehmet ve Mustafa Uzun. "Bahâi Mehmed Efendi." *TDVİA.* 4, 1991: 463-464.

İRTEM, Süleyman Kani. *Osmanlı Sarayı ve Haremin İçyüzü, Muzıka-i Hümayun ve Saray Tiyatrosu,* (haz. Osman Selim Kocahanoğlu). İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

İREZ, F. ve V.Gezgör. "Milli Saraylar Arşivinde Yer Alan Belgeler Doğrultusunda Topkapı Sarayı Onarımları." *Milli Saraylar Arşivi.* İstanbul: TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı Yayını. 18-45, 1996.

İYİANLAR, Arzu. *Valide Sultanların İmar Faaliyetleri,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul:

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1992.
JORGA, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,* (yaz. haz. Erhan Afyoncu, çev. Nilüfer Epçeli, çev. Kon. Kemal Beydilli). İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
KADİRCAN, Kaflı. "Turhan Sultan." *Yeni Tarih Dünyası.* I, 1953.
KAFADAR Cemal. "Tanzimat'tan Önce Selçuklu ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar." *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın; Anadolu Kadınının 9000 Yılı.* Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1993: 191-295.
KAFADAR, Cemal. "Dünya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler ve Osmanlı Tarihçiliği." *Osmanlı Medeniyeti, Siyaset, Sanat,* (haz. Coşkun Çakır). İstanbul, 2005: 37-63.
KALENDER, Arzu. "Taze Can Buldu Cihan:" Osmanlı Şiirinde Bahar," (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
KANAR, Mehmet. "Harem," *Arapça Türkçe Sözlük.* İstanbul: Say Yayınları, 2009.
KANDEMİR, F. "Haremde Yatak Odaları." *Ayda Bir Aylık Mecmua.* 26, Ağustos 1954: 30-33.
KARAHASAN, Ümran. *Topkapı Sarayı Müzesi Cumhuriyet Dönemi Restorasyonları,* (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2005.
KARAMERS, J.H. "Meḥemmed IV." *EI,* 1991: 982.
KAYA, Nevzat, "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi." *TDVİA.* XXIV, 2001: 381-383.
KAYA, Nevzat. *Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrar'ı (Tahlil ve Metin),* (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul, 1990.
KIRIMLI, Faik. "İstanbul Çiniciliği." *Sanat Tarihi Yıllığı.* 2, 1981: 95-110.
KIRIMLI, F. "İstanbul'da Ehli Hiref Çini Ustaları." *Antika.* 16, 1986: 22-25.
KIRIMLI, F. "İznik Çinileri ve Cenovalı Çini Tüccarları." *Antika,* 1987: 50-54.
KIRIMTAYIF, Süleyman. *XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanatı Teşkilatı,* (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
KOÇU, Reşad Ekrem. "Topkapı Sarayı'na Bir Kuş Bakışı." *T. T.O.K. Belleteni.* 163, 1955: 5-6.
KOÇU, R. E. *İçinde Geçen Vak'alar, Eski Saray Hayatı ve Teşkilatı ile Beraber Adım Adım, Köşe Köşe Topkapı Sarayı.* İstanbul, 1960.
KOÇU, R. E. "Topkapı Sarayı Yangını." *Hayat Tarih Mecmuası.* 9, 1970: 24.
KOÇU, R. E. *Kösem Sultan.* I-II, İstanbul: Doğan Kitap, 2001.
KORKMAZ, Gülsüm Ezgi. *Sûrnâmelerde 1582 Şenliği,* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, 2004.
KÖPRÜLÜ, M. Fuat. "Hadım." *İA,* 1987: 44-47.
KÖPRÜLÜ, Orhan F. "Şeyhülislâm Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu." *Belleten.* 41, 1947: 137-145.
KÖSEOĞLU, Cengiz. *Harem (Topkapı Sarayı Müzesi 2).* İstanbul, 1979.
KREUTEL, R.F. *Ewlija Celebis Bericht über die Türkische grosbotschaft des Jahres 1665 in Wien,* Wien, 1956.
KRİTOVULOS. *Târîh-i Sultan Hân-ı Sânî,* (çev. Karolidi). T.O.E.M. İlavesi, 1328.
KRİTOVULOS. *İstanbul'un Fethi,* (çev. Karolidi). İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005.
KUBAN, Doğan. "Topkapı Sarayı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi.* VII. 1994: 280-291.

KUBAN, D. *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1998.
KUBAN, D. *Osmanlı Mimarisi*. Yapı-Endüstri Merkezi. İstanbul: Yem Yayınları, 2007.
KUBİLAY, Ayşe Yetişkin. *İstanbul Haritaları 1422-1922*. İstanbul: Denizler Kitabevi, 2010.
KUMBARACILAR, İzzet. "Türk Mimarları." *Arkitekt*. 2 1937: 59-60.
KUMBARACILAR, S. "Dârüssaâde Ağaları." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 3. 1970: 75-78.
KUMBARACILAR, S. "Harem Hakkında Bildiklerimiz." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 2/12. 1972: 40-44.
KUNT, Metin. *The Köprülü Years: 1656-1661*, (yayınlanmamış doktora tezi). Princeton University, 1971.
KUNT, M. "Siyasi Tarih: 1600-1789," *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908*, (yay. Yön. Sina Akşin). İstanbul: Cem Yayınevi, 1988: 11-68.
KUNT, M. "The Waqf as an Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family Endowments." *Studies In Ottoman History in Honour of Professor V.L. Ménage*, (ed.) Colin Heywood-Colin Imber. İstanbul 1996: 189-198.
KÜLÇE, Süleyman. *Kösem Sultan IV. Murat, Koçi Bey*. İzmir: Nefaset Matbaası, 1948.
KÜTÜKOĞLU, Bekir. "Vekayi'nüvis." *İA*. XIII. 1986: 271-287.
KÜTÜKOĞLU, B. "Mehmed Halife." *İA*. VII. 1988: 579-580
KÜTÜKOĞLU, B. "Şehnameci Lokman." *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*. İstanbul, 1991: 39-48.
LANE, Arthur. "The Ottoman Pottery of Isnik." *Ars Orientalis*. 2. 1957: 247-281.
LANE, A. *Late Islamic Pottery*. Londra, 1971.
LEYLA, Saz. *Harem'in İçyüzü*, Dzn. Sadi Borak. İstanbul, 1974.
MAHİR, Banu. *Osmanlı Minyatür Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
MAJER, Hans Georg. *"Yeni Yaklaşımlar."* Padişahın Portresi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000: 336-375.
MALAND, David. *Europe in the Seventeenth Century*. Macmillan and St. Martin Press, 1966
MANTRAN, Robert. "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Osmanlı Devletinin Doğuşundan XVIII. Yüzyılın Sonuna*, I, yay. yön. Robert Mantran, (çev. Server Tanilli). İstanbul: Say Yayınları, 1991.
MANTRAN, R. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. I-II, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Evren Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990.
MANTRAN, R. *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitapevi, 1995.
MATUZ, Josef. *Das Osmanische Reich Grundlinien seiner Geschichte*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1990.
MAURICE, M. Cerasi. *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, (çev. Aslı Ataöv). İstanbul, 2001.
McNEILL, H. William. "Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu," *Osmanlı ve Dünya, Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, (haz. Kemal Karpat, çev. Ümit Şimşek). İstanbul: Ufuk Kitapları, 2000: 57-78.
MELEK HANIM. *Harem'den Mahrem Mektuplar* (çev. İsmail Yerguz). İstanbul, 1998.
MERAM, Ali Kemal. *Padişah Anaları ve 600 Yıl Bizi Yöneten Devşirmeler*. İstanbul, 1997.
MILLER, Barnette. *Beyond The Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*. Londra: Oxford University Press, 1931.
MUAMMER, Lebip. "Harem ve İçyüzü" Tarih Dünyası. 2. 1950: 67-69.

MUMCU, Ahmet. *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl,* Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1963.

MURPHEY, Rhoads. "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü." *Osmanlı ve Batı Teknolojisi, Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler,* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992: 7-20.

MURPHEY, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700,* (çev. M. Tanju Akad). İstanbul: Homer Kitapevi, 2007.

NACİ, Elif. "Topkapı Sarayında İşlenmiş Cinayetler:1, Makbul İbrahim Paşa Nasıl Öldü." *Hayat Mecmuası.* 34. 1963: 6-7.

NACİ, E. "Topkapı Sarayında İşlenmiş Cinayetler:4, Sultan İbrahim'i Nasıl Boğdular." *Hayat Mecmuası.* 37. 1963: 14-15.

NACİ, E. "Topkapı Sarayında İşlenmiş Cinayetler:8, Akağalar Kapısında Can Verenler." *Hayat Mecmuası,* 41. 1963: 14-15.

NACİ, E. "İstanbul Saraylarında Adım Adım Topkapı Sarayı: Resim Galerisi," *Hayat Tarihi Mecmuası.* 8. 1965: 40-46.

NAHİD, Tahsin ve Şahabeddin Süleyman. *Kösem Sultan (Fâcia-ı Târihiye Üç Perde)* (haz. İnci Enginün). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

NECIPOĞLU-Kafadar Gülru. "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry" *Art Bulletin* LXXI/3. 1989: 401-27.

NECIPOĞLU, Gülru. "From International Timurid to Ottoman. A Change of Taste in Sixteenth-century Tiles." *Muqarnas.* VII. 1990:136-70.

NECİPOĞLU, G. "A Kânûn for the State, A Canon for the Arts: Conceptualizing te Clasical Synthesis of Ottoman Art and Architecture." *Soliman le Magnifique ey son temps,* ed. G. Veinstein. Paris, 1992: 195-216.

NECİPOĞLU, G. *The Age of Sinan: Architectural Culture In The Ottoman Empire.* Londra: Reaktion Books Ltd, 2005.

NECİPOĞLU, G. *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı - Mimarî, Tören ve İktidar,* (çev. Ruşen Sezer): İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

NUTKU, Özdemir. *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.

OCAK, Ahmet Yaşar. "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi." *Türk Kültür Araştırmaları.* XVII-XXI,1979-1983: 208-225.

OFLAZOĞLU, A. Turan. *IV. Murad,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

OFLAZOĞLU, A. T. *Deli İbrahim,* İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

OFLAZOĞLU, A. T. *Kösem Sultan,* İstanbul: İz Yayıncılık, 2002.

ORGUN, Zarif. "Hassa Mimarları." *Arkitekt.* 8/12, 1938: 333-342.

ORGUN, Z. "Kubbealtı ve Yapılan Merasim." *Güzel Sanatlar.* 6. 1949: 91-108.

ORGUN, Z. "Osmanlı Sarayında Yemek Yeme Adabı." *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri,* (31 Ekim-1 Kasım 1982), (ayrı basım).

ORHONLU, Cengiz. "Şehir Mimarları." *Osmanlı Araştırmaları* II. İstanbul, 1981: 1-30.

ORHONLU, C. "Derviş Abdullah'ın Darüssaade Ağaları Hakkında Bir Eseri: Risale-i Teberdariye Fî Anvâl-ı Dâru's-saâde" *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988: 225-249.

ORTAYLI, İlber. "Harem'in Öyküsü" *Tarih ve Toplum.* VIII. 45. Eylül 1987: 57-58.

ÖNEY, Gönül. *Türk Çini Sanatı.* İstanbul, 1976.

ÖRİK, Sırrı Nahid. *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar,* (yay. haz. Alpay Kabacalı). İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları, 2002.

ÖRS, Hayrullah. "The History of Topkapı Palace." Palladio, 1970.

ÖRS, H. "Harem'in Muamması." *Türkiyemiz.* 2. İstanbul, 1970: 2-12.

ÖZ, İlban. "Topkapı Sarayı ve Müzesi Reorganizasyonu." *Turing.* 70/349. İstanbul, 1983: 25-26

ÖZ, İ. "Topkapı Sarayı Onarım Projesi ve Tarihi Eserlerin Onarımı Konusundaki Başlıca Sorunlarımız." İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız, *Milliyet Gazetesi,* 1984: 3-4.

ÖZ, İ. "Topkapı Sarayı'nın İlk Hünkâr Hamamı." *Kemal Çığ'a Armağan.* İstanbul, 1984: 157-165.

ÖZ, İ. "Topkapı Sarayı'nın Günümüzdeki Durumu." *Milli Saraylar Sempozyumu/ Bildiriler.* İstanbul, 1985: 311-314. 29.

ÖZ, Mehmet. *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumlar.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.

ÖZ, M. "Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme." *Türkiye Günlüğü.* 58. Kasım-Aralık 1999: 48-53.

ÖZ, Tahsin. "Hünername ve Minyatürleri." *Güzel Sanatlar Mecmuası."* 1. 1939: 3-6.

ÖZ, T. Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul, 1948.

ÖZ, T. "Topkapı Sarayı Onarımları." *Güzel Sanatlar Mecmuası.* 6. 1949: 6-74.

ÖZ, T. *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanet-i Mukaddese.* İstanbul, 1953.

ÖZ, T. "Topkapı Sarayı Başlangıçta Ne Halde İdi?" *Hayat Tarihi Mecmuası.* 8. 1980: 41-44.

ÖZ, T. *Hayatım.* İstanbul, 1991.

ÖZ, T, *Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II'ye Ait Eserler.* Ankara, 1993.

ÖZAYDIN, Abdülkerim ve Nebi Bozkurt. "Harem." *DİA.* XVI. 1997: 132-135.

ÖZBİLGEN, Erol. *Bütün Yönleriyle Osmanlı: Âdâb-ı Osmâniyye.* İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

ÖZCAN. Abdülkadir. "Abdurrahman Abdi Paşa." *TDVİA.* I. 1988:156.

ÖZERGİN, Kemal. "Solak-zâde." *İA.* X. 1988: 748-750.

ÖZKA, Firdevs. "Topkapı Sarayının Kapıları." *Türkiyemiz.* 35 Ekim, 1981: 31-40.

ÖZKAN. Nevin. "Bir İtalyan Arşiv Belgesine Göre Şehzade Mehmet'in Sünnet Düğünü (1582)." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilmeler Dergisi.* 4/4. 2003: 89-110.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Türkiye Tarihi.* İstanbul 1964.

ÖZTUNA, Y. *Osmanlı Harem'inde Üç Haseki Sultan.* İstanbul, 1983.

ÖZTUNA, Y. *Devletler ve Hanedanlar.* I-V. Ankara, 1996.

ÖZTUNA, Y. *Osmanlı Devleti Tarihi, Siyasi Tarih.* I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

ÖZYÜKSEL, Murat. *Feodalite ve Osmanlı Toplumu.* İstanbul: Derin Yayınları, 2007.

PAKALIN, M.Z. "Acemi Ağalığı," I/7; "Baş Haseki," I/164; "Baş Kapı Gulamı," I/165; "Cariye," I/256-261; "Dârüssâde Ağası," I/400-404; "Gedikli Cariye," I/650-660; "Haseki Sultan," I/754; "Hasıllı," I/754-755; "İkbal," I/46-47; "Nöbet Kalfası," II/705-706; "Ortanca," II/732; "Yayla Baş Kapı Gulâmı," III/612; *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet. “Kasım Ağa.” *IA*. VI. 379-380.

PARMAKSIZOĞLU, İ. *“Kāsım Agha,”* Encyclopédie de L’islam. IV. 1978: 748-749.

PARLATIR, İsmail. “Harem.” *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları, 2006.

PAZAN, İbrahim. *Padişah Anneleri, Eserleriyle Valide Sultanlar*. İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı, 2007.

PEIRCE, Leslie. “Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı.” *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (ed.) Madeline C. Zilfi, çev. Neciye Alpay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000: 161-187

PEIRCE, L. *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

PENZER, N. M. *The Harem, An Account of the Instutions as is Existed in the Palaces ofthe Turkish Sultans*. Londra, 1936.

PENZER, N. M. *Harem*, (çev. M. Doğan Şahiner). İstanbul: Say Yayınları, 2000.

PİTERBERG, Gabriel. *Osmanlı Trajedisi: Tarih Yazımının Tarihle Oyunu*, (çev. Uygar Abacı). İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005).

Prof. Dr. Şerare Yetkin Anısına Çini Yazıları. İstanbul, 1996.

RABY, Julian. “A Seventeenth-Century Description of İznik/Nicea.” *Istanbuler Mitteilungen*. 26. 1976: 149-188.

RABY, J. “Diyarbakir: A Rival to Iznik, a sixteenth-century Tile Industry in Eastern Anatolia.” *Istanbuler Mitteilungen*, 27/8, 1977-8.

RENDA, Günsel. “17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa: Değişen İmgeler.” *17. Yüzyıl Avrupasında Türk İmajı*, Sakıp Sabancı Müzesi. İstanbul, 2005: 44-56.

SAKAOĞLU, Necdet. *Osmanlı Kentleri ve Yabancı Gezginler*. İstanbul: Ray Sigorta, 1996.

SAKAOĞLU, N. *Tarihi, Mekânları, Kitabeleri ve Anıları ile Saray-ı Hümayun -Topkapı Sarayı-*. İstanbul, 2002.

SAKAOĞLU, N. *Bu Mülkün Sultanları, 36 Osmanlı Padişahı*. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2002.

SAKAOĞLU, N. *Bu Mülkün Kadın Sultanları, Vâlide Sultanlar, Hâtunlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, 2008.

SAKAOĞLU, Necdet ve Nuri Akbayar. *Osmanlı Dünyasından Yansımalar*. İstanbul: Denizbank Yayınları, 2000.

SARAÇLAR, G. (Tanyeli). *Topkapı Sarayı Harem-III. Osman Taşlığı Cephesi Restorasyon Projesi*, (basılmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1982.

SAZ, Leyla. *Harem’in İçyüzü*. İstanbul, 1974.

SEÇKİN, N. *Topkapı Sarayı’nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerinde Bir Araştırma*, (yayınlanmamış doktora tezi). (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi. İstanbul, 1990.

SERTOĞLU, Mithat. “Kubbealtı ve Divanı Hümayun.” *R.T.M*. 3/31. 1952: 1599-1602.

SERTOĞLU, M. *Topkapı Sarayında Günlük Hayat*. İstanbul, 1974.

SEVGİN, Erdoğan. “İstanbul Saraylarında Adım Adım Topkapı Sarayı: Saltanat Arabaları Dairesi,” *Hayat Tarih Mecmuası*. 9. 1965: 60-66.

SHAW, Stanford. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. I. İstanbul: E Yayınları, 1982.

SİRER, Münir. “Velâdeti Hümayun ve Beşik Alayları.” *Resimli Tarih Mecmuası*. 43. 1953: 2433-2436.

SİRER, M. "Saray Kadınları," *Resimli Tarih Mecmuası*. 4/40, 1953
SOUSTİEL, Laure (Katalog haz.). *Osmanlı Seramiklerinin Görkemi, XVI.-XIX. Yüzyıl*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2000.
SOYHAN, Cahit. "Osmanlı Devri Çini ve Seramikleri." *Antika*. 3. 1985: 26-29.
SÖNMEZ, Neslihan. *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.
SÖZEN, Metin. "İstanbul Sarayları/Palace of Istanbul." *Antur Magazine*. İstanbul, 1985: 58-65.
SÖZEN, M. *Devletin Evi Saray*. İstanbul, 1990.
SÖZEN, M. *Bir İmparatorluğun Doğuşu Topkapı*. İstanbul, 1998.
SÖZERİ, Melek Zühre. *Topkapı Sarayı Hareminde Tasarımın Görsel Analizi*, (yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2004.
STOCKJEİN, H. "Die Waffenschaetze im Topkapı Sarayı." *Art Islamica*. L, 1934: 200-218.
ŞAHİN, F. "Kütahya Çini-Keramik Sanatı ve Tarihinin Yeni Buluntular Açısından Değerlendirilmesi." *Sanat Tarihi Yıllığı*, IX-X. 1979-1980. 1981: 259-286.
ŞAHİN, F. "Kütahya Seramik Teknolojisi ve Çini Fırınları Hakkında Görüşler." *Sanat Tarihi Yıllığı*. XI. 1981: 133-164.
ŞAKİR, Ziya. "Saray, Harem, Musiki ve Harem Bandosu." *Resimli Tarih Mecmuası*. 4/48. 1953: 2759-2761.
ŞEHSUVAROĞLU, Haluk. "Topkapı Sarayı." *T.T.O.K. Belleteni*. 130. 1952: 3-4.
ŞEHSUVAROĞLU, H. "Topkapı Sarayı'nda Altın Yol," *T.T.O.K. Belleteni*. 130. 1952: 3-4.
ŞEHSUVAROĞLU, H. *Asırlar Boyunca İstanbul Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri*. 1954.
ŞEHSUVAROĞLU, H. *Tarihi Odalar*. 1954.
ŞEHSUVAROĞLU, H. "Arz Odası." *T.T.OK. Belleteni*. 148. 1954: 14-16.
ŞEHSUVAROĞLU, H. "Leş Montres et leş Horloges Anciennes deş Palais Turcs." *T.T.O.K. Belleteni*. 1954: 23-24.
ŞİMŞİRGİL, Ahmet. *Taşa Yazılan Tarih Topkapı Sarayı*. İstanbul, 2005.
TAMER, Cahit. "Türk Bezemelerine Ait Bazı Araştırmalar." *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi 19-24 Ekim 1959*. Ankara 1962: 355-359.
TANERİ, Aydın. *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümranlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*. Ankara, 1978.
TANINDI, Zeren. "Topkapı Sarayı'nın Ağaları ve Kitaplar." *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/3. 2002: 41-56.
TANINDI, Zeren. "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Saray." *Muqarnas*. 2004: 333-343.
TAŞKIN, Ünal. *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005.
TANSUĞ, Sezer. "Topkapı Sarayı Bütününün Niteliği Üzerine Bir Deneme." *Karşıtı Aramak, Sanat Tarihi Yazıları*. İstanbul, 1983: 135-168.
TANYELİ, Gülsün. "Topkapı Sarayı Haremi'nin Haliç Cephesindeki Yapılaşmasının Evrimi." *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllığı*. 3. 1988: 148-181.
TEKTAŞ, Nazım. *Harem'den Taşanlar*. İstanbul, 2004.
TEZCAN, Baki. "II. Osman Örneğinde "İlerlemeci" Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı." *Osmanlı*. VII, (ed.) Güler Eren). Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 658-668.

TEZCAN, H. "Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi ve Hamamları." *Kültür ve Sanat*. 5. 1977.

TEZCAN, H. *Köşkler (Topkapı Sarayı Müzesi I)*. İstanbul, 1978.

TEZCAN, Hülya. *Osmanlı Sarayının Çocukları, Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*. İstanbul: Aygaz, 2006.

THYS-ŞENOCAK, Lucienne. "Bir Valide Sultan'ın Himayesinde Seddülbahir ve Kumkale." *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras."* İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 2000: 112-117.

THYS-ŞENOCAK, L. "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri." *Cogito*. 28. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul: 274-282.

THYS-ŞENOCAK, L. *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*. Ashgate Press, 2005.

THYS-ŞENOCAK, L. *Hadice Turhan Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, (çev. Ayla Ortaç). İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

TİMUR, Tamer. *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*. Ankara: V Yayınları, 1989.

TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan. *Osmanlı'da Kadın Âlemleri*. İstanbul: Geçit Yayınları, 1991.

TOLASA, Harun. *Şeyhülislâm Bahâyî Efendi Dîvânı'ndan Seçmeler*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.

TUĞLACI, Pars. *Osmanlı Saray Kadınları*. İstanbul, 1985.

TURAN, Nurhan, Banu Mahir ve Selim Kalkan. *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın; Anadolu Kadınının 9000 Yılı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1993.

TURAN, Şerafettin. "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları." *Tarih Araştırmaları Dergisi*. I /I. Ankara, 1963: 157-202.

TÜRKAY, C. "Topkapı Sarayı Müzesi İçinde Köşkler." *T.T.O.K. Belleteni*. 190. 1957: 6-7.

TÜRKOĞLU, Sabahattin, "Topkapı Sarayı." *Türk Ansiklopedisi*. C:XXXI. 1982: 307-311.

ULU, Tülün. *Topkapı Sarayı Çinileri*, (yayınlanmamış lisans tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 1965.

ULUÇAY, M. Çağatay. "Haremden Mektuplar." *Yeni Tarih Dünyası*. 1. 1953: 27-29.

ULUÇAY, M. Ç. "Haremden Mektuplar 2, Harem'in Sırrı Nedir." *Yeni Tarih Dünyası*. 2. 1953: 74-77.

ULUÇAY, M. Ç. "Haremden Mektuplar: Hafsa Sultanın Mektupları." *Yeni Tarih Dünyası*. 18. 1954: 732-734.

ULUÇAY, M. Ç. *Haremden Mektuplar I*. İstanbul, 1956.

ULUÇAY, M. Ç. *Osmanlı Sarayında Harem Hayatının İçyüzü*. İstanbul, 1959.

ULUÇAY, M. Ç. "XVIII. Asırda Harem" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 17-18. İstanbul, 1963: 269-274.

ULUÇAY, M. Ç. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.

ULUÇAY, M. Ç. *Harem II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

UNCUOĞLU, Muhtar Ayhan, *Topkapı Sarayı Çinileri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları Programı Çini ve Çini Onarımları Ana Sanat Dalı, 1992.

URAN, Hilmi. *Üçüncü Sultan Mehmed'in Düğünü*, Kâğıtçılık ve Matbaacılık A.Ş. İstanbul, 1943.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri." *Belgeler*. XI/15 1981-86: 23-76.

UZUNÇARŞILI, İ. H. *Osmanlı Tarihi*, III/I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

UZUNÇARŞILI, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

UZUNÇARŞILI, İ. H. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Katalogu*. 1-2, (yay. haz. Ülkü Altındağ). Ankara, 1988.

ÜÇOK, Bahriye. *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

ÜÇOK, Coşkun. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Ankara, 1982.

ÜKERMAN, Önder. *Sanayi ve Tasarım Yarışında Bir İmparatorluk İki Saray: Topkapı ve Dolmabahçe*. İstanbul, 2007.

ÜNVER, Süheyl. "Süsleme Sanatı Bakımından Topkapı Sarayı Müzesi." *Güzel Sanatlar Dergisi*. 6. 1949: 109-147.

VAROĞLU, Hamdi. "Topkapı Sarayı'nda Kadınlar Dairesi." *Tarih Coğrafya Dünyası*. I. 1959.

VAROĞLU, H. "Topkapı Sarayında Kadınlar Dairesi." *Tarih-Coğrafya Dünyası*. 2. 1959: 95-96.

WENSINCK, A.J. "Khādim." *EI*. IV. 1978: 899.

WOLFRAM von Soden. "ḫarāmu(m)"*Akkadisches Handwörterbuch*, I, Unter Benutzung des lexikalischen Nachlasses von Bruno Meissner (1868-1947) bearbeitet von Wolfram von Soden, Otto Harranssowitz, Wiesbaden, 1965: 323.

WURM, Heidrun. *Der Osmanische Historiker Hüseyn b. Ga'fer, genannt Hezarfenn und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Haelfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg, 1971.

YAHYA KEMAL (BEYATLI). *Aziz İstanbul: Topkapı Sarayı'nda*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları, 1964.

YAVUZ, Cezar. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

YENAL, Engin. *Bir Kent İstanbul 101 Yapı*. İstanbul, 2000.

YENAL, Ş. "Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı." *Güzel Sanatlar Dergisi*. 6. 1949: 85-90.

YENIŞEHIRLIOĞLU, Filiz. "Şehzade Mehmed Türbesi Çinileri Üzerine Gözlemler." *Bedrettin Cömert'e Armağan*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı. Ankara, 1980: 449-456.

YENİŞEHİRLİOĞLU, F. "Osmanlı Dönemi Yapılarında Bulunan Çini Kaplamalar ve Restorasyon Sorunları." *Rölöve ve Restorasyon Dergisi (I. Restorasyon Semineri Özel Sayısı)*. Ankara, 1982: 43-64.

YENİŞEHİRLİOĞLU, F. "Les grandes lignes de l'evolution du programme decoratif en ceramique des monuments ottomans au cours du XVIeme siècle." *Eldem*. I. 2. 1985: 453-476.

YENİŞEHİRLİOĞLU, F. "Les revetments de céramiques dans les édifices ottomans de Diyarbakır." *Ars Turcica, Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst*. München, 1987: 368-382.

YENIŞEHIRLIOĞLU, F. "İznik Seramik Üretimi ve Ustaları." *Tarih Çevresi*. 10. 1994: 33-38.

YERASİMOS, Stefanos. *İstanbul İmparatorluklar Başkenti*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2000.

Yİ, Eunjeong. *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul, Fluidity and Leverage*. Brill. Leiden, Boston, 2004.

YÜCEL, Erdem. "Altın Yol ve Tekkeci Camii Çinileri." *Türkiyemiz*. 18. 1976: 2-6.

YÜCEL, Yaşar. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîm ve Menâfi'i'l-Mü'minîn*. I-III, Ankara 1981.

YÜKSEL, Hasan. "Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII Yüzyıllar)." *Osmanlı*. V, (ed.) Güler Eren. Yeni Türkiye Yayınları, 1999: 49-55.

YÜKSEL, O. "İstanbul Saraylarında: Adım Adım Topkapı Sarayı." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 1/2. 1965: 54-69.

YÜKSEL, O. "Topkapı Sarayı," *Hayat Tarihi Mecmuası*. 1/3. 1965: 54-69.

YÜKSEL, O. "Topkapı Sarayı Harem Dairesi Altın Yol." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 4. 1965: 55-56.

YÜKSEL, O. "İstanbul Saraylarında Adım Adım Topkapı Sarayı: Altın Yol." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 4. 1965: 54-63.

YÜKSEL, O. "Köşkler (Topkapı Sarayı)." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 6. 1965: 33-39.

YÜKSEL, O. "İstanbul Saraylarında Adım Adım Topkapı Sarayı: Sarayın 400 Odalı Kısmı Harem." *Hayat Tarihi Mecmuası*. 3. 1965: 55-62

ZILFI, Madeline C. "The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-century İstanbul." *Journal of Near Eastern Studies*. 4. 1986: 251-269.

ZILFI, Madeline C. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age: 1600-1800*. Bibliotheca Islamica. Minneapolis, 1988.

ZILFI, M. C. "Kadızadeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhya Hareketleri." *Türkiye Günlüğü*, (çev. M. Hulusi Lekesiz). 58. Kasım-Aralık, 1999: 65-79.

ZILFI, Madeline C, (ed.). *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (çev. Necmiye Alpay). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Dizin

Ab

Abbas Ağa (Darüssaade ağası) 154
Abbasî (Devleti) 75
Abdullah (Derviş) 25-26, 40, 58, 64, 66-67, 69, 77, 79, 81
Abdurrahim (Müftî) 28
Abdurrahman Abdi Paşa 19, 38, 43, 66, 81, 211-212, 219, 227
Abdurrahman Şeref Bey 23-26, 59, 89, 206, 242
Abdülaziz Efendi (Kara Çelebi-zâde) 18, 39-40, 42-43, 48, 58, 62, 69, 72, 129
Abdülhamid I odası 12-13
Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali 30-31
adâlet köşkü 178, 183; **adalet kulesi (kasr-ı adalet)** 12-13, 112-113; **Âdil Köşkü (Kasr-ı Sultan Ahmed)** 197
Afrika/Afrikalı 76, 140
Afyoncu, Fatma 209
âhengerân 224
Ahmed (Şehzade, IV. Mehmed'in kardeşi) 212
Ahmed I 31, 37, 66, 80-82, 196; **inşaat faaliyetleri** 208; **odası** 112-113, 200-201, 250-251; **okuma odası** 12-13; **ölümü** 29, 44, 54, 62
Ahmed III Kitaplığı (Enderun Kitaplığı) 12-13
Ahmed Paşa (Hafız) 55
Ahmed Paşa (Hasan Bey-zâde) 80-81
Ahmed Paşa (Hezarpare) 40-41
Ahmed Paşa (Tarhuncu) 35-36, 73-75, 261
Ahmed Paşa (Veziriazam) 41, 114
Ahmed Resmi Efendi 56
Ahmed Tayyârzâde 'Atâ 23, 76
Ahmet Refik 53, 245
Akgündüz, Ahmet 60, 91
Akkadca 88
Akozan, Feridun 12-13, 26, 108, 112, 115, 118, 120, 123-124, 136, 149-150, 167-168, 186, 190-191, 198-199, 203-206, 215, 230, 243-244, 246-247, 257
Alâeddin (Başmimar) 179
Alderson, A. D. 54, 60
Ali (Çalık) 85
Ali (Divane) 184
Ali (İskenderiye teberdarân-ı hassa'dan) 119
Ali Ağa (Bostancıbaşı) 68-69
Ali Ağa (Mimar) 216
Ali Ufkî (Albert Bobovi, Albertus Bobovius, Bobowsky) 77-78, 96-97, 107, 138
altın beşik 83, 105
Altın Yol 12-13, 105, 112-113, 123, 175, 177, 186, 191; **çinileri** 250; **kapısı** 124-125, 162, 166; **kapı kitabesi** 267; **üzerindeki odalar** 215
Anadolu 34, 51, 77, 88
Arab [taifesi] 64, 81
Araba Kapısı 12-13, 99, 112-113, 141-143, 175; **kitabesi** 180, 191, 214, 215, 264, 266, 269
Arafat [resimleri] 146
Ârifî 183
Arzhane 12-13
Asya 191; **devletleri** 46
Aşçılar Mescidi 12-13
Atbaş, Zeynep 196
Atike Sultan 56
Avlu I. veya Alay Meydanı 12-13
Avlu II., Kese, Divan Meydanı, 1. Yeri 12-13
Avlu III., Enderun Meydanı, 2. yeri 12-13
Avlu IV., Sofa-i Hümayun, 3. Yeri 12-13
Avrupa/Avrupalı 21-22, 25, 107, 110, 191, 193, 196, 240, 245; **devletleri** 31, 35, 46; **ithalatı çiniler** 124, 132; **tarzı süslemeler** 242
Avusturya: kralı 47; **Ulusal Kitaplığı** 250
Ayasofya 196
Ayşe (Hz.) 214
Ayverdi, Ekrem Hakkı 215

Bab-ı Ali 182
Bab-üs Saade, babüssaade, Bâb'üs-sa'âde 42; **ağası, ağalığı (ak ağalar)** 76-78, 83, 109, 193, 269; **kapısı** 12-13, 169, 265
Bab-üs Selâm (Orta Kapı) 12-13
Bachelard, Gaston 114, 226
Bağdat Köşkü 12-13, 98-99, 196, 207

Bağdat Seferi 55
Bâhaî Mehmed Efendi 28, 165
Baki Bey 41
Başbakanlık Osmanlı Arşivi 216
Başlala Kulesi (Hekimbaşı Odası) 12-13
başmaklık veya paşmaklık 51
Bayezid (Şehzade, IV. Murad'ın kardeşi) 55
Bayezid I 76
Bedr-i Cihan Kalfa 152
Behram Ağa 170-171
Bektaş Ağa 37, 48, 67, 69, 72-73, 102, 105, 107
Belgrat 245
Beşir Ağa, el-Hac 78; **Beşir Ağa Camii ve hamamı** 12-13
beylik çavuşu 220
Bizans dönemi 222
Bon, Ottaviano 46, 95
bostancı(lar) 90; **bostancıbaşı** 68, 98, 188, 210-212, 220
Bourdieu, Pierre 111
Büyük Bini Kapısı 99, 112-113, 144-145, 168, 175, 180, 268
Büyük Çekmece 221

Ca

Candaroğulları Beyliği 76
cariye(ler), halayık 38, 40, 56-57, 59, 64, 66, 71, 88, 95, 108, 152, 211; **ait mekânlar** 105, 115, 122, 166, 168-169, 180, 190, 193, 209, 210, 225, 241, 247, 265, 269; **avlusu** 250; **dairesi (ustalar)** 12-13, 97; **eğitimi** 109, 174, 264; **gedikli [cariyeler]** 110; **hamamı** 112-113; **hastanesi** 12-13, 112-113, 168; **kiler, ocak** 112-113, 191; **koğuşu** 12-13, 112-113, 128, 165, 167-168, 176, 191, 265; **mutfağı** 12-13; **taşlığı** 12-13, 112-113, 120-121, 124, 126-127, 131, 135-136, 163-164, 166-167, 190, 268
Celali İsyanları, Celaliler 34
Cevri Kalfa Dairesi 128
Chishull, Edmund D. 98-99, 107
Cinci Hoca 40
Cinlerin meşveret yeri (Harem Kapısı) 12-13, 112-113, 164, 175, 206
Contarini, Paolo 188
Croix, François Pétis de La 94, 122, 259
cuma namazı 83
cüceler dairesi, odaları 112-113, 141, 148
cülus, cülûs 28, 38, 42-43, 45-47, 49, 54, 64, 80, 180, 201, 252

Ça

Çanakkale Boğazı 52, 239, 261
Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421)
Çınar Vakası 83
çifte kasırlar 112-113, 185, 200, 203-206, 228, 230, 237, 241-242; **çinileri** 117, 145; **kubbeli oda** 112-113, 206-207; **onarımı** 130, 269
çilingirân 222, 224
Çimen, Ali 60
Çin 75

Da

Dallam, Thomas 95
Darıca 217
dârü's-sa'âde, Dârüssa'âde, dârüssaâde, darüssaade [saadet kapısı, Saadet Evi] ağası, ağaları (kızlar ağası, kızlarağası) 17, 19-20, 26, 30, 58, 75, 79, 81, 85, 102, 123, 126, 138, 147, 152, 154, 163, 169, 171, 174, 188, 190, 192, 194, 210, 212, 238, 248, 264; **ağalığı [makamı]** 77-78, 80, 82, 87, 140-141, 173, 260; **ağalığı [makamı] dairesi, odası, oda-i dârü's-sa'âde** 103, 112-113, 126, 138, 140-142, 175-176, 226; **ağasına ait bina, bölüm** 159, 161-162, 268; **ağasına ait mekânlara giriş kapısı** 155; **ağasının hamamı** 112-113, 158; **ağasının önündeki kapılar, -kapusı, kapı kitabesi** 166, 211, 267; **ağasının özel odası** 97, 112-113, 157, 161; **bâb-ı dârü's-sa'âde muzâfâtı** 212; **halkı** 63; **ocağı** 139; - **Dârüssa'âde'de vâki olan yeni hammâm binâsı** 195-196, 226. **Ayrıca bkz. kara ağalar**
Davud (Mimar) 190, 196
defterdar 210, 212
defterhâne 211

demirciyân 223-224
deprem(ler) 17, 88, 127, 208, 215, 249
Dest-i Mal Odası 12-13
Devlet-i Aliyye, bkz. Osmanlı devleti
Dış Hazine 12-13
Dilâşub Sultan 68
divan 35, 46-47, 74, 99, 211; arz divanhanesi 182; divan erbabı 40; divan kapısı 193; divan üyeleri 106; divan yeri, divanın toplandığı oda 106, 138, 180, 252; divana giden kapı 98; dîvânhâne 178, 190, 212; Dîvân-ı Hümâyûn 43, 58, 80
Diyarbakır 217
dolap kubbesi 112-113, 141-143, 237, 266
dökümcüyân 224

Eb

Ebu Said Efendi 72
Ebû'l-Leys (İmâm Fakîh) 77
Edincik 221
Edirne 50, 98, 100, 210-212, 220, 228, 237, 239, 241, 269
Eflâtûn Şirvâni 183
Ege 60
Eldem, Sedat Hakkı 12-13, 26, 108, 112, 115, 118, 120, 123-124, 136, 149-150, 167-168, 180, 185-186, 190-191, 198-199, 203-206, 215, 230, 243-244, 246-247, 257
Elizabeth (Kraliçe) 95
Emler, S. 180
Enderun 76, 82, 169, 171; avlusu 172-173, 186; duvarları 180; halkı 263; hamamı 250; mektebi 109; -i Hümâyun 23, 217
Eremya Çelebi (Kömürcüyan) 26, 83, 127, 209-212, 225
Ertuğ, Zeynep Tarım 27
Erzurum 217
Es'ad Daî 197
Eski Saray 19, 36, 49, 54, 56, 62, 68, 71, 169, 178, 183, 188, 194-196, 210; saray ağası 140; teberdarları 69
Esther Kira 162
Esvap Odası 12-13
Evliya Çelebi 18, 39, 44-45, 66, 73, 81, 178-179

Fazıl Ahmed Paşa 84
Fazıl Mustafa (Köprülüzade) 85
Felemenk 31
Fil Bahçesi 179; kapısı 12-13, 99
Finkel, Caroline 34, 55, 60, 62, 71-72, 81, 84
Flachat, Jean-Claude 102-103, 105, 107
Fransız 22, 31, 89, 92, 99, 102

Ga

Gazanfer Ağa 188
Gemlik 218, 223
Girit: savaşı 35, 75; seferleri 40
Goffman, Daniel 30-32, 85
Goodwin, Godfrey 68, 107-108
Gouz, François De La Boullaye Le 105-106
Greaves, John 46, 97
Grellot (Dragoman) 94
Grelot, Guillaume-Joseph 242, 251, 258
Grosrichard, Alain 36
Gürcü Kalesi 192

Ha

Habsburglar 85
hacılar 52
Haçova Savaşı 34
haddâdân 224
hadım(lar): beyaz hadımlar, hadım ağası, harem ağası, kara hadımlar, siyah hadımlar, zenci hadımlar, bkz. dârü's-sa'âde ağaları, kara ağalar.
Halep 217
hammâmcıyân 220-221, 224, 226
Hammer, Joseph von 51, 65, 171
Hanefi Efendi (Kazasker) 42, 72
harc-ı hassa defterleri 173, 194, 226
Harem: anahtar(lar)ı 92, 139; bahçesi 12-13; camii 12-13; Haliç cephesi 14, 27, 88, 115, 167, 196, 216, 241-242, 248, 254; hamam 188-189; kadınlar bölümüne giriş kapısı 12-13, 112-112, 228; kapıları 114, 266; hizmetleri 20; nöbet

yeri 12-13, 112-113; sultana ait mekânlar 262; padişah ailesi 167, 252, 260; padişah ailesine ait mekânlar 115; padişahın haremde kullandığı yol 175, 181; padişah kapısı (3. Kapı) 109
haremeyn evkafı nezareti 77
Has Ahır ve Raht Hazinesi Meydanı 12-13
has oda(lar), oda-i hâss(lar) 70, 98, 169-171, 175, 186, 191, 195 200, 203, 227, 245, 248, 259, 262-263; kadrosu 173; -daki tahtı 180
Hasan (Hacı) 218
Hasan (Hz.) 145
Hasan (Vecihî) Efendi 18, 29, 39, 57
haseki(ler) 30, 37, 49, 51, 54, 61, 78, 108, 122, 138-139, 169, 188; başhaseki (haseki sultan) 108, 228; başhaseki (haseki sultan) odası 168, 210, 225; daireleri 166, 193, 215; - kadın 108; odaları 97, 124, 131, 167, 176, 191, 265, 267; hasekilik, hasekiliğin çıkışı 53, 109, 128. Ayrıca bkz. kadın efendi, valide sultan.
Hastane Avlusu 12-13
Havernak Kasrı 215
Havuz Yeri 12-13
Hazine Odası 12-13
Hazine-i Hümayun Hademeleri Koğuşu 12-13
Hazinesi (Silahdar Hazinesi) 12-13
Hıristiyan(lar) 22, 55, 93; kilisesi 101
Hırka-i Saadet Dairesi 12-13
Hızır (Edirneli) 184
Hızır Ağa (Lala) 154
Hierosolimitano, Domenico 95, 193, 259
Hipokrat 21
hizmetli(ler), hizmetkâr(lar) 30 47, 109, 138, 143, 166; kadın hizmetliler, hizmetkârlar 108, 110; sınıfı 122; -e ait mekânlar 115. Ayrıca bkz. kara ağalar
Hodgson, Marshall G. S. 29-30
Hollanda 245
horasancıyân 222, 224
Hotin Seferi 203
Hünkâr Hamamı 12-13, 112-113, 190, 196, 242, 245-246, 249-250
Hünkâr havuzu 127
Hünkâr Sofası 12-13, 27, 112-113, 122, 127, 175, 179, 185-186, 196, 202, 208, 227-228, 241-242, 246-251, 269; çinileri 237, 245, 262-263; kapıları 176, 267; kesiti, planı 243-244; ocaklı sofası 260; -na geçilen yol 126; -nda düzenlenen tören 259; -ndaki hamam 226
Hürrem Sultan 37, 52-53, 60, 196, 260-261
Hüseyin (Hz.) 145
Hüseyin Ağa (Mirahor) 46
Hüseyin Efendi (Hezarfen) 210
Hüseyin Paşa (Amcazâde) 85
Hüseyin Paşa 60

ırgadân 220, 224
Itzkowitz, Norman 59

İbrahim Ağa (Celalî) 78
İbrahim Ağa (Lala) 69
İbrahim I 28, 49, 54-57, 59-62, 64, 82, 172, 209, 213, 214; hareme katkıları 196, 207-208; tahttan indirilmesi 18-19, 29, 34, 37-42, 47, 72, 165; ölümü 35, 44, 66, 83; Sultan İbrahim Taşlığı 12-13
iç oğlan, içoğlan(lar) 77, 107, 170, 259; sistemi 173; odaları 98
İftariye Kameriyesi 12-13
ikbal (gözde, hasodalık) 108; odaları 12-13; -ler avlusu, taşlığı 203
İncirlik 12-13
İngiliz 31
İngiltere (Krallığı) 19, 98
İran 89; efsaneleri 214
İsâ Ağa (Hâfız) 152
İsfendiyar (Hükümdar) 76
İskenderiye 94
İslam 35; dünyası 75, 88
İslamiyet 93
İsmail Ağa (Muhasip) 67, 69
İstanbul 18, 26, 30, 34, 46-47, 50, 55, 72, 77, 83, 88-89, 94, 98-99, 102, 147, 174, 180, 189,

195, 211-212, 214, 217-218, 220-222, 225, 228, 237, 239, 241, 249, 255, 269; **Bakırköy** 222; **Boğazhisarı** 217; **Boğaziçi** 11; **Çayır Köşkü** 210; **Darphane** 105; **Dâvûd Paşa sahrâsı** 228; **Dolmabahçe Sarayı** 11, 252; **Davut Paşa Sarayı** 212, 219; **Eyüp** 250; **Eyüp Sultan Camii [ve] Türbesi** 46, 74; **Edirne Kapısı, Kapusu** 46, 212; **Fatih Cami** 41; **Galata** 190, 223, 250; **Galata halkı** 90; **Haliç** 11, 255-257; **Hasköy** 220; **İstanbul halkı** 40, 56; **Kartal** 217; **Marmara [Adası]** 216-217, 221-222; **Orta Cami** 34, 41; **Pendik** 217; **Pera** 94; **Sarayburnu** 99; **Sinan Paşa Köşkü** 63, 170; **Sultan Ahmed Cami** 197, 224; **tersane-i amire** 219; **Tophane'deki dökümhaneler** 74; **Tuzla** 217; **Üsküdar yazlık sarayı** 183; **Üsküdar bahçesi** 195, 219, 226; **Yeni Cami Külliyesi (Eminönü)** 239-240; **Yeni Camii, Yeni Valide Camii Hünkâr Mahfili** 236, 238-240; **Yenikapı** 183; **Yedikule Zindanı** 35
İsveç 99
işçi isimleri ve imzalar 232
İzmit (İznikmid) 219, 221-224
İznik 196; **çinileri** 185-186, 197, 200, 229, 240, 250; **kadısı** 90, 189

Jo

Jorga, Nicolae 41, 43, 53, 55, 59, 71

Kâ

Kâbe tasviri 119, 122, 146-147, 162, 240
kadıasker(ler) 69, 76
kadın efendi(ler) 78, 108; **başkadın dairesi** 12-13, 112-113; **başkadın odası** 267; **başkadınefendi odaları** 112-113, 167, 176, 250; **odası** 169. **Ayrıca bkz. haseki, valide sultan.**
Kadızâdeliler 35; **hareketi** 34
Kahire 147, 248
kahve odası 112-113
kamusal kimlikler 29
Kandiye 239
kapı ağası, kapıağası [beyaz hadımlar] 70, 139; **dairesi, hamam ve kulesi** 12-13
kapı ağası, kapıağası 70, 139-140
Kapıdağı 221
kapıkulu: yeniçeriler; sipahiler
kara ağa(lar), karaağa(lar), kara-agalar (tavâşî ağalar) 21, 23, 25, 40, 58, 63-65, 69, 75-79, 81-82, 87, 91, 97, 102-105, 108, 120, 134, 137-140, 147, 162, 170, 172, 174-176, 194, 211, 265, 267; **avlusu** 147; **camii, mescidi** 12-13, 112-113, 146, 162, 176, 241, 268-269; **dairesi** 12-13, 215; **eğitimi** 26; **koğuşu, odası, plan ve kesiti** 103, 112-113, 146-151, 162, 167-168, 175, 179, 190, 237, 268; **nöbet yeri** 112-114, 127; 139, 141, 148; **taşlığı** 12-13, 112-113, 120-121, 136, 146, 147, 151-154, 157, 161, 175, 266; **yönü** 124; **-a ait bölümler, mekânlar** 122, 125, 136, 141-143, 158, 161, 166, 169, 190, 193, 212, 228, 265; **-ın kâtipleri** 140; **-ın görevleri, sorumlulukları** 145, 269;**-ın güçleri** 79; **-lık mertebeleri** 139, 156-157. **Ayrıca bkz. darüssade ağası**
Karaçavuş 37
Karamürsel: kadısı 90; **limanı** 189
Kasım (Mermerci) 188
Kasım (Şehzade, IV. Murad'ın Kardeşi) 55
Kasım Ağa (Başmimar) 209
Kâtip Çelebi 18, 28, 40, 42, 57, 67, 81
Kavak 222-224
Keere, P. Vander 250, 255
kethüda(lar) 34, 43, 69, 141, 188; **bey** 48; **-kadın, hatun** 64, 110-111, 123
Keykâvus 75
kıbâb 211, 213
Kıbrıs 217
kızlar ağası, kızlarağası 75, 78-79, 138, 140, 210, 212; **dairesi** 13; **-nın odası** 97, 103, 126
Kilerli Koğuşu 12-13
kireşçibaşı 68
Kirmastı 224
Köprülü(ler) 85; **ailesi, sülalesi** 60, 71; **dönemi** 30, 84
Köprülü, Fuat 76
Kösem Sultan 11, 19-20, 25, 37, 42, 47-49, 54-56, 58-63, 65, 68-70, 72-73, 83, 172, 260-261; **ha-**

yırseverliği 52; öldürülmesi 57, 66-67, 60, 71, 74, 82, 97, 129, 133-134, 143, 151
Ksenofon 88
Kubbe Altı 12-13
Kuşhane: avlusuna geçiş kapısı 112-113; kapısı 12-13, 42, 237; meydanı 151; taşlığı 12-13
kutsal emanetler 98
kuyumcubaşı 210, 212
küfegeciyân 220-222, 224
külliye 51
Kürt Hatib 46
Kütahya: çinileri 207; kadısı 200

La

lağımcıyân 220, 224
Latin kızları 88
Lefke kadısı 196
Lehistan 36, 47
Lokman 180, 182-183, 187-188, 190
Louis XIV 22

Ma

Mabeyn Dairesi: Aynalı Oda 12-13; Eski Kule Köşkü 12-13; hamam 12-13; Hamid I odası 12-13
Mabeyn Kapısı 12-13
Mağribî(ler) 138
Mahmud Ağa (Ortanca) 152
Mahmud Ağa (Saray-ı atik ağası) 154
Mahmud Han (Elçi) 47
Mahmud I 105
Mahmud II: dönemi onarım 116
Manisa 180
Mantran, Robert 33
Mardin 217
Mecidiye Köşkü 12-13
Medine 52, 88, 147; betimleyen resimler 146
Mehmed (Bakırcı) 225
Mehmed (Küçük) 70
Mehmed Ağa (Habeşî) 77, 190
Mehmed Ağa (Sedefkâr) 197
Mehmed Ağa (Silahdar Fındıklılı) 26, 58, 64, 189, 210-212, 216, 225-226, 251
Mehmed Efendi (Kadızâde) 35
Mehmed Efendi (Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi) 17-18, 39
Mehmed Halife (Tarihçi) 18, 39-40, 42, 47, 57, 83
Mehmed II (Fatih) 11, 76, 124, 178-180, 191, 213; Fatih Köşkü (İç Hazine) 12-13; kanunnamesi 76
Mehmed III 49, 53, 95, 162, 171, 193, 195-196, 208, 226; sünnet töreni 51
Mehmed IV 11, 17, 19, 25, 27, 35, 61, 63-64, 74, 76; av merakı 59; devri, dönemi 82-83, 85, 87, 127, 129, 203, 260-261; haremi yenileme ve eklemeleri, imar faaliyetleri 114, 146, 179, 208-209, 212-228, 238, 240, 263, 269; kasrı, çinileri 237-241; odası, çinileri 112-113, 145, 186, 204, 206, 208, 228-231, 234-236, 239; portresi, resmi 44-45; sünneti 78; tahta çıkışı 37-38, 41-44, 46-49, 54, 56, 58, 86; tahttan indirme girişimi 68
Mehmed Paşa (Damat) 202
Mehmed Paşa (Giritli) 35, 73
Mehmed Paşa (Gürcü) 73
Mehmed Paşa (Kaptanıderya Derviş)
Mehmed Paşa (Köprülü) 34-35, 59, 84-85, 126, 143
Mehmed Paşa (Sarı) 141
Mehmed Paşa (Sofu) 41, 202
Mehmed Paşa (Sokullu) 193
Mekke 52, 88, 147, 190, 196; betimleyen resimler 146
Melekî Kadın 69, 83
Melling 27
Memluklu (Devleti) 75
meremmetciyân 220
mermerci, mermerciyân 184, 188, 220-222, 224
Meryem (Hz.) 213-214
Mesud Efendi (Hoca-zâde) 72, 74
meşkhane 12-13, 180; hamamı 12-13, 112-113
Meyit Kapısı ve Meyit Yokuşu 12-13
Mısır 74, 78, 89, 144, 248; valiliği 35
Mihaliç 218, 220, 222-223
Mihrişah Sultan 116
Miller, Barnette 25, 94, 98, 178, 196, 208
Motraye, Aubry de La 89, 93, 98-102, 107, 114

Mualla Eyüboğlu (Anhegger) 27, 105, 116, 122, 127-128, 130-131, 133, 161, 165, 167-169, 190-191, 196, 202-203, 206-207, 215, 228, 230-233, 247-249, 252
Mudanya 218, 222-223
Muhammed (Hz.), Peygamber 35, 144-145, 154, 166, 234, 238
Mukaddes Emanetler 12-13
Murad II 76; **sofasını hünkar sofasına bağlayan kapı** 112-113
Murad III 11, 26, 50, 95, 122, 192, 207, 212, 241, 259; **çeşmeli sofası** 112-113, 175; **devri, dönemi, saltanatı** 49, 52-53, 141, 178; **haremdeki değişiklik, eklemeler, yenileme projesi** 148, 172, 179-180, 183, 188, 191, 193-195, 208, 213-214, 238, 263, 279; **[havuzlu] köşkü** 127, 203, 231, 233; **oğlu** 51; **odası, çinileri, koridoru, planı** 12-13, 112-113, 128, 164, 186-187, 198-199, 182-186, 189-190, 197-200, 203, 211, 228-231, 233, 242, 245-247, 249-250, 252, 262; **giriş, geçiş sofası, kapıları** 112-113, 203, 228-230, 245-246; **ocaklı sofası** 175; **türbesi** 196
Murad IV 11, 31, 35-37, 40, 56; **Bağdat [ve] Revan Seferi** 55; **cülûsu** 54; **dönemi, saltanatı** 49, 60; **ölümü** 207
Murad(t) Ağa (Kara) 37, 41, 44, 48
Murphey, Rhoads 31
Muslihiddin Ağa 37, 42
Mustafa Ağa (Darüssade Ağası) 188
Mustafa Ağa (Kara) 48, 69
Mustafa Ağa, el-Hâc (ö.1624) 80-81
Mustafa Efendi (Selânikî) 17, 35, 50, 52, 195-196, 226, 248, 261
Mustafa I 81-82, 188, 196, 200; **tahta geçmesi** 42, 44, 54, 80, 201-202
Mustafa II 98
Mustafa Paşa (Kemankeş Kara) 55
Mustafa Paşa (Merzifonlu Kara) 84
musahip(ler), musâhib-i şehriyârî 19; **dairesi** 12-13, 141, 148, 154; **odası** 112-113
Müslüman(lar) 21, 51, 72
Müslümanlık 147

Na

Naile Hatun 152
Naîmâ Mustafa Efendi (Halepli) 18-19, 25, 28, 32-43, 46, 56-58, 60, 63, 66-70, 73-74, 81-82, 126, 133, 143, 165, 169-171, 263
Nakîp Efendi 69
nakkaş: nakkāşân 224; **nakkaşbaşı** 227
nakkāşân 224; **nakkaşbaşı** 227
neccârân 220, 225
Necipoğlu, Gülru 25, 105, 109-110, 167-168, 171-173, 175-176, 179, 186, 189-190, 193-194, 196, 216, 248, 250, 259
Necipoğlu, Nevra 95
nihanhâneler 70, 133
Numan (Köprülüzade) 85
Numan İbn-i Munzir (İran Şahı) 214
Nurbanu Sultan 37, 51-54, 171, 180, 188, 193, 196, 260; **cenaze töreni tasviri** 50; **için haremde yapılan yeni mekânlar** 172

Of

Oflazoğlu, Turan 48
Ortancalar Hapishanesi (?) 112-113
Oryantalist 94
Osman (Nakkaş) 180
Osman I 183
Osman II 44, 54, 196, 248; **saltanat yılları** 36-37, 62, 80, 82, 188, 201-203, 207; **tahttan indirilmesi, öldürülmesi** 28, 33, 42
Osman III: kitabeleri 246; **köşkü** 12-13; **onarımları** 242, 245; **taşlığı [Asma Bahçe]** 12-13
Osmanlı: devleti 18, 30-31, 33, 35, 38-39, 193; **devletinde tahta çıkma geleneği** 17, 28, 78, 174, 264; **dönemi** 209; **diplomatik faaliyetleri** 37, 260; **ekberiyet sistemi** 17, 28-29; **hanedanı** 11, 19-20, 28-29, 33-34, 37-38, 44, 47, 49-50, 53-54, 56, 59-60, 71, 73, 80-81, 84, 87, 109, 129, 173-174, 264, 266, 269; **İmparatorluğu** 11, 18, 31, 35
Otuz Yıl Savaşları 35

Öm
Ömer Ağa 69
Örs, Hayrullah 88
Öz, Tahsin 128, 179
Öztuna, Yılmaz 59, 71
Öztürk, Said 60

Pa
Paris 103, 107
Peçevi 42, 51, 180, 193, 200, 248
Peirce, Leslie P. 23, 29, 31-32, 37, 49, 51-53, 56-57, 61, 65-66, 93, 110, 122-123, 127, 133, 171-173, 194, 261
Penzer, Norman Mosley 21, 23, 25, 46, 92, 94, 99, 107-108, 142-143, 151, 172, 196
Pers ordusu 88
Philips, John 98
Pindar, Paul 46
Pontchartrain (Bakan) 22
Pouqueville, François Charles 92

Ra
Ravza-ı Mutahhara 143
Revan 55; (Erivan) tahtı 192
Revan Köşkü (Sarık Odası) 12-13, 98, 207
Reyhan Ağa (Hoca) 67, 69, 76
Ricaut, Paul 19, 25, 30, 32, 36, 39, 44, 66, 70, 133, 138
Roma: devleti 75; dönemi 222
Rum(lar) 88, 98
Rumeli 77; toprakları 51
Rusya 47

Sa
Safed 217
Safiye Sultan 35, 37, 50-54, 188, 193, 196, 208, 239, 260-261; hasekiliği dönemi 128; maaşı 171
Sahib Karahisar kadısı 196
sakacıyân 224
Sakaoğlu, Necdet 25, 91, 105, 115-117, 146, 163, 197, 202-203, 229-230, 252
Salomon (Haham Rabbi) 191
Samako 218
saray ağaları 72, 140
saray ustaları dairesi 215
Sarayburnu Kapısı, Has Bahçe Kapısı 12-13
Saray-ı Âmire, Sarây-ı Âmire 76, 126, 168, 195-196, 216-217, 220, 227
Saray-ı Atîk, Yeni Saray; -a geliş töreni (Valide Alayı); nüfusu
saraylı kadınlar 93, 100
selâtin camiler 78
Selim (Şehzade, IV. Mehmed'in kardeşi) 212
Selim I 183
Selim II 193, 250; hamamı külhan önü yeri, Yeni Enderun Mektebi 12-13; haremi 194-195
Selim III 28, 115-116; odası 12-13;
Serdap Kapısı (3. Yeri Kapısı) 12-13
Seyyid Abdülmennân (Özbek Elçisi) 46
Shaw, Stanford 54, 59-60
sıvacıyân-ı Ermeniyân ve Rûmiyân, 224
silahhane 180
Simon Kür kalesi 192
Sinan (Mimar) 51, 184, 190, 196, 222, 247-248
Sinimmâr (Mimar) 213-216
Sinop 76
Sivas valisi 202
Siyavuş Paşa 65, 73, 81, 84
Soden, Wolfram von 88
Sofa Camii? 12-13
Sofa Köşkü 12-13
Sonderson, John 191
sultanın arz odası 12-13, 48, 176, 245, 263
Sultanın Atından İndiği Yer 112-113, 175. Ayrıca bkz. Valide Sultan Taşlığı
Sunullah Efendi (Şeyhülislâm) 35, 162
Sur-ı Sultanı 182
Süleyman (Şehzade, IV. Mehmed'in kardeşi) 39, 68-69, 212
Süleyman Ağa (Baş lala, Uzun) 65, 67, 69-74, 81, 133
Süleyman I (Kanuni Sultan Süleyman) 11, 50-51, 53, 173,178-179, 190, 195, 225; odası 228
Süleyman Paşa (Kör) 56
Sünnet Odası 12-13, 98

Şa
Şadırvan Kubbesi 12-13
şadırvanlı sofa 112-113, 117, 141, 143, 146-148, 156-

157, 175, 212, 228, 237, 241, 262, 266, 269; **çinileri** 144-145, 240; **kitabesi** 214, 227, 268
Şal Kapısı 12-13
Şal Kapısı 12-13
Şam 217
Şânî Vanî 38-39
şehzade(ler) 19, 31-33, 37-39, 41-44, 51, 54-56, 61, 68, 70, 79, 127, 129, 169, 176, 212-214, 260; **dairesi, evleri (şehzadegan dairesi), odaları** 104, 112-113, 122, 163-164, 168, 215, 267; **eğitimi** 78, 161, 162-163, 177, 262, 267; **hamamları** 104; **Şehzadeler Mektebi (şehzadegân mektebi), çinileri** 12-13, 112-113, 141, 159, 215, 267; **-in kapatıldığı odalar, kafes Şehzade hapishanesi, Şimşirlik**, 12-13, 98-99, 104-105, 160, 163, 166 ; **-lik maiyetleri** 29, 104, 163, 166; **veliaht şehzade dairesi, odası** 12-13, 161, 164
Şekerciler (Helvahane) 12-13
Şekerciler Mescidi 12-13
Şekerpare Kadın 40
Şerafeddin Paşa (Hadım) 76
Şeyhülislam 28, 35, 41, 43, 69, 146, 162
şirvan 117, 252; **tahtı** 1192
Şuayip Ağa (Lala) 154

Ta

Tablakârlar Koğuşu 12-13
Tanyeli, Gülsün 27, 248-251, 253-254
Tatarlar 77
Tayyar Efendi 23
teberdar(lar) 69, 126; **ocağı** 26; **teberdarân-ı hassa** 178
Tekfurdağı 218
Thévenot, Jean de 89-91, 138
Thys-Şenocak, Lucienne 239
Tire kadısı 184
Tokat 217
Tournefort, Joseph Pitton de 22, 89-90, 97
Trablusşam 217
Trabzon 221
Tunca Nehri 211
Turhan Sultan 11, 19-20, 25, 37, 48, 50, 52, 54, 56-63, 65-72, 74, 81, 83-84, 114, 126-127, 129, 133, 143, 238, 260-261; **gözetimindeki onarım** 269; **harem projesine katkısı** 239; **haseki iken kullandığı mekân** 131; **kendi dairesi** 134

Ul

ulema 18, 42, 202; **ulemâ-i Hanefiyye** 42
Uluçay, Mustafa Çağatay 23, 54, 59, 76, 84, 105
ulûfe 40, 154
Urmiye (Azerbaycan) 180
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 23, 49, 53, 62, 71, 163

Üv

Üveys Ağa (Helvacıbaşı) 69

Va

valide sultan(lar) 11, 17, 19, 21, 22, 25, 30, 32, 35-37, 41-42, 48, 55, 57, 61, 63-69, 71-72, 74, 78-83, 85-86, 97, 138, 141-143, 151, 162, 170, 188, 193-194, 196, 212-215, 259; **avlusu** 123-124, 134, 191, 215, 228, 264; **avlusuna bakan üst kat odaları, girişi koridoru, merdivenleri** 129-132, 137; **bir saraydan diğerine geçme töreni** 50; **dairesi** 12-13, 111, 122, 126, 168, 251; **deposu** 133; **geliri, servetleri** 52, 58, 171; **hamamı** 12-13, 115, 112-113, 122-123, 125-126, 210, 225; **kahve odası** 122; **kileri** 132; **kullandığı mekânlar, çinileri** 114-115, 118, 120-121, 127, 145, 169, 174, 176, 209, 228, 240, 262, 265, 268-269; **kubbeli oda** 112-113, 115-116, 118, 125, 128, 242, 268; **makamı** 20, 47, 50-51, 56, 87, 110, 128, 173, 260-261; **mescidi, namaz odası, çinileri** 112-113, 115, 119, 147, 175-176, 237, 240; **matbah, mutfağı** 124-125, 210-211; **nöbet odası** 125; **odası** 70, 112-113, 119, 127, 168, 209-211, 225, 242, 249, 251, 262, 264, 268; **odasını hünkâr odasına bağlayan koridor, yol ve kapısı, kitabesi** 112-113, 121, 126-127, 245-247, 262; **odasının genişletilmesi** 130; **sultan havuzuna inilen merdivenler** 112-113, 129; **taşlığı** 12-13, 112-114, 117, 120-121, 123-124, 126, 131-132, 136, 164, 166, 175, 181, 191, 215, 228, 267-268; **taşlığı çinileri** 238-240; **taşlığı-**

na bakan mekânlar 135, 260; taşlığa geçilen mekânlardan birincisi 125; taşlığın iki kapısı 125, 163; taşlığına giden yol 121, 237; unvanı, payesi, statüsü 49, 53-54, 62, 84, 108, 122, 171-172; yatak odası 112-113, 115-116, 239, 247, 249; yatak odasındaki çiniler 117-119, 122, 145, 240; [-na ait] gizli dolap 133. Ayrıca bkz. haseki, kadın efendi.
Valle, Pietro della 94
Veli (Divane) 184
Veli (Sernakkâşân) 227
Veliaht Dairesi 203, 206, 231
Venedik 35-36, 94, 193; -li 31
vezir-i Azam dairesi 12-13
vezirlik makamı 30
Vienne 107
Viyana Kuşatması (1683)

Wi

Withers, Robert 46, 97, 109-110, 138-140

Ya

Yahudi 191; kadınlar 22, 138, 162
Yahya Kemal (Beyatlı) 88
Yalakabad 218, 221
Yalı Köşkü kapısı 12-13
yangın(lar) 15, 17, 26, 88, 114, 119, 124-125, 127-128, 133, 144, 147, 132, 158, 179, 190-191, 208-212, 215-217, 221, 225-226, 228, 237, 239-241, 249, 251, 263, 269
Yeni Saray 19, 47, 49, 52, 54, 56, 62, 93, 140, 169, 172, 178-179, 190, 194, 196, 212, 217; -lı [emektarlar] 69
Yusûf Aga (Kızlar Ağası) 79
Yusuf Paşa 28

Zü

zülüflü(ler), zülüflü baltacılar (baltacılar) 70; Baltacılar Camii 12-13; kapısı 12-13; koğuşu 12-13, 179-180, 202; kethüdası 69; ocağı avlusu 12-13

17. yüzyılda seyyah J. B. Tavernier, Topkapı Sarayını tasvir ederken, hareme ilişkin bilgi vermesinin mümkün olmadığını, zira hareme girmenin neredeyse imkânsız olduğunu söyler. Tavernier'in, fazla görünmediklerini söylediği hareme mensup kadınların etkinlikleri, perde arkasından da olsa hiç küçümsenemeyecek ölçüdeydi ve her biri birer başrol oyuncusuydu. 17. yüzyılda gelişen olayların ve şartların tanıdığı olanaklar ölçüsünde konumları yükselen valide sultanlar etkinliklerini artırdı. Artık siyaset oyununda sultan başrolden düşmüş, yerini başkaları almıştı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Topkapı Sarayı Haremi ön plana çıkmaya başladı. Özellikle darüssaade ağalarının siyasi güce kavuşmaları da bunda önemli bir rol oynadı. Ancak Harem'in asıl etkin bir rol oynamaya başlaması, 17. yüzyılın başında şehzadelerin sancaklara gönderilmeyip yerine haremde yaşamaya başlamasıyla oldu. Artık iktidar oyunu haremde oynanıyordu. Murat Kocaaslan, Topkapı Sarayı haremini ele aldığı bu çalışmasında, Osmanlı hanedanı üyelerinin yaşadığı haremin mimari örgütlenmesini ve kadınların mimariye olası etkilerini, özellikle IV. Mehmed'in saltanat dönemi çerçevesinde tartışıyor. Haremdeki mimari örgütlenmenin beraberinde getirdiği "bilinçli" veya "bilinçsiz" olarak oluşturulan sınırlara dikkat çekiyor. Osmanlı hanedan üyelerinin yaşadığı haremde mimari şekillenmenin doğrudan statüyle ilgili olduğunu, bu örgütlenme içinde haremde yaşayan her bir bireyin sınırlarının kesin olarak çizildiğini ve bu sınırların aşılmasına izin verilmediğini ileri sürüyor. Haremdeki bu sınırların mimariye bire bir uygulandığını ortaya koyuyor. Bu anlamda haremdeki mimari örgütlenmenin sarayın genel mimari örgütlenmesiyle de örtüştüğünü belirtiyor. Dr. Murat Kocaaslan, halen Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünde çalışıyor.

Tarih ve Coğrafya Dizisi

Kitap Yayınevi

ISBN 978-605-105-123-9

9 786051 051239

₺ 25,-